

GOVERNMENT OF INDIA

ARCHÆOLOGICAL SURVEY OF INDIA

CENTRAL
ARCHÆOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO. 7919

CALL No. Sa2V5/Tai/Sha

D.G.A. 79.

21

184
UNIVERSITY OF MYSORE

ORIENTAL LIBRARY PUBLICATIONS

SANSKRIT SERIES No. 57

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

भट्टभास्करमिश्र विरचित भाष्येण
कश्चिन्माधवीय भाष्येण च समेतं द्वितीयाटकम्.

THE

TAITTIRIYA BRĀHMAṆA

WITH THE COMMENTARY OF
BHATTA BHĀSKARA MIŚRA
SUPPLEMENTED WITH

SĀYANA'S

ASHTAKA II

EDITED BY

R. SHAMA SASTRY, B.A., M.R.A.S.

*Curator, Government Oriental Library, Mysore, Periodical Lecturer to
the Post-Graduates' classes of the Calcutta University, and
B. B. K. A. S. Campbell Memorial Medalist.*

Sa2v5
Tai/Sha

MYSORE:

PRINTED AT THE GOVERNMENT BRANCH PRESS,

1921

Price 3-8-10

891.4445
B. S. 1. 8

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY NEW DELHI

Acc. No. 7919

Date 30.11.56.

Date.....
Roll No. Sa2v5/Tai/sha

उपोद्घातः.

श्रीकौशिकगोत्रोत्पत्तेन भट्टभास्करमिश्रेण विरचितं ज्ञान-
यज्ञाल्प्यं तैत्तिरीयसंहिताब्राह्मणारण्यकानां भाष्यं आ 1894
तमात्किस्ताब्दाद्वा च 1921 तमात्किस्ताब्दान्मुद्राप्येदानीं तैत्ति-
रीयब्राह्मणस्य द्वितीयाष्टकेनानेन पूर्तिमनायि । सत्स्वप्न्यभ्येषु
भट्टभास्कराविरचितेषु ग्रन्थेषु न तेऽद्याप्युपलब्धाः । नापि तेषां
ग्रन्थानां गोपायितारः पण्डिताः ग्रन्थकर्तुस्स्वविज्ञानप्रचाराभि-
लाषं सकलीकर्तुकामा इक्ष्यन्ते । गोदावरीतीरस्थस्य कस्यचन
पण्डितस्य वशंवदं तैत्तिरीयब्राह्मणस्य द्वितीयाष्टकस्यान्तिमानां
चतुर्णामनुवाकानां भट्टभास्करभाष्यं दुरासदमासीत् । अतश्च
तत्र सायणभाष्यमेव निवेशितम् । कोशान्तरालाभाच्च तैत्तिरी-
यसंहितायां ब्राह्मणे आरण्यके च लुप्तं दुष्पठं च भट्टभास्कर-
भाष्यमहाय सायणभाष्यमेव न्यवेशि* । तैत्तिरीयसंहितायाश्च-
तुर्यकाण्डस्य भट्टभास्करीयभाष्यस्याधुनाऽप्यनुपलम्भात्स का-
ण्डो नाद्याप्यत्र मुद्रितः ।

कदा कुत्र वाऽयं भट्टभास्करमिश्रस्तमजनीत्येतत् स्पष्टं न
ज्ञायते । परंतु स किस्ताब्दानां पञ्चदशशतकस्यान्ते प्रायेण स-
मासीदिति संभाव्यते । उपलभ्यते ह्यत्र किञ्चिद्गमकं तैत्तिरीय-

* तै. सं. I. 6,3; V. 7,18; 26; VII. 4,9; 5, 10—25;

तै. आ. 2,10; 4,3. तै. भा. II. 9; III. 11.

संहिताभाष्यात् । तत्र तृतीये काण्डे भाष्यस्यादौ ग्रन्थकृता रचिते श्लोके परिहृयमानशब्दसंयोजनाक्रमो ग्रन्थकृतः कालं द्योतयन्निव भाति ।

एष निष्पावके शाके कुशिकान्वयजन्मना ।

भट्टभास्करमिश्रेण ज्ञानयज्ञः प्रकीर्तितः ॥

इत्ययं श्लोकस्तृतीयकाण्डभाष्यस्यादौ दृश्यते । अत्र 'निष्पावके शाके' इति शब्दयोजना कादिनवेत्याद्यक्षरगणितानुसारेण 1420 तमशकाब्दसमकालिकत्वं ग्रन्थकर्तुर्द्योतयतीति संभाव्यते । यज्ञपक्षे निष्पावकशाकशब्दः पावकरहिततण्डुलादिशाकैर्ज्ञानयज्ञः प्रकीर्तित इत्यर्थमभिधत्ते । 'कुशिकान्वयजन्मना भट्टभास्करमिश्रेण ज्ञानयज्ञः प्रकीर्तितः' इति पदयोजनयैव प्रेक्षितार्थे गम्यमाने निष्पावकशाकशब्दप्रयोगो ग्रन्थकृतः कालद्योतनायैव कृत इति भाति । यदीदमित्थं स्यात् भट्टभास्करमिश्रस्सायणादुत्तरकालिकस्संपद्यते । स च सायणादुत्तरस्मिन् काले समभवदिति तदीयभाष्यपाठक्रमाच्च स्पष्टं भवति । तैत्तिरीयब्राह्मणे हि तृतीयेऽष्टके नवमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाके 'इत्यददा इत्ययजथाः' इत्यारभ्य 'युद्धेनैवैनं समर्थयति' इत्यन्तस्य ब्राह्मणग्रन्थस्य भट्टभास्करेण कृतं भाष्यं तदीयसायणभाष्यस्यैवानुवाद इति भाति । तयोर्भाष्ययोरानुपूर्वी चेत्थं प्रायेण समानाक्षरा दृश्यते—

भास्करः

सायणः

इत्यददाः—एवं ब्राह्मणेभ्यो गो-
भृहिरण्यादि दत्तवानसि । इत्ययजथाः—
एवं वाजपेयराजसूयद्वादशाहादिभिरिष्ट-
वानसि ॥

अनेन प्रकारेण ब्राह्मणेभ्यो गोभृहिर-
ण्यादि दत्तवानसि । अनेन ५कारेण
वाजपेयराजसूयद्वादशाहादिभिरिष्टवा-
नसि ॥

भास्करः.

सायणः.

इत्यपचः—एवं कुल्माषशाकसूपपात्र-
साक्षीनि ब्राह्मणेभ्योऽन्नानि पक्कवानसि ।

इत्यजिनाः—एवं पृथुभरतभगीरव-
युधिष्ठिरादीभिस्तुकृतकर्मभिस्समानः श-
त्रून् क्षापितवानसि ।

इत्ययुष्यथाः—एवं करितुरगपदा-
तिभिः शरचापतोमरकरवालादिभीषण-
महाशूरपरिवृतोऽग्निं स्सह युद्धं कृतवा-
नासि ।

इत्यमुं संभाममहन—एवं दुभ्यन्त-
युधिष्ठिरादिवत् महापुरुषसिंहसहस्रतम-
धिष्ठितं सद्भामममुं काश्मीरे मागधे
पौण्ड्रमित्यादीन् निशितासिमात्रसहाय
स्त्वं हतवानसि । इत्थं राजन्यसंब-
न्धिना युद्धेन समृद्धमेने करोति ।

तदित्यं तत्रतत्र सायणाक्षराण्येवानुवदन्नपि भास्करमि-
थोऽन्यत्र (तै. ब्रा. III. 8.9; 8,17; 8,20; 8,21; 9,4; 9,5;
9,14.) सायणानुक्तान्यपि प्राचीनानि कारिकारूपाणि प्रमाणा-
न्युदाहरन् स्वस्य वेदार्थवैदिकर्माभिज्ञतां बाढं प्रदर्शयति ।
यानि प्राचीनप्रमाणवाक्यानि भास्करमिश्रेण तत्रतत्रोदाहृतानि
न तानि सायणाचार्येण दूरादप्यवलोकितानीति सायणाचार्यः
भास्करमिश्रात्पुरातन इति बाढं वक्तुं शक्यते ।

अनेन प्रकारेण शाकसूपपात्रसाक्षीन्य-
न्नानि ब्राह्मणार्थं पक्कवानसि ।

अनेन प्रकारेण पृथुभरतभगीरव-
युधिष्ठिरादीभिस्तुकृतकर्मभिस्समानस्त्वं
शत्रून् जितवानसि ।

अनेन प्रकारेण करितुरगपदातिसमेतः
शरचापतोमरकरवालादिभारिभिश्शूरम-
दैः परिहृतस्त्वं शत्रुभिस्सह युद्धं कृतवा-
नासि ।

अनेन प्रकारेण युधिष्ठिरदुष्यन्तादि-
वत् महावीरपुरुषसहस्राधिष्ठितममुं सं-
भामं प्राप्य काश्मीरे मागधे पौण्ड्रं च
राजानं निशितासिमात्रसहायस्त्वं हतवा-
नासि ।एनं राजानं युद्धेन
समृद्धं करोति ।

भट्टभास्करोऽपि न सायणभाष्यानुरोधेनैव वेदब्राह्मणानि व्याचष्टे । इदयते हि भूयान् भेदस्तत्रतत्र तयोर्भाष्ययोः । तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशेऽनुवाके 'नवो नवो भवति जायमानः' इत्यादेश्चन्द्रस्तावकस्य मन्त्रस्यार्थं विवृण्वन् भास्करमिश्रः आर्यभटीयज्योतिस्सिद्धान्तं प्रमाणाकृत्य चन्द्रमस आदित्याग्नीनप्रकाशकत्वं स्थापयति । सायणाचार्यस्तु नार्यभटीयमन्त्रवदत् । अपिच तत्रैव द्वितीयकाण्डे द्वितीये प्रपाठके द्वादशेऽनुवाके विष्णुस्तावकं ऋग्मन्त्रं व्याचक्षाणो भट्टभास्करः शिपिविष्टशब्दस्य मतत्रयानुसारेणार्थत्रयं निरूप्य स्वाभिप्रेतमेकमर्थं च प्रकटीचकार । सायणाचार्यस्तु ऋग्वेद इवात्रापि शिपिविष्टशब्दस्य कमपि कुत्सितार्थमप्रदर्शयन् पशुसाध्ययज्ञात्मकमन्यमेवार्थमवदत् । तथैव भट्टभास्करः तैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके चतुर्थे प्रपाठके दशमेऽनुवाके संवत्सरपरिवत्सरेदावत्सरादिशब्दाः द्वादशवर्षात्मकानां पञ्चयुगानामादिमान् वत्सरान् क्रमेणाभिदधत इति तानि च युगानि प्रभवद्विषष्टिसंवत्सरेण्यन्तर्गतानीति च व्याचक्ष्यौ । तत्रैव संवत्सरपरिवत्सरेदावत्सरानुवत्सरेद्वत्सरवत्सराख्यैः षड्भिरख्यैः परिकलितस्य युगस्यावयवानां वर्षाणां च ते शब्दा नामधेयानीत्यपरमर्थं च स व्यवृणोत् । सायणाचार्यस्तु पञ्चसंवत्सरात्मकस्य युगस्य पञ्चानां वर्षाणां ते नामानीत्यन्यथैव व्यवृणोत् । अन्योरर्थयोर्भास्करमिश्रेण कृत एवार्थो निदानसूत्रादिप्राचीनप्रमाणानुरोधीति वादं ज्ञायते । निदानसूत्रे हि लाट्यायनश्रौत इव त्रिवर्षात्मकं युगं स्पष्टं निरूपितम् । त्रिवर्षात्मकं च युगं षड्ब्रह्मात्मकस्य द्वादशाब्दात्मकस्य च रूपान्तरमेव । यथाच सायणाचार्यो जैमिनीयमीमांसानुसारेण कर्मनिर्णयं तत्रतत्र प्रापञ्च-

यश्च तथा भट्टभास्करमिश्रः भीमांसानुधार्वाख्यमपरो विशेष-
स्तयोर्भाष्ययोः ।

तदित्थं भेदे जाग्रत्यपि तयोरुभयोरपि निखिलशास्त्रेषु निस्सी-
मं पाण्डित्यमासीदिति न कोऽपि संशेते । तथाऽपि तावुभावपि
प्राचीनवैदिकसंप्रदायमनुरुध्यैव भाष्यमारचितवन्ताविति वक्तुं न
शक्यते । तैत्तिरीयारण्यके वर्णितास्सप्तादित्याः के ? किं ते स-
प्तग्रहाः ? किं वाऽन्ये ? को वाऽधिसंवत्सरः ? यः पुनर्नदीव प्र-
भवादारभ्याक्षयपर्यन्तं स्यन्दते । किमधिसंवत्सरेणाधिकसंवत्स-
रोऽभिप्रेतः ? किं वाऽधिसंवत्सरशब्दः केवलं संवत्समेवाभि-
धत्ते ? इति भूयान् सन्देहो बुभुत्सूनामङ्कुरति । नार्यं संशयस्त-
योरेकेनापि निर्णतस्समजनि । षष्ठ्यधिकशतत्रयदिवसपरिमित-
एव वैदिकस्संवत्सरोऽभूदिति षष्टिसंवत्सरेष्वधिकैष्यड्भिर्दिवसे-
राहृत्य $60 \times 6 = 360$ दिवसात्मक एकोऽधिसंवत्सरस्संपद्यते ।
स एवात्र प्रायेण परामृष्ट इव भाति । यदादिमित्थं स्यात्
तदा चार्हस्पत्यमानानुसारी प्रभवाद्यक्षयान्तं षष्टिसंवत्सरात्मकं
वर्षचक्रं तैत्तिरीयारण्यककाल एव संवृत्तप्रचारमासीदिति वक्तुं
शक्यते । अपिच 'साकं जानास्सतथमादुरेकजम् । षडुद्यमा
अपथो देवजाः' इति मन्त्रव्याख्याने उभावपि व्याख्यातारौ
उद्यमशब्दमेव मन्वानौ 'उद्यमसाधनानि शिष्यपादस्थानीया-
स्सहकारिणः' इति व्यवृणुताम् । तदिदं व्याख्यानं 'षडिद्यमाः
षडेव यमा यमताः' इत्यर्थान्तरबोधकेन ऋग्वेदायर्चवेदगतं
पाठभेदेन दूरोत्सारितमिव भाति । नैतावता क्वचित्केन संप्र-
दायविच्छेदप्रस्फोरणेन तयोर्भाष्यमस्मादृशां मन्त्रधियामवबो-
धनायानावश्यकमिति मन्तव्यम् । यास्कादीनां व्याख्यानमन्तरा
वेदार्थो दुरवगमस्स्यादिति न कोपि संदेग्धीत्यलम् ॥

एतच्च माध्यमधोदर्शितकोशसहायेन परिशोधितमासीत् —

No. 135 एतत्कोशागारीयः तालपत्रमयः कोशः.

No. A 178 एतत्कोशागारीय एव पत्रात्मकोऽन्यः.

No. 1129 एतत्कोशागारीयमेव तालपत्रलिखितं माधवीय
भाष्यम्.

आनन्दाश्रममुद्रितं पुस्तकं च.

R. SHAMA SASTRY.

तैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टकविषयसूची.

प्रथमः प्रपाठकः—अग्निहोत्रब्राह्मणम्.

- 1 अनुवाके अग्निहोत्रस्योपोद्घातः.
- 2 " अग्निहोत्रनिरूपणम्.
- 3 " उपयोक्ष्यमाणस्य हविषस्संस्कारः.
- 4 " उपयुक्तस्य हविषस्संस्कारः.
- 5 " काम्यानि होमद्रव्याणि.
- 6 " अ५१द्रवणं, होमाभावप्रतीकारश्च.
- 7 " हविषस्सर्वदेवतासंबन्धेन प्रशंसा.
- 8 " दोहनप्रकारोऽग्निहोत्रहोमश्च.
- 9 " अग्निहोत्रस्यासंसृष्टहोममन्त्रौ.
- 10 " वह्नेरवस्थाविशेषानुसारेण होमः.
- 11 " कालभेदेन समन्त्रकं परिपेचनम्.

द्वितीयः प्रपाठकः—होत्रब्राह्मणम्.

- 1 अनुवाके दशहोतृमन्त्रस्य क्रत्वर्थपुरुषार्थप्रयोगौ
- 2 " चतुर्होत्रादिमन्त्राणां क्रत्वर्थप्रयोगः
- 3 " चतुर्होतृपञ्चहोतृमन्त्रग्रहभागयोः पुरुषार्थ-
प्रयोगः.
- 4 " जगत्सृष्टिकथनमुखेन होतृमन्त्रप्रशंसा.
- 5 " दक्षिणाप्रतिग्रहमन्त्रव्याख्यानम्.

- 6 अनुवाके द्वादशाहदशमेऽहनि होतृमन्त्राः ।
 7 " सप्तहोतृमन्त्रसाध्ययज्ञप्रशंसा.
 8 " होतृमन्त्राणां सोमयागाङ्गत्वम्.
 9 " होतृमन्त्रोत्पत्तिकथनप्रसङ्गेन जगत्सृष्टिः.
 10 " देवसृष्टिमध्येऽवस्थितस्येन्द्रस्य देवताविप-
 तित्वम्.
 11 " होतृमन्त्राणां पुरुषार्थप्रयोगः.

तृतीयः प्रपाठकः—होतृब्राह्मणशेषः.

- 1 अनुवाके सर्वेषां होतृमन्त्राणां चतुर्होतृशब्देन व्यवहारः.
 2 " नैमित्तिको होतृमन्त्रहोमः.
 3 " केशवपनाङ्गं पुष्टिवेदनम्.
 4 " प्रतिग्रहमन्त्रमाहिमज्ञानम्.
 5 " प्रश्नोत्तररूपो ब्रह्माविषयस्त्वेवाद्.
 6 " होतृप्रशंसाप्रसङ्गेन कतूनामृत्विग्विशेषव्यव-
 स्थापनं, अग्निहोत्रस्य प्राशस्त्यं च
 7 " अग्निहोत्रस्य सर्वकतुर्द्वादसाधनेन प्रशंसा.
 8 " सृष्टिसाधनत्वेन होतृमन्त्रसामर्थ्यप्रशंसा.
 9 " वायुरुपत्वज्ञानेन होतृमन्त्राणां प्रशंसा
 10 " दशहोतृमन्त्राणां काम्यप्रयोगः.
 11 " दशहोत्रादिमन्त्रनाम्नां प्रवृत्तिनिमित्तम्.

चतुर्थः प्रपाठकः—उपहोमः.

पञ्चमः प्रपाठकः—उपहोमशेषः.

पट्टः प्रपाठकः—सौत्रापाणिः कौकिली हौत्रं च.

- 1 अनुवाके ग्रहाः.
- 2 " ग्रहोपस्थानम्.
- 3 " ग्रहहोमः.
- 4 " उपहोमाः.
- 5 " अभिषेकः.
- 6 " अवभृथः.
- 7 " ऐन्द्रे पशौ प्रयाजानामेकादश मैत्रावरुण-
प्रेषाः.
- 8 " " प्रयाजयाज्याः.
- 9 " " वपादीनां याज्यानुवाक्याः.
- 10 " " अनूयाजानामेकादश मैत्राव-
रुणप्रेषाः.
- 11 " पशुत्रये प्रय जार्था मैत्रावरुणप्रेषाः.
- 12 " " प्रयाजयाज्या आप्रियः.
- 13 " " वपादीनां याज्यानुवाक्याः.
- 14 " " अनूयाजप्रेषाः.
- 15 " सूक्तवाकप्रेषः.
- 16 " पितृयजयाज्यानुवाक्याः.
- 17 " ऐन्द्रे पशौ एकादश प्रयाजाः.
- 18 " " प्रयाजयाज्याः.
- 19 " " वपादीनां याज्यानुवाक्याः.
- 20 " " अनूयाजानां मैत्रावरुणप्रेषाः.

सप्तमः प्रपाठकः—सवा एकाहविशेषाः.

- 1 अनुवाके बृहस्पतिसवः.
- 2 " वैश्यसवः.
- 3 " ब्राह्मणसवः.
- 4 " सोमसवः.

- 5 अनुवाके पृथिसवः.
- 6 " गोसवः.
- 7 " ओदनसवमन्वाः.
- 8 " ओदनसवगता रथारोहणमन्वाः.
- 9 " ओदनसवः.
- 10 " पञ्चशारदीयविधिः.
- 11 " पञ्चशारदीयगतपशुविधिः.
- 12 " अग्निपुद्यागे ग्रहाणां पुरोरुचः.
- 13 " इन्द्रस्तुद्यागे ग्रहाणां पुरोरुचः.
- 14 " अश्वार्यामाविधिः.
- 15 " राजाभिषेकः.
- 16 " राजाभिषेकाङ्गे रथारोहणम्.
- 17 " " वपनम्.
- 18 " विद्यनाख्य एकाहविशेषः.

अष्टमः प्रपाठकः—काम्यपशुयाज्यानुवाक्याब्राह्मणम्.

- 1 अनुवाके वायव्यादिपशूनां सूक्तानि
- 2 " वशादीनां सूक्तानि.
- 3 " सौम्यादीनां सूक्तानि.
- 4 " अग्निमातिहैन्द्रादिपशूनां सूक्तानि.
- 5 " ऐन्द्राग्रपश्व्यादीनां सूक्तानि.
- 6 " सावित्रादिपशूनां सूक्तानि.
- 7 " सौर्यादिपशूनां सूक्तानि.
- 8 " वेहदादिपशूनां सूक्तानि.
- 9 " शुक्लकृष्णपश्व्यादीनां सूक्तानि.

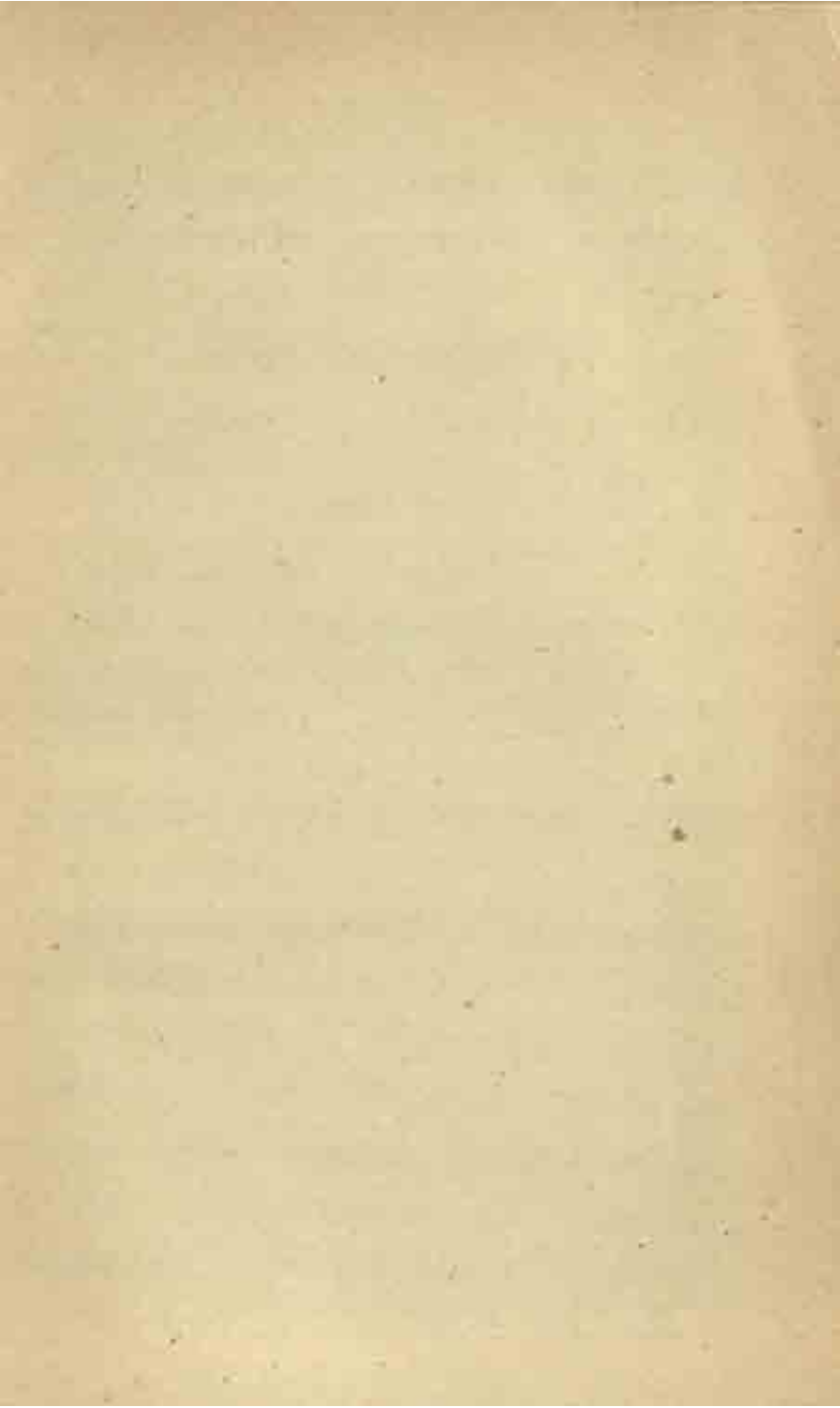
अशुद्धशोधनम्.

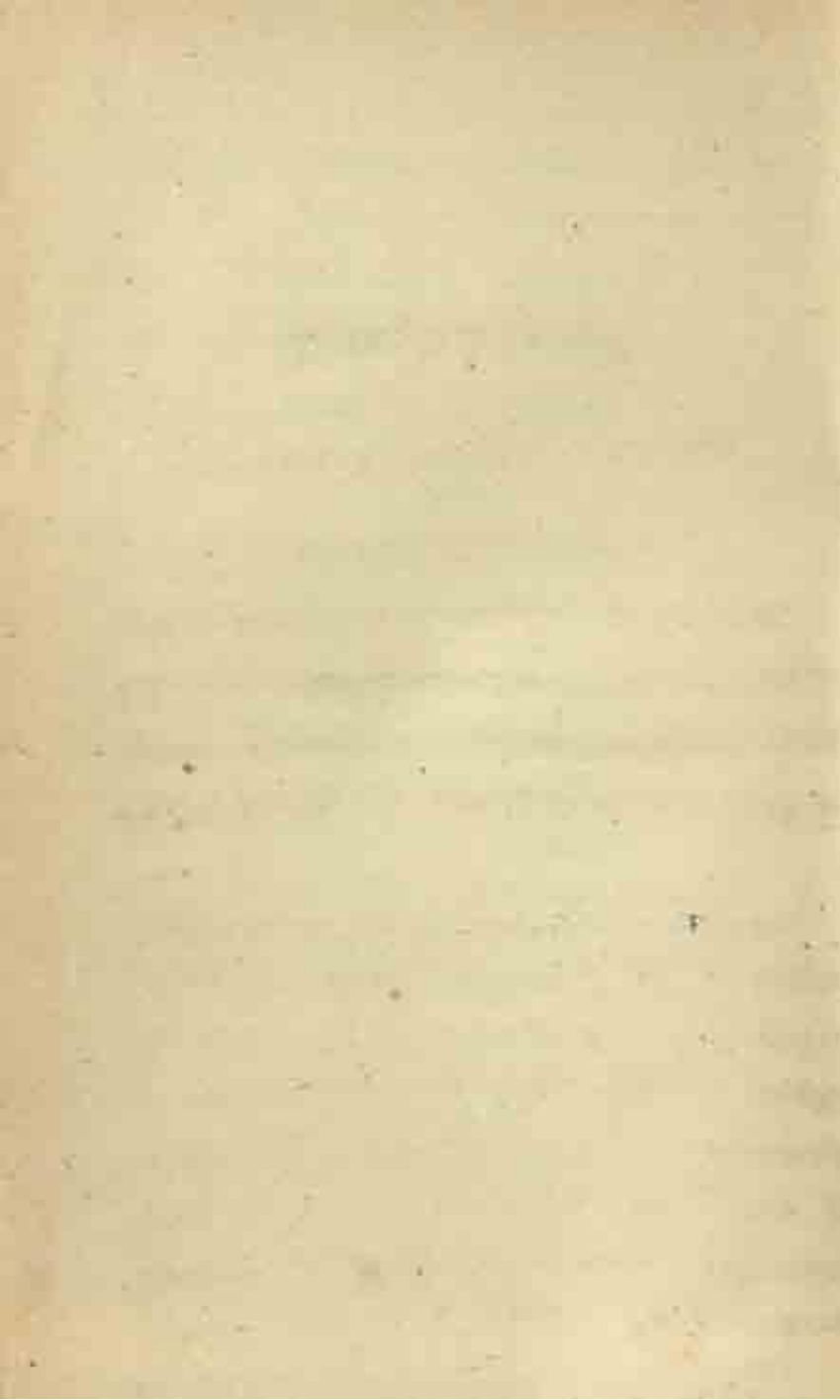
पुटे.	पङ्क्तौ	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
५१	२	व्याचष्टे	व्याचष्टे
८८	१३	पतिरव	पतिरेव
९७	७	रुवैनां	रुवैनां
१००	३	विष्णा	विष्णो
११०	५	जयति	जयति
१६२	१	स्थविरेभि	स्थविरेभि
१६८	६	सोमः	सोमः
१७१	४	दधात	दधाते
१८०	७	द्रव्यं च ।	द्रव्यं च ॥ ४२ ॥
१८१	२	वाज्यम् । एतदुत्तरं	विश्वे
		मुश्चन्तु मैत्रसः ॥ इति पाठ्यम्	
१८१	४	४२	४३
१८३	१	४३	४४
१८४	२	४४	४५

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
२१७	२	त्तन्थ	त्तन्थ
२४७	२	दधातु-	दधातु ।
३४४	१३	शिक्षिते	शिक्षिते
५६९	१	शमनं	शर्मनं

(भाष्ये)

१	११	णमुल्कमुता	णमुल्कमुलौ
३७२	८	दत्तवन्तः	दत्तवन्तः
"	११	मानुषो	मानुषो
४०२	१८	द्यावापृथिव्यौ	द्यावापृथिव्यौ
४७३	११	आग्नेयाद्या	आग्नेयाद्या
५४७	१६	सूक्तन्याभि	सूक्तान्याभि
५६०	२२	दिश्याग्नीध्रीयः	दिश्याग्नीध्रीयः
५७०	१७	आसीदीदं	आसीदिदं
५७१	२२	रूपस्य	रूपस्य

श्रीः.

तैत्तिरीयब्राह्मणे

द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठकस्यारम्भः.

हरिः ओं ॥ ^१अङ्गिरसो वै सत्त्वमांसत । तेषां
पृश्निर्धर्मधुगासीत् । सज्जीषेणाजीवत् । तैऽब्रुवन् ।
कस्मै नु सत्त्वमांस्महे । येऽस्या ओषधीर्न जनया-
म इति । ते दिवो वृष्टिमसृजन्त । यावन्तस्स्तोका

^१ अतः परमग्निहोत्रब्राह्मणमग्रचर्षियम्—अङ्गिरसो वा इत्यादि ॥
आसिरस्मिन् विषये सकर्मक इत्येके । सत्रासनं नाम कर्मविशेषः,
तमकुर्वन्नित्यन्ये । कंसवधमाचष्टे कंसं घातयतीतिवत् । तेषां पृश्निः
शुद्धवर्णा धेनुः धर्मधुक् प्रवर्ग्यार्थस्य पयसो दोग्ध्रचासीत् । सा
पृश्निस्तदानीमनावृष्ट्या तृणाद्यनिष्पत्तेः ऋज्जीपेण सोमस्याभिषुत-
स्य कल्केन अजीवत् प्राणानधारयत् । अथ तां तथा जीवन्तीं
पश्यन्तोऽङ्गिरसः अब्रुवन्—कस्मै प्रयोजनाय वयं सत्रमात्म
किमन्यत्फलं साधयितुं वयमीहामहे, ये वयं अस्या अस्माकं

अवापद्यन्त । तावतीरोपधयोऽजायन्त । ता जाताः
 पितरो विषेणालिम्पन् ॥ १ ॥ तासां जग्ध्वा रुप्य-
 न्त्यैत् । तेऽब्रुवन् । क इदमित्थमकरिति । वयं
 भागधेयमिच्छमाना इति पितरोऽब्रुवन् । किं वो
 भागधेयमिति । अग्निहोत्र एव नोप्यस्त्वित्यब्रुवन् ।

वोपकारिण्याः पृथ्वेः प्राणयात्रार्थमोषधीः ओषधिमात्रमपि न ज-
 नयामः जनयितुं न शक्नुमः इति । अथ ते तथा मन्यमानाः
 दिवो वृष्टिमसृजन्त उदपादयन् । तत्र यावन्तः स्तोकाः उद-
 बिन्दवः पृथिव्यां अवापद्यन्त अवपतन्ति तावत्यः ओषधयोऽ-
 जायन्त तज्जलमोषधित्वेन परिणतमभवत् । पितरोऽग्निहोत्रे भाग-
 लिप्सवः ता ओषधीः विषेणालिम्पन् । अथ सा पृथ्विः तासां
 ओषधीनां विषदिग्धानां जग्ध्वा भक्षयित्वा रुप्यन्ती मुह्यन्ती
 ऐत् आगच्छत्, आढाटोरेकादेश उदात्तः, रुपं विमोहने, दैवा-
 दिकं मतम् । अथ तां तादृशीं पश्यन्तः अङ्गिरसोऽब्रुवन्—कः
 इदं ओषधीर्विषमकार्षीदिति । करोतेर्लुङि 'मन्ते घस' इत्यादिना
 च्लेर्लुक्, वेदोपलक्षणत्वान्मन्त्रग्रहणस्य । लङि वा 'बहुलं छन्दसि'
 इति शपो लुक् । अथ पितरोऽब्रुवन्—भागधेयमिच्छन्तो वयमका-
 र्मेति । अथाङ्गिरसोऽब्रुवन्—किं वो युष्माकं भागधेयं यत् दद्व-
 मे । अथ पितरोऽब्रुवन्—अग्निहोत्रे अस्माकमप्यस्त्विति अ-

तेभ्य एतद्भागधेयं प्रायच्छन् । यद्धुत्वा निमार्ष्टि ।
 ततो वै त ओषधीरस्वदयन् । य एवं वेद ॥ २ ॥
 स्वदन्तेऽस्मा ओषधयः । ते वृत्समुपावासृजन् ।
 इदं नो हव्यं प्रदापयेति । सोऽब्रवीद्वरं वृणै । दश
 मा रात्रीर्जातं न दोहन् । आसङ्गवं मात्रा सह चरा-

ग्रिहोत्र एव वयमपि भागिनो भूयास्मेति । अयाङ्गिरसस्तेभ्यो
 भागत्वेन एतत्प्रायच्छन् यद्धुत्वा निमार्ष्टि 'स्वधा पितृभ्यः'
 इति, ततः प्रभृति पितृभ्योऽङ्गिरोभिर्दत्तमिति । ततस्ते पितरः ओ-
 षधीरपगतविषभागा अस्वदयन् स्वादूकृतवन्तः । छान्दसः उपधा-
 वृद्धचभावः । एवं वेदित्रे ओषधयस्स्वदन्ते स्वादूभवन्ति । 'स्वद
 प्वद आस्वादने' भौवादिकः, अनुदात्तेत् ॥

ते वत्समित्यादि ॥ उपावामृजन् दोहनार्थं मातृसकाशं
 प्रापयन् वत्सम् । केनाभिप्रायेण ? इदमूवस्थं दुग्धाख्यं अस्म-
 म्यं प्रदापय, यथेयं प्रसुतस्तनी अस्मम्यं भूरि दुग्धं प्रददाति
 तथा कुर्विति । अयं वत्सोऽब्रवीत्—वरं वृणै वरं वरीतुं प्रा-
 सोऽयं मम कालः, तस्मात् वृणै । प्रातःकाले लोद् । दश रात्रीः
 मदयं जातं दुग्धं न दोहन् न दुह्युः, मज्जन्मन आरभ्य दश-
 रात्रीरिति प्रतिपादनार्थं जातग्रहणम् । दुहेर्व्यत्ययेन शप् । आ-
 संगवं च मात्रा सह चराणीति । मर्यादायामाकारः । द्वितीयोऽ-

णीति । तस्माद्द्व्यसं ज्ञातं दश रात्रीर्न दुहन्ति ।
 आसङ्गवं मात्रा सह चरति । वारैवृतं ह्यस्य । त-
 स्माद्द्व्यसं संसृष्टध्वयं रुद्रो घातुकः । अति हि
 सन्धां धरति ॥३॥ अलिम्पन्वेद् घातुक एकं च ॥१॥

प्रजापतिरग्निमसृजत । तं प्रजा अन्वसृज्यन्त ।
 तमभाग उपास्त । सोऽस्य प्रजाभिरपाक्रामत ।

धर्महरस्संगवः । तस्मादित्यादि । गतम् ॥ वारे वृतं वरणकाले
 वृतमस्येदं, तस्मात् वत्सं संसृष्टध्वयं होमार्थेन दुग्धेन संसृष्टं पि-
 बन्तं दशरात्रादूर्ध्वमपि कृत्स्नपायिनं रुद्रो घातुकः हन्तुकाम-
 स्यात् । 'लपपतपद' इत्युक्ञ् । सायं प्रातश्च होमार्थं दुग्धं
 पिबन्तं वत्सं पशूनां पतित्वात् देवः स्वयमेव दण्डयतीति । हे-
 तुं चाह—अति इत्यादि । अतीत्य संधां संधानं समयं स्वयं
 पिबति वत्सः, तं तु देवो न सहत इति । 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ्,
 'हि च' इत्याख्यातस्य निवाताभावः ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयेऽष्टके प्रथमे प्रथमोऽनुवाकः.

प्रजापतिरित्यादि ॥ तमनु प्रजाः असृज्यन्त तं प्रजापतिं
 अभाग अलब्धभागोऽग्निः उपास्त भागं मे देहीत्युपासितवान् ।

तमवुरुहसमानोऽन्वैत् । तमवुरुधं नाशक्रोत् । स
 तपोतप्यत । सोऽग्निरुपास्मृतातापि वै स्य प्रजाप-
 तिरिति । स रराटादुदमृष्ट ॥ ४ ॥ तद्धृतमभवत् ।
 तस्माद्यस्य दक्षिणतः केशा उन्मृष्टाः । तां ज्येष्ठ-
 लक्ष्मीं प्राजापत्येत्याहुः । यद्रराटादुदमृष्ट । तस्माद्र-
 राटे केशा न सन्ति । तद्ग्रीवौ प्रागृह्णात् । तद्व्यचिकि-
 त्सत् । जुह्वानी(३)मा हौषा(३)मिति । तद्व्यचिकि-
 त्सायै जन्म । य एवं विद्वान् विचिकित्सति ॥५॥

अथाग्निरलव्वभागोऽस्य प्रजापतेस्त्वभूताभिस्सह अपाक्रामत् प्रजा
 अप्यादाय पलायत । अथ तमग्निं अवरोद्धुकामोऽन्वैत् अन्वग-
 च्छत्, प्रजापतिरवरोद्धुं च नाशक्रोत् । 'शकि णमुल्कमुता'
 इति कमुलप्रत्ययः । स तपोऽतप्यतेत्यादि । उपारमत गमना-
 निवृत्तः । स एव प्रजापतिः अतापि तपसा अविध्यतेति । स्य
 'स्यश्छन्दसि बहुलम्' इति सोर्लोपः । सः रराटात् ललाटत् ।
 कपिलकादित्वाछत्वविकल्पः । स्वेदं उदमृष्ट उन्मृष्टवान् । तस्मा-
 द्यस्य दक्षिणतः पार्श्वात् केशा उन्मृष्टाः ऊर्ध्वं उदवमृज्यन्ते तां
 ज्येष्ठलक्ष्मीं श्रेष्ठलक्षणां प्राजापत्यामित्याहुः । मायृह्णात् अग्रेरुपरि
 होतुं अग्निना सहितमधारयत् । व्यचिकित्सत् विचारितवान्
 जुह्वानि मा हौषमिति 'विचार्यमाणानाम्' इत्युदात्तः श्रुतः । ततः-

वसीय एव चेतयते । तं वाग्भ्यंवदज्जुहुधीति ।
 सोऽब्रवीत् । कस्त्वमसीति । ^१स्वैव ते वागित्यब्र-
 वीत् । सोऽजुहोत्स्वाहेति । तत्स्वाहाकारस्य ज-
 न्म । य एवङ् स्वाहाकारस्य जन्म वेद । करोति
 स्वाहाकारेण वीर्यम् । यस्यैवं विदुषस्स्वाहाकारेण
 जुह्वति ॥ ६ ॥ भोगायैवास्य हुतं भवति । ^२तस्या
 आहुत्यै पुरुषमसृजत । द्वितीयमजुहोत् । सोऽश्व-
 मसृजत । तृतीयमजुहोत् । स गार्मसृजत । चतु-

प्रभृति विचिकित्सा जाता । य एवं विद्वान् कार्यास्मिन्नेषु वि-
 चिकित्सति स प्रशस्तमेव कार्यं चेतयते जानाति ॥

^१स्वैवेत्यादि ॥ तवात्मीया वाक् सैवाहमिति वागब्रवीत् ।
 प्रजापतिश्चाजुहोत् । स्वैव वागहं, किमिदानीं विमृश्यत इति ।
 यद्वा—मुष्टु मदभिप्रायानुरूपमेव आहेत्यजुहोत् । ततःप्रभृत्याकारा-
 न्तो निपातस्स्वाहाकारो जातः । करोति स्वाहाकारेण वीर्यं
 कर्मफलं स एव साधयति । भोगायैवेति । एवं विदुषो हुतं न
 वृथा भवति ॥

^२तस्या इत्यादि ॥ पुरुषाश्वगोअव्यजामृष्टचनन्तरं अग्निरवि-
 भेत् इत्यमयमाहुतीभिः आहुतिपरंपरया माऽऽप्नोतीति गृह्णाति न

र्थमंजुहोत् । सोऽविमसृजत । पञ्चममंजुहोत् ।
 सोऽजामसृजत ॥ ७ ॥ सोऽग्निरविभेत् । आहुती-
 भिवै मांऽऽप्नोतीति । स प्रजापतिं पुनः प्राविशत् ।
 'तं प्रजापतिरब्रवीत् । जायस्वेति । सोऽब्रवीत् ।
 किं भागधेयमभि जनिष्य इति । तुभ्यमेवेदं हू-
 याता इत्यब्रवीत् । स एतद्भागधेयमभ्यजायत ।
 यदग्निहोत्रम् ॥ ८ ॥ तस्मादग्निहोत्रमुच्यते । 'त-
 द्भूयमानमादित्योऽब्रवीत् । मा हौषीः । उभयोर्वै-
 नावेतदिति । सोऽग्निरब्रवीत् । कथं नौ होष्यन्ती-

विमुञ्चति, न च मम भागमसाधारणं प्रयच्छति तस्मात्तिरोभवामीति
 मत्वा प्रजापतिमेव पुनः प्राविशत् आत्मसृष्टेः प्रागिव तस्मिन्
 क्षीनोऽभवत् ॥

'तमित्यादि ॥ जायस्व प्रादुर्भव इति । किं भागधेयमभि-
 लक्ष्यकृत्य 'अभिरभागे' इत्यभेः कर्मप्रवचनीयत्वं तत्र लक्षणे ।
 तुभ्यमेवेत्यादि । हूयाता इत्युपसंवादोपनिपाते लेट् । 'लेटोऽ-
 डाटो' इत्याट्, 'वैतोऽन्यत्र' इत्यैकारः । ततः प्रभृत्यग्निहो-
 त्रमग्रेरेव भागोऽभवत्, तस्मादेव तस्याग्निहोत्रत्वमिति ॥

० तद्भूयमानमित्यादि ॥ नौ आवयोरेवेतत् अग्निहोत्रं स्वं,

ति । सायमेव तुभ्यं जुहवन् । प्रातर्मह्यमित्यब्रवी-
त् । तस्मादग्नये सायं हूयते । सूर्याय प्रातः ॥९॥
६ आग्नेयी वै रात्रिः । ऐन्द्रमहः । यदनुदिते सूर्ये प्रा-
तर्जुह्यात् । उभयमेवाग्नेयं स्यात् । उदिते सूर्ये
प्रातर्जुहोति । ७ तथाऽग्नये सायं हूयते । सूर्याय
प्रातः । रात्रिं वा अनु प्रजाः प्र जायन्ते । अह्ना प्रति
तिष्ठन्ति । यत्सायं जुहोति ॥१०॥ प्रैव तेन जा-
यते । उदिते सूर्ये प्रातर्जुहोति । प्रत्येव तेन तिष्ठति ।
८ प्रजापतिरकामयत् प्रजायेयेति । स एतदग्निहोत्रं
मिथुनमपश्यत् । तदुदिते सूर्येऽजुहोत् । यजुषाऽ-

तस्मादग्नये केवलाय मा हौषीः । गतमन्यत् ॥

९ आग्नेयीत्यादि उदितहोमविधिः ॥ इन्द्र ईश्वरस्सूर्यः ॥

१० तथेत्यादि सायंप्रातर्होमस्तुतिः ॥ रात्रिपनु रात्र्या हेतुना ।
'अनुर्लक्षणे' इति कर्मप्रवचनीयत्वम् । रात्रौ प्रजा निषिच्यते
दिवा निषिवात् । अह्ना हेतुना प्रतितिष्ठन्ति, तस्य सर्वव्यापा-
रहेतुत्वात् । यदित्यादि । गतम् ॥

११ प्रजापतिरित्यादि ॥ अग्निहोत्राख्यं होमद्वयं मिथुनमपश्यत् ।
'अग्निज्योतिर्ज्योतिः' इत्यादिना यजुषा एकं, तूष्णीमेकमनुहोत् ।

न्यत् । तूष्णीमन्यत् । ततो वै स प्राजायत ।
 यस्यैवं विदुष उदिते सूर्येऽग्निहोत्रं जुह्वति ॥ ११ ॥
 प्रैव जायते । अथो यथा दिवा प्र जानन्नेति । ता-
 दृगेव तत् । 'अथो खल्वाहुः । यस्य वै द्वौ पुण्यौ
 गृहे वसतः । यस्तयोरन्यः राधयत्यन्यं न । उ-
 भौ वाव स तावृच्छतीति । अग्निं वावादित्यस्त्वायं
 प्रविशति । तस्मादग्निर्दूरान्नक्तं ददृशे । उभे हि ते-

गतमन्यत् । अथो इत्यादि । यथा दिवा प्रजानन् पश्यन् ग-
 च्छति पान्यादिः तादृगेव यदुदिते पश्यन्, जुहोति ॥

१ अथो खल्वित्यादि ॥ अपि च खल्वाहुः—यस्य गृहे द्वौ
 पुण्यौ वसतः पुण्यात्मानौ युगपत्सन्निधत्ते, तयोरन्यं राधयति
 अभिमतदानेन तोषयति अन्यतरं न तोषयति तावुभावपि स
 ऋच्छति कृच्छ्रमापादयति । 'ऋच्छ गतीन्द्रियप्रकयमूर्तिभावेषु' । न
 च द्वावपि तुल्यमाराधयितुं शक्यत इति भावः । तस्मात् द्वयोरपि
 पृथगाराधने कृतेऽपि तुल्यसमाराधने चित्तवैषम्यात्, अतोऽन्यस्य
 अभ्यर्हितमाराधनं मन्यते, तस्मादुभावपि तस्य नाराधितौ भवतः,
 तस्मादा (दना) राधयन्नपि कृच्छ्रमापादयति पृथग्वाऽऽराधयिता, तस्मा
 त्त्वायं प्रातश्च उभाभ्यां सह होतव्यमिति वक्ष्यति । तदर्थमिदानीं अग्न्या
 दित्ययोस्सहावस्थानं प्रतिपादयति—अग्निं वावेत्यादि । तेजोद्वय

जंसी संपद्येते ॥१२॥ उद्यन्तं वावादित्यमग्निरनु-
समारोहति । तस्माद्धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे । ^{१०} य-
दग्नये सायं जुहुयात् । आ सूर्याय वृश्चयेत् । य-
थसूर्याय प्रातर्जुहुयात् । आऽग्नये वृश्चयेत् । देवता-
भ्यस्समदं दध्यात् । ^{११} अग्निज्योतिर्ज्योतिस्सूर्यस्स्वा-
हेत्येव सायं होतव्यम् । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिरग्नि-
स्स्वाहेति प्रातः । तयोभाभ्यां सायं हूयते ॥१३॥
उभाभ्यां प्रातः । न देवताभ्यस्समदं दधाति ।
अग्निज्योतिरित्याह । अग्निर्वै रेतोधाः । प्रजा ज्यो-

स्य संघातत्वसंपत्त्या दूरादपि रात्रावग्निः दृश्यते । महतः आ-
दित्यतेजसोऽग्रावनुप्रवेशादग्नौ ज्ज्वल्यतिशयो रात्रौ, दिवा तु मह-
त्यादित्यतेजसि अग्नेस्समारूढत्वात् धूम एव अग्नेः दूराद्दृश्यते
अभिभूत इवाग्निर्न दृश्यते, अग्निरपि रात्रौ दूराद्दृश्यते ॥

^{१०} यदग्नय इत्यादि ॥ आवृश्चयेत् आच्छिद्येत् । केवलहोमस्य
निन्दा । पञ्चम्यर्थे चतुर्थी । देवताभ्यः समदं कलहमुत्पादयेत् ।
अग्निज्योतिरित्यादि मिश्रलिङ्गविधिः । तथा सत्युभयत्र उभाभ्यां
सह होमात् न पूर्वोक्तदोषः । आवृत्तेरुभयार्थत्वानुभयोस्तृप्तौ कर्मनि-
र्वृत्तेः देवताश्च न कलहायिष्यन्ते ॥

^{११} अग्निज्योतिरित्यादिरवयवस्तुतिर्मन्त्रयोः ॥ अत्र प्रजाज्योति-
रिति प्राशनमन्त्रः केषांचित्तस्यैकवचनं प्रजोत्पत्तिक्रयानुमारणेति

तिरित्याह । प्रजा एवास्मै प्र जनयति । सूर्यो
ज्योतिरित्याह । प्रजास्वेव प्रजातासु रेतो दधाति ।
ज्योतिरग्निस्स्वाहेत्याह । प्रजा एव प्रजाता अ-
स्यां प्रतिष्ठापयति ॥ १४ ॥ तूष्णीमुत्तरामाहुतिं
जुहोति । मिथूनत्वाय प्रजात्यै । यदुदिते सूर्ये
प्रातर्जुह्यात् । ^{१२} यथाऽतिथये प्रद्रुताय शून्यायाव-
सथायाहार्यं हरन्ति । तादृगेव तत् । काह तत्-

वेदितव्यम् । यथाऽग्निज्योतिरिति निषिच्यते रेतोऽग्निना प्रजाज्यो-
तिरिति तद्वेतः प्रजात्वेन जनयति सूर्यः ॥

^{१२} उदितहोमनिन्दा अनुदितहोमस्तुत्यर्था, तस्माद्विकल्प इत्याहुः
यथेत्यादि ॥ प्रद्रुताय वैमर्ष्येण गृहात्प्रस्थिताय अतिथये अति-
थिमुद्दिश्य शून्याय असंनिहिततिथिकाय आवसथाय गृहाय ।
सप्तमर्थे चतुर्थी । शून्ये गृह आहार्ये अतिथये उपाहर्तव्यमा-
तिथ्यभोजनादिकं यथा हरन्ति तादृक् तद्वति यदुदिते हूयते,
अग्नेस्तदानीं गतत्वात् प्रत्यक्षस्य सूर्यस्यैव स्यात्, मन्त्रे च प्रा-
थम्यार्त्तेनैव गृहीतत्वात् । अनुदिते तु सूर्याय होमे द्वयोरपि स्यात्,
प्राथम्यसंनिधानाम्नां द्वयोः । एतदेव समर्थयते केशादि । कुत्रेदं दृष्टं?
किं ततस्तद्वति तद्वगं प्राप्नोति । द्वितीयार्थे पञ्चमी । किं प्राप्य
तद्वतिष्ठते? । 'अहेति विनियोगे च' इति निषाताभावः । किं?
यत् स न वेद, सोऽतिथिर्यदातिथ्यं न जानाति । कः? यस्मा
अतिथये तद्वरन्ति नयन्ति यत् न स वेद प्राप्नोतीत्येव । तत्क

स्तद्भवतीत्याहुः । यत्स न वेद । यस्मै तद्धरन्तीति ।
तस्माद्यदौषसं जुहोति । तदेव संप्रति । अथो यथा
प्रार्थमौषसं परि वेवेष्टि । तादृगेव तत् ॥ १५ ॥

अमृष्टं विचिकित्सन्ति जुह्वत्यजामंसृजताग्निहोत्रं
सूर्याय प्रातर्जुहोति जुह्वति सं पद्येते हूयते
स्थापयति संप्रति द्वे च ॥ २ ॥

'रुद्रो वा एषः । यदग्निः । पत्नीं स्थाली । यन्म-
ध्येऽग्नेरधिश्रयेत् । रुद्राय पत्नीमपि दध्यात् । प्र-

दृष्टं? न कुत्रचिदपि । असंभावितमिति किमेवैतदित्याहुः । तस्मा
दुदितहोमस्तत्तुल्य इति । यस्मादेवं तस्मात् यत् औषसं उपमि
भवं अनुदित एव हुतं तदेव संप्रति सांप्रतिकं युक्तं, संनिहित-
त्वात् गृहीतम् । अथो अपिच यथा लोके कश्चित् प्रार्थ
मस्तुतकार्यं साधयन्तं पुरुषं औषसं उपस्थेव परिवेवेष्टि भो-
जयति जनः तत्तुल्यं भवत्यौषसं हुतमिति ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः.

'रुद्रो वा इत्यादि ॥ स्वयं रुद्र एव अग्निः, पत्नीस्थानीया स्या-
ली, अपत्नानामिव पयस आधारत्वात् । तां यदा गार्हपत्यस्य
मध्ये अधिश्रयेत् रुद्राय पत्नीमपि दध्यात् उपहारत्वेन दद्यात् ।

मायुका स्यात् । उदीचोऽङ्गारान्निरुह्याधि श्रयति ।
 पत्त्रियै गोपीथाय । व्यन्तान्करोति । तथा पत्त्रयप्र-
 मायुका भवति ॥ १६ ॥ 'घर्मो वा एषोऽशान्तः ।
 अहरहः प्रवृज्यते । यदग्निहोत्रम् । प्रतिषिञ्चेत्पशुका-
 मस्य । शान्तमिव हि पशव्यम् । न प्रतिषिञ्चेद्ब्र-
 ह्मवर्चसकामस्य । समिद्धमिव हि ब्रह्मवर्चसम् ।
 'अथो खलु । प्रतिषिञ्च्यमेव । यत्प्रतिषिञ्चति ॥ १७
 तत्पशव्यम् । यज्जुहोति । तद्ब्रह्मवर्चसि । उभयमे-

ततश्च सा प्रमायुका मरणशीला स्यात् । छान्दस उक्छ ।
 तस्मात् उदीचोऽङ्गारान्निरुह्य निर्गमय्य तत्र अधिश्रयति स्थालीं
 पत्त्र्याः रक्षणार्थम् । व्यन्तान् विगतान्तान् गार्हपत्ये संसृष्टान्
 अङ्गारान् करोति, तथा हि सति पत्त्रयप्रमायुका भवति ॥

'घर्मो वा इत्यादि ॥ घर्मः प्रवर्ग्यः खलु यः अहरहः प्रवृ-
 ज्यते; अग्निहोत्रं नाम घर्मः अशान्तो भवति । तस्मात् पशु
 कामस्य प्रतिषिञ्चेत् स्तुवेणापस्तत्र क्षिपेत् । यस्मात् शान्तं
 पशव्यं पशुम्यो हितं भवति, गवादिभ्यो यत् । नेत्यादि । गतम् ॥

'अथो इत्यादि ॥ सर्वेषां प्रतिषेकविधिः नित्य एव, न
 काम्यः । तथाच होमतुल्यत्वं प्रतिषेकस्याह, तस्मात् उभयं प्र-
 तिषेको होमश्च उभयफलसिद्धये कृतं भवति । सिञ्चेः छान्दसः
 क्यप्, करोतिश्छान्दमो लुङ् ॥

वाकैः । 'प्रच्युतं वा एतदस्माल्लोकात् । अगतं देवलोकम् । यच्छ्रुतं हविरनभिधारितम् । अभिद्योतयति । अभ्येवैनंद्वारयति । अथो देवत्रैवैनंद्वमयति ॥१८॥ 'पर्यग्निं करोति । रक्षसामपहृत्यै । त्रिः पर्यग्निं करोति । श्वावृद्धिं यज्ञः । अथो मेध्यत्वाय । 'यत्प्राचीनमुद्वासयेत् । यजमानं शुचाऽर्पयेत् । यदक्षिणा । पितृदेवत्यं स्यात् । यत्प्रत्यक् ॥१९॥ पत्नीं शुचाऽर्पयेत् । उदीचीनमुद्वासयति । एषा वै देवमनुष्याणां शान्ता दिक् । ता-

'प्रच्युतमित्यादि ॥ प्रच्युतमस्माल्लोकात् देवतायै संकल्प्य श्रुतत्वात्, अगतं देवसकाशं श्रुतस्यानभिधारितस्यैतदयोग्यत्वात्, तस्मादभिद्योतनं अभिचारणस्थानीयमिदं कुर्यादिति । अपिचाभिचारणेन एनत् देवान् गमयति देवयोग्यमेव करोति 'देवमनुष्य' इत्यादिना प्राप्रत्ययः ॥

'पर्यग्नीत्यादि ॥ अग्नेः परितस्संचरणं पर्यग्निकरणम् । श्वावृत्तं श्वावृत्तिकः । अपिच मेध्यत्वाय पर्यग्निकरणं भवति ॥

'यत्प्राचीनमित्यादि ॥ प्राचीनं प्राङ्मुखगतिकं यद्युद्वासयेत् उदूहेत् यजमानं शोकार्त्तं कुर्यात् 'विभाषाश्चेरद्विस्त्रयाम्' इति खः । दक्षिणा दक्षिणस्यां, 'दक्षिणादाच्' । उदीचीनं उद

मेवैनदनूद्वासयति शान्त्यै । वर्त्म करोति । यज्ञस्य
 संतत्यै । निष्टपति । उपैव तथ्स्तृणाति । चतुरु-
 न्नयति । चतुष्पादः पशवः ॥ २० ॥ पशूनेवावसु-
 न्धे । सर्वान्पूर्णानुन्नयति । सर्वे हि पुण्या राद्धाः ।
 अनुच उन्नयति । प्रजायां अनुचीनत्वाय । अ-
 नूच्येवास्य प्रजाऽधुका भवति । सं मृशति व्यावृ-

गतिकम् । वर्त्मेति । भूमौ कृपलेवोद्वासयति संतत्यै यज्ञस्य
 विच्छित्तिर्मा भूदिति ॥

निष्टपति अग्निहोत्रहवर्णा गार्हपत्ये आहवनीये वा ॥ 'नि-
 सस्तपतौ' इत्युपस्तरणस्थानीयं निष्टपनम् । चतुस्संख्यानवयात् च-
 तुष्पदपशूनामवरोधः । सर्वानिति । सर्वान् स्त्रुवान् पूर्णान् अग्नि
 होत्रहवर्ण्या उन्नयति, सर्वे हि घटादयो राद्धास्संसिद्धाः पूर्णाः
 पुण्या मङ्गला भवन्ति । यद्वा—पुण्याः मङ्गलाः पूर्णाः, त एव
 हि राद्धाः सिद्धिमाजो भवन्ति ॥

अनुच इति ॥ पक्षान्तरमिदं वैषम्याभ्युपगमे । अनुच उन्न-
 यति उत्तरोत्तरमन्वग्भूतान्, प्रथमं पूर्णमुन्नयति, अथ तत् ईषदूने,
 अथ ततस्ततरं, अथ ततस्तततरमिति तत्प्रजाया अनुचीनत्वाय
 भवति, अनुक्रमेण कनीयसी प्रजोत्पद्यते तथाऽनूची सती प्रजा-
 समृद्धिरस्य भवति । 'चौ' इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं, अन्तोदा-
 तत्त्वं च । संमृशतीति लौकिकेभ्यो व्यावृत्त्यर्थम् ॥

स्यै । ^९नाहोष्यन्नुप सादयेत् । यदहोष्यन्नुपसादये-
त् । यथाऽन्यस्मा उपनिधाय ॥ २१ ॥ अन्यस्मै प्रय-
च्छति । तादृगेव तत् । आऽस्मै वृश्चेत । यदेव
गार्हपत्येऽधिश्रयति । तेन गार्हपत्यं प्रीणाति ।
^{१०}अग्निरविभेत् । आहुतयो माऽत्येष्यन्तीति । स
एतां समिधंमपश्यत् । तामाऽधत्त । ततो वा अ-
ग्नावाहुतयोऽधियन्त ॥ २२ ॥ यदेनं समयच्छत् ।
तत्समिधस्समित्वम् । समिधमा दधाति । समेवै-
नं यच्छति । आहुतीनां धृत्यै । अथो अग्निहोत्रमे-

^९नाहोष्यन्निति ॥ यत्राग्नौ होष्यन् न भवति तत्समीपे न
सादयेद्विः, यदि तथा कुर्यात् यथा लोके कश्चित्फलादिकं
अन्यस्मा उपनिधाय अग्रे दर्शयित्वा अन्यस्मै यच्छति
तत्तुल्यं, ततश्च अयमस्मै अग्नये आवृश्चेत, अमुमग्निमुद्दिश्य
अस्माच्चात्मा छिन्न एव । यद्येवं स यदाऽयमाहवनीये होष्यन्
भवति, तदा हविष उपसादनमपि । न चेद्रार्हत्यो लभते कुप्ये-
दित्याह—यदेवेत्यादि । गतम् ॥

^{१०}अग्निरविभेदिति ॥ आहुतयो मां अत्येष्यन्ति अतिक्रम्य
ममिष्यन्ति, मयि न प्रतिष्ठास्यन्तीति भीतोऽभूद्दग्निः । एतां समिधं
दृष्ट्वा तामात्मन्यधत्त, ततोऽग्नावाहुतयोऽधियन्त नैनमत्यंगमन् ।
यदिखादि समिधोऽर्थं विवृणोति—यस्मादियमग्निं समयच्छत्

वेधमवत्करोति । आहुतीनां प्रतिष्ठित्यै । ^{११} ब्रह्मवा-
दिनां यदन्ति । यदेकाः समिधमाधाय द्वे आहुती
जुहोति । अथ कस्याः समिधि द्वितीयामाहुतिं
जुहोतीति ॥ २३ ॥ यद्वे समिधावाद्ध्यत् । भ्रा-
तृव्यमस्मै जनयेत् । एकाः समिधमाधाय । य-
जुषाऽन्यामाहुतिं जुहोति । उभे एव समिद्धती
आहुती जुहोति । नास्मै भ्रातृव्यं जनयति । ^{१२} आ-

नियच्छति संयदाहुतिकं कुर्वाण इन्धे, तस्मात्समित् । समिधामि-
त्वादिविधिः । इध्मस्यानीया समिदियमग्निहोत्रस्य, तच्चाहुती-
नां प्रतिष्ठार्थं भवति ॥

^{११} ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ यदा एका समिदाधीयते, द्वे
आहुती हूयेत अथेदानीं कस्यां समिधि द्वितीयाऽऽहुतिर्हूयते?
यथा प्रतिष्ठिता स्यात् । उक्तं हि 'समित्स्वाहुतयः प्रतिष्ठित्यन्ति'
इति । अथ उभयार्थं द्वे चेत् समिधौ आधीयेते भ्रातृव्यं
शत्रुमस्य जनयेत् ! सप्रतिपक्षत्वात्समिधः । तस्मादेकैव समिदा-
धेया । कथं तर्हि द्वितीयाऽऽहुतिः समिद्धती स्यादिति पर्य-
नुयोगावसरे समिद्व्येऽप्याहुत्योः समिद्धत्वं प्रतिपादयति—एका-
मित्यादि । एकामाहुतिं समिधमाधायान्यां जुहोति । यजुरेव
समित्स्यानीयं, तस्मादुभे अपि समिद्धत्यौ भवतः । काष्ठसमित्का
यजुस्समित्का चेति । 'स्रजः' इति मतुपो वस्त्वम् । न जनयति च
भ्रातृव्यं, समानजातीयद्वयविषयत्वात्प्रतिपक्षभावस्य ॥

दीप्तायां जुहोति । समिद्धमिव हि ब्रह्मवर्चसम् ।
अथो यथाऽतिथिं ज्योतिष्कृत्वा परिवेवेष्टि । तादृ-
गेव तत् । ^{१३}चतुरुन्नयति । द्विर्जुहोति । तस्माद्वि-
पाञ्चतुष्पादमग्नि । अथो द्विपद्येव चतुष्पदः प्रति-
ष्ठापयति ॥ २४ ॥

भवति प्रतिपिञ्चति गमयति प्रत्यक्पशवं उ-
पनिधायाध्रियन्तेति तच्चत्वारि च ॥ ३ ॥

^{१३}आदीप्तायां सर्वतो दीप्तायां समिधि होतव्यम् ॥ ज्योति-
ष्कृत्वेति । यथा लोके अतिथिमागतं ज्योतिष्कृत्वा प्रदीपं सं-
निधाप्य परिवेवेष्टि तत्तुल्यमादीप्तायां हवनमिति ॥

^{१४}चतुरित्यादि ॥ उन्नयनहवनयोश्चतुष्टयद्वित्वयोरन्वयात् द्विपात्
मनुष्यः चतुष्पादं गवादिकं अग्नि क्षीरादिद्वारेणोपयुक्ते, चतुरु-
क्षीतोपयोगित्वाद्धोमयोः । अपिच द्विपदि चतुष्पादः प्रतिष्ठिता
भवन्ति, होमयोः प्रतिष्ठितत्वात् । चतुरुक्षीतस्य यजमानैकविषय-
त्वात् द्विपदि यजमाने प्रतिष्ठिता भवन्ति । 'संख्या सुपूर्वस्य' इति
पादस्य लोपस्समासान्तः, 'पादः पत्' इति पञ्चावः । द्विपदी-
त्यत्र 'द्वित्रिभ्यां षट्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके
तृतीयोऽनुवाकः.

‘उत्तरावतीं वै देवा आहुतिमजुहवुः । अवा-
चीमसुराः । ततो देवा अभवन् । पराऽसुराः । यं
कामयेत् वसीयान्त्स्यादिति । कनीयस्तस्य पूर्व-
हुत्वा । उत्तरं भूयो जुहुयात् । एषा वा उत्तराव-
त्याहुतिः । तां देवा अजुहवुः । तत् स्तेऽभवन् ॥ २५
यस्यैवं जुहति । भवत्येव । यं कामयेत् पापीया-
न्त्स्यादिति । भूयस्तस्य पूर्व- हुत्वा । उत्तरं क-
नीयो जुहुयात् । एषा वा अवाच्याहुतिः । ता-
मसुरा अजुहवुः । तत् स्ते पराऽभवन् । यस्यैवं
जुहति । परैव भवति ॥ २६ ॥ ‘हुत्वोषं सादय-

‘उत्तरावतीमित्यादि ॥ उत्तरं भूयः बहुलं भूयस्तया प्रश-
स्तं वा यस्यामाहुत्यां सा उत्तरावती । भूमि प्रशंसायां वा
मतुप्, ‘अन्येषामपि दृश्यते’ इति दीर्घत्वम् । अवागञ्चतीत्य-
वाची, पूर्वस्मादुत्तरमवाचीनमल्पं यस्यां साऽवाची तां अवाचीनाम् ।
इदानीमाहुतिद्वयस्य स्वरूपं स्वयमेव दर्शयति—यमित्यादि । वसीयान्
वसुमत्तरः कनीयः अल्पतरं ‘युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्’ ।
भूयो बहुतरं बहुलतरं ‘बहोर्लोपो भू च बहोः’ । पापीयान्
पापतरः वसुहीनः ॥

‘हुत्वेति ॥ सकृद्हुत्वा मध्ये उपसादयति, अजामित्वाय

त्यजामित्वाय । अथो व्यावृत्त्यै । गार्हपत्यं प्रती-
क्षते । ^१अननुध्यायिनमेवैनं करोति । ^२अग्निहोत्र-
स्य वै स्थाणुरस्ति । तं य ऋच्छेत् । यज्ञस्थाणु-
मृच्छेत् । एष वा अग्निहोत्रस्य स्थाणुः । यत्पू-
र्वाऽऽहुतिः । तां यदुत्तरयाऽभि जुहुयात् ॥ २७ ॥
यज्ञस्थाणुमृच्छेत् । अतिहाय पूर्वमाहुतिं जुहोति ।
यज्ञस्थाणुमेव परि वृणक्ति । अथो भ्रातृव्यमेवा-

अनालस्याय, अव्यवधानेन ह्यनुष्ठानमालस्यं जनेयेत् । अपिच
व्यावृत्त्यर्थं चाहुत्योरेकाहुतित्वं मा विज्ञायेतेति ॥

^१अननुध्यायिनमिति ॥ निकर्षेऽनुशब्दः । अन्यत्र होमात्
क्रुद्धो यजमानं निरुष्टमनुध्यायति, प्रतीक्षणेन शान्तोऽनुध्यायी न
भवति गार्हपत्यः ॥

^२अग्निहोत्रस्य वा इत्यादि ॥ स्थाणुः स्थितिहेतुः स्तम्भः
अग्निहोत्रस्य, यश्च स्थाणुरस्ति, यद्वा-तद्वार्यते, तं य ऋच्छेत्
प्राप्नुयात् तेन निरुद्धं स्यात् यज्ञस्यैव स्थाणुमृच्छेत् यज्ञनिरो-
धमेव प्राप्नुयात् ततः परं यज्ञ एव नास्तीति । प्रतिबन्धवचनेन
षष्ठीसमासः । पूर्वाऽऽहुतिराग्निहोत्रस्य स्थाणुस्यानीया, तामुत्तरया
आहुत्या यद्यभिजुहोति होमेनाभिक्रामयेत् यज्ञप्रतिबन्धं प्राप्नुयात् ।
तस्मात्पूर्वाहुतिमतिहाय अतिक्रम्य अन्यत्रावकाशे उत्तरामाहुतिं
जुहोति यज्ञस्थाणुमेव परिवृणक्ति परिवर्जयति । अपिच भ्रातृ-

मुऽतिक्रामति । ^१अवाचीनं सायमुप माष्टि ।
 रेतं एव तद्वधाति । ऊर्ध्वं प्रातः । प्र जनयत्येव
 तत् । ^२ब्रह्मवादिनो वदन्ति । चतुरुन्नयति ॥ २८ ॥
 द्विर्जुहोति । अथ कं द्वे आहुती भवतु इति । अग्नौ
 वैश्वानुर इति ब्रूयात् । एष वा अग्निर्वैश्वानुरः ।
 यद्वाह्मणः । हुत्वा द्विः प्राश्नाति । अग्नौ वैश्वा-
 नुरे द्वे आहुती जुहोति । द्विर्जुहोति । द्विर्निमाष्टि ।
 द्विः प्राश्नाति ॥ २९ ॥ षट्संपद्यन्ते । षड्वा ऋतवः ।
 ऋतून्नेव प्राणाति । ^३ब्रह्मवादिनो वदन्ति । किंदेव-

व्यमाप्ता यथा लोके कश्चिच्छत्रुमतिक्रम्य गच्छति तथेवेदम् ॥

^१अवाचीनमित्यादि ॥ विलान्तादारभ्य उन्माष्टि निषिक्तस्य
 रेतसः जननस्थानीयं तत् ॥

^२ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ उन्नयनस्याहुत्यर्थत्वात् प्रत्युन्नयन-
 माहुतिभिर्भावयामिति चतुश्चोन्नयते द्विस्तु हूयतेऽस्मिन्नग्नौ । अपेतेरे
 द्वे आहुती कं अग्नौ भवतु इति ब्रह्मवादिनः पर्यनुयोगमाहुः ।
 तेभ्योऽग्नौ वैश्वानुर इत्युत्तरम् । एष वा इत्यादि । प्राशनविधि-
 र्गतः । न हि प्रतिपत्तिरुन्नयनं प्रयोजयतीत्यभिप्रायेण द्वे द्वे आहुती
 जुहोतीत्युक्तम् । द्विर्जुहोतीत्यादि । गतम् ॥

^३ब्रह्मवादिनो वदन्ति किंदेवत्यमित्यादि ॥ वैश्वदेवमित्युत्तरं

त्यमग्निहोत्रमिति । वैश्वदेवमिति ब्रूयात् । यद्य-
 जुषा जुहोति । तदैन्द्राग्रम् । यचूष्णीम् । तत्प्रा-
 जापत्यम् ॥ ३० ॥ यन्निमार्ष्टि । तदोषधीनाम् ।
 यद्वितीयम् । तत्पितृणाम् । यत्प्राश्नाति । तद्गर्भा-
 णाम् । तस्माद्गर्भा अनश्नन्तो वर्धन्ते । यदाचाम-
 ति । तन्मनुष्याणाम् । उदङ्ङुर्वावृत्याचामिति ॥ ३१ ॥
 आत्मनो गोपीधाय । निर्णेनेक्ति शुद्धयै । निष्टपति
 स्वगाकृत्यै । उद्दिशति । सप्तऋषिनेव प्रीणाति ।
 दक्षिणा पर्यावर्तते । स्वमेव वीर्यमनु पर्यावर्तते ।
 तस्मादक्षिणोर्ध्व आत्मनो वीर्यावत्तरः । अथो आ-

ब्रूयात् । वैश्वदेवत्वं प्रतिपाद्यमिच्छाह—यद्यजुषेत्यादि । ऐन्द्रा-
 ग्रमिति । इन्द्रः ईश्वरत्वदाहुत्याः । प्राजापत्यमिति । अनिरुक्त
 रूपत्वात्, ओषधीनामिति । मार्जनयोरोषधिदेवतात्वं मन्त्रलिङ्गात् ।
 गर्भाणामिति । तेनाप्यायिता गर्भा अनश्नन्तः अमुज्जाना वर्धन्त
 इति । मनुष्याणामिति । पानीयप्रियत्वात्तेषाम् । उदङ्ङुखादि ।
 गतम् । आत्मनो रक्षणार्थम् । निर्णेजनं स्त्रुचश्शोधनम् । निष्टपनं
 तस्या अग्नी तापनम् । स्वगाकरणं कर्मसमापनम् । आत्मगामि
 फलं तदेति । उद्दिशतीति । 'सप्तर्षिम्यस्त्वा' इति स्त्रुचा उद्दिशति
 सप्तर्षीस्तेन तर्पयति । दक्षिणेत्यादि । व्याख्यातम् * ॥

दित्यस्यैवावृत्तमनु पुर्यावर्तते । हुत्वोप समिन्धे ॥
 ब्रह्मवर्चसस्य समिद्धयै । न बृहिरनु प्र हरेत् ।
 असंस्थितो वा एष यज्ञः । यदग्निहोत्रम् । यद-
 नु प्रहरेत् । यज्ञं विच्छिन्द्यात् । तस्मान्नानु प्रह-
 त्यम् । यज्ञस्य सन्तत्यै । अपो नि नयति । अव-
 भृथस्यैव रूपमकः ॥ ३३ ॥

अभवन्भवति जुहुयान्नयति मार्ष्टि द्विः प्रा-
 श्रान्ति प्राजापत्यमाचामतीन्धेऽकः ॥ ४ ॥

हुत्वेति ॥ होमानन्तरं पुनः अग्निं ज्वलयति ब्रह्मवर्चसस्य
 संदीपनाय भवति । न बृहिरित्यादि । बृहिः परिस्तरणम् ।
 असंस्थित इत्यादि । यावज्जीववचनात् । दर्शपूर्णमासयोस्तु वच-
 नात्प्रहरणं न्यायसाम्येऽपि । अपो निनयतीत्यादि । अग्निहो-
 त्रस्थालीप्रक्षालनैरपो निनयति, अवभृथस्यैवेदं रूपं करोतीति ।
 पूर्ववच्छट्ठलितोरन्यतरः ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके
 चतुर्थोऽनुवाकः.

१ ब्रह्मवादिनो वदन्ति । अग्निहोत्रप्रायणा यज्ञाः ।
 किंप्रायणमग्निहोत्रमिति । वृत्सो वा अग्निहोत्रस्य
 प्रायणम् । अग्निहोत्रं यज्ञानाम् । २ तस्य पृथिवी
 सदः । अन्तरिक्षमार्गिहूम् । द्यौरहविर्वानम् ।
 दिव्या आपः प्रोक्षणयः । ओषधयो वृहः ॥३४
 वनस्पतय इध्मः । दिशः परिधयः । आदित्यो यू-
 पः । यजमानः पशुः । समुद्रोऽवभृथः । संवत्स-
 रस्स्वगाकारः । तस्मादाहिताग्नेस्सर्वमेव वर्हिष्यं

१ ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ अग्निहोत्रप्रायणाः । अग्निहोत्रारम्भाः
 दर्शपूर्णमासादयो यज्ञाः तत्पूर्वत्वात् । अग्निहोत्रमिदं किंप्रायणं
 किमारम्भमिति पर्यनुयोगं वदन्ति ब्रह्मवादिनः । वृत्सः वृत्सो
 पावसर्जनमग्निहोत्रस्य प्रायणम् । एतेन पयो नित्यमिति गम्यते ।
 आश्वलायनवचनं च 'पयसा नित्यहोमः' इति । अतो यज्ञाना-
 मग्निहोत्रं प्रायणम् ॥

२ इदानीमग्निहोत्रं महाक्रतुत्वेन रूपयति—तस्येत्यदि ॥ तस्या-
 ग्निहोत्रस्य यज्ञस्य पृथिव्यादयः सदस्स्थानीयाः । दिव्या आपो
 वर्ण्यः । स्वगाकारः समापयिता । तस्मादाहिताग्नेस्संस्थितोऽयं
 समस्तभुवनाधारः समस्तभौवनसामग्रीको महाक्रतुरग्निहोत्रं नाम नि-
 त्यो वर्तते । तस्मादाहिताग्नेस्संबन्धि यत्किंचिदुत्ते तत्सर्वमपि
 वर्हिष्यं वर्हिर्दत्तम् । वर्हिरिति यज्ञनामसु पठ्यते ॥

दत्तं भवति । यत्सायं जुहोति । रात्रिमेव तेन
 दक्षिण्यां कुरुते । यत्प्रातः ॥३५॥ अहरेव तेन दक्षि-
 ण्यं कुरुते । यत्ततो ददाति । सा दक्षिणा ।
 'यावन्तो वै देवा अहुतमादन्' । ते पराऽभवन् । त
 एतदग्निहोत्रं सर्वस्यैव समवदायां जुहवुः । तस्मा-
 दाहुः । अग्निहोत्रं वै देवा गृहाणां निष्कृतिमप-
 श्यन्निति । यत्सायं जुहोति । रात्रिया एव तद्हु-
 ताद्याय ॥३६॥ यजमानस्यापराभावाय । यत्प्रातः ।
 अहं एव तद्हुताद्याय । यजमानस्यापराभावाय ।

यत्सायमिति ॥ सायं होमेन रात्रिं दक्षिण्यां दक्षिणया साध्वी
 निर्वर्त्यमानदक्षिणां, प्रातर्होमेन अहः दक्षिण्यं दिवसं कुरुते । तस्मात्
 यत् ततः तयोः अहोरात्रयोर्ददाति सा दक्षिणा यज्ञदक्षिणैव
 भवति । सप्तम्यर्थे तसिद्ध ॥

यावन्त इत्यादि ॥ ते सर्वेऽपि पराऽभवन् असुरवशं
 गताः । सर्वस्याज्ञस्य एकदेशं समवदाय अग्निहोत्रमजुहवुः ।
 तस्मादाहुरित्यादि गृहाणां गृहसंबन्धिनां दोषाणां निर्हरणं
 अग्निहोत्रं देवा अपश्यन्, ये सर्वस्य समवदाय हुतवन्त इति
 ब्रह्मवादिन आहुः । यदित्यादि । सायं होमो रात्र्या हुताद्याय
 भवति । यद्रात्रावद्यते तत्सर्वं हुतमेवाद्यते यथा तदर्थं भवति ।
 यद्रात्रावद्यते तत्सर्वं हुतमेवाद्यते यथा तदर्थं भवति । हुतस्या-

यत्ततोऽश्नाति । हुतमेव तत् । द्वयोः पर्यसा जुहु-
यात्पशुकामस्य । एतद्वा अग्निहोत्रं मिथुनम् । य
एवं वेदं । प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते ॥ ३७ ॥
‘इमामेव पूर्व्या दुहे । अममुत्तरया । अधिश्रि-
त्योत्तरमा नयति । योनाविव तद्रेतस्सिञ्चति प्रज-
नने । आज्येन जुहुयात्तेजस्कामस्य । तेजो वा
आज्यम् । तैजस्व्येव भवति । पर्यसा पशुकामस्य ।
एतद्वै पशूनां रूपम् । रूपेणैवास्मै पशून्व रुन्धे ॥
पशुमानेव भवति । दध्नेन्द्रियकामस्य । इन्द्रियं

दनं हुताद्यम् । छान्दसो भावे क्यप् । प्रातर्होमश्चाहो हुताद्याय
भवति, अहस्संबन्धि सर्वं हुतमेव । यस्मादेवं तस्मात् यत्ततः
तयोरश्नाति तत्सर्वं हुतमेव भवति । द्वयोरिवादि गतम् ॥

‘इमामेवेत्यादि ॥ प्रथमया गवा इह्यमानया हेतुना पृथि
व्येव दुग्धा भवति, उत्तरया द्यौर्दुग्धा भवति । ‘लोपस्त आत्मने
पदेणु’ इति तलोपः । ‘चादिलोपः’ इति निघाताभावः । प्रथमा-
याः पयोऽधिश्रित्य तस्मिन् द्वितीयस्याः पय आनयति, तद्यो-
नौ रेतस्सेचनतुल्यं भवति । प्रजनननिमित्तं तद्वति । आज्येनेत्यादि
गतम् । पयसि निज एव कामः । रूपेण द्वारेण । अस्मै यजमा-
नाय । पशून् लभते ॥

वै दधि । इन्द्रियाव्येव भवति । 'यवाग्वा' ग्राम-
कामस्यौषधा वै मनुष्याः । भागधेयेनैवास्मै स-
जातानव रुन्धे । ग्राम्येव भवति । 'अयज्ञो वा ए-
षः । योसामा ॥ ३९ ॥ चतुरुन्नयति । चतुरक्षर-
रथन्तरम् । रथन्तरस्यैष वर्णः । उपरीव हरति ।
अन्तरिक्षं वामदेव्यम् । वामदेव्यस्यैष वर्णः । द्वि-
र्जुहोति । द्व्यक्षरं बृहत् । बृहत् एष वर्णः । अग्नि-
होत्रमेव तत्सामन्वत्करोति ॥ ४० ॥ 'यो वा अग्निहो-

१ औषधा इत्यादि ॥ औषधिप्रभवाः मनुष्याः । अन्नपरिणाम-
त्वात् । तस्मादन्नपरिणामयवागूहोमस्सजातलाभाय भवति । स्वेनैव
भागधेयेन हेतुना सजातसमूहात्मकग्रामसिद्धिः ॥

१ अयज्ञो वा इत्यादि ॥ उन्नयने चतुष्टयान्वयाच्चतुरक्षररथ-
न्तरलाभः । रथन्तरशब्दस्य चतुरक्षरत्वात् । रथन्तरस्य साम्न
एवैतत् स्वरूपमग्निहोत्रे कृतं भवति । स्तोमाक्षराभिप्रायं वा च-
तुरक्षरत्वम् । तस्मात् ससामत्वान्नायज्ञत्वमिति । उपरीति । उद्य-
म्यैव हरति नयति । अन्तरिक्षं भवति वामदेव्यम् । तस्माद्वा-
मदेव्यस्यापि रूपमग्निहोत्रे कृतं भवति । द्वित्वान्वयात् द्व्यक्षर-
बृहत्सामरूपलाभोऽग्निहोत्रेऽपि कृतो भवति । सामन्वदिति ।
'अनो नुद्' ॥

१ यो वा इत्यादि ॥ उपसद्यागस्यानीयानि उपसादनानि

त्रस्योपसदो वेदं । उपैनमुपसदो नमन्ति । विन्दत
 उपसत्तारम् । ^९उन्नीयोपं सादयति । पृथिवीमेव
 प्रीणाति । होप्यन्नुपं सादयति । अन्तरिक्षमेव प्री-
 णाति । हुत्वोपं सादयति । दिवमेव प्रीणाति । ए-
 ता वा अग्निहोत्रस्योपसदः ॥ ४१ ॥ य एवं वेदं ।
 उपैनमुपसदो नमन्ति । विन्दत उपसत्तारम् । ^{१०}यो
 वा अग्निहोत्रस्याश्रावितं प्रत्याश्रावितुं^९ होतारं
 ब्रह्माणं वषट्कारं वेदं । तस्य त्वेव हुतम् । प्राणो
 वा अग्निहोत्रस्याश्रावितम् । अपानः प्रत्याश्रावि-
 तम् । मनो होता । चक्षुर्ब्रह्मा । निमेषो वषट्का-

यो वेद एनमुपसद उपनमन्ति । उपसद्वा यज्ञोऽस्य वशगो
 भवति । किं च उपसत्तारं उपासितारं च लपते सर्वसेव्यो भवति ॥

^९उन्नीयेत्यादि ॥ उन्नयनानन्तरं गार्हपत्यस्य समीपे सादयेत्
 होप्यन् हुत्वा चाहवनीयस्य । पृथिव्यादयः प्रीता भवन्ति ।
 एता वा इत्यादि गतम् ॥

^{१०}यो वा इत्यादि ॥ आश्रावितादिज्ञस्यैवाग्निहोत्रं संभवति ।
 आश्रावितादीनां प्राणादिस्थानीयत्वं शक्तिसंकल्पसामान्यादिना द्र-
 ष्टव्यम् । प्राण आश्रावितं प्राथम्यात्, अपान प्रत्याश्रावितं
 तदुत्तरकालभावित्वात्, मनो होता संकल्पयितृत्वात्, चक्षुर्ब्रह्म

रः ॥४२॥ य एवं वेद । तस्य त्वेव हुतम् । "सायं-
यावानश्च वै देवाः प्रातर्यावाणश्चाग्निहोत्रिणो गृहमा-
गच्छन्ति । तान् यत्र तर्पयेत् । प्रजयाऽस्य पशु-
भिर्वि तिष्ठेरन् । यत्तर्पयेत् । तृप्ता एनं प्रजया पशु-
भिस्तर्पयेयुः । सजूर्देवैस्सायंयावभिरिति सायं
सं मृशति । सजूर्देवैः प्रातर्यावभिरिति प्रातः । ये
चैव देवास्सायंयावानो ये च प्रातर्यावाणः ॥४३॥
तानेवोभयांस्तर्पयति । त एनं तृप्ताः प्रजया प-
शुभिस्तर्पयन्ति । "अरुणो ह स्माहौषवेशिः । अ-
ग्निहोत्र एवाहं सायंप्रातर्वज्रं भ्रातृव्येभ्यः प्र ह-
रामि । तस्मान्मत्पापीयांसो भ्रातृव्या इति । च-
तुरुन्नयति । द्विर्जुहोति । समिथ्संत्तमी । सप्तर्षदा

साक्षी, निषेपो वषट्कारः समाप्तत्वात् । एवं वेदितुरेव हुतं
भवति । अन्येषां तु वृथा प्रयासः ॥

"सायंयावान इत्यादि ॥ यतिः 'आतो मनिन्' इति वनिप् ।
अस्य यजमानस्य प्रजया च पशुभिश्च वितिष्ठेरन्, एतानादा-
य विशिष्य तिष्ठेयुः । 'समवप्रविभ्यः' इत्यात्मनेपदम् । गतमन्यत् ॥

"अरुण इत्यादि ॥ अरुणो नाम उपवेशस्य पुत्रः । अग्नि-
होत्र इत्यादि गतम् । मत्पापीयांसः मत्तो निकृष्टाः । 'अ-

शक्ररी । शाकरो वज्रः । अग्निहोत्र एव तत्सायं-
 प्रातर्वज्रं यजमानो भ्रातृव्याय प्र हरति । भवत्या-
 त्मना । पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति ॥ ४४ ॥ बृहः
 प्रातर् हुताद्याय जायते रुन्धे सामा करोत्येता वा
 अग्निहोत्रस्योपसदो वषट्कारश्च प्रातर्यावाणो व-
 ज्रस्त्रीणि च ॥ ५ ॥

प्रजापतिरकामयतात्मन्वन्मे जायेतेति । सोऽ-
 जुहोत् । तस्यात्मन्वदजायत । अग्निर्वायुरादित्यः ।
 तेऽब्रुवन् । प्रजापतिरहौषीदात्मन्वन्मे जायेतेति ।

‘लप्यान्तरम्’ इतिवत् स्वार्थिकः प्रकर्षप्रत्ययः । चतुस्त्रयतीत्यादि ।
 सप्तत्वान्वयात् सप्तदशशक्त्यात्मकं वज्रं वीर्यं सायंप्रातर्भ्रातृव्याय
 प्रहरति प्रेषयति यजमानः । ततस्त्वयं संपद्यते । भ्रातृव्यः
 पराभवति नश्यति ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके
 पञ्चमोऽनुवाकः.

‘प्रजापतिरिखादि ॥ सामर्थ्यविशेषवत्त्वमात्मवत्त्वं आत्मवद्वि-
 शिष्टं द्रव्यं ममोत्पद्यताम् । ‘अतो नुद्, ‘द्वस्वनुद्भूयां मतुप्’
 इति मतुबुदात्तत्वम् । केचिदाहुः आत्मवत् यादृशोऽहं ईदृशो मे

तस्य वयमजनिष्महि । जायतां न आत्मन्वदिति
 तेऽजुहवुः । प्राणानामग्निः । तनुवै वायुः ॥ ४५ ॥
 चक्षुष आदित्यः । तेषां हुतादजायत गौरेव । त-
 स्यै पयसि व्यायच्छन्त । मम हुतादजनि ममेति ।
 ते प्रजापतिं प्रश्नमायन् । स आदित्योऽग्निमब्र-
 वीत् । यतरो नौ जयात् । तन्नौ सहासदिति । क-
 स्यैकोऽहौषीदिति प्रजापतिरब्रवीत्कस्यैक इति ।
 प्राणानामहमित्यग्निः ॥ ४६ ॥ तनुवा अहमिति
 वायुः । चक्षुषोऽहमित्यादित्यः । य एव प्राणाना-
 महौषीत् । तस्य हुतादजनीति । अग्नेर् हुतादज-

जायेतेति । तदानीं नलोपाभावश्छान्दसः । सोऽजुहोदिखादि गतम् ।
 तेऽब्रुवन्नित्यादि । प्रजापतेर्वयमिव अस्माकमात्मन्वत् जायतामित्यु-
 क्ता अजुहवुः । प्राणानां प्राणेभ्योऽग्निर्नुहोति, तनुवै तन्वे
 विलक्षणाथै वायुः चक्षुष आदित्यः । सर्वे इदं मे भूयादिदं
 ममेति । तेषां सर्वेषामपि हुताद्धोमादेकैव गौरजायत । तस्याः
 पयसि पयोनिमित्तमग्रचादयो व्यायच्छन्त विप्रतिपन्ना अभवन्
 मम हुतादजनि ममेति सर्वेऽवदन् । वीप्सार्थाऽऽवृत्तिः । अथ ते
 प्रजापतिं प्रश्नं प्रष्टव्यं कृत्वा आगच्छन् । अत्रान्तरे आदि-
 त्योऽग्निमब्रवीत् नौ आवयोर्मध्ये कश्चिज्जयेत् तत्तदीयमावयोः स-
 हासत् साधारणमस्तु । अस्तेर्लेटि आडागमः । अथ प्रजापति-

नीति । तदग्निहोत्रस्याग्निहोत्रत्वम् । गौरा अग्नि-
होत्रम् । य एवं वेद गौराग्निहोत्रमिति । प्राणापा-
नाभ्यामिवाग्निः समर्धयति । अव्यर्धुकः प्राणापा-
नाभ्यां भवति ॥ ४७ ॥ य एवं वेद । 'तौ वायुर'-
ब्रवीत् । अनु मा भजतमिति । यदेव गार्हपत्येऽ-
धिश्चित्याहवनीयमभ्युद्भवान् । तेन त्वां प्रीणानि-
त्यब्रूताम् । तस्माद्यद्गार्हपत्येऽधिश्चित्याहवनीय-

ब्रवीत्—युष्माकं मध्ये एकः कस्य फलसिद्धये अहौषीत् ? एव
मेक एकः कस्य कस्याहौषीत् ? प्रत्येकं ब्रूतेति यावत् । 'एकान्या-
भ्यां' इत्याख्यातस्य निवाताभावः । एकशब्द आद्युदात्तः । 'ए-
कादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्येकार उदात्तः । अथाग्निरब्रवीत्—
प्राणानामहमहौषं, तन्वा अहमिति वायुः, चक्षुष इत्यादित्यः ।
अथ प्रजापतिरब्रवीत्—य एव प्राणानामहोषीत् तस्यैव हुतादिय-
मजनीति युक्तं, प्राणमूलत्वास्सर्वस्य जीवनस्य । 'स्मादग्नेर्हुता
दजनीत्युक्तं भवतीत्यर्थः । तस्मादग्निहोत्रं गौराग्रेव, अग्नेर्होमोत्प-
न्नत्वात् । एवं गौराग्निहोत्रत्वं यो वेद स आत्मनः प्राणापानाभ्या-
मग्निं समर्धयति । ततोऽयं प्राणापानाभ्यां व्यृद्धो न भवति ।
वृद्धिशीलोऽव्यर्धुकः । छान्दस उच्यते ॥

अथाग्न्यादित्यौ वायुमब्रूतां—यद्गार्हपत्ये होमद्रव्यमधिश्चित्य
आहवनीयमभ्युद्भवान् अभिवाञ्छन्ति तेन त्वां प्रीणयति । लेख्या-
डागमः । तस्मादित्यादि गतम् ॥

म॒भ्युद्भ॑वन्ति । वा॒युमे॒व तेन॑ प्रीणाति । ^१प्र॒जाप॑ति-
 दे॒वता॑स्सृज॒मानः । अ॒ग्निमे॒व दे॒वता॑नां प्रथ॒मम॑सृ-
 जत । सोऽन्य॑दा ल॒भ्यम॑वि॒त्त्वा ॥४८॥ प्र॒जाप॑ति-
 म॒भि पर्या॑वर्तत । स मृ॒त्योर॑विभेत् । सोऽमु॑मादि-
 त्यमा॒त्मनो॑ निर॑मिमीत । तश्च॑ ह॒त्वा परा॑ङ्मु॒र्याव॑र्त-
 त । ततो॑ वै स मृ॒त्युम॑पाजयत् । अ॒पं मृ॒त्युं ज॑-
 यति । य ए॒वं वेद॑ । तस्मा॑द्यस्यै॒वं वि॒दुषः॑ । उ॒तै-
 का॒हमु॒त द्व्य॒हं न जु॑हति । हु॒तमे॒वास्य॑ भवति ।

^१प्रजापतिरित्यादि ॥ प्रथममृष्टोऽग्निः प्रजापतिव्यतिरिक्तं आ-
 लभ्यं भक्ष्यं अवित्त्वा अलब्ध्वा प्रजापतिमेवात्तुं प्रजापतिमा-
 भिमुख्येन पर्यावर्तत । लभेः 'पोरदुपधात्' इति यत् । 'आ-
 हो यि' इति नृम् । अथ प्रजापतिः मृत्योः अग्निदाहजन्मनो
 भीतः आदिशमात्मन उत्पाद्य तमग्नये आगच्छते हुत्वा भक्ष्य-
 त्वेन दत्त्वा तस्मादग्नेः पराह् अपमृत्युनिवृत्तये पर्यावर्तत तस्मा-
 दपागच्छत, ततो मृत्युमपाजयत् प्रजापतिः । एवं वेदिता
 मृत्युमपजयति । स मृत्युरकालमृत्युः, तत्पार्श्वे अकालमृत्युर्ना-
 स्तीत्यर्थः । तस्मादित्यादि । एवमादित्योऽग्निहोत्रद्रव्यं प्रजापतेरा-
 सीदिति यो वेद, उत अप्येकाहं न जुहति अस्य तदपि हुतमेव

असौ ह्यादित्योऽग्निहोत्रम् ॥ ४९ ॥

तनुवै वायुरग्निर्भवत्यवित्त्वा भवत्येकं च ॥ ६ ॥

रौद्रं गवि । वायव्यमुपसृष्टम् । आश्विनं दुह्य-
मानम् । सौम्यं दुग्धम् । वारुणमधिश्रितम् । वै-
श्वदेवा भिन्दवः । पौष्णमुदन्तम् । सारस्वतं विष्य-
न्दमानम् । मैत्रं शरः । धातुरुद्धासितम् । बृहस्प-
तेरुन्नीतम् । सवितुः प्रक्रान्तम् । द्यावापृथिव्यङ्

भवति, अविच्छेदेन हुतं भवति । असौ खल्वादित्योऽग्निहोत्रद्रव्यं,
स च सार्यं नित्यमाग्निमनुप्रविशति ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके

पष्ठोऽनुवाकः.

रौद्रं गवीत्यादि ॥ सर्वदेवत्वत्वेन पयस्तूयते । तत् दोहा-
त्प्राक् गवि स्थितं रौद्रम् । उपसृष्टं उधस्थं वायुदेवत्वम् । दुग्धं
प्रागधिश्रयणात् । अधिश्रितं अधिश्रितावस्यम् । भिन्दवो बुधुदा
वैश्वदेवाः । उदन्तं स्थाल्यवकाशलङ्घनेनान्यत्र परिवर्तनं पौष्णम् ।
विष्यन्दमानं स्थाल्यां बिलमतिलङ्घितं विविधं स्पन्दनं सारस्वतम् ।
शरः स्यासक्तं मैत्रम् । उद्धासितं अवतारितम् । उन्नीतं खुचि
गृहीतं चार्हस्पत्यम् । प्रक्रान्तं होमार्थं नेतुमारब्धं सावित्रम् ।

हियमाणम् । ऐन्द्रायमुपसन्नम् । अग्नेः पूर्वाऽऽहु-
तिः । प्रजापतेरुत्तरा । ऐन्द्रं हुतम् ॥ ५० ॥

उद्वासितं सप्त च ॥ ७ ॥

दक्षिणत उप सृजति । पितृलोकमेव तेन
जयति । प्राचीमावर्तयति । देवलोकमेव तेन जयति ।
उदीचीमावृत्य दोग्धि । मनुष्यलोकमेव तेन
जयति । 'पूर्वा दुह्याज्येष्वस्य ज्यैष्ठिनेयस्य । यो
वा गुतश्रीस्स्यात् । अपरौ दुह्यात्कनिष्ठस्य कानि-

हियमाणं आहवनीयं प्रति नीयमानं द्यावापृथिव्यम् । उपसन्नं
आहवनीयसंक्रांते सादितं ऐन्द्रायम् । पूर्वाऽऽहुतिः सायमग्नेः,
प्रातराहुतिरादित्यस्य, उपलक्षणत्वात् । उत्तराऽऽहुतिः प्रजापतेः,
तूष्णीकत्वात् 'तूष्णीं वै प्रजापत्यम्' इति । ऐन्द्रं हुतम् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः.

'दक्षिणत इत्यादि ॥ विहारस्य दक्षिणतः स्थापयित्वा गां वत्स-
मुपसृजति । ततः प्राचीं प्राहमुखीं आवर्तयति आगमयति ।
अथोदीचीमुदमुखीं आवृत्य स्थापयित्वा दोग्धि ॥

'पूर्वाविद्यादि ॥ अग्निमौ स्तनौ दुह्यात् ज्येष्वस्य प्रथमजा-
तस्य जैष्ठिनेयस्य ज्येष्ठाया अपत्यस्य च 'कल्याण्यादीनामिन्द्र'

ष्ठिनेयस्य । यो वा बुभूषेत् ॥ ५१ ॥ ^३न सं मृश-
ति । पापवस्यसस्य व्यावृत्तये । वायव्यं वा एत-
दुपसृष्टम् । आश्विनं दुह्यमानम् । मैत्रं दुग्धम् ।
अर्यम्ण उद्धास्यमानम् । त्वाष्ट्रमुन्नीयमानम् । बृह-
स्पतेरुन्नीतम् । सवितुः प्रक्रान्तम् । द्यावापृथिव्यङ्
ह्रियमाणम् ॥ ५२ ॥ ऐन्द्राग्रमुपसादितम् । सर्वाभ्यो

दक्व । ज्येष्ठाया मगिन्या अपत्यस्य वेत्येके । प्रथमोदाया अपत्य-
स्येत्यन्ये । यो वा गतश्रीस्त्वात् तस्यापि पूर्वो स्तनौ दुह्यात् ।
शुश्रुवान् ग्रामणी राजन्यश्च त्रयो गतश्रियः अपरौ पश्चिमौ स्तनौ
दुह्यात् कनिष्ठस्य पश्चाज्जातस्य । कनिष्ठाया अपत्यस्य । पूर्ववादिनह ।
यो वा बुभूषेत् भवितुमिच्छेत् तस्याप्यपरौ स्तनौ दुह्यात् ॥

^३न संमृशति हस्ताम्णां स्तनं न संमृशति प्रस्नवनार्थं पापव-
स्यसस्य व्यावृत्तये । हस्तमर्दनेन प्रस्नावितं यद्याविक्षरत् पापि-
ष्ठं, संमर्शनं विना वत्सप्रस्नावितं यद्वसीयः पुण्यं तयोस्संसर्गो
मा भूदिति दोहमव्ये न संमृशेत् । इतरौ संमृशेदित्येके । पूर्वपाश्रि-
मावित्यपरं ॥

वायव्यं वा इत्यादि ॥ पुनर्वचनमुपसादनान्तस्य हवीरूपस्य सर्व-
देवत्यत्वेन स्तुत्यर्थम् । एवमग्निहोत्रं जुह्वन् सर्वदेवता होमेन तर्पयति
यथेत्यादि । यथा खलु तीर्थे तर्पणावसरे तत्तदपेक्षया कण्डूयन्तृ
णप्रदानपानीयसंनिधापनादिना धेनुं तर्पयति दोग्धा, एवमग्निहोत्री

वा एष देवताभ्यो जुहोति । योऽग्निहोत्रं जुहोति ।
 यथा खलु वै धेनुं तीर्थे तर्पयति । एवमग्निहोत्री
 यजमानं तर्पयति । तृप्यति प्रजया पशुभिः । प्र
 सुवर्गं लोकं जानाति । पश्यति पुत्रम् । पश्यति
 पौत्रम् । प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते । यस्यैवं
 विदुषोऽग्निहोत्रं जुहति । य उ चैनदेवं वेद ॥ ५३
 बुभूषेद्द्वियमाणं जायते द्वे च ॥ ८ ॥

त्रयो वै प्रियमेधा आसन् । तेषां त्रिरेकोऽग्नि-
 होत्रमजुहोत् । द्विरेकः । सकृदेकः । तेषां यस्त्रि-

धेनुः तदभिमतसंपादनेन यजमानं तर्पयति । स्वयं च तृप्यति ।
 प्रजया दीर्घायुष्यस्वर्गलोकज्ञानपुत्रदर्शनपौत्रदर्शनादिलक्षणाया प्रजया
 पशुभिर्मिथुनैः प्रजायते । एवंविदुषो यस्याग्निहोत्रं जुहति यश्चैवं
 वेदिता सोऽपि प्रजादिना जायते ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके

अष्टमोऽनुवाकः.

त्रयो वा इत्यादि ॥ प्रियमेधस्यापत्यानि त्रय आसन् ।
 तेषां त्रयाणां मध्ये एकः त्रिः व्यावृत्तं व्याहुतिकमग्निहोत्रमजु-
 होत् । द्व्याहुतिकमेकः । सकृत् एकाहुतिकमेकः । अनावृत्तिकम् ।

जुहोत् । स ऋचाऽजुहोत् । यो द्विः । स यजुषा ।
यस्सुकृत् । स तूष्णीम् ॥ ५४ ॥ यश्च यजुषाऽजु-
होद्यश्च तूष्णीम् । तावुभावाधुताम् । तस्माद्यजु-
षाऽऽहुतिः पूर्वा होतव्या । तूष्णीमुत्तरा । उभे ए-
वर्द्धी अवरुन्धे । अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निस्स्वाहेति
सायं जुहोति । रेतं एव तद्वधाति । सूर्यो ज्योति-
ज्योतिस्सूर्यस्स्वाहेति प्रातः । रेतं एव हितं प्र ज-
नयति । १रेतो वा एतस्य हितं न प्र जायते ॥ ५५ ॥
यस्याग्निहोत्रमहुतं २ सूर्योऽभ्युदेति । यद्यन्ते स्यात् ।

अथ तेषां यस्त्रिरजुहोत् स ऋचा शाखान्तरसमाम्नातया अजु-
होत् । यो द्विः स यजुषा, अजुहोदित्येव । स यजुषा वक्ष्यमा-
णेनाजुहोत् । तूष्णीमजुहोत् । तेषां यश्च यजुषाऽजुहोत्, यश्च
तूष्णीमजुहोत् तावुभावृद्धिमन्नावभूताम् । तस्मादित्यादि । गतम् ।
उभे ऋद्धी उभयोस्संबन्धिन्यौ । सायंहोमेन रेतो दधाति, प्रात-
र्होमेन तत्प्रजनयति ॥

१रेतो वा इत्यादि ॥ हितं निहितं रेतोऽस्य न प्रजायते य-
स्याग्निहोत्र अहुते सूर्य उदेति तस्य रेतो न प्रजायते । एतस्मादेव
च गम्यते—एतौ मन्त्रौ अनुदितहोमविषयाविति । अथ यद्यन्ते अन्तिके
स्यात्सूर्यः यदि संनिहितश्च, तदात्वे होमद्रव्यं स्यात्, शीघ्रं सुचि-
त्तुर्गृहीतं गृहीत्वा प्राङ्मुखाद्रवेत् आहवनीयसकाशं गच्छेत् ।

उन्नीय प्राहुदाद्रवेत् । स उपसाद्यातमितोरासीत् । स
यदा ताम्येत् । अथ भूस्स्वाहेति जुहुयात् । प्रजा-
पतिर्वै भूतः । तमेवोपासरत् । स एवैनं तत् उन्नय-
ति । नार्तिमाच्छेति यजमानः ॥ ५६ ॥

तूष्णीं जायते यजमानः ॥ १ ॥

‘यदग्निमुद्धरति । वसवस्तर्ह्यग्निः । तस्मिन् य-
स्य तथाविधे जुह्वति । वसुष्वेवास्यग्निहोत्रं हुतं

प्रागेवोदयात् उपसाद्यातमितोः ओच्छ्वासनिर्गमादासीत् । ‘भाव-
लक्षणे स्थ’ इति तोसुन्प्रत्ययः । स यदा ताम्येत् श्रान्तो भवति,
अथ अनन्तरमेव ‘भूस्स्वाहा’ इति जुहुयात् । प्रजापतिर्वा इत्या-
दि । गतम् । भूतः प्रभूतः । तत् उन्नयति दोषादुद्धरति निहितं
रेतः प्रजनयति, यजमानश्चार्तिं नाच्छेति न प्राप्नोति ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः.

‘यदग्निमित्यादि ॥ यत् यदा अग्निरुद्धियते तर्हि तस्मिन्
काले वसवोऽग्निः वसुभिरैकीभूतस्तिष्ठति । तस्मिन् तथाविधे ता-
दृक्प्रकारेऽग्नौ यस्य जुह्वति वसुष्वेवास्य हुतं भवति वसवस्तर्हि-
ता अनेन भवन्ति । निहितः स्थापितः धूपायन् धूमं कुर्वन् ‘गुपूधूप’
इत्याद्यप्रत्ययः । तस्मिन् काले रुद्धैरेकीभूतोऽग्निस्तिष्ठति । तस्मिन् हुतेन

भवति । निहितो धूपायञ्छेते । रुद्रास्तर्ह्यग्निः । तस्मिन् यस्य तथाविधे जुह्वति । रुद्रेष्वेवास्याग्निहोत्रं हुतं भवति । प्रथममिधममर्चिरा लभते । आदित्यास्तर्ह्यग्निः ॥ ५७ ॥ तस्मिन् यस्य तथाविधे जुह्वति । आदित्येष्वेवास्याग्निहोत्रं हुतं भवति । सर्व एव सर्वश इधम आदीप्तो भवति । विश्वे देवास्तर्ह्यग्निः । तस्मिन् यस्य तथाविधे जुह्वति । विश्वेष्वेवास्य देवेष्वग्निहोत्रं हुतं भवति । नितरामर्चिरुपावैति लोहिनीकेव भवति । इन्द्रस्तर्ह्यग्निः । तस्मिन् यस्य तथाविधे जुह्वति । इन्द्रं

रुद्रास्तर्पिता भवन्ति । प्रथममिति । प्रथमक्षिप्तां समिधमर्चिरालभते आच्छिप्य ज्वलयति । यद्वा—इधमं प्रक्षिप्तं प्रथममालभते अर्चिर्गृह्णाति आदित्यरूपत्वादग्नेः हुतं आदित्यवृत्तये भवति । सर्व इति । सर्वः इधमः सर्वशः सर्वतः आदीप्तो भवति ज्वलयति ॥

नितरामिति ॥ नीचैस्तरामर्चिरुपावैति अतिस्वल्पा भवति । लोहिनीकेव च भवति रक्तेव भवति अतिरक्ता भवति । 'वर्णादनुदात्तात्' इति ङीप्, संज्ञायां कन्, प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं छान्दसम् । तदा अग्रेरिन्द्रेणैक्यात्तत्र हुतमिन्द्रवृत्तये भवति ॥

एवास्याग्निहोत्रं हुतं भवति ॥५८॥ ^३अङ्गारा भव-
न्ति । तेभ्योऽङ्गारेभ्योऽर्चिरुदेति । प्रजापतिस्तर्ह्य-
ग्निः । तस्मिन् यस्य तथाविधे जुहति । प्रजाप-
तावेवास्याग्निहोत्रं हुतं भवति । शरोऽङ्गारा अ-
ध्यूहन्ते । ब्रह्म तर्ह्यग्निः । तस्मिन् यस्य तथाविधे
जुहति । ब्रह्मन्नेवास्याग्निहोत्रं हुतं भवति । 'व-
सुषु रुद्रेष्वदित्येषु विश्वेषु देवेषु' । इन्द्रे प्रजापतौ
ब्रह्मन् । अपरिवर्गमेवास्यैतासु देवतासु हुतं भवति ।
यस्यैवं विदुषोऽग्निहोत्रं जुहति । य उ चैनदेवं वेद ॥५९

^३अङ्गारा इति ॥ अङ्गारभूतेषु काष्ठेषु या अर्चिरुदेति तत्र
हुतं प्रजापतितृप्तये भवति । अग्न्यास्यस्य निहास्थानीया अङ्गारा
वह्निरूपाः । शर इति । शृणातिरमुनि शरः भस्म, तत् अङ्गारा अध्यू-
हन्ते उपरि वहन्ति । तस्मिन् कालेऽग्नेर्ब्रह्मस्वरूपत्वात्तत्र हुतं ब्रह्म-
ण्येव हुतं भवति ॥

'अथ वेदितुः स्तुतिः—वसुध्वित्यादि ॥ अपरिवर्गं काश्चिदपि
देवता अपरिवृज्य अवर्जयित्वा एतासु देवतासु हुतं भवत्यग्निहोत्रं
यस्यैवं विदुषो जुहति, यश्चैनदेवं वेद अग्निहोत्रमाहात्म्यम् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः.

आदित्यास्तर्ह्यग्निरिन्द्र एवास्याग्निहोत्रं हुतं
भवति देवेषु चत्वारि च ॥ १० ॥

यदग्निं निहितः प्रथमं सर्वं एव नितरामङ्गा-
रादशरोऽङ्गारा ब्रह्म वसुष्वष्टौ ॥

‘ऋतं त्वां सत्येन परिपिञ्चामीति सायं परि-
पिञ्चति । सत्यं त्वर्तेन परिपिञ्चामीति प्रातः । अ-
ग्निर्या ऋतम् । असावादित्यस्तस्यम् । अग्निमेव त-
दादित्येन सायं परिपिञ्चति । अग्निनाऽऽदित्यं प्रा-
तस्सः । यावदहोरात्रे भवतः । तावदस्य लोकस्य ।

‘ऋतं त्वेत्यादि ॥ होप्यन् हुवा चाग्निं परिपिञ्चति । अग्निः
ऋतं मानसं तथ्यं, आदित्यः सत्यं वाचिकं तथ्यं, अग्रचादित्य-
वच्छोकानां धारकत्वात्ताच्छब्दं तयोः । यस्मादेवमृतात्मानं त्वां स-
त्येन सत्यात्मना आदित्येन सह परिपिञ्चामि, तथा सत्यात्मानं
त्वामृतात्मनाऽग्निना सह परिपिञ्चामि इति सायं प्रातश्च परिपिञ्चति ।
तत् तस्मात् अग्निमादित्येन आदित्यं चाग्निना सह परिपिञ्चति ।
तयोश्च सिक्तयोस्सर्वो लोकस्सिक्तो भवति, तन्मयत्वाच्छोकानाम् ।
ततश्च यावत् यावन्तं कालं अहोरात्रौ भवतः एवं क्रियमाणे
सायंप्रातर्होमे शक्तौ भवतः । ‘हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च’ इति
पूर्ववच्छिद्गता । तावत् तावन्तं कालं अस्य लोकस्य नार्तिः न कृच्छ्रा-
पातिः, न रिष्टिः न विनाशः । नान्तः न विषादः । न पर्यन्तः अप-
रिच्छिन्नविभवः चिरं जीवति ॥

नार्तिर्न रिष्टिः । नान्तो न पर्यन्तोऽस्ति । यस्यैवं
विदुषोऽग्निहोत्रं जुह्वति । य उ चैनदेवं वेद ॥ ६० ॥

अस्ति द्वे च ॥ ११ ॥

अङ्गिरसः प्रजापतिरग्निः रुद्र उत्तरावन्तीं ब्रह्म-
वादिनोऽग्निहोत्रप्रायणा यज्ञाः प्रजापतिरकामय-
तात्मन्वद्रौद्रं गवि दक्षिणतस्त्रयो वै यदग्निमृतं त्वा
सत्येनैकादश ॥ ११ ॥

अङ्गिरसः प्रैव तेन पशूनेव यन्निमार्ष्टि यो वा
अग्निहोत्रस्योपसदो दक्षिणतर्षाष्टिः ॥ ६० ॥

अथ वेदितुः स्तुतिः—यस्यैवं विदुषो जुह्वति ॥ यथैवं
वेद अपि ॥

इति भट्टभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये तैत्तिरीयब्राह्मणे
ज्ञानयज्ञाख्ये द्वितीयेऽष्टके प्रथमप्रश्ने एकादशोऽनुवाकः.

समाप्तः प्रथमः प्रश्नः.

एष निष्पावके शाके कुशिकान्वयजन्मना ।

भट्टभास्करमिश्रेण ज्ञानयज्ञः प्रवर्तितः ॥

द्वितीयप्रपाठकप्रारम्भः.

हरिः ओम् ॥ 'प्रजापतिरकामयत प्रजास्मृ-
जेयेति । स एतं दशहोतारमपश्यत् । तं मनसाऽ-
नुद्रुत्य दर्भस्तम्बेऽजुहोत् । ततो वै स प्रजा अ-
सृजत । ता अस्मात्सृष्टा अपाकामन् । ता ग्रहे-
णामृतात् । तद्ग्रहस्य ग्रहत्वम् । यः कामयेत् प्र-
जायेयेति । स दशहोतारं मनसाऽनुद्रुत्य दर्भस्त-
म्बे जुहुयात् । प्रजापतिर्वै दशहोता ॥१॥ प्रजाप-
तिरेव भूत्वा प्र जायते । मनसा जुहोति । मन-
इव हि प्रजापतिः । प्रजापतेराप्त्यै । पूर्णया जु-
होति । पूर्ण इव हि प्रजापतिः । प्रजापतेराप्त्यै ।

१ अथ होतृणां ब्राह्मणं, प्राजापत्यं काण्डम्—प्रजापतिरकामय-
तेत्यादि ॥ दशहोतारमिति 'चित्तिः स्तुक्' * इत्यादिकम् । अनु-
द्वय अक्षरक्रमेण स्मृत्वा । ततो वा इत्यादि । गतम् । 'वाचस्पते
विधे नामन्' * इत्यादिना ग्रहत्वं, गृह्यतेऽनेनेति ग्रहः । य इत्यादि
प्रजाकामस्य दशहोतृविधिः । प्रजापतिर्वा इति । 'इन्द्रस्या-
त्मानं दशधा चरन्तम्' † इति लिङ्गात् । मन इवेति । सर्वात्मना

न्यूनया जुहोति । न्यूनाद्धि प्रजापतिः प्रजा असृ-
जत । प्रजानां सृष्ट्यै ॥ २ ॥ दर्भस्तम्बे जुहोति ।
एतस्माद्वै योनेः प्रजापतिः प्रजा असृजत । य-
स्मादेव योनेः प्रजापतिः प्रजा असृजत । तस्मा-
देव योनेः प्रजायते । ब्राह्मणो दक्षिणत उपास्ते ।
ब्राह्मणो वै प्रजानामुपद्रष्टा । उपद्रष्टुमत्येव प्रजा-
यते । ग्रहो भवति । प्रजानां सृष्ट्यानां वृत्त्यै ।
यं ब्राह्मणं विद्यां विद्वांसं यशो नर्च्छेत् ॥ ३ ॥
सोऽरण्यं परेत्य । दर्भस्तम्बमुद्रथ्यं । ब्राह्मणं दक्षि-
णतो निपाद्य । चतुर्होतृन्व्याचक्षीत । एतद्वै दे-

रित्वात् । प्रजापतेराप्त्यै प्रजापतित्वस्यावाप्त्यै, प्रजापतिरेव भूत्वा
यथा तथा प्रजासृजेत् । न्यूनयेति । चतुर्गृहीतया स्तुत्वा, साम-
र्थ्याद्विकल्पः पूर्णया चतुर्गृहीतया वा । न्यूनाद्धीति । सर्वविक-
ल्पशून्यान्मूलकारणात् । तस्मान्न्यूनत्वं प्रजानां सृष्ट्यै भवति ।
दर्भस्तम्ब इत्यादि । गतम् । योनिः कारणम् ॥

उपद्रष्टेति ॥ हिताहितज्ञः साक्षी उपद्रष्टा । उपद्रष्टुमतीति ।
बहूपद्रष्टृके देशे प्रजायते प्रजा उत्पादयति । छान्दसो वर्णव्य-
त्ययः ॥

यं ब्राह्मणमित्यादि ॥ यं ब्राह्मणं विशिष्टां विद्यां विद्वांसं
जानन्तं तदनुरूपं यशो नर्च्छेत्, सोऽरण्यमनुप्राविश्य दर्भस्तम्ब-

वानां परमं गुह्यं ब्रह्म । यच्चतुर्होतारः । तदेव प्र-
काशं गमयति । तदेनं प्रकाशं गतम् । प्रकाशं
प्रजानां गमयति । दुर्भस्तम्बमुद्गूढ्य व्याचष्टे ॥४॥
अग्निवान् वै दुर्भस्तम्बः । अग्नित्येव व्याचष्टे ।
ब्राह्मणो दक्षिणत उपास्ते । ब्राह्मणो वै प्रजानां-
मुपद्रष्टा । उपद्रष्टुमत्येवैनं यशं ऋच्छति । 'ईश्वरं'
तं यशोऽर्तोरित्याहुः । यस्यान्ते व्याचष्ट इति ।
वरस्तस्मै देयः । यदेवैनं तत्रोप नमति । तदेवाव-
रुन्धे ॥५॥ 'अग्निमादधानो दशहोत्राऽरणिमव

मूर्ध्वग्रन्थिकं बध्वा तत्रासीनस्मन् ब्राह्मणं दक्षिणतो निषाद्य
सादयित्वा चतुर्होतृन् दशहोत्रादीन् सर्वान् व्याचक्षीत विशिष्ट-
माचक्षीत विशिष्टेन शब्देन पठेत् । एतद्वा इत्यादि गतम् । तदेवेति ।
तत् देवानां ब्रह्म देवानां प्रकाशीकृतम् । एनं प्रजानां प्रकाशं
गमयति विद्यानुरूपं, गतमन्यत् ॥

‘ईश्वरमित्यादि ॥ यस्य समीपे अयं व्याचष्टे तमेवास्य यशः
अर्तोः गन्तुमीश्वरस्स्यादित्याहुः । तस्मात् तस्मै ब्राह्मणाय वरो
देयः । यदेव यश एनं ब्राह्मणं तस्मिन् कर्मण्युपनमति तत् स्वय-
मेवावरुन्धे ॥

‘अग्निमादधान इत्यादि ॥ प्रजातं प्रभूतमग्निं आवृत्ते तेनैव

दध्यात् । प्रजातमेवैनमाधत्ते । तेनैवोद्धृत्याग्निहोत्रं
 जुहुयात् । प्रजातमेवैनजुहोति । हविर्निर्वऽप्यस्यन्द-
 शहोतारं व्याचक्षीत । प्रजातमेवैनं निर्वपति ।
 सामिधेनीरेनुवक्ष्यन्दशहोतारं व्याचक्षीत । सामि-
 धेनीरेव सृष्ट्वाऽऽरभ्य प्र तनुते । अथो यज्ञो वै द-
 शहोता । यज्ञमेव तनुते ॥ ६ ॥ अभिचरन्दशहो-
 तारं जुहुयात् । नव वै पुरुषे प्राणाः । नाभिर्दश-
 मी । सप्राणमेवैनमभि चरति । एतावद्वै पुरुषस्य
 स्वम् । यावत्प्राणाः । यावद्देवास्यास्ति । तदभि च-
 रति । स्वकृत इरिणे जुहोति प्रदरे वा । एतद्वा

दशहोत्रा उद्धृत्य समीपं गत्वा आग्निहोत्रं जुहुयात् । हविर्निर्व-
 प्यन्नित्यादि । गतम् । सृष्ट्वेति । समिधामाधानार्थोऽस्मृष्ट्वा आरम्भ-
 प्रभृति विस्तारयति । अपिच स्वयं यज्ञ एवायं दशहोता, तस्मा-
 द्यज्ञ एव विस्तारितो भवति ॥

अभिचरन्निवादि ॥ स्वतन्त्रमिदम् । नाभिना दशत्वान्वयात्
 प्राणादिदशकसहितमेनमभिचरितव्यमभिचरति व्यापादयति, किञ्च
 प्राणा एवास्य स्वं आत्मीयं धनं क्षेत्रादि, तदपि नाशयति । स्व-
 कृत इत्यादि । स्वाभाविके इरिणे ऊपरे जुहोति, प्रदरे भूविषरे
 वा । एतत्त्वलु पृथिव्यास्तं वन्धि निरृतिगृहीतं अलक्ष्म्या परिगृ-

अस्यै निर्ऋतिगृहीतम् । निर्ऋतिगृहीत एवैनं
निर्ऋत्या ग्राहयति । यद्वाचः क्रूरम् । तेन वषट्-
करोति । वाच एवैनं क्रूरेण प्रवृश्चति । ताजगार्ति-
माच्छति ॥ ७ ॥ दशहोता सृष्ट्या ऋच्छेद्व्याचष्टे
रुन्ध एव तनुते निर्ऋतिगृहीतं पञ्च च ॥ ९ ॥

‘प्रजापतिरकामयत दशपूर्णमासौ सृजेयेति ।
स एतं चतुर्होतारमपश्यत् । तं मनसाऽनुद्रुत्या-
हवनीयेऽजुहोत् । ततो वै स दशपूर्णमासावसृ-
जत । तावस्मात्सृष्टावपाक्रामताम् । तौ ग्रहेणा-

हीतम् । तस्मान्निर्ऋतिपरिगृहीते देशे हुत्वा एनं निर्ऋत्या ग्राह-
यति यद्वाचः क्रूरं ‘खट् फट् जहि’ * इत्यादिकं तेन वषट्करोति,
वाचः क्रूरेणांशेन एनं प्रकर्षेण वृश्चति, तदानीमेवार्ति गच्छति
योऽभिचरितव्यः ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके
प्रथमोऽनुवाकः.

¹ प्रजापतिरित्यादि ॥ चतुर्होता ‘पृथिवी होता’ इत्यादिः । ‘वा-
चस्पते वाचः’ † इति ग्रहः । आलभमानः प्राप्नुवन् । आहवनीये
होमो विशेषः । समानमन्यत्पूर्वेण ॥

गृह्णात् । तद्रहस्य ग्रहत्वम् । दुरशपूर्णमासावालभ-
मानः । चतुर्होतारं मनसाऽनुद्रुत्याहवनीये जुहु-
यात् । दुरशपूर्णमासावेव सृष्ट्वाऽऽरभ्य प्र तनुते ॥
ग्रहो भवति । दुरशपूर्णमासयोस्सृष्टयोर्धृत्यै । 'सोऽ-
कामयत चातुर्मास्यानि सृजेयेति' । स एतं पञ्च-
होतारमपश्यत् । तं मनसाऽनुद्रुत्याहवनीयेऽजुहो-
त् । ततो वै स चातुर्मास्यान्यसृजत । तान्यस्मा-
त्सृष्टान्यपाक्रामत् । तानि ग्रहेणागृह्णात् । तद्रहस्य
ग्रहत्वम् । चातुर्मास्यान्यालभमानः ॥ ९ ॥ पञ्च-
होतारं मनसाऽनुद्रुत्याहवनीये जुहुयात् । चातुर्मा-
स्यान्येव सृष्ट्वाऽऽरभ्य प्र तनुते । ग्रहो भवति । चा-
तुर्मास्यानां सृष्टानां धृत्यै । 'सोऽकामयत पशु-
बन्धं सृजेयेति' । स एतं पञ्चहोतारमपश्यत् । तं
मनसाऽनुद्रुत्याहवनीयेऽजुहोत् । ततो वै स पशुब-

पञ्चहोता ॥ 'अग्निर्होता' *इत्यादिः । 'सोमस्सोमस्य' * इत्या-
दिः ग्रहः । चतुर्षु चतुर्षु मासेषु भवानि चातुर्मास्यानि, चातुर्मास्या-
ख्यो यज्ञः 'तत्र भवः' इति ण्यः ॥

पशुबन्धयतेऽस्मिन्निति पशुबन्धः कर्म, अधिकरणे षट् । या-

* त. आ ३-३.

न्धमंसृजत । सोऽस्मात्सृष्टोऽपाक्रामत् । तं ग्रहे-
णागृह्णात् ॥ १० ॥ तद्रूहस्य ग्रहत्वम् । पशुबन्धेन
यक्ष्यमाणः । षड्द्वीतारं मनसाऽनुद्रुत्याहवनीये जु-
हुयात् । पशुबन्धमेव सृष्ट्वाऽऽरभ्य प्र तनुते । ग्र-
हो भवति । पशुबन्धस्य सृष्टस्य धृत्यै । 'सोऽका-
मयत सौम्यमध्वरः सृजेयेति' । स एतः सप्तहो-
तारमपश्यत् । तं मनसाऽनुद्रुत्याहवनीयेऽजुहोत् ।
ततो वै स सौम्यमध्वरमंसृजत ॥ ११ ॥ सोऽस्मा-
त्सृष्टोऽपाक्रामत् । तं ग्रहेणागृह्णात् । तद्रूहस्य ग्र-
हत्वम् । दीक्षिष्यमाणः । सप्तहोतारं मनसाऽनुद्रु-
त्याहवनीये जुहुयात् । सौम्यमेवाध्वरः सृष्ट्वाऽऽ-
रभ्य प्र तनुते । ग्रहो भवति । सौम्यस्याध्वरस्य सृ-
ष्टस्य धृत्यै । 'देवेभ्यो वै यज्ञो न प्राभवत् । तमे-
तावच्छस्समभरन् ॥ १२ ॥ यत्संभाराः । ततो वै

यादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । षड्द्वीता 'सूर्ये ते चक्षुः' * इति ।
वाचस्पतेऽच्छिद्रया † इति ग्रहः ॥

'सप्तहोता 'महाहविर्होता' इति । † 'वाचस्पते दृष्टिदे नामन्' ‡
इति ग्रहः ॥

'देवेभ्यो वा इत्यादि ॥ न प्राभवत् न पर्याप्तोऽभवत् । अयं
तं यज्ञं देवा एतावच्छः एतावत्प्रमाणैरवयवैः यावत्प्रमाणास्संभाराः

तेभ्यो यज्ञः प्राभवत् । यत्संभारा भवन्ति । यज्ञस्य
 प्रभूत्यै । 'आतिथ्यमासाद्य व्याचष्टे । यज्ञमुखं वा
 आतिथ्यम् । मुखत एव यज्ञः संभृत्य प्र तनुते ।
 'अयज्ञो वा एषः । योऽपत्नीकः । न प्रजाः प्र
 जायेरन् । पत्नीर्व्याचष्टे । यज्ञमेवाकः । प्रजानां प्र-
 जननाय । 'उपसत्सु व्याचष्टे । एतद्वै पत्नीनामा-
 यतनम् । स्व एवैनां आयतनेऽर्चं कल्पयति ॥ १३
 तनुत आलभमानो गृह्णादसृजताभरज्जायेरन्ध्यट् ॥ २

संभारयजूंषि 'अग्निर्यजुर्भिः' इत्यादीनि एतावच्छः समभरन् 'य-
 सदेतेभ्यः परिमाणे वतुषु' । 'बहुगणवतुडति' इति संख्यातात्
 'संख्यैकवचनाच्च' इति शम् ॥

'आतिथ्यमित्यादि ॥ अतिथय इदं आतिथ्यं 'अतिथेर्भ्यः'
 आतिथ्यं द्रव्यमासाद्य अन्तर्वेद्यानीय संभारयजूंषि व्याचष्टे ॥

'अयज्ञो वा इत्यादि ॥ पत्नीः 'सेनेन्द्रस्य' † इत्याद्याः पत्नी-
 र्व्याचष्टे । सपत्नीकत्वाद्यज्ञमेव करोति, स च प्रजानां प्रजनना-
 य भवति ॥

'उपसत्स्वित्यादि ॥ उपसन्तु देवपत्नीर्व्याचष्टे, एतत् पत्नीनां
 स्थानं, यदुपसदनस्य उपशयनस्थानीयस्य स्थानम् । तस्मात्
 स्वस्मिन्नायतने एता अवच्छ्रिता भवन्ति ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः.

'प्रजापतिरकामयत् प्र जायेयेति । स तपोऽ-
तप्यत । स त्रिवृतं स्तोममसृजत । तं पञ्चदश-
स्तोमो मध्यत उदत्तृणत् । तौ पूर्वपक्षश्चापरपक्ष-
श्चाभवताम् । पूर्वपक्षं देवा अन्वसृज्यन्त । अपर-
पक्षमन्वसुराः । ततो देवा अभवन् । पराऽसुराः ।
यं कामयेत् वसीयान्धस्यादिति ॥ १४ ॥ तं पूर्व-
पक्षे याजयेत् । वसीयानेव भवति । यं कामयेत्
पार्षीयान्धस्यादिति । तमपरपक्षे याजयेत् । पा-
र्षीयानेव भवति । तस्मात्पूर्वपक्षोऽपरपक्षात्करु-
ण्यतरः । प्रजापतिर्वै दशहोता । चतुर्होता पञ्च-
होता । षड्होता सप्तहोता । ऋतवस्संवत्सरः ॥ १५

'प्रजापतिरित्यादि ॥ प्रजायेय प्रभूतस्यां इत्यकामयत् ।
स तप्ता त्रिवृतं स्तोममसृजत । अथ तं त्रिवृतं पञ्चदशस्तोमो
मध्यत उदत्तृणत् मध्ये उद्दिद्यानुप्राविशत् । प्रथमं प्रजापतेस्त-
पस्विनस्तावत्त्रिवृदाविरभूत्, पुनरपि तपोबलात्स एव त्रिवृतं पञ्चद-
शेनाविर्भूतेन मध्यत उत्सृण्णमहापरिणाम (त्रिंशत्) चतुर्विंशत्यवयवः
संजातः । अथ तथा एकीभूतौ द्वेभ्यो भूत्वा द्वादशावयवौ (पञ्चदशाव-
यवौ) पूर्वपक्षावपरपक्षावभवताम् । तत्र पूर्वपक्षं प्रादुर्भूतमनु देवा
असृज्यन्त, अपरपक्षमन्वसुरा असृज्यन्त । ततस्तपोत्पन्ने मध्ये
देवा अभवन् प्रभूता आसन्, असुराः पराभूता विनष्टा

प्रजाः पृशव इमे लोकाः । य एवं प्रजापतिं ब्र-
होर्भूयांसं वेद । ब्रहोरेव भूयान्भवति । प्रजापति-
र्देवासुरानंसृजत । स इन्द्रमपि नांसृजत । तं देवा
अब्रुवन् । इन्द्रं नो जनयेति । सोऽब्रवीत् । यथाऽहं
युष्मांस्तपसाऽसृक्षि। एवमिन्द्रं जनयध्वमिति ॥ १६
ते तपोऽतप्यन्त । त आत्मन्निन्द्रमपश्यन् । तमब्रु-
वन् । जायस्वेति । सोऽब्रवीत् । किं भागधेयमभि-
जनिष्य इति । ऋतून्धसैवध्सुरम् । प्रजाः पृशून् ।
इमान्लोकानित्यंब्रुवन् । तं वै माऽऽहुत्या प्र जनय-
तेत्यब्रवीत् ॥ १७ ॥ तं चतुर्होत्रा प्राजनयन् ।

आसन् । यस्मादेवं तस्मात् यं कामयेत वसीयान् इत्यादि ।
गतम् । वसुमत्तरो वसीयान्, पापतरः पापीयान्, करुण्यतरः
करणे साधुतरः कर्मयोग्यतरः । छान्दसो वर्णविकारः । 'तत्र
साधुः' इति यत् । इत्थं तपसा विश्वं सृष्टवान् । स एव प्रजापतिरयं
दशहोत्रेति । किं बहुना चतुर्होत्रादिकं लोकपर्यन्तं विश्वं प्रजापतिरेव ।
एवं दशहोत्रादिरूपेण प्रजापतिं बहोरपि भूयांसं अतिशयेन
विपुलतरं प्रजापतिं यो वेद स बहोर्भूयान् भवति ॥

प्रजापतिर्देवासुरानित्यादि ॥ इन्द्रं नांसृजत अपिशब्दा-
त्तस्य भागभूतान् ऋत्वादीनपि नांसृजत् । तमित्यादि । युष्मानहमिव
यूयमेव तपसा इन्द्रं जनयध्वमिति । ते च तपस्तप्यमाना आत्म-

यः कामयेत वीरो म आ जायेतेति । स चतुर्हो-
 तारं जुहुयात् । प्रजापतिर्वै चतुर्होता । प्रजाप-
 तिरेव भूत्वा प्रजायते । जजनदिन्द्रमिन्द्रियाय
 स्वाहेति ग्रहेण जुहोति । आऽस्य वीरो जायते ।
 वीरः हि देवा एतया ऽऽहुत्या प्राजनयन् । आ-
 दित्याश्चाङ्गिरसश्च सुवर्गे लोकेऽस्पर्धन्त । वयं पूर्वं
 सुवर्गे लोकमियाम वयं पूर्वं इति ॥ १८ ॥ त आ-
 दित्या एतं पञ्चहोतारमपश्यन् । तं पुरा प्रातरनु-
 वाकादाग्नीध्रेऽजुह्वुः । ततो वै ते पूर्वं सुवर्गे लोक-
 मायन् । यस्सुवर्गकामस्स्यात् । स पञ्चहोतारं पुरा
 प्रातरनुवाकादाग्नीध्रे जुहुयात् । संवत्सरो वै पञ्चहो-

नीन्द्रं दृष्ट्वा जायस्वेति तमब्रुवन् । अयेन्द्रोऽब्रवीत्—किं भा-
 गधेयमभि किं भागं लब्धुं जनिष्य इति । ऋतूनित्यादि । ऋत्वा-
 दिकं सर्वं तव भागधेयमस्तु सर्वस्य त्वं स्वामीहेति । अयेन्द्रो देवा-
 नब्रवीत्—मां कयाचिदाहुत्या प्रजनयतेति । देवाश्च तं चतुर्हो-
 त्रा प्राजनयन् । य इत्यादि । गतम् ॥ वीरः पुत्रादिः । प्रजा-
 पतिर्वा इति । तस्य सर्वात्मनोक्तत्वात् ॥

३ आदित्या इत्यादि ॥ प्रथमतस्स्वर्गगमने मात्सर्ययुक्ताः आदित्याः
 यागमध्ये प्रातरनुवाकशस्त्रपाठात्पुरा पञ्चहोत्रा हुत्वा प्रतिस्पर्धि-

ता । संवत्सरस्सुवर्गो लोकः । संवत्सर एवर्तुषु प्र-
तिष्ठाय । सुवर्गं लोकमेति । 'तेऽब्रुवन्नङ्गिरस आ-
दित्यान् ॥ १९ ॥ कं स्थ । कं वस्सद्भ्यो हव्यं वक्ष्याम
इति । छन्दस्स्वित्यब्रुवन् । गायत्रियां त्रिष्टुभि ज-
गत्यामिति । तस्माच्छन्दस्सु सद्भ्य आदित्येभ्यः ।
आङ्गीरसीः प्रजा हव्यं वहन्ति । वहन्त्यस्मै प्रजा
बलिम् । ऐनमप्रतिख्यातं गच्छति । य एवं वेद ।

भ्योऽङ्गिरोभ्यः पूर्वमेव स्वर्गं प्राप्ताः । य इत्यादि । तस्मात्संव-
त्सरे ऋतुषु च प्रतिष्ठाय तत्तत्कामसाध्येषु कर्मसु कर्तृत्वेन स्थित्वा
स्वर्गं गच्छति ॥

अथ अङ्गिरसः स्वर्गं गत्वा स्थितानादित्यानब्रुवन्—क यूयं
स्य कुत्र सद्भ्यो विद्यमानेभ्यो युष्मभ्यं वयं हव्यं वक्ष्याम इति,
किमाधारान् युष्मान् हविषाऽऽराधयामः स्वर्गार्थमिति । अथादि-
त्या अब्रुवन्—गायत्र्यादिषु छन्दस्सु स्मो वयमिति । तस्मादित्या-
दि । आङ्गीरसीः आङ्गिरस्याः अङ्गिरसां संतानप्रभवाः । अथ
वेदितुः स्तुतिः—अस्मै एवं वेदित्रे सर्वाः प्रजाः बलिं उपहारं वह-
न्ति, अप्रतिख्यातं च ऐनमागच्छतीति केचित् । समासासमास-
योर्द्वयोरपि स्वरानुपपत्तिः समाधेया ॥

द्वादश मासाः पञ्चर्तवः। त्रयं इमे लोकाः। असा-
वादित्य एकविंशः। एतस्मिन्वा एष श्रितः।
एतस्मिन्प्रतिष्ठितः। य एवमेतं श्रितं प्रतिष्ठितं
वेद। प्रत्येव तिष्ठति ॥ २० ॥ स्यादिति संवत्सरो
जनयध्वमितीत्यब्रवीत्पूर्वं इत्यादित्यानृतवृष्णद्वचं ॥

प्रजापतिरकामयत् प्रजायेयेति। स एतं द-
शहोतारमपश्यत्। तेन दशधाऽऽत्मानं विधाय।
दशहोत्राऽतप्यत। तस्य चित्तिस्त्रुगासीत्। चि-
त्तमाज्यम्। तस्यैतावत्येव वागासीत्। एतावान्

द्वादश मासा इत्यादि ॥ एतस्मिन् पञ्चहोतरि एष एकविंश
आदित्यः श्रितः, एतस्मिन् प्रतिष्ठितः स्थिरावस्थानश्च। य
एवमेतस्मिन् श्रितं प्रतिष्ठितं च यो वेद स प्रतितिष्ठत्येव ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः।

प्रजापतिरित्यादि ॥ गतम्। प्रभूतः स्यामिति कामयमानो
दशहोतारमात्मन्यपश्यत्। तेन दशहोत्रा अतप्यत इष्टवानित्य-
र्थः। कथं कृत्वा? दशधा दशप्रकारं चिन्त्यादिरूपेण दशधा
विभिन्नमात्मानं विधाय तेनातप्यत प्राचीनेन तपोबलेन दशहो-
तारं दृष्ट्वा तदपेक्षितचिन्त्यादिरूपेण दशधा आत्मानं विभज्य

यज्ञक्रतुः । स चतुर्होतारमसृजत । सोऽनन्दत् ॥
 असृक्षि वा इममिति । तस्य सोमो हविरासीत् ।
 स चतुर्होत्राऽतप्यत । सोऽताम्यत् । स भूरिति
 व्याहरत् । स भूमिमसृजत । अग्निहोत्रं दशपूर्ण-
 मासौ यजूंषि । स द्वितीयमतप्यत । सोऽता-
 म्यत् । स भुव इति व्याहरत् ॥ २२ ॥ सोऽन्तरि-
 क्षमसृजत । चातुर्मास्यानि सामानि । स तृतीय-

तेन दशहोत्रा साधनेन तपः कृतवानिति । तस्य तेन तप्य-
 मानस्य चित्तिरेव त्वगासीत्, चित्तमेवाज्यमासीत्, बाह्याभावात्
 चित्तं मनः चित्तिः विज्ञानमात्मा । उपलक्षणत्वात् वागादयो वे-
 द्यादयोऽभवन्, सर्वे ह्यन्तराः । तस्य तप्यमानस्य एतावति यावान्
 दशहोत्रा तावत्तेव मन्त्रात्मिका वागासीत् । किंच तस्य
 एतावानेव यावान् दशहोत्रा होमश्चिन्त्यादिसामग्रीकः तावानेव
 यज्ञक्रतुरासीत् । यूपवान्महाक्रतुर्यज्ञक्रतुः । अथ स तथा
 तप्यमानः प्रजापतिः चतुर्होतारमसृजत । अथ तं दृष्ट्वा अ-
 नन्दत् अदृष्यत् असृक्षि सृष्टवानहमिमं महानुभावं व्याहृतीनां
 लोकानां च कारणं चतुर्होतारमिति । 'छिद्मसिन्धावात्मनेपदेषु'
 इति कित्त्वम् । अथ तस्य प्रजापतेः सोमो बाह्यो हविरा-
 सीत् । अथ सोमं हविर्हव्यवान् सौम्यं हविः कृत्वा चतुर्हो-
 त्रा अतप्यत होमं कृतवान् । स तथा तप्यमानोऽताम्यत् ता-
 न्तोऽभवत् । अथ समं वेदेन भूरिति व्याहरत् अशब्दयत् ।

मतप्यत । सोऽताम्यत् । स सुव॒रिति॑ व्याह॑रत् ।
 स दि॒वम॑मृजत । अ॒ग्नि॒ष्टोम॑मु॒क्थ्य॑मति॒रात्र॑मृचः ।
 ए॒ता वै व्याह॑तय इ॒मे लो॒काः । इ॒मान्खलु॑ वै
 लो॒काननु॑ प्र॒जाः प॒शव॑श्छन्दा॒ंसि प्रा॑जायन्त ।
 य ए॒वमे॒ताः प्र॒जाप॑तेः प्रथ॒मा व्याह॑तीः प्रजा॑ता
 वेद॑ ॥ २३ ॥ प्र प्र॒जया॑ प॒शुभि॑र्मि॒थुनै॑र्जायते । स
 पञ्च॑होतारममृजत । स ह॒विर्ना॑विन्दत । तस्मै॒ सोम॑-

तथा व्याहृत्या च भूमिममृजत । भूरिति व्याहृतिर्भूमित्वेन परि-
 णताऽभवत् । अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ च यज्ञानाममृजत, यज्ञेषु
 च वेदानाम् । स द्वितीयमित्यादि । गतम् ॥

एता वा इत्यादि ॥ एवमेता व्याहृतयः इमे लोकास्त-
 नाताः लोकात्मना परिणताः । लोक्यन्त इति लोकाः यज्ञा
 वेदाश्च गृह्यन्ते । इमान् खलु लोकाननु एतल्लोकनिष्पत्त्या
 हेतुना । 'अनुर्लक्षणे' इति हेतावनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । प्र-
 जाश्च पशवश्च छन्दांसि च प्राजायन्त । य एवमित्यादि ।
 प्रजापतिव्याहरणपरिणामत्वात्सर्वे लोकादयस्तत्प्रजाता इति यो
 वेद स प्रजया पशुभिश्च मिथुनैः प्रजायते ॥

स पञ्चहोतारमित्यादि ॥ हविः होमद्रव्यम् । वेगेन प्र-
 त्यभृत्तिरेव देहं पीडयन् प्राणवायुः प्रावर्तत । तस्यामवस्थायाम्
 मुरानमृजत । तच्च अपानपीडनेन असुरान् जनयच्छरीरं अ

स्तनुवं प्रायच्छत् । एतत्ते हविरिति । स पञ्चहोत्राऽ-
 तप्यत । सोऽताम्यत् । स प्रत्यङ्मुवाधत् । सोऽसु-
 रानसृजत् । तदस्याप्रियमासीत् ॥ २४ ॥ तदुर्व-
 णं हिरण्यमभवत् । तदुर्वर्णस्य हिरण्यस्य जन्म ।
 स द्वितीयमतप्यत । सोऽताम्यत् । स प्राङ्मुवाधत् ।
 स देवान्सृजत् । तदस्य प्रियमासीत् । तत्सुव-
 णं हिरण्यमभवत् । तत्सुवर्णस्य हिरण्यस्य ज-
 न्म । य एव सुवर्णस्य हिरण्यस्य जन्म वेद ॥
 सुवर्ण आत्मना भवति । दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृव्यः ।
 तस्मात्सुवर्णं हिरण्यं भायम् । सुवर्ण एव भव-

स्याप्रियमासीत्, तत् पीडनं वा । तत् दुर्वर्णं दुष्टवर्णं सोसता-
 आदिकं हिरण्यमभवत् । सर्वलोहवचनो हिरण्यशब्दः । 'हर्य
 गतिकान्त्योः' 'हर्यतेः कन्यन् हिरच्' । तदिदं दुर्वर्णस्य हि-
 रण्यस्य जन्म उत्पत्तिः ॥

'स द्वितीयमित्यादि ॥ किञ्च अतप्यत । प्राङ् अनुकूलः
 प्राणश्च ऊर्ध्ववृत्तिरेव आत्मानमपीडयत् इतरनिरोधेन प्रवर्तनात्
 स देवान् असृजत् सृष्टवान् । तच्च शरीरमस्य प्रियमासीत् ।
 तत्सुवर्णं शोभनवर्णं हिरण्यं जातरूपमभवत् । तत्सुवर्णस्येत्यादि ।
 गतम् । आत्मनेति । 'प्रकृत्यादिभ्यः' इति तृतीया । गतमन्यत् ॥

ति । ऐनं प्रियं गच्छति नाप्रियम् । स सप्तहोता-
रमसृजत । स सप्तहोत्रैव सुवर्गं लोकमेति । त्रि-
णवेन स्तोमैर्नैभ्यो लोकेभ्योऽसुरान्प्राणुदत । त्र-
यस्त्रिंशेन प्रत्यतिष्ठत् । एकविंशेन रुचंमधत्त ॥
सप्तदशेन प्राजायत । य एवं विद्वान्त्स्तोमेन यजं-
ते । सप्तहोत्रैव सुवर्गं लोकमेति । त्रिणवेन स्तो-
मैर्नैभ्यो लोकेभ्यो भ्रातृव्यान्प्राणुदते । त्रयस्त्रिंश-
शेन प्रति तिष्ठति । एकविंशेन रुचं धत्ते । सप्त-
दशेन प्राजायते । तस्मात्सप्तदशस्तोमो न निर्-
हृत्यः । प्रजापतिर्वै सप्तदशः । प्रजापतिमेव मं-
ध्यतो धत्ते प्रजात्यै ॥ २७ ॥ अनन्दद्रुव इति व्या-
हरद्वेदासीद्वेदाधत्त प्रजात्यै ॥ ४ ॥

स सप्तहोतारमित्यादि ॥ गतम् । सप्तहोतृफलप्रसंगेन स्तो-
मफलान्युच्यन्ते । एवं सप्तहोतृमाहात्म्यज्ञः सप्तहोतृकेण सोमेन
यजते । शिष्टं स्पष्टम् ॥

तस्मादित्यादि ॥ यस्मात्सप्तदशेन प्राजायते तस्मादयं सप्तद-
शस्तोमो न निर्हृत्यः न बहिर्निरसितव्यः, अपितु मध्यत एव
स्वाप्यः । यस्मादयं सप्तदशः स्वयं प्रजापतिरेव प्रजापतिहो-
तृत्वात्, तस्मान्मध्ये निधानेन प्रजापतिरेव मध्ये निहितो भवति।
तच्च प्रजात्यै भवति । हरतेः छान्दसः क्यप् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः.

‘देवा वै वरुणमयाजयन् । स यस्यै यस्यै दे-
वतायै दक्षिणामनयत् । तामवलीनात् । तेऽब्रुवन् ।
व्यावृत्य प्रति गृह्णाम । तथा नो दक्षिणा न वले-
प्यतीति । ते व्यावृत्य प्रत्यगृह्णन् । ततो वै तां
दक्षिणा नावलीनात् । य एवं विद्वान्व्यावृत्य द-
क्षिणां प्रतिगृह्णाति । नैनं दक्षिणा वलीनाति ॥ २८
राजां त्वा वरुणो नयतु देवि दक्षिणेऽग्रे हिरण्य-
मित्याह । अग्रेयं वै हिरण्यम् । स्वयैवैनं देवतया
प्रति गृह्णाति । सोमाय वास इत्याह । सौम्यं वै
वासः । स्वयैवैनं देवतया प्रति गृह्णाति । रुद्राय गा-
मित्याह । रौद्री वै गौः । स्वयैवैनां देवतया प्रति
गृह्णाति । वरुणाय श्वमित्याह ॥ २९ ॥ वारुणो वा
अश्वः । स्वयैवैनं देवतया प्रति गृह्णाति । प्रजाप-

‘देवा वा इत्यादि ॥ पूर्वं देवा कल्पिनो भूत्वा वरुणमया-
जयन् । वरुणो यस्यै देवतायै आर्त्तिज्यं कृतवत्यै दक्षिणाम-
नयत् दत्तवान्, तां देवतां या दक्षिणा प्रतिगृहिता सा अ-
वलीनात् विशीर्णामकरोत् ‘वली विशरणे’ । अथ ते देवा अब्रु-
वन् । व्यावृत्य व्यववाय मध्ये कृत्वा प्रत्यगृह्णन् । स्वयैव
देवतया एनत् प्रतिगृह्णाति प्रतिग्राहयति, न स्वयं गृह्णातीत्य-

तये पुरुषमित्याह । प्राजापत्यो वै पुरुषः । स्वयैवैनं देवतया प्रति गृह्णाति । मनवे तल्पमित्याह । मानवो वै तल्पः । स्वयैवैनं देवतया प्रति गृह्णाति । उत्तानायाङ्गीरसायान् इत्याह । इयं वा उत्तान आङ्गीरसः ॥ ३० ॥ अनयैवैनत्प्रति गृह्णाति । वैश्वानर्यर्चा रथं प्रति गृह्णाति । वैश्वानरो वै देवतया रथः । स्वयैवैनं देवतया प्रति गृह्णाति । तेनामृतत्वमश्नयामित्याह । अमृतमेवात्मन्धत्ते । वयो दात्र इत्याह । वयं एवैनं कृत्वा । सुवर्गं लोकं गमयति । मयो मह्यमस्तु प्रतिग्रहीत्र इत्याह ॥ ३१ ॥

यो लक्ष्यते । यद्वा—भावप्रधानो निर्देशः । तत्तद्द्रव्यं देवताभावेन प्रातिगृह्णाति नात्मना । गतमन्यत् । तल्पं शयनम् । इयं पृथिवी । उत्तान आङ्गीरसः । तस्मादनयैव एनत् अनः प्रातिगृह्णाति ॥

वैश्वानर्येति ॥ 'वैश्वानरः प्रतया' * इत्यनया । प्रकृतेन सावित्रेण कृताविदमिति केचित् । यदि प्रकृतोरथो अस्ति न तत्रानया इत्यन्ये । वयो दात्र इति । दातुस्स्वर्गगमनाय वयः पक्षी भवत्वियं दक्षिणेति । तस्माद्वय एवात्मानं कृत्वा एनं दातारं स्वर्गं गमयति । यद्वा—शीघ्रतया वयस्त्वं पक्षित्वं ममास्तु । तस्माच्छीघ्रगामिनेमेनं पक्षी कृत्वा पक्षिवच्छीघ्रं वा कृत्वा स्वर्गं

यद्वै शिवम् । तन्मयः । आत्मन एवैषा परीत्तिः ।
 क इदं कस्मा अदादित्याह । प्रजापतिर्वै कः । स
 प्रजापतये ददाति । कामः कामायेत्याह । कामेन
 हि ददाति । कामेन प्रतिगृह्णाति । कामो दाता
 कामः प्रतिग्रहीतेत्याह ॥ ३२ ॥ कामो हि दाता ।
 कामः प्रतिग्रहीता । कामः समुद्रमाविशेत्याह ।
 समुद्र इव हि कामः । नेव हि कामस्यान्तोऽस्ति ।
 न समुद्रस्य । कामेन त्वा प्रति गृह्णामीत्याह ।
 येन कामेन प्रतिगृह्णाति । स एवैनममुष्मिन्लोके
 काम आगच्छति । कामैतत्त एषा ते काम दक्षि-
 णेत्याह । काम एव तद्यजमानोऽमुष्मिन्लोके द-

प्रापयति । यद्वा—वयः आयुः दीर्घमस्तु, तस्माद्वयास्विनमेनं कृत्वा
 जीवयित्वा पश्चात्स्वर्गं प्रापयति । शिवं शान्तं सुखं मयः । आ-
 त्मन एषा परीत्तिः परिदानं रक्षा 'पा रक्षणे' 'अत्र उप-
 सर्गांतः' इति तादेशः । 'दस्ति' इति दीर्घत्वम् । प्रजापतिः प्रजा-
 पतये ददाति न मह्यं, काम एव प्रतिग्रहीता, नाहम् । समुद्र
 इव कामः, उभयोरनन्तत्वात् । अन्ताभावेन दुरुच्छेदत्वं लक्ष्यते,
 येन कामेन इच्छया प्रतिगृह्णाति अस्मै प्रयोजनाय इदं प्रतिगृह्णा-
 मीति गृह्णाति, स कामः काम्यमानोर्थः । परलोके एनमागच्छति
 उपतिष्ठति । काम एवेति । अमुष्मिन् परलोके यः कामः अ-

क्षिणाभिच्छति । न प्रतिग्रहीतरि । ^१य एवं वि-
द्वान्दक्षिणां प्रतिगृह्णाति । अनृणामेवैनां प्रति गृ-
ह्णाति ॥ ३३ ॥

वलीनात्यश्वमित्याहाङ्गीरसः प्रतिग्रहीत्र
इत्याह प्रतिग्रहीतेत्याह दक्षिणे-
त्याह चत्वारि च ॥ ५ ॥

भिमतभोगः तन्निमित्तमेव दक्षिणादानमिच्छति यजमानः, न प्रति-
ग्रहीतृनिमित्तम् । तस्मादेनमागच्छति उपतिष्ठति । तत्ते काम
एषा ते दक्षिणेति कामार्यत्वेनोच्यते इति । यद्वा—कामे दक्षिणा-
फलमिच्छति यजमानः परलोकविषयं, कामभोग्यत्वात्, न प्रति-
ग्रहीतरि कामनिमित्तं दक्षिणाफलममुष्मिन् लोके यजमान इच्छति ।
न पुनरिदानीमेव प्रतिग्रहीतरि लब्धुमिच्छति । तस्मात्कामदक्षिणा
च कामाय परिदीयते परलोके प्रतिदातुम् ॥

^२य एवमित्यादि ॥ एनां दक्षिणामनृणां परलोके दानफल-
प्रदमेव प्रतिगृह्णाति । यद्वा—यस्य दक्षिणायां प्रतिगृहीतायां
ऋणं नास्ति नान्यद्दातव्यमवशिष्यते तादृशमेव कृत्वा प्रतिगृह्णा-
ति । यद्वा—प्रतिग्रहीतुः ऋणभाव उच्यते । यस्यां प्रतिगृही-
तायां प्रतिग्रहीतुः ऋणं नास्ति, अपाकर्तव्यो दोष ऋणं, तद्व-
हितां निर्दोषामेव दक्षिणां प्रतिगृह्णाति ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः.

अन्तो वा एष यज्ञस्य । यदंगममहः । दश
मेऽहन्धर्षराज्ञियां ऋग्भिस्स्तुवन्ति । यज्ञस्यैवा-
न्तं गत्वा । अन्नाद्यमवर्ण्यते । तिसृभिस्स्तुवन्ति ।
त्रय इमे लोकाः । एभ्य एव लोकेभ्योऽन्नाद्यमव-
र्ण्यते । पृथिवतीर्भवन्ति । अन्नं वै पृथिवी ॥ ३४ ॥
अन्नमेवावर्ण्यते । मनसा प्रस्तौति । मनसोद्वा-
यति । मनसा प्रति हरति । मन इव हि प्रजाप-
तिः । प्रजापतेराप्त्यै । देवा वै सर्पाः । तेषामि-
यं राज्ञी । यत्सर्षराज्ञियां ऋग्भिस्स्तुवन्ति । अ-
स्यामेव प्रति तिष्ठन्ति ॥ ३५ ॥ चतुरहोतृन् होता
व्याचष्टे । स्तुतमनुं शंसति शान्त्यै । अन्तो वा

अन्तो वा इत्यादि ॥ दशरात्रस्य प्राधान्यादेवमुक्तम् । इदं च-
तुरहोतृस्तुतिप्रसंगेनोच्यते । सर्षराज्ञिया ऋचः 'आयं गौः पृथिवी-
कमीत्' * इत्याद्याः । पौष्कल्येन यज्ञनिर्वृत्त्या अन्नादनसामर्थ्यमव-
र्ण्यते । तिसृभिरित्यादि । गतम् । प्रस्तावोद्गीयप्रतिहारणां मान-
सत्वादव्यक्तत्वेन मनससदृशस्य प्रजापतेराप्त्यै भवति ॥

देवा वा इत्यादि ॥ देववत्पूज्याः सर्पाः । यद्वा—सर्पशीला
जङ्गमाः, ते स्थावरेभ्यः पूज्यत्वाद्देवाः । तेषामियं पृथ्वी राज्ञी

* तै. सं. १. ५. ३.

एष यज्ञस्य । यद्वंशममहः । एतत्खलु वै देवानां
 परमं गुह्यं ब्रह्म । यच्चतुर्होतारः । दशमेऽहश्च-
 तुर्होतृन्व्याचष्टे । यज्ञस्यैवान्तं गत्वा । परमं दे-
 वानां गुह्यं ब्रह्मार्वरुन्धे । तदेव प्रकाशं गमयति ॥ ३६
 तदेनं प्रकाशं गतम् । प्रकाशं प्रजानां गमयति ।
 वाचं यच्छति । यज्ञस्य धृत्यै । यजमानदेवत्यं
 वा अहः । भ्रातृव्यदेवत्यां रात्रिः । अह्ना रात्रि
 ध्यायेत् । भ्रातृव्यस्यैव तल्लोकं वृद्धे । यद्विवा वाचं

धारणपोषणादिना स्वामिनी । उक्तं च—‘यद्वा अस्यां किं वा
 चेन्ति यदानुचुस्तेनयं सर्पराज्ञी’ * इत्यादि । चतुर्होतृनििति ‘चि-
 तिस्त्वक्’† इत्याद्यान् पञ्चानुवाकान् । स्तुत्यनन्तरं मनसा ‘आयं
 गौः’‡ इत्याद्याशंसति । शान्त्यर्थं भवति । अन्तो वा इत्यादि ।
 गतम् ॥

‘वाचं यच्छतीति ॥ स्तोत्रशस्त्रसमाप्तौ वाचं यच्छति बहि-
 र्वाचो वृत्तिं नियच्छति निवर्तयति । तद्यज्ञस्यैव धृत्यै भवति ॥

‘यजमानदेवत्यं वा इति ॥ प्रकाशवत्तया तत्सामान्यात् । वि-
 पर्ययाद्रात्रिः भ्रातृव्यदेवत्या । छत्रं हि भ्रातृव्या अपकुर्वन्ति ।
 अह्ना अहस्तेनाहो रूपेण रात्रिं ध्यायेत् । ततो रात्र्यभावात्
 भ्रातृव्यस्य लोकं स्थानं वृद्धे वर्जयति । यद्विवेत्यादि । यद्यहि

विसृजेत् । अहर्भ्रातृव्यायोच्छिष्टं पेत् । यन्नक्तं वि-
सृजेत् । रात्रिं भ्रातृव्यायोच्छिष्टं पेत् । अधिवृक्ष-
सूर्ये वाचं विसृजति । एतावन्तमेवास्मै लोकमु-
च्छिष्टं पति । यावदादित्योऽस्तमेति ॥ ३७ ॥

पृश्निं तिष्ठन्ति गमयति शिःपेत्पश्च ॥ ६ ॥

प्रजापतिः प्रजा असृजत । तास्सृष्टास्समंश्लि-

वाचं विसृजेत् वाग्व्याजेनाहरनेन त्यक्तमिति भ्रातृव्यायाहरु-
च्छिषेत् उच्छिष्टमेव त्यजेत् जहात्, रात्रौ चेत् रात्रिमुच्छि-
षेत् भ्रातृव्याय । द्विविकरणत्वेन श्रंश्र ॥

अधिवृक्षसूर्य इति ॥ सूर्यकार्ये आतपस्सूर्यशब्देनोच्यते । वृ-
क्षस्योपर्यातपस्तिष्ठति यस्मिन् काले न भूम्यां सोऽधिवृक्षसूर्यः । ति-
ष्ठद्भुवभृतित्वेन अव्ययीभावे समासान्तोदात्तत्वम् । एतावन्तमिति ।
ततःप्रभृति यावदादित्योऽस्तमेति एतावन्तमेव लोकं स्थानं एत-
त्तुल्यमतिमंकुचितं स्थानमुच्छिषेत् उच्छेद्ययति अस्मै भ्रातृव्याय
सर्वमन्यदपहरतीति ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः.

प्रजापतिः प्रजा असृजतेत्यादि ॥ प्रजापतिना सृष्टास्सर्वाः
प्रजाः समंश्लिष्यन् संश्लिष्टा एकीभूता एकरूपेण नाम्ना चावि-

प्यन् । ता रूपेणानु प्राविशत् । तस्मादाहुः । रूपं
 वै प्रजापतिरिति । ता नाम्नाऽनु प्राविशत् । तस्मा-
 दाहुः । नाम वै प्रजापतिरिति । तस्मादप्याऽमित्रौ
 संगत्य । नाम्ना चेद्द्वयेते ॥ ३८ ॥ मित्रमेव भव-
 तः । प्रजापतिर्देवासुरानंसृजत । स इन्द्रमपि ना-
 सृजत । तं देवा अब्रुवन् । इन्द्रं नो जनयेति । स
 आत्मन्निन्द्रमपश्यत् । तमंसृजत । तं त्रिष्टुर्वीर्यं
 भूत्वाऽनु प्राविशत् । तस्य वज्रः पञ्चदशो हस्तु
 आपद्यत । तेनोदय्यासुरानभ्यभवत् ॥ ३९ ॥ य

लक्षणा अभवन् । अयं प्रजापतिस्ताः प्रजा रूपेणानुप्राविशत् ।
 गवादीनां यद्यद्विलक्षणं रूपं तेन तेन रूपेण विभक्तात्मा स्वय-
 मेव तामु प्राविशत् तस्माद्रूपं प्रजापतिरित्याहुः । तथा नाम्ना
 चानुप्राविशत् गौरश्वः खण्डो मुण्ड इत्यादिलक्षणेन नाम्ना विभ-
 क्तात्मा स्वयमेव तास्वनु प्रविश्य अतिष्ठत् । तस्मात्पूर्वममित्रा-
 वपि अमित्रावेवामित्रौ, स्वार्थिकोण, अन्तोदात्तत्वं चोपदिश्यते ।
 तौ द्वौ संगत्य परस्परस्य नाम्ना चेदाह्वयेते परस्परं मित्रमेव भ-
 वतः, नाम्नः प्रजापतित्वात्तस्य च सर्वमित्रत्वात् । अपिशब्दात्
 कश्चिदाकारः प्रच्छिद्यते । तदा आकार आख्यातेनान्वीयते । तस्य
 परेण एकादेशस्त्रेणोदात्तत्वं अत्राप्तं व्यत्ययेन भवति ॥

तस्येत्यादि ॥ पञ्चदशः स्तोमः पञ्चदशावयवो वज्रो भूत्वा

एवं वेदं । अ॒भि भ्रातृ॑व्यान्भवति । "ते दे॒वा अ॒सु-
रैर्वि॑जित्य । सु॒वर्गं लो॒कमा॑यन् । तेऽमु॒ष्मिन्लो॒के
व्य॑क्षुध्यन् । तेऽब्रु॑वन् । अ॒मृतः प्र॒दानं वा उप॑जि-
जीवि॑मेति । ते स॒प्तहो॑तारं य॒ज्ञं वि॒धाया॒यास्य॑म् ।
आ॒ङ्गिर॑सं प्राहि॑ण्वन् । ए॒तेना॒मुत्र॑ कल्प॑येति ॥४०॥

तस्येन्द्रस्य हस्ते आपद्यत आगच्छन् । तेनोदय उत्पत्य अ-
सुरानभ्यभवत् अभिभूतवान् । य एवमित्यादि । गतम् ॥

असुरैर्विजित्येति ॥ असुरव्यावृत्त्या जयं लब्ध्वा स्वर्गं गताः ।
तेऽमुष्मिन् परस्मिन् लोके व्यक्षुध्यन् विशेषेण लुपिता आसन् ।
अथ देवा अब्रुवन्—अमृतः प्रदानं अमुना मनुष्यलोकेन य-
त्प्रदीयते तद्वयमुपजीवामः तस्मादित्थं कुर्म इति मत्वा सप्तहो-
तारं यज्ञं विधायायास्यं नाम ऋषि अङ्गिरसोपत्यं प्राहि-
ण्वन् मनुष्यलोके प्रेषितवन्तः । एतेन यज्ञेनामुत्र मनुष्यलोके
कल्पय यागसावनं निर्वर्तय, येन वयं यागद्वारेण शुभमपहन्म
इति । ननु 'तस्मादितः प्रदानं देवा उपजीवन्ति' * इत्युक्तं,
तत्कथमुच्यते अमृतः प्रदानं वयमुपजीवाम इति ? तत्रस्यानां
देवानामयं व्यवहारः । तत्रस्या हि मनुष्यलोकममुमाहुः, यत्र-
स्यास्तम् । दूरस्यासंनिहितवाचित्वाददशशब्दस्य । उपजिजीवि-
मेति छान्दसो लिट् । अमृतःप्रदानमिति सार्वविभक्तिकस्तमिल् ।
कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं चाधित्वा अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

‘तस्य वा इयं कलृप्तिः । यदिदं किञ्च । य एवं वेद ।
कल्पतेऽस्मै । स वा अयं मनुष्येषु यज्ञस्सप्तहो-
ता । अमुत्र सद्रोघ देवेभ्यो हव्यं वहति । य ए-
वं वेद । उपैनं यज्ञो नेमति । सोऽमन्यत । अभि
वा इमेऽस्माल्लोकादमुं लोकं कमिष्यन्त इति ।
स वाचस्पते हृदिति व्याहरत् । तस्मात्पुत्रो ह-

‘तस्य वा इत्यादि ॥ यदिदं मनुष्यलोके यत्किञ्चिद्दृश्यते
पशुमृगवान्यादि तत्सर्वं तस्यायस्यस्यैवेयं कलृप्तिः कल्पना ।
लिङ्गं च—‘अयास्य उद्राता’ * इति । य एवं वेद अस्मै
कल्पते अमीष्टभावाय भवत्ययं लोकः, अयं वा सप्तहोता ॥

‘स वा इत्यादि ॥ मनुष्यलोकेऽवतीर्णः सप्तहोता अमुत्र
विद्यमानेभ्यो देवेभ्यो हव्यं वहति, पागनिर्गृप्तिहेतुत्वात् । एवं
वेदितारं यज्ञ उपनमति उपसंप्राप्नोति, फलव्यभिचारात् ॥

‘सोमन्यतेत्यादि ॥ एवमित्यमिमं मनुष्यलोकं कलृप्तवानाया-
स्योऽमन्यत—यथा मया कृतं, इत्यमिमे सर्वे मनुष्या अनु-
त्पाद्यैव पुत्रान् अस्मान्मनुष्यलोकात् अमुं लोकं गन्तुमभिक-
मिष्यन्ते । ततश्च मानुषस्तन्तुः उल्लिखत इति । ‘हन्’* इति
ग्रहप्रतीकं व्याहरत् ‘मा देव्यस्तन्तुश्छेदि मा मनुष्यः’* इत्यादि
च । तस्मात्ततःप्रभृति पुत्र एव पितुर्हृदयमभूत् । पुत्रा एवो-
त्पाद्याः, न त्वरितेनापुत्रेणैव स्वर्गार्थं यष्टव्यमिति । यस्मादेवं

दयम् । तस्मादस्माल्लोकादमुं लोकं नाभिकाम-
यन्ते । पुत्रो हि हृदयम् ॥ ४१ ॥

ह्वयेते अभवत्कल्पयेतीति चत्वारि च ॥ ७ ॥

देवा वै चतुर्होतृभिर्यज्ञमतन्वत । ते वि-
पाप्मना भ्रातृव्येणाजयन्त । अ॒भि सु॒वर्गं लो॒कमं-
जयन् । य एवं वि॒द्वाश्चतुर्होतृभिर्य॒ज्ञं त॑नुते ।
वि पा॒प्मना भ्रातृ॒व्येण ज॑यते । अ॒भि सु॒वर्गं लो-
कं ज॑यति । षड्दो॒त्रा प्राय॑णीय॒मासा॑दयति ।

तस्माल्लोकादमुं लोकं त्वरिता नाभिकामयन्ते पुत्रनेव तानु-
त्पादयन्ति सन्तानवृद्धयर्थम् । तदिदमाह—पुत्रो हि हृदयमिति।
पितैव पुत्र इति केचित् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके
सप्तमोऽनुवाकः.

देवा वा इत्यादि ॥ चतुर्होतृभिर्दशहोत्रादिभिः पञ्चभिः
उपकरणभूतैः यज्ञमतन्वत देवाः । अथ पाप्मना भ्रातृ-
व्येण व्यजयन्त व्यावृत्तं जयं प्राप्तवन्तः । पाप्मना वियुक्ता
अभवन्नित्यर्थः । स्वर्गं लोकं चाभ्यजयन् । एवमित्यादि ।
गतम् ॥

षड्दोत्रेति ॥ प्रायणीयं हविरासादयति । अमुष्मे लो-
काय अस्य द्युलोकस्य प्राप्तये । षड्दोतैव पर्याप्तो भवति ।

अमुष्मै वै लोकाय षड्भोता । घ्नन्ति खलु वा ए-
 तत्सोमम् । यदभिषृण्वन्ति ॥ ४२ ॥ ऋजुधैवैनम-
 मुं लोकं गमयति । चतुरहोत्राऽऽतिथ्यम् । यशो
 वै चतुरहोता । यश एवात्मन्वत्ते । पञ्चहोत्रा पशु-
 मुप सादयति । सुवर्गेण वै पञ्चहोता । यजमानः
 पशुः । यजमानमेव सुवर्गं लोकं गमयति । अ-
 हान्गृहीत्वा सप्तहोतारं जुहोति । 'इन्द्रियं वै सप्त-

अभिषवो नामायं सोमस्य वधः । तस्माद्विसानिमित्ताधर्मा
 पनोदनेन ऋजुधा पावनेन मार्गेण एनं यजमानं अमुं लोकं
 गमयितुं षड्भोतेव पर्याप्तो भवतीति । ऋजु धारयतीत्यृजुधा, विधि तृती-
 यैकवत्ते आतो लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
 यद्वा—सोमो हतत्वात् न स्वर्गस्य गमयिता, तस्मात् षड्भोतेव
 अविलम्बनेन मार्गेण स्वर्गं गमयति । तस्मात् षड्भोत्रा प्रायणीयं
 स्वर्गगमनारम्भप्रयोजनं हविरासादयति । अनुप्रवचनादित्वाच्छः ।
 यद्वा—स्वर्गं प्राप्तुमारम्भपतेऽनेनेति प्रायणीयं, करणे अनीयर्
 प्रत्ययः ॥

चतुर्होत्रेति ॥ आसादयतीत्येव । यशो वा इति । तदे-
 तुत्वात्ताच्छब्दम् । अतिथिपूजया यशस्वी भवति । यजमान
 एव स्वयं पशुः प्रधानत्वाच्च ॥

इन्द्रियं वा इति ॥ ग्रहणेन क्षीणं वीर्यं पुनरात्मनि स्थापयति ॥

होता ॥ ४३ ॥ इन्द्रियमेवात्मन्वन्ते । 'यो वै चतुर्-
 होतृननुसवनं तर्पयति । तृप्यति प्रजयां पशुभिः ।
 उपैतं सोमपीथो नमति । वहिष्पवमाने दशहो-
 तारं व्याचक्षीत । माध्यन्दिने पवमाने चतुर्हो-
 तारम् । आर्भवे पवमाने पञ्चहोतारम् । पितृयज्ञे
 षड्होतारम् । यज्ञायज्ञिर्यस्य स्तोत्रे सप्तहोतारम् ।
 अनुसवनमेवैनां स्तर्पयति ॥ ४४ ॥ तृप्यति प्रज-
 यां पशुभिः । उपैतं सोमपीथो नमति । 'देवा
 वै चतुर्होतृभिस्सत्त्रमांसत । ऋद्धिपरिमितं यश-
 स्कामाः । तैऽब्रुवन् । यन्नः प्रथमं यशं ऋच्छात् ।
 सर्वेषां नस्तत्सहासदिति । सोमश्चतुर्होत्रा । अ-
 ग्निः पञ्चहोत्रा । घाता षड्होत्रा ॥ ४५ ॥ इन्द्र-

यो वा इत्यादि ॥ अनुसवनं सवने सवने, यथार्थे
 ऽव्ययीभावः । पितृयज्ञे पुरोडाशशकलावसाने ॥

'देवा वा इत्यादि ॥ ऋद्धिपरिमितं ऋद्ध्या फलेन
 परिच्छिन्नं यावत्फलोदयं कर्तव्यं 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्व-
 पदप्रकृतिस्वरत्वम् । समयं च कृतवन्तः—अस्माकं मध्ये प्र-
 थमं यं देवं यशः प्राप्नोति तत्तदीयं यशः सर्वेषामस्माकं
 सहासत् साधारणमास्त्विति । अस्तेर्लेटि अदागमः । कः केन होत्रा
 आस्त इत्याह—सोम इत्यादि । गतम् ॥

स्तुतहोत्रा । प्रजापतिर्दशहोत्रा । तेषां सोमः
 राजानं यश आच्छत् । तन्नयकामयत् । तेनापा-
 कामत् । तेन प्रलायंमचरत् । तं देवाः प्रैषैः प्रैष-
 मैच्छन् । तत्प्रैषाणां प्रैषत्वम् । निविद्विर्न्यवेदयन् ।
 तन्निविदां निवित्त्वम् ॥ ४६ ॥ आप्रीभिराप्नुवन् ।
 तदाप्रीणांमाप्तिवम् । तमैघ्नन् । तस्य यशो व्य-
 गृह्णत । ते ग्रहा अभवन् । तद्गृहाणां ग्रहत्वम् ।
 यस्यैवं विदुषो ग्रहा गृह्यन्ते । तस्य त्वेव गृहीताः ।

तन्नयकामयत् इत्यादि ॥ स सोमः तत् यशः न्य-
 कामयत् न्यम्भावेनातिलोभेन देवेभ्यो दातुमनिच्छन् ममेवेदमास्त्वित्य-
 कामयत् । अथ तथा कामयमानः तेन यशसा सहापाकामत्
 देवसकाशात्प्रलायत । अपक्रम्य तेन यशसा सह प्रलायं प्रलीय
 अदृश्यो भूत्वा अचरत् । लीयतेर्णमुल् । अथ देवाः प्रैषैः
 तं प्रैषं प्रेषितुं प्राप्नुमैच्छन् 'होता यस्तत्' इत्याद्याः प्रैषाः,
 प्रेषणसाधनत्वात्प्रैषाः । निविद्विः 'अग्ने महान् असि' इत्यादि-
 भिः न्यवेदयन् अग्नये निवेदितवन्तः । तस्मान्निवेदनहेतुत्वान्नि-
 विदः । अतः आप्रीभिः 'समिद्धो अद्य' इत्यादिभिस्तमामुवन् ।
 तस्मादाप्तिहेतुत्वादाशीत्वम् । आप्रोतेरौणादिकः किमत्ययः । अथ
 तं सोमं प्राप्य अघ्नन् हत्वा च तदीयं यशः व्यगृह्णत पृथ-
 वृपृथग्गृहीतवन्तः । तद्देवानां प्रत्येकं स्वमृता ग्रहा अभवन् तस्मा

तेऽब्रुवन् । यो वै नृश्रेष्ठोऽभूत् ॥४७॥ तमंवधिष्म ।
 पुनरिमं सुवामहा इति । तं छन्दोभिरसुवन्त ।
 तच्छन्दसां छन्दस्त्वम् । साम्ना समानयन् । त-
 त्साम्नस्साम्त्वम् । उक्थैरुदस्थापयन् । तदुक्था-
 नामुक्थत्वम् । य एवं वेद । प्रत्येव तिष्ठति ॥४८॥
 सर्वमायुरेति । 'सोमो वै यशः' । य एवं विद्वान्त्सो-
 ममागच्छति । यश एवैनमृच्छति । तस्मादाहुः ।
 त गृहीतत्वादूहाः । एवं विदुष एव ग्रहाः गृहीता भवन्ति
 अविदुषस्तु गृहीता अपि अगृहीता एव ॥

तेऽब्रुवन्नित्यादि ॥ अस्माकं श्रेष्ठमिमं हतवन्तो वयं,
 तस्मादिमं पुनरपि सुवामहं उत्पादयामः । अथ तं छन्दोभिरु-
 त्पापितवन्तः । तस्मात् छन्दोहेतुत्वात् छन्दांसि । सामनेहेतुत्वा-
 त्सामानि । 'साम सान्त्वने' । उत्पानेहेतुत्वादुक्थत्वम् । उत्पूर्वा-
 तिष्ठतेऽपि 'स्थः' इति के उपसर्गान्त्यविकारश्छान्दसः । य
 एवमित्यादि गतम् ॥

'सोमो वा इत्यादि ॥ स्वयं सोम एव यशः, बहु-
 मानहेतुत्वात् । तस्मात् य एवं विद्वान् सोम एव यश इति
 जानन् सोममागच्छति भजेते । यश एव स्वयमेनमृच्छति
 भजेते । यस्मादेवं तस्मात् यश्चैवं सोमयशसोस्तादात्म्यं वेद,
 यश्च न वेद तावुभावपि सोममागच्छतः सोमं भजेते ।
 सोमो हि यशः, यशश्चैतौ प्रार्ययमानौ भवतः । तस्मादेतौ

यश्चैवं वेद यश्च न । तावुभौ सोममागच्छतः । सो-
मो हि यशः । तं त्वाऽव यश ऋच्छतीत्याहुः ।
यस्सोमे सोमं प्राहेति । तस्मात्सोमे सोमः प्रो-
च्यः । यश एवैनमृच्छति ॥ ४९ ॥

अभिषुण्वन्ति सप्तहोता तर्पयति षड्विंश
निवृत्त्वमभूत्तिष्ठति प्राहेति द्वे च ॥ ८ ॥

इदं वा अग्रे नैव किञ्च नासीत् । न द्यौरासीत् ।
न पृथिवी । नान्तरिक्षम् । तदसदेव सन्मनोऽकुरु-

सोममागच्छतः । अस्ति तत्र विशेषः—यद्यपि सर्वः सोममाग-
च्छति, तथाऽपि तमेव यशः ऋच्छति गच्छतीत्याहुः । कं
यः सोमकर्मणि निर्वर्त्यमाने तं सोमं सप्तहोतारं प्राह सदासि
व्याचष्टे, अस्मि महत्त्वं प्रवक्तुं शक्नोति तमेव यश ऋ-
च्छतीत्याहुः । तस्मात्सोमे सोमः प्रोच्यः प्रवक्तव्यः । यशः
एनं प्रवक्तारमृच्छत्येव ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके

अष्टमोऽनुवाकः ॥

इदं वा इत्यादि ॥ यदिदं दृश्यभूतं द्रव्यादिपदार्थषट्कात्मकं
प्रपञ्चरूपं इदं किञ्चिदपि अग्रे आद्यमृष्टेः प्राक् नैवासीत् ।
किञ्चनग्रहणं कात्स्न्यनिषेधाय । इदंग्रहणं दृश्यनिषेधाय । एव-
मसच्छब्दस्य निमित्तार्थो दर्शितः । इदानीं विशेषतः प्रदर्शयति—

तु स्यामिति । तदतप्यत । तस्मात्तेषानाद्भूमोऽ-
जायत । तद्भूयोऽतप्यत । तस्मात्तेषानादग्निर्जा-
यत । तद्भूयोऽतप्यत ॥ ५० ॥ तस्मात्तेषानाज्ज्यो-
तिरजायत । तद्भूयोऽतप्यत । तस्मात्तेषानादर्चिर्-
जायत । तद्भूयोऽतप्यत । तस्मात्तेषानान्मरीचयो-

न द्यौरित्यादि । अथ प्रपञ्चोत्तीर्णं तत् ब्रह्म तेनैव प्रपञ्चरूपेण
असत् अविद्यमानं औपाधिकं हि सत्त्वं ब्रह्मणः । तत्सदभवत् ।
कुतः ? यतः मनोऽकुर्वत स्यामिति ; आचार्य उपनयत इतिव-
द्ब्रह्मव्यम् । मनस्कार आदरः, प्रपञ्चात्मना स्यामिति यस्मादैक्षत
तस्मात्सदभवत् । एतेन सच्छब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शितम्, नि-
र्वचनं च । स्वेच्छेय सामग्रीति दर्शयितुमेवकारः । 'सदेव सोम्य'
इत्यत्र 'बहु स्याम्' इतीक्षणं लब्धसद्वचनपदेशस्य । अथ तन्मनस्कु-
र्वत् सत् अतप्यत ध्यानसंपादितं 'चित्तिः स्तुक्'* इत्यादिकं अ-
ध्यात्मयागात्मकं तपोऽतप्यत । वक्ष्यति 'असतोऽधि मनोऽमृज्यत'†
इति । तत्र तदिति ब्रह्मणो यन्मनस्कुर्वन्मात्ररूपं तदुच्यते य-
त्तत्त्वानाभावं, पदानां परमं, तद्ब्रह्मणः आद्यं विजृम्भणं सदित्यु-
च्यते स्यामिति संकल्पात् । अथ तस्य तप्यमानं रूपं तद्दशहो-
त्रात्मा प्रजापतिः, तस्य तप्यमानरूपस्य इयं वर्णना । वक्ष्यति
'य एवं तपसो वीर्यं विद्वान्'† इति ॥

* तस्मादित्यादि ॥ तेषानात् तसवतः, लिटः कानगादेशः ।
धूमाग्नी गतो । ज्योतिः प्रकाशः । अर्चिः ज्वाला । मरीचयः

ऽजायन्त । तद्भूयोऽतप्यत । तस्मात्तेपानादुदारा
अजायन्त । तद्भूयोऽतप्यत । तद्वच्चमिव समह-
न्यत । तद्वस्तिमभिनत् ॥ ५१ ॥ स समुद्रोऽभवत् ।
तस्मात्समुद्रस्य न पिबन्ति । प्रजननमिव हि म-
न्यन्ते । तस्मात्पशोर्जायमानादापः पुरस्ताद्यन्ति ।
तद्वद्वहोताऽन्वसृज्यत । प्रजापतिर्वै दशहोता । य

शिखाः । उदाराः अधिष्ठानं भित्वा बहिर्गता दीप्तयः । अथ त-
द्धूमादि सर्वं अभ्रमिव समहन्यत संहतमभवत् तपो वेगाध्मातं
धूमादिभावेन परिणतं संहतमिव तदभवत् मूर्धमिव तदभवत् ।
अथ तदात्मनो वस्ति अधःप्रदेशमभिनत् । अथ तेन यत् स्तु-
तमुदकं तत्समुद्रोऽभवत् । तस्मात्समुद्रजलं न पिबन्ति । कर्मणस्सं-
प्रदानत्वमुक्तं, चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । तस्मात्प्रजननमिव, यस्मान्मन्यन्ते
तस्माद्गर्भस्य प्रजननं गर्भोदकम् । तस्मादद्यत्वेऽपि पशोर्जायमा-
नात् पूर्वं आपो यन्ति निर्गच्छन्ति, पश्चात्पशुर्निर्गच्छति । अथ
तदनु वस्तिभेदान्नारमेव दशहोता प्रजापतिरन्वसृज्यत उदपादि
अजायत, प्रजाः भूतेन्द्रियाणि, यस्तेषामुत्पत्तिहेतुस्स प्रजापतिर्दशहोता ॥

* य एवमित्यादि । पूर्वोक्तस्य तपसः सामर्थ्यं विद्वान् यः
स्वयं तपः करोति सोऽयमैश्वर्यं प्राप्नोत्येव ॥

* एतद्वारभ्यानुवाकसमाप्तिं महभास्करनाथस्य मातृवाक्येनोक्तं तस्मात्
वाच्यमेवात्र भाष्यं निवेशितम्.

एवं तपसो वीर्यं विद्वाश्स्तप्यन्ते । भवत्येव । तद्वा
इदमापस्सलिलमासीत् । सोऽरोदीत्प्रजापतिः ॥
स कस्मा अजि । यद्यस्या अप्रतिष्ठाया इति ।
यदुपस्वंपापद्यत । सा पृथिव्यभवत् । यद्वयमृष्ट ।
तदुन्तरिक्षमभवत् । यदूर्ध्वमुदमृष्ट । सा द्यौरभ-
वत् । यदरोदीत् । तदनयो रोदुस्त्वम् ॥ ५३ ॥ य
एवं वेद । नास्य गृहे रुदन्ति । एतद्वा एषां लोकानां

अथ लोकत्रयसृष्टिं दर्शयति—तद्वा इत्यादि ॥ तदिदं
परमात्मना सृष्टं जगत् समुद्ररूपेण सलिलमासीत् । तस्मिन्
सलिले पृथिवीमिश्रणं वारयितुमाप इत्युक्तम् । केवलं जलमेवासीदित्यर्थः
तदिदं निरन्तरं जलं दृष्ट्वा दशहोतृरूपः स प्रजापतिररोदीत् ।
रुदतस्तस्यायमभिप्रायः—यद्यहमप्रतिष्ठाया अवस्थातुमयोग्यायाः
अविद्यमानायाः अस्याः पृथिव्यास्सकाशात् किमपि प्राणिजातं
त्वष्टुं न शक्नोमि, तर्हि तादृशस्सोहं कस्मा अजि किमर्थमु-
त्पादितोऽस्मीति । रुदतस्तस्य यन्नेत्रजलादिकं समुद्ररूपास्वप्नु प-
तितं तत् घनीभूतं पृथिव्यभवत् । तस्याः पृथिव्याः उपर्यु-
च्चावचमात्रं वारयितुं विविधं मार्जनं कृतवान् । तच्च मृष्टं
स्थानमन्तरिक्षमभूत् । ततो हस्तमूर्ध्वं प्रसार्य यत्स्थानममृष्ट सा
द्यौरभवत् । यस्मात्प्रजापतिररोदीत् तेन च रोदनेन द्यावापृ-
थिव्यौ उत्पन्नौ । तस्माद्बोदशब्दाभिधेयत्वं तयोस्तपत्रम् । तं
प्रकारं वेदितुर्गृहे बन्धुमरणाभावात् केऽपि रुदन्ति । योऽयं

जन्म । य एवमेष्टां लोकानां जन्म वेद । नैषु लो-
केष्वार्तिं वाच्छेति । स इमां प्रतिष्ठां विन्दत । स
इमां प्रतिष्ठां वित्वाऽकामयत् प्रजायेयेति । स त-
पोऽतप्यत । सोऽन्तर्वीनभवत् । स जघनादसुरा-
नसृजत ॥ ५४ ॥ तेभ्यो मृन्मये पात्रेऽन्नमदुहत् ।
याऽस्य सा तनूरासीत् । तामपाहत । सा तस्मि-
न्नाऽभवत् । सोऽकामयत् प्रजायेयेति । स तपोऽ-
तप्यत । सोऽन्तर्वीनभवत् । स प्रजननादेव प्रजा

लोकत्रयजन्मप्रकारं वेद तद्वेत्ता लोकत्रये नाशं न प्राप्नोति । स
प्रजापतिरिमां पृथिवीं प्रतिष्ठां स्वक्ष्यमाणप्राण्याधारभूतामलभत ॥

* अथ तस्यां पृथिव्यामासुरसृष्टिं दर्शयति—स इमां पृ-
थिवीं ॥ स प्रजापतिः इमां भूमिं स्वक्ष्यमाणप्राण्याधारयोग्यां
लब्ध्वा प्रजोत्पादनं कामयमानः तदुपायपर्यालोचनरूपं तपः कृ-
त्वा स्वयमेव देहान्तरेण गर्भवानभूत् । तस्य गर्भयुक्तस्य जघन-
भागादसुरानसृजत । तेभ्यः कस्मिंश्चिन्मृत्पात्रे भोजनार्थमन्नं
प्रक्षिप्य दत्तवान् । ततोऽसुराणामृत्पादिका या स्वीया तनू-
स्तां विनाशितवान् । सा तनूश्शरीराकारं परित्यज्य तमोयुक्ता
रात्रिरभवत् ॥

* अथ मनुष्यादिसृष्टिं दर्शयति—सोऽकामयतेत्यादि ॥ प्रजनना-
त्प्रजोत्पादनसमर्थाद्वारात् हि यस्मादुत्पादनसामर्थ्यं कारणं तस्मा

असृजत । तस्मादिमा भूर्यिष्ठाः । प्रजनननाद्वयेना
 असृजत ॥ ५५ ॥ ताभ्यो दारुमये पात्रे पयोऽदु-
 हत् । याऽस्य सा तनूरासीत् । तामपाहत । सा
 जोत्स्नाऽभवत् । सोऽकामयत् प्रजायेयेति । स
 तपोऽतप्यत । सोऽन्तर्वानभवत् । स उपपक्षा-
 भ्यामेवर्तूनसृजत । तेभ्यो रज्जते पात्रे धृतमदुहत् ।
 याऽस्य सा तनूरासीत् ॥ ५६ ॥ तामपाहत । सो-
 होरात्रयोस्सन्धिरभवत् । सोऽकामयत् प्रजाये-
 येति । स तपोऽतप्यत । सोऽन्तर्वानभवत् । स
 मुखाद्देवानसृजत । तेभ्यो हरिते पात्रे सोममदु-
 हत् । याऽस्य सा तनूरासीत् । तामपाहत । तद-
 हरभवत् ॥ ५७ ॥ एते वै प्रजापतेर्दोहाः । य एवं

तत्रना अत्यन्तबहुलाः । जोत्स्ना चन्द्रप्रकाशः । अन्यत्पूर्ववद्व्या-
 ख्येयम् ॥

^१अथ वसन्तादिकालाभिमानिपुरुषस्य सृष्टिं दर्शयति—सोका-
 मयतेत्यादि । पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥

^२अथ देवसृष्टिं दर्शयति—सोकांमयतेत्यादि । पूर्ववद्व्या-
 ख्येयम् ॥

^३अथोक्तानामन्नपयोवृतसोमानां वेदनं प्रशंसति—एते वा इत्या-
 दि ॥ गोम्यः क्षीरमिव प्रजाभ्यो धनं लभत इत्यर्थः ॥

वेदं । दुह एव प्रजाः । दिवा वै नोऽभूदिति । त-
 देवानां देवत्वम् । य एवं देवानां देवत्वं वेदं । दे-
 ववानेव भवति । ^{१०}एतद्वा अहोरात्राणां जन्म ।
 य एवमहोरात्राणां जन्म वेदं । नाहोरात्रेष्वार्ति-
 माच्छेति ॥ ५८ ॥ ^{११}असतोऽधि मनोऽसृज्यत । म-
 नः प्रजापतिमसृजत । प्रजापतिः प्रजा असृजत ।

^{१०}देवतावेदनं प्रशंसति—दिवा वा इत्यादि ॥ देवानामुत्पादिका
 या प्रजापतेस्तनूः सेयमहोरूपेण निष्पन्ना । अतो देवा हर्षाद-
 स्माकं दिवैवाभूदित्युच्चारितवन्तः । अतो दिवायोगेन देवत्वं संप-
 न्नम् । तद्वेदिता देववान् प्रकाशवान् भवति ॥

^{११}तदेतद्देवामुरोत्पादकतनूस्थामहोरात्रयोर्जन्म, तस्य वेदनं प्रशंस-
 ति—एतद्वा इत्यादि ॥

^{११}‘तदसदेव सन्मनोकुरुत स्याम्’* इति प्रथमभावि परमात्मनो
 यन्मनः पूर्वमुक्तं, तदेतन्मनः प्रशंसति—असतोऽधीत्यादि ॥ य-
 त्किंचिदिदं जगदिदानीं दृश्यते तदिदं सर्वं मूलकारणे परमात्म-
 मनस्येव सम्यक्प्रतिष्ठितम् । सत्संकल्पाधीना असतः सृष्टिस्थिति-
 प्रलयाः । तदेतत्संकल्पितार्थं मनः श्रोवस्यसनामकं ब्रह्म । यदुत्त-
 रोत्तरदिने वसीत्यः अतिशयेन श्रेष्ठं श्रोवस्यसम् । द्विविधं हि ब्रह्म
 ‘ससं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’† इत्येवंलक्षणं सजातीयविजातीयस्वगतभेद-
 रहितत्वाजिनस्वरूपमात्रे पर्यवसितं सर्वजनैकरूपमेकं ब्रह्म । अत एव
 तेदत्तच्छ्रोवस्यसं न भवति निर्विकारत्वेन तस्य स्वष्टृत्वाभावान् । तदेव सर्व-

तद्वा इदं मनस्येव परमं प्रतिष्ठितम् । यदिदं किंच । तदेतच्छ्रोवस्यसंनाम् ब्रह्म । "व्युच्छन्ती व्युच्छन्त्यस्मै वस्यसी वस्यसी व्युच्छति । प्रजायते प्रजया पशुभिः । प्र परमेष्ठिनो मात्रांमाप्नोति । य एवं वेद ॥ ५९ ॥ अग्रिरजायत तद्भूयोऽतप्यताभिनदरोदीत्प्रजापती रोदस्त्वमसृजतासृजत घृतमदुह्याऽस्य सा तनूरासीदहरभवद्वच्छति वेद ॥

इदं धूमोऽग्निर्ज्योतिरर्चिर्मरीचय उदारास्तद्वध्रः स जघनात्सा तमिस्रा स प्रजननात्सा जोत्सा स उपपक्षाभ्याः सौऽहोरात्रयोस्सन्धिस्समुखात्तदहर्देववान्मृन्मये दारुमये रजते हरिते तेभ्यस्ताभ्यो द्वे तेऽन्नं पयो घृतः सोमम् ॥

सृष्टिगोचरशक्तियुक्तं सत्सोपाधिकत्वेनान्यद्ब्रह्म भवति । संकल्पपरंपरया प्रतिक्षणमुत्तरोत्तराधिकनगत्स्त्रष्टृत्वादीदृग्ब्रह्मरूपत्वान्मनः प्रशस्तम् ॥

¹⁰ तदेतद्वृत्तान्तवेदनं प्रशंसति—व्युच्छन्तीत्यादि । यथोक्तं ब्रह्मसृष्टिप्रकारं विदित्वोपास्तेऽस्मै वेदित्रे प्रतिदिनं प्रभातं कर्त्वती देवता पुनरधिकश्रेयस्करा सती प्रभातं करोति, दिनेदिने श्रेयोऽभिवर्धत इत्यर्थः । इह लोके प्रजापशुसंपन्नः परलोके परमेष्ठिनः प्रजापतेरैश्वर्यस्य या मात्रा परिच्छितिः तां सर्वामपि प्राप्नोति ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके द्वितीय-

प्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥

प्रजापतिरिन्द्रमसृजतानुजावरं देवानाम् । तं
प्राहिणोत् । परेहि । एतेषां देवानामधिपतिरेधी-
ति । तं देवा अब्रुवन् । कस्त्वमसि । वयं वै त्व-
च्छ्रेयांसस्म इति । सोऽब्रवीत् । कस्त्वमसि

प्रजापतिरित्यादि ॥ आनुजावरं अनुजवद्वरं कर्म कुर्वाणं
प्राहिणोत् प्रेषितवान् । परेहि गच्छ पश्चाज्जातानां देवानां त्वमेवा-
धिपतिरेधि भवेति । अथ तं देवसकाशं स्वामित्वेन गतमिन्द्रं देवा
अब्रुवन्—कस्त्वमसि स्वामित्वस्य, त्वतोपि वयं श्रेयांसः प्रव-
लतरा ऐश्वर्येण स्म इति । अथ तच्छ्रुतवानिन्द्रः प्रजापतिसकाशं
गत्वाऽब्रवीत्—कस्त्वमसि वयं वै त्वच्छ्रेयांसस्म इति देवा माम-
बोचन् उक्तवन्तः, इदानीं किं क्रियतामिति । अथ यदिदानीमा-
दिसे इदं दृश्यते हरः तेजः प्रकृष्टं तदिदं तर्हि तस्मिन् काले
प्रजापतावासीत् । प्रजापतौ पश्यन्निन्द्रः ततदानीमेनं प्रजापति-
मब्रवीत्—एतत् त्वयि वर्तमानं हरः मह्यं प्रयच्छ, अथ एत-
द्यादि लभ्यते तदानीमेवाहमाधिपतिर्भविष्यामीति नान्यथा गतिरिति ।
अथ प्रजापतिरब्रवीत्—एतत्तुभ्यं प्रदाय कोऽहं स्यां किरूप-
स्यां, इदं मे प्रशस्तं रूपं, इदं चेत्तुभ्यं दीयते प्रजापतिरेव
कथं स्यामिति । अथेन्द्रोऽब्रवीत् सत्यमुक्तं जगद्गुरुणा कोऽहं स्या-
मिति, एतन्मह्यं प्रदाय एतदेव स्याः । किम् ? यद्ववीषि क
इति । एतद्रूपस्याः प्रजापतिरेव भविष्यतीति भावः । ननु कोऽहं
स्यामिति पृष्ठे क एव भविष्यतीति किमुत्तरं स्यात्, तत्राह—

वयं वै त्वच्छ्रेयांसस्म इति मा देवा अवाच-
 निति । अथ वा इदं तर्हि प्रजापतौ हर आसीत् ॥
 यदस्मिन्नादित्ये । तदेनमब्रवीत् । एतन्मे प्रयच्छ ।
 अथाहमेतेषां देवानामधिपतिर्भविष्यामीति । को-
 ह्यस्यमित्यब्रवीत् । एतत्प्रदायेति । एतत्स्या इ-
 त्यब्रवीत् । यदेतद्विधीयते । को ह वै नाम प्रजा-
 पतिः । य एवं वेद ॥ ६१ ॥ विदुरेन नाम्ना । त-
 दस्मै रुक्मं कृत्वा प्रत्यमुञ्चत् । ततो वा इन्द्रो दे-
 वानामधिपतिरभवत् । य एवं वेद । अधिपतिरेव
 समानानां भवति । सोऽमन्यत । किं किं वा अ-

को इति । प्रजापतिर्नाम को भवति अज्ञातरूपत्वात् इत्येव व्य-
 पदेष्टव्यो भवति, कोऽहं स्यामिति तदनुरूपमेवोक्तं तत्रभवता ।
 तस्मात्परिच्छिन्नकारिविशेषभूतहरः प्रदानं प्रजापतिवस्यैव पौष्क-
 ल्यहेतुरिति । एवं वेदितारं सर्वेऽपि नाम्ना विदुः, सर्वैर्विदितना-
 मा भवतीति यावत् ॥

अथ प्रजापतिः तत् हरः रुक्मं आभरणं पट्टाख्यं कृत्वा
 अस्मा इन्द्राय प्रत्यमुञ्चत् । ललाटे बबन्ध । तत इत्यादि । गतम् ॥

सोऽमन्यतेति ॥ प्रजापतिरमन्यत अस्येन्द्रस्याहं किंकिमकरं,
 यदिदं कृतं इदमस्यापयामिति अमन्यत । 'कमृटरुहिभ्यः' इत्सङ् ।

करमिति । स चन्द्रं म आहरेति प्रालंपत् । तच्चन्द्रमसश्चन्द्रमस्त्वम् । य एवं वेद ॥ ६२ ॥ चन्द्रवानिव भवति । 'तं देवा अंब्रुवन् । सुवीर्यो मर्या यथा गोपायत् इति । तथसूर्यस्य सूर्यत्वम् । य

ऋद्धशोऽहि गुणः । अथ विदिताभिप्रायं भूयश्चिकीर्षुं प्रजापतिं प्रति इन्द्रः चन्द्रं मम आहरेति कुमारवत् प्रालंपत्, चान्द्रमाहादकं तेजोपि मर्याहरेति, चन्द्रवदाहादयिता सर्वस्य भूयासमिति । एवमिन्द्रेण चन्द्र इत्युक्तत्वात् चन्द्रमस्त्वं चन्द्रमसः । चन्द्रत्वेन आहादकत्वेन इन्द्रेण मीयते चन्द्रमाः । एवं वेदिताऽपि आहादकरूपवान् भवति ॥

'तं देवा इत्यादि ॥ सूर्यादिभावेन इन्द्रः स्तूयते—तमिन्द्रं देवा अंब्रुवन् लब्धचन्द्रभावमाहादयितारमिन्द्रं देवा विस्मृतात्मश्रेष्ठ्या अस्तुवन्—अयमिन्द्र इदानीमस्मान् गोपायते रक्षितुमर्हति हरसा युक्तः । यथा मर्या सुवीर्यः । मरीचिभिस्सूर्यः । एकत्र मध्यमाक्षरलोपः, पूर्वस्य च दीर्घत्वम्, इतरत्रान्त्यलोपः, 'मुपां मुलूक्' इत्याकारश्च । केचिदाहुः—अयं सुवीर्योऽस्मानिदानीं गोपायते रक्षितुं पर्याप्नोति । यथा यथावदित्यर्थः । हे अमर्याः ! अमरगशीलाः । आमन्त्रणेऽनुदात्तत्वम् । यद्वा—अमर्यान् अमरगशीलान् देवान् । शस आकारः 'छन्दसि निष्टक्य' इत्यादौ निपात्यते । छान्दसस्त्वरव्यत्ययः । सूर्यमेव सुवीर्यमंब्रुवन् देवाः तस्यैव सुवीर्यत्वात्तदीयहरसंक्रमणात् । स एव भूत्वा रक्ष त्वमस्मानिति विवक्षितम् । यस्मात् सूर्यं सुवीर्यमंब्रुवन् । तस्मात्तस्य सूर्यत्वम् ।

एवं वेदं नैनं दध्नीति । कश्च नास्मिन्वा इदमिन्द्रियं प्रत्यस्थादिति । तदिन्द्रस्येन्द्रत्वम् । य एवं वेदं । इन्द्रियाव्येव भवति ॥ ६३ ॥ अयं वा इदं परमोऽभूदिति । तत्परमेष्ठिनः परमेष्ठित्वम् । य एवं वेदं । परमामेव काष्ठां गच्छति । तं देवा-

‘राजसूय सूर्य’ इति शब्दान्तरमिति भावः । एनं वेदितारं कश्चिदपि न दध्नीति न हिनस्ति सूर्य एव भवतीति यावत् । एवं कश्चनोति पूर्वशेषं व्याख्येयम् ॥

‘अयेन्द्रं प्रति देवा अभुवन्—अस्मिन्निन्द्रे इदमिन्द्रियं वीर्यं प्रत्यस्थात् प्रतिष्ठितमभूदिति देवैरेवमुक्तत्वादिन्द्रस्येन्द्रत्वम् । यदि ह्यनिन्द्रस्स्यात्ततो नैनं नृष्टमिन्द्रियं भवति वीर्यम् । ‘इन्द्रियमिन्द्र-लिङ्गं’ इत्यादौ निपातनात् । यद्वा—चशब्दश्चिदर्थे । कश्चिदपि इदमस्मिन्निन्द्रे स्थितमिन्द्रियं न प्रत्यस्थात् न प्रत्यर्थित्वेनाभ्यागतस्तिष्ठति । तस्मादेवं महावीर्यत्वादिन्द्रत्वमस्येति । एवं वेदिता च इन्द्रियवान् भवति । पुनरपि देवा अभुवन्—अयमिन्द्रः परमः सर्वप्रकर्षी इदं विश्वं अभूत् इदं वा विश्वं प्राप्तवान् विश्वमस्य विधेयं भवति । यस्मादेव देवैश्च व्यापिनः परमात्मत्वमुक्तं तस्मात्परमेष्ठिनः परमेष्ठित्वम् । एवं वेदिता च परमां प्रकृष्टामैश्वर्यकाष्ठां गच्छति ॥

‘अथ तं प्राप्तपरमेष्ठिभावमिन्द्रं समंततः पर्यविशन् देवाः । वसवः पुरस्तादिति । प्रसञ्जमिति । यत्रकापि दिशि स्थिताः

स्समन्तं पर्याविशन् । वसंवः पुरस्तात् । रुद्रा दक्षिणतः । आदित्याः पश्चात् । विश्वे देवा उत्तरतः । अङ्गिरसः प्रत्यश्वम् ॥ ६४ ॥ साध्याः पराश्वम् । य एवं वेद । उपैतः समानास्सं विशन्ति । स प्रजापतिरेव भूत्वा प्रजा आवयत् । ता अस्मै नातिष्ठन्तान्नाथाय । ता मुखं पुरस्तात्पश्यन्तीः । दक्षिणतः पर्यायन् । स दक्षिणतः पर्यवर्तयत् । ता मुखं पुरस्तात्पश्यन्तीः । मुखं दक्षिणतः ॥ ६५ ॥ पश्चात्पर्यायन् । स पश्चात्पर्यवर्तयत् । ता मुखं पुरस्तात्पश्यन्तीः । मुखं दक्षिणतः । मुखं पश्चात् ।

प्रत्यश्वं प्रतिमुखावस्यानं असेवन्त अङ्गिरसः । साध्याश्च यत्रकापि पराश्वं पृष्ठतोसेवन्त । एवं वेदितारं समाना उपसंविशन्ति निकटे सेवन्ते ॥

अथ इन्द्रो विधेयीकृतविश्वः प्रजापतिरेव भूत्वा प्रजापति-तुल्यमहिमा भूत्वा सर्वाः प्रजा आवयत् अवेष्टयत् । वेजो लब्ध्वा आवीता इव कृत्वा उपभुक्तवान् । अथ ताः प्रजाः अस्मा इन्द्राय अन्नायाय अन्नादनसामर्थ्याय नातिष्ठन्त नात्मानं प्रकाशितवत्यः । यथा अन्नमत्तुं न प्रभवेत् तथा अस्य मुखं परिहृत्य अन्यतरेत्य ताः पलायन्त । 'प्रकाशनस्येयाख्ययोश्च' इत्यात्मनेपदम् । 'छात्रहुद् स्थाशपाम्' इति संप्रदानत्वम् । ता इत्यादि ।

उत्तरतः पर्यायन् । स उत्तरतः पर्यवर्तयत । ता
मुखं पुरस्तात्पश्यन्तीः । मुखं दक्षिणतः । मुखं
पश्चात् ॥ ६६ ॥ मुखमुत्तरतः । ऊर्ध्वा उदायन् ।
स उपरिष्ठान्नयवर्तयत । तास्सर्वतोमुखो भूत्वाऽऽ-
वयत् । ततो वै तस्मै प्रजा अतिष्ठन्तान्नाद्याय । य
एवं विद्वान्परि च वर्तयते नि च । प्रजापतिरेव
भूत्वा प्रजा अग्नि । तिष्ठन्तेऽस्मै प्रजा अन्नाद्याय ।
अन्नाद एव भवति ॥ ६७ ॥

आसीद्वेदं चन्द्रमस्त्वं य एवं वेदंन्द्रियाव्येव
भवति प्रत्यञ्चं मुखं दक्षिणतो मुखं पश्चान्नव च ॥

ताः प्रजाः पूर्वस्यां दिशि अस्य मुखं पश्यन्तीः दक्षिणतः द-
क्षिणस्यां दिशि पर्यायन् परिगताः । अथेन्द्रो दक्षिणतोपि मु-
खं पर्यवर्तयत परिवृत्तमकुस्त । एवं यत्रयत्रास्य मुखं पश्यन्ति
ततस्ततोऽन्यत्र पर्यायन् । सोऽपि तत्र मुखं पर्यवर्तयत । सर्वाभ्यो
दिग्भ्यो निर्वर्त्य उपरिष्ठात् स्थापितवान् मुखं, ततस्सर्वतो मुखो
भूत्वा सर्वां दिक्षु प्रजा आवयत् भोग्या अकरोत् विधेयी-
कृतवान् । ततः प्रजाः तस्मा इन्द्राय अन्नाद्यायतिष्ठन्त आ-
त्मानं प्रकाशितवत्यः । अथ एवं विद्वान् मुखं परिवर्तयते नि-
वर्तयते च स्थाने प्रजापतिरेव भूत्वा सर्वाः प्रजा अग्नि वि-
धेयीकृत्य भुङ्क्ते । प्रजाश्चास्मा अन्नाद्याय तिष्ठन्ते । अन्नादश्च
भवत्येव ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः.

‘प्रजापतिरकामयत बृहोर्भूयान्त्स्यामिति । स
 एतं दशहोतारमपश्यत् । तं प्रायुङ्क्त । तस्य प्रयु-
 क्ति बृहोर्भूयानभवत् । यः कामयेत बृहोर्भूया-
 न्त्स्यामिति । स दशहोतारं प्रयुञ्जीत । बृहोरेव
 भूयान्भवति । सोऽकामयत वीरो म आज्ञायैतेति ।
 स दशहोतुश्चतुर्होतारं निर्मिमीत । तं प्रायुङ्क्त ॥
 तस्य प्रयुक्तीन्द्रोऽजायत । यः कामयेत वीरो म
 आज्ञायैतेति । स चतुर्होतारं प्रयुञ्जीत । आऽस्य
 वीरो जायते । सोऽकामयत पशुमान्त्स्यामिति ।
 स चतुर्होतुः पञ्चहोतारं निर्मिमीत । तं प्रायुङ्क्त ।
 तस्य प्रयुक्ति पशुमानभवत् । यः कामयेत पशु-
 मान्त्स्यामिति । स पञ्चहोतारं प्रयुञ्जीत ॥६९॥ पु-

‘प्रजापतिरिषादि ॥ यल्लोके बहु ततोपि बहुतरः स्यामिति ।
 प्रायुङ्क्तेति नपहोमादिषु प्रयोगः । प्रयुक्तीति ‘सुपां सुलुक्’ इति
 तृतीयाया लुक् । य इत्यादि । गतम् ॥

‘वीरः पुत्रः विक्रान्तो वा अध्ययनशौर्यादिना । स दश
 होतुरिति । दशहोतुरपादानाच्चतुर्होतारं निर्मितवान् ॥

‘पशुमान् बहुपशुः । ‘इस्वनुङ्ग्या मनुप्’ इति मनुप् उदा-
 सत्वम् ॥

शुमानेव भवति । 'सोऽकामयतुर्तवो मे कल्पे-
न्निति । स पञ्चहोतुष्वहोतारं निरमिमीत । तं प्रायुङ्क्त ।
तस्य प्रयुक्त्युतवोऽस्मा अकल्पन्त । यः कामयेतुर्तवो
मे कल्पेन्निति । स षड्होतारं प्रयुञ्जीत । कल्पन्तेऽ-
स्मा ऋतवः । 'सोऽकामयत सोमपस्सोमयाजी
स्याम् । आ मे सोमपस्सोमयाजी जायेतेति ॥ ७० ॥
स षड्होतुस्सप्तहोतारं निरमिमीत । तं प्रायुङ्क्त । त-
स्य प्रयुक्ति सोमपस्सोमयाज्यंभवत् । आऽस्य
सोमपस्सोमयाज्यंजायत । यः कामयेत सोम-
पस्सोमयाजी स्याम् । आ मे सोमपस्सोमयाजी
जायेतेति । स सप्तहोतारं प्रयुञ्जीत । सोमप एव
सोमयाजी भवति । आऽस्य सोमपस्सोमयाजी

१ कल्पेन्निति ॥ यथायथं संपद्यन्तामिति ॥

२ सोमपः सोमस्य पाता ऋत्विग्मूला सोमस्य पाता, स ह्यदु-
ष्टार्जन इति तद्भावः प्रार्थ्यते । यद्वा—विदुषोऽधिकाराद्विष्णुं प्रार्थयते
सोमपश्च सोमयाजी च स्यामिति । यद्वा—सोमप इति पठ्यते । सोमपः
पितुः पुत्रः सोमयाजी च स्यामिति । मम च कुले सर्वः सोमपः पुत्र
ऋत्विग्वा सोमयाजी च स्यादिति । सोमपानयजनसाध्याविकलयाग-
फलाशासनाभिप्रायमुपादानमुभयोः ॥

जायते । ^१स वा एष पशुः पञ्चधा प्रति तिष्ठति ॥
 पद्भिर्मुखेन । ते देवाः पशून् वित्वा । सुवर्गं लो-
 कमायन् । तेऽमुष्मिन्लोके व्यक्षुध्यन् । तेऽब्रुवन् ।
 अमृतं प्रदानं वा उपजिजीविमेति । ते सप्तहो-
 तारं यज्ञं विधायायास्यम् । आङ्गीरसं प्राहिण्वन् ।
 एतेनामुत्रं कल्पयेति । तस्य वा इयं कल्पतिः ॥ ७२
 यदिदं किञ्च । य एवं वेद । कल्पतेऽस्मै । स वा
 अयं मनुष्येषु यज्ञस्सप्तहोता । अमुत्रं सद्रथो देवे-
 भ्यो हव्यं वहति । य एवं वेद । उपैनं यज्ञो न-
 मति । यो वै चतुरहोतृणां निदानं वेद । निदा-
 नवान्भवति । अग्निहोत्रं वै दशहोतुर्निदानम् । दुर-
 शपूर्णमासौ चतुरहोतुः । चातुर्मास्यानि पञ्चहोतुः ।
 पशुबन्धव्यहोतुः । सौम्योऽध्वरस्सप्तहोतुः । एतद्वै

^१स वा एष इत्यादि ॥ स एष पशुः पञ्चधा पञ्चप्रकारैः प्रति
 तिष्ठति । धारयति पद्भिश्चतुर्भिः मुखेन च पञ्चमेन चतुष्पा-
 त्स्थितिमात्मनः करोति । द्विपात् द्विपादहस्तमुखेन स्थितिं करोति ।
 तस्मात्पञ्चत्वान्वयात् पञ्चभिर्होतृभिः पशून् लब्ध्वा स्वर्गं गताः ।
 तेऽमुष्मिन्त्रित्यादि । व्याख्यातम् * ॥

^२यो वा इत्यादि ॥ निदानं कारणं, नियतं दीयते प्रयुज्यते
 यस्मिन् तन्निदानम् । अग्निहोत्रादीनि दशहोत्रादीनां निदानानि,

चतुर्होतृणां निदानम् । य एवं वेद । निदानवान्भवति ॥ ७३ ॥

अमिमीत् तं प्रायुः पञ्चहोतारं प्रयुञ्जीत जायेतेति तिष्ठति क्लृप्तिर्दशहोतुर्निदानं सप्त च ॥

प्रजापतिरकामयत् प्रजास्सृजेयेति प्रजापतिरकामयत् दशपूर्णमासौ सृजेयेति प्रजापतिरकामयत् प्रजायेयेति स तपस्सत्रिवृतं प्रजापतिरकामयत् दशहोतारं तेन दशधाऽऽत्मानं देवा वै वरुणमन्तो वै प्रजापतिस्तास्सृष्टास्समश्लिष्यन् देवा वै चतुर्होतृभिरिदं वा अग्रे प्रजापतिरिन्द्रं प्रजापतिरकामयत् ब्रह्मर्भूयानेकादश ॥ ११ ॥

प्रजापतिस्तद्रहस्य प्रजापतिरकामयत्तानयैवैनत्तस्य वा इयं क्लृप्तिस्तस्मान्नेपानाज्ज्योतिर्यदस्मिन्नादित्ये स षड्होतुस्सप्तहोतारं त्रिसप्ततिः ॥

तत्र हि ते नियतं प्रयज्युन्ते । एवं वेदिता निदानवान् भवति सर्वाभिमतोत्पत्तिनिमित्तवान् भवति ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके

एकादशोऽनुवाकः.

समाप्तश्चायं प्रपाठकः.

तृतीयप्रपाठकप्रारम्भः.

हरिः ओम् ॥ 'ब्रह्मवादिनो वदन्ति । किं चतु-
र्होतृणां चतुर्होतृत्वमिति । यदेवैषु चतुर्धा होतारः ।
तेन चतुर्होतारः । तस्माच्चतुर्होतार उच्यन्ते ।
तच्चतुर्होतृणां चतुर्होतृत्वम् । 'सोमो वै चतुर्हो-

ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ सर्वेऽपि चतुर्होतृव्यतिरिक्ताः पञ्चापि
दशहोत्रादयश्चतुर्होतार उच्यन्ते । एवमेषां चतुर्होतृणां कीदृशं
चतुर्होतृत्वकारणमित्यर्थः । यदेवेत्यादि । यस्मादेतेषु पञ्चस्वपि च-
तुर्धा वाक्पत्यादिभेदेन चतुष्प्रकारभिन्ना होतारः ऋत्विजः तेन
चतुर्होतारः । चत्वारः प्रत्येकमेतेषु होतार इति चतुर्होतारः । 'ऋ
तश्छन्दसि' इति कवभावः । होमे भवृत्त्वात् सर्वेऽप्यृत्विजो हो-
तारः । होतृसाहचर्याद्वा होतारः । तत्र दशहोतरि अग्निराग्नीध्रः
होता उपवक्ता अध्वर्युरिति । होता अध्वर्युराग्नीध्र उपवक्ता पञ्च-
होतर्यपि । त एव सूच्यन्त इति षड्होतरि सन्ति, तेनायमपि चतुर्होता ।
वाग्धोतेति षड्होतरि होता पत्नी अध्वर्युः अभिगरः यजमानश्च ।
सप्तहोतरि—होताऽध्वर्युराग्नीध्र उपवक्ता । असत्स्वप्यन्येषु चत्वारस्तेऽत्र
विद्यन्ते । एवं यस्मादेषु चतुर्धा होतारः तस्माच्चतुर्होतारो भवन्ति ।
विलक्षणहोतृचतुष्टयवन्तो भवन्ति तस्माद्दशहोत्रादयोपि चतुर्होतार
उच्यन्ते । तदिदं चतुर्होतृणां चतुर्होतृत्वकारणम् । इदं किं चतुर्हो-
तृणामिति पृष्टस्योत्तरम् ॥

^२सोमो वा इत्यादि ॥ सोमादिभाव एवैषां हृदयेष्ववगन्तव्यः ।

ता । अग्निः पञ्चहोता । धाता षड्होता । इन्द्रस्सप्त-
होता ॥ १ ॥ प्रजापतिर्दशहोता । य एवं चतुर्हो-
तृणामृद्धिं वेद । ऋध्नोत्येव । य एषामेवं बन्धुतां
वेद । बन्धुमान्भवति । य एषामेवं कल्पिं वेद ।
कल्पन्तेऽस्मै । य एषामेवमायतनं वेद । आयतन-
वान्भवति । य एषामेवं प्रतिष्ठां वेद ॥ २ ॥ प्रत्ये-
व तिष्ठति । ब्रह्मवादिनो वदन्ति । दशहोता चतु-
र्होता । पञ्चहोता षड्होता सप्तहोता । अथ कस्मा-
च्चतुर्होतार उच्यन्त इति । इन्द्रो वै चतुर्होता ।
इन्द्रः खलु वै श्रेष्ठो देवतानामुपदेशनात् । य एव-

क्वद्विः होमादिप्रजादिहेतुत्वम् । बन्धुतां बन्धुसमूहं सोमादिषु ।
'ग्रामजनबन्धुसहायम्यस्तल' कल्पिं कल्पनं अग्निहोत्रादिनिदान-
ताम् । आयतनं उत्पत्तिस्थानम् । 'तदशहोताऽन्वमृज्यत' * इत्यादि ॥

* दशहोत्रादयो नानाहोतार एव सन्तः कथं चतुर्होतारस्सर्वेऽ-
प्युच्यन्ते? प्रदर्शनार्थत्वाद्येनैवमुक्तमिति ब्रह्मवादिनश्चोदयन्ति । इन्द्रो
वा इत्यादिना स्वयं परिहरति । इन्द्रश्चतुर्होतेति प्रागेव प्रति-
पादितम् । इन्द्रश्च देवतानां मध्ये श्रेष्ठः प्रशस्यतमः । कुतः?
उपदेशनात् । श्रुतिरेवोपदिशति श्रेष्ठचामिन्द्रस्य—'तस्मादिन्द्रो
देवतानां भूयिष्ठमाक्रमः', † इन्द्रो देवानामधिपाः पुरोहितः, ‡ ततो वा

मिन्द्रं श्रेष्ठं देवतानामुपदेशनाद्वेद । वसिष्ठस्स-
मानानां भवति । 'तस्माच्छ्रेष्ठमायन्तं प्रथमेनैवा-
नुबध्यन्ते । अयमागन् । अयमवासादिति । की-

इन्द्रो देवानामधिपतिरभवत्' * इत्यादौ श्रेष्ठेन च व्यपदेशो
भवति । तस्माच्छ्रेष्ठेन्द्रात्मकचतुर्होत्रनुविधायित्वादितरे चतुर्होतार इति
ते व्यपदिश्यन्ते । एवमुपदेशनाद्देवतानां श्रेष्ठमिन्द्रं यो वेद स
समानानां व सिष्ठः प्रशस्यतमो भवति ॥

'यदुक्तं श्रेष्ठेन व्यपदेशो भवतीति, तत्र निदर्शनार्थमाह-
तस्मादित्यादि ॥ यस्माच्छ्रेष्ठेन व्यपदेशो भवति तस्माच्छ्रेष्ठ
राजानं बहुविधानेकसहचरं आयन्तं आगच्छन्तं प्रथमेनैव प्रथ-
मेवानुबध्यन्ते । प्रकृत्यादितृतीया । सत्स्वप्न्येषु बहुषु अ-
सत्स्वपि श्रेष्ठमेव प्रथममनुबुद्ध्यन्ते बुद्ध्या स्पृशन्ति । कथम् ?
अयमागन् 'अयं पौरव आगमत्, अयं काकुत्स्थ आगमत्'
इति श्रेष्ठमेव इतरैर्बोधितमनुबुद्ध्यन्ते जनाः । गमेर्लुङि 'मन्त्रे
वस' इति च्लेर्लुक् । 'मो नो वातोः' इति नत्वम् । तथा
अयमवासात् अवसीयतां ग्रामेऽस्मिन् जनपदेऽस्मिन्नित्यपि श्रेष्ठ-
मेव व्यपदिशन्ति बहुष्वन्येष्वसत्सु सत्सु च । अवपूर्वकात् स्यतेः
लुङि 'विभाषा घ्राघेद् शाच्छासः' इति सिचो लुक् । एव-
मत्रापि चतुर्होत्रा श्रेष्ठेन प्रथमम् । एतत्कीर्तिधरमेव प्रथममनु-
बध्यन्ते 'अयं विद्यागुरुरागमत्, अयं विक्रमदिवाकर आगमत्'
इति । ईदृग्गुणकोऽयमागमत् अयमत्रावास्यदिति गुणश्रेष्ठमेव प्र-

तिरस्य पूर्वाऽऽगच्छति जनतामायतः । अथो एनं
प्रथमेनैवानु बुध्यन्ते । अयमागन् । अयमवासा-
दिति ॥ ३ ॥

सप्तहोता प्रतिष्ठां वेदं बुध्यन्ते षट् ॥ १ ॥

दक्षिणां प्रतिग्रहीष्यन्त्सप्तदशकृत्वोऽपान्यात् ।
आत्मानमेव समिन्धे । तेजसे वीर्याय । अथो
प्रजापतिरैनां भूत्वा प्रति गृह्णाति । आत्मनोऽ-

यमं बुद्धयन्ते । तस्मादत्रापि प्रथमतो बुध्यमानचतुर्होतृमहाभाष्या-
क्रान्तचित्ताश्चतुर्होतृनेव सर्वान् व्यपदिशन्ति । अयमिति गुणव-
स्त्वरूपनिर्देश इदानीम् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके
प्रथमोऽनुवाकः.

दक्षिणां प्रतिग्रहीष्यन्नित्यादि ॥ दक्षिणाप्रतिग्रहकाले सप्त-
दशकृत्वोऽपान्यात् अघोवायुमाकर्षेत् । सप्तदशप्राणायामान् कुर्या-
दिति केचित् । आत्मानं समिद्धं करोति । अस्माच्छिद्धात् असौ
समिद्धः प्रतिग्रहीतुमर्हतीति गम्यते तेजसे वीर्याय च भवत्यपान्य
प्रतिग्रहणम् । अपिच प्रजापतिरेव भूत्वा एनां दक्षिणां प्रति-
गृह्णाति । सप्तदशसङ्ख्यानवयात् सप्तदशः प्रजापतिरिति । तच्चा-
त्मनोऽनात्मे भवति अविनाशाय संपद्यते, स्वयमप्रतिग्राहकत्वात् ॥

नान्यै । 'यद्येनमात्विज्याहृतः सन्तं निर्हरेरन् ।
 आग्नीध्रे जुहुयादशहोतारम् । चतुर्गृहीतेनाज्येन ।
 पुरस्तात्प्रत्यङ्गिष्ठन् । प्रतिलोमं विग्राहम् ॥ ४ ॥
 प्राणानेवास्योपदासयति । यद्येनं पुनरुप शिष्येयुः ।
 आग्नीध्र एव जुहुयादशहोतारम् । चतुर्गृहीतेना-
 ज्येन । पश्चात्प्राङ्आसीनः । अनुलोममविग्राहम् ।
 प्राणानेवास्मै कल्पयति । 'प्रायश्चित्ती वाग्धोतेत्यृ-

^२ यद्येनमित्यादि ॥ आत्विज्याहृतमन्ये यद्यपनयेयुः अथ स
 निर्दिष्टमाणः आग्नीध्रे दशहोतारं जुहुयात् चतुर्गृहीतेनाज्येन
 । एकीकृतेन पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन् प्रतिलोमं 'सामाध्वर्युः' *
 इत्यारभ्य 'चित्तिः स्तुक्' * इत्येवमन्तम् । विग्राहं विच्छिद्यावि-
 च्छिद्य प्रत्यवयवं जुहुयात् । अस्यात्मानं आत्विज्याभिर्हरतः प्रा-
 णानुपदासयति । अथ यद्येनं ते निर्हर्तारः पुनरुपशिष्येयुः
 समीपे प्रत्यानयेयुः आग्नीध्र एव जुहुयात् दशहोतारं चतुर्गृ-
 हीतेनैवाज्येन पश्चात्प्राङ्मुख आसीनः अनुलोमं 'चित्तिः स्तुक्' *
 इत्यादि 'सामाध्वर्युः' * इत्येवमन्तं अविग्राहं अविच्छिद्याविच्छिद्य
 सर्वान्ते जुहोति । प्राणानस्मै कल्पयति स्थापयति । 'अच-
 प्रत्यन्ववपूर्वात्' इत्यच् समासान्तः । ग्रहेराभीक्ष्ये णमुल् ॥

^३ प्रायश्चित्तीत्यादि ॥ प्रायश्चित्तवान् । प्रायश्चित्तादिनिः, स्वरस्स-
 तिशिष्टत्वात्स्यात् । तस्मात् प्रायश्चित्ती । प्रायश्चित्त्यां कर्तव्यायां

तुमुख ऋतुमुखे जुहोति । ऋतूनेवास्मै कल्पयति ।
कल्पन्तेऽस्मा ऋतवः ॥ ५ ॥ क्लृप्ता अस्मा ऋत-
व आरयन्ति । 'पङ्क्तौता वै भूत्वा प्रजापतिरिदं स-
र्वमसृजत । स मनोऽसृजत । मनसोऽधि गाय-
त्रीमसृजत । तद्गायत्रीं यश आच्छत् । तामाऽल-
भत । गायत्रिया अधि छन्दाः स्यसृजत । छन्दो-
भ्योऽधि सामं । तत्सामं यश आच्छत् । तदाऽल-

कर्मभ्रेषोपशमनार्थं ज्ञाने कर्तव्ये जुहोति । 'मुपां मुलुक्' इति
सप्तम्याः पूर्वसवर्ण ईकारः । वाग्योतेत्यृतुमुखे ऋतुमुखे जुहोति
सा प्रायश्चित्तिर्भवति । कुत्र ? यत्र कर्मभ्रेषो भवति, यत्र चा-
न्यदिनिर्दिष्टं प्रायश्चित्तं तत्रापि विकल्प इति केचित् । तत्र सर्व-
त्राविशेषात् केचिदाहुः—'वाग्योता, ब्राह्मण एक होता' † इति
द्वावनुवाकौ जुहोति । लिङ्गं च 'सर्वं च मे भूयात्' † इति । अस्मा
एतदर्थं ऋतून् कल्पयति यथायथं प्रवर्तयति भ्रेषोपशमनात् ।
त एते ऋतवश्च अस्मै कल्पन्ते संपद्यन्ते । क्लृप्ताश्चर्तव एत-
दर्थमायन्ति अस्थेषोपकुर्वन्ति आनुगुण्यं भजन्ते ॥

† पङ्क्तौतेत्यादि ॥ तत्कथमित्याह—स तादृशः प्रजापतिः प्र-
थमं पङ्क्तौतृहोमादिना मनोऽसृजत । अथ मनसा गायत्रीमसृजत ।
अथ तदात्मीयं यशः सर्वं गायत्रीमाच्छत् प्रापत् । अथ प्रजा-
पतिस्तामेव गायत्रीं पशुत्वेनालभत । अथ गायत्र्या छन्दांस्य-

भत ॥ ६ ॥ साम्नोऽधि यजूंष्यसृजत । यजुर्भ्योऽधि विष्णुम् । तद्विष्णुं यश आर्च्छत् । तमाऽलभत । विष्णोरोषधीरसृजत । ओषधीभ्योऽधि सोमम् । तत्सोमं यश आर्च्छत् । तमाऽलभत । सोमादधि पशूनसृजत । पशुभ्योऽधीन्द्रम् ॥ ७ ॥ तदिन्द्रं यश आर्च्छत् । तदेनं नाति प्राच्यवत । इन्द्र इव यशस्वी भवति । य एवं वेद । नैनं यशोऽति प्राच्यवते । यद्वा इदं किं च । तत्सर्वमुत्तान एवाङ्गिरसः प्रत्यगृह्णात् । तदेनं प्रतिगृहीतं

सृजत उष्णिगादीन्युदपादयत् । अथ तेभ्यश्छन्दोभ्यः सामासृजत । अथात्मीये यशः तत्साम प्रापत् । अथ तदेवालभत । साम्नोऽधि यजूंष्यसृजत । यजुर्भ्योऽधि विष्णुमसृजत । तद्विष्णुं यश आर्च्छत् । तमालभत । विष्णोरोषधीरसृजत । ओषधीभ्यस्सोममसृजत । अथ सोमात् पशूनसृजत । पशुभ्य इन्द्रम् । अथेन्द्रं यशः प्रापत् । तत्तु इन्द्रमतीत्य अन्यत्र न प्राच्यवत यशः । इन्द्र एव परमो यशस्वी नमूव । एवं वेदिता च इन्द्र इव यशस्वी भवति । एनमतीत्यान्यत्र यशः न प्राच्यवते ॥

यद्वा इदमित्यादि ॥ यत्किञ्चिदिदं गवादि, तत्सर्वमुत्तानो नामाङ्गिरसः पुत्रः प्रत्यगृह्णात् । तत् गवादिकं एनं प्रतिग्रही-

नाहिनत् । यत्किञ्च प्रतिगृहीयात् । तत्सर्वमुत्तान-
स्वाङ्गीरसः प्रतिगृह्णात्वित्येव प्रतिगृहीयात् । इयं
वा उत्तान आङ्गीरसः । अनयैवैनत्प्रति गृह्णाति ।
नैनं हिनस्ति । बर्हिषा प्रतीयाद्वा वाऽश्वं वा ।
एतद्वै पशूनां प्रियं धाम । प्रियेणैवैनं धाम्ना प्र-
त्येति ॥ ८ ॥

विग्राहमृतवस्तवाऽलभतेन्द्रैर्गृहीयाध्यद् ॥ २ ॥

यो वा अविद्वान्निवर्तयते । विशीर्या सपा-
प्माऽमुष्मिन्लोके भवति । अथ यो विद्वान्निवर्त-

तारं न हिनस्ति स्म । यदित्यादि । गतम् । सर्वमिति ।
प्रतिपदोक्तप्रतिग्रहीतृदेवानामपि इयं पृथिव्येवोत्तान आङ्गीरसः
बर्हिषेति । गां वाऽश्वं वा प्रतिग्रहीष्यन् बर्हिषा प्रतीयात्
प्रतिमुखं गच्छेत् । एतद्वा इत्यादि । गतम् । प्रियेण धाम्ना प्रत्येति ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः.

यो वा इत्यादि ॥ वक्ष्यमाणानग्रचादिपुष्टिप्रकारान् अविद्वान्
यो निवर्तयते केशान् । सामर्थ्याच्चातुर्मास्यशेषोऽयमिति केचित् ।
चतुर्होतृप्रकरणात् तद्विषयमेव निवर्तनादिकमित्यन्ये । विशीर्षेत्यादि
गतम् । अग्रचादयस्सप्त देवताः पुष्टिकामाः पूर्वं न्यवर्तयन्त ।

यते । स॒र्गि॒रि॒षा वि॒षा॒प्माऽमु॒ष्मिन्लो॒के भ॑वति ।
 दे॒वता॒ वै स॒प्त पु॒ष्टिका॒मा न्य॑वर्तयन्त । अ॒ग्निश्च॑ पृ॒थि॒वी च॑ । वा॒युश्चा॒न्तरि॑क्षं च । आ॒दि॒त्यश्च॒ द्यौश्च॑
 च॒न्द्रमाः॑ । अ॒ग्निर्न्यै॑वर्तयत । स सा॒हस्र॑मपुष्यत् ॥
 पृथि॒वी न्य॑वर्तयत । सौ॒षधी॑भिर्वन॒स्पति॑भिरपुष्यत् ।
 वा॒युर्न्यै॑वर्तयत । स म॒रीची॑भिरपुष्यत् । अ॒न्तरि॑क्षं
 न्य॑वर्तयत । तद्व॒योभिर॑पुष्यत् । आ॒दित्यो॑ न्य॑वर्तयत । स रु॒दिम॑भिरपुष्यत् । द्यौर्न्यै॑वर्तयत । सा
 नक्ष॑त्रैरपुष्यत् । च॒न्द्रमा॒ न्य॑वर्तयत । सोऽहो॒रात्रै॑रर्ध॒मासै॑र्म॒सैर्ऋ॒तुभि॑स्संवत्स॒रेणा॑पुष्यत् ।
 तान्पोषा॑न्पुष्यति । या॒२स्तेऽपु॑ष्यन् । य ए॒वं वि॒द्वान्नि
 च॑ वर्तयते परि च ॥ १० ॥

अपुष्यन्नक्षत्रैरपुष्यत्पञ्च च ॥३॥

साहस्रं सहस्रपरिमाणं बहुप्रकारपुष्टिकम् । अपुष्यत् पुष्टोऽभवत् । मरीचयो रश्मयः । वयांसि पक्षिणः । एवं विद्वान् यो निवर्तयते परिवर्तयते च स तान् पोषान् पुष्यति, यानमचादयोऽपुष्यन् । सामान्यपुष्टेर्विशेषपुष्टिः कर्म ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः.

तस्य वा अग्रेर् हिरण्यं प्रतिजग्रहुषः । अर्ध-
मिन्द्रियस्यापाक्रामत् । तदेतेनैव प्रत्यगृह्णात् । तेन
वै सौर्धमिन्द्रियस्यात्मन्नुपाधत्त । अर्धमिन्द्रियस्या-
त्मन्नुपाधत्ते । य एवं विद्वान् हिरण्यं प्रतिगृह्णाति ।
अथ योऽविद्वान्प्रति गृह्णाति । अर्धमस्येन्द्रियस्याप-
क्रामति । तस्य वै सोमस्य वासः प्रतिजग्रहुषः ।
तृतीयमिन्द्रियस्यापाक्रामत् ॥ ११ ॥ तदेतेनैव प्र-
त्यगृह्णात् । तेन वै स तृतीयमिन्द्रियस्यात्मन्नुपा-

‘तस्य वा इत्यादि ॥ प्रतिग्रहशेषोऽयम् । उक्तमग्रचादयः प्र-
त्यगृह्णन्निति । तत्र तस्याग्रेर्हिरण्यं प्रति जग्रहुषः प्रतिगृहीतवतः ।
संप्रसारणाभावश्छान्दसः । इन्द्रियस्य वीर्यस्य अर्धं आत्मनोऽपा-
क्रामत् । अथाग्निः तद्धिरण्यमेतेन प्रतिग्रहमन्त्रेण प्रत्यगृह्णात् ।
लिङ्गं च ‘अग्रे हिरण्यम्’ * इति । तेन तादृशेन प्रतिग्रहेण
इन्द्रियस्यार्धमपक्रान्तं भूय आत्मन्युपाधत्ताग्निः । अथ य एवं
विद्वान् हिरण्यं प्रतिगृह्णाति स इन्द्रियस्यापक्रान्तस्याप्यर्धं पुन-
रात्मन्युपाधत्ते । अथाविद्वान्श्रेयस्य इन्द्रियस्यार्धमपक्रामत्येव । त-
स्मादेवं विदुषा प्रतिग्राह्यमिति विधीयते ॥

‘एवं सोमरुद्रवरुणप्रजापतिमनूतानेषु वेदितव्यम् । तृतीयादयोऽ-
शाः । ‘पूरणाङ्गि’ इति तृतीयशब्दादन् प्रत्ययः ॥

धत्त । तृतीयमिन्द्रियस्यात्मन्नुपाधत्ते । य एवं वि-
 दान् वासः प्रतिगृह्णाति । अथ योऽविद्वान्प्रति गृह्णा-
 ति । तृतीयमस्येन्द्रियस्यापि कामति । 'तस्य वै
 रुद्रस्य गां प्रतिजग्रहुषः । चतुर्थमिन्द्रियस्यापा-
 कामत् । तामेतेनैव प्रत्यंगृह्णात् । तेन वै स चतु-
 र्थमिन्द्रियस्यात्मन्नुपाधत्त ॥ १२ ॥ चतुर्थमिन्द्रिय-
 स्यात्मन्नुपाधत्ते । य एवं विद्वान्गां प्रतिगृह्णाति ।
 अथ योऽविद्वान्प्रतिगृह्णाति । चतुर्थमस्येन्द्रियस्यापि
 कामति । 'तस्य वै वरुणस्याश्वं प्रतिजग्रहुषः । प-
 ञ्चममिन्द्रियस्यापाकामत् । तामेतेनैव प्रत्यंगृ-
 ह्णात् । तेन वै स पञ्चममिन्द्रियस्यात्मन्नुपाधत्त ।
 पञ्चममिन्द्रियस्यात्मन्नुपाधत्ते । य एवं विद्वानश्वं
 प्रतिगृह्णाति ॥ १३ ॥ अथ योऽविद्वान्प्रतिगृह्णाति ।
 पञ्चममस्येन्द्रियस्यापि कामति । 'तस्य वै प्रजाप-
 तेः पुरुषं प्रतिजग्रहुषः । षष्ठमिन्द्रियस्यापाका-
 मत् । तामेतेनैव प्रत्यंगृह्णात् । तेन वै स षष्ठमि-
 न्द्रियस्यात्मन्नुपाधत्त । षष्ठमिन्द्रियस्यात्मन्नुपाधत्ते ।
 य एवं विद्वान्पुरुषं प्रतिगृह्णाति । अथ योऽविद्वान्प्र-

तिगृह्णाति । पृष्ठमस्येन्द्रियस्यापि कामति ॥ १४
 'तस्य वै मनोस्तल्पं प्रतिजग्रहुषः । सप्तममिन्द्रि-
 यस्यापि कामत् । तमेतेनैव प्रत्यगृह्णात् । तेन वै
 स सप्तममिन्द्रियस्यात्मन्नुपाधत्त । सप्तममिन्द्रिय-
 स्यात्मन्नुपाधत्ते । य एवं विद्वान्स्तल्पं प्रतिगृह्णाति ।
 अथ योऽविद्वान्प्रति गृह्णाति । सप्तमस्येन्द्रिय-
 स्यापि कामति । 'तस्य वा उत्तानस्याङ्गीरसस्या-
 प्राणत्प्रति जग्रहुषः । अष्टममिन्द्रियस्यापि कामत् ॥
 तदेतेनैव प्रत्यगृह्णात् । तेन वै सोऽष्टममिन्द्रियस्या-
 त्मन्नुपाधत्त । अष्टममिन्द्रियस्यात्मन्नुपाधत्ते । य
 एवं विद्वान्प्राणत्प्रतिगृह्णाति । अथ योऽविद्वान्प्र-
 तिगृह्णाति । अष्टमस्येन्द्रियस्यापि कामति । 'य-
 द्वा इदं किं च । तत्सर्वमुत्तान एवाङ्गीरसः प्रत्य-

यद्वा इदं किञ्चेत्यादि ॥ व्याख्यातम् * । अवयवस्तुत्यर्थं पुन-
 र्वचनम् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके
 चतुर्थोऽनुवाकः.

गृह्णात् । तदेनं प्रतिगृहीतं नाहिनत् । यत्किंच प्रतिगृहीयात् । तत्सर्वमुत्तानस्त्वाङ्गिरसः प्रतिगृह्णात्वित्येव प्रतिगृहीयात् । इयं वा उत्तान आङ्गिरसः । अनयैवैतत्प्रतिगृह्णाति । नैनं हिनस्ति ॥

तृतीयमिन्द्रियस्यापाक्रामच्चतुर्थमिन्द्रियस्यात्मन्नुपाधुत्ताश्वं प्रतिगृह्णाति षष्ठमस्येन्द्रियस्यापक्रामत्यष्टममिन्द्रियस्यापाक्रामत्प्रति गृहीयाच्चत्वारि च ॥

तस्य वा अग्नेर् हिरण्यं सोमस्य वासस्तदेतेन रुद्रस्य गां तामेतेन वरुणस्याश्वं प्रजापतेः पुरुषं मनोस्तल्पं तमेतेनोत्तानस्य तदेतेनाप्राणयद्वै । अर्थं तृतीयमष्टमं तच्चतुर्थं तां पञ्चमं षष्ठं सप्तमं तम् । तदेतेन द्वे तामेतेनैकं तमेतेन त्रीणि तदेतेनैकम् ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्ति । यदशहोतारस्सत्रमासत । केन ते गृहपतिनाऽऽर्धुवन् । केन प्रजा असृजन्तेति । प्रजापतिना वै ते गृहपतिनाऽऽर्धुवन् । तेन

1-5 ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ अविवाक्येऽङ्घ्रि इतरे पृच्छन्ति । गृहपतिः प्रतिवचनं ब्रूते । दशहोतारस्सत्रमासत । तदानीं केन

प्रजा असृजन्त । यच्चतुर्होतारस्सत्रमासंत । केन
 ते गृहपतिनाऽऽर्धुवन् । केनौषधीरसृजन्तेति । सो-
 मेन वै ते गृहपतिनाऽऽर्धुवन् ॥ १७ ॥ तेनौषधी-
 रसृजन्त । यत्पञ्चहोतारस्सत्रमासंत । केन ते गृ-
 हपतिनाऽऽर्धुवन् । केनैभ्यो लोकेभ्योसुरान्प्राणुदन्त ।
 केनैषां पृथूनवृज्जतेति । अग्निना वै ते गृहपतिना-
 ऽऽर्धुवन् । तेनैभ्यो लोकेभ्योसुरान्प्राणुदन्त । ते
 नैषां पृथूनवृज्जत । यथ्यद्द्वौहोतारस्सत्रमासंत । केन
 ते गृहपतिनाऽऽर्धुवन् ॥ १८ ॥ केनर्तूनकल्पयन्तेति ।
 धात्रा वै ते गृहपतिनाऽऽर्धुवन् । तेनर्तूनकल्पयन्त ।
 यथ्सप्तहोतारस्सत्रमासंत । केन ते गृहपतिनाऽऽ-
 र्धुवन् । केन सुवरायन् । केनेमान् लोकान्ध्समंत-
 न्वन्निति । अर्यम्णा वै ते गृहपतिनाऽऽर्धुवन् । तेन
 सुवरायन् । तेनेमान् लोकान्ध्समंतन्वन्निति ॥ १९ ॥

गृहपतिना आर्धुवन् वृद्धिं प्राप्नुवन् कर्मफलमलभन्त ! केन च
 गृहपतिना प्रजा असृजन्त ! फलविशेषप्रश्नः । दशहोतुरसाधारण-
 फलत्वात् । एवमितरैः पृष्टे गृहपतिः प्रातिबृते-प्रजापतिनेत्यादि ।
 गतम् । गृहपतिः प्रधानयजमानः । दशहोतृप्रधानादशहोतारः ।
 एवं चतुर्होतार इत्यादि ॥

६ एते वै देवा गृहपतयः । तान् य एवं विद्वान् ।
 अप्यन्यस्य गार्हपते दीक्षते । अवान्तरमेव स-
 त्तिणामृध्नोति । ७ यो वा अर्यमणं वेद । दानकामा
 अस्मै प्रजा भवन्ति । यज्ञो वा अर्यमा ।
 आर्यावसतिरिति वै तमाहुर्न्य प्रशंसन्ति । आ-

६ एते वा इत्यादि ॥ एते प्रजापत्यादयो देवानां मध्ये गृह-
 पतयः । एवं तान् गृहपतीन् विद्वान् योऽन्यस्यापि गार्हपते गृह-
 पतिसंबन्धिनि कर्मणि दीक्षते सोऽप्यवान्तरं पृथक्पृथगेव सत्तिणां
 सर्वेषां ऋध्नोति ऋद्धिं प्राप्नोति । किं पुनरात्मनो गार्हपते यो दीक्षते ॥

७ यो वा इत्यादिर्यज्ञस्तुतिः यष्टुस्तुतिर्वा, अर्यम्णो वा स्तुतिः ॥
 अरीन् यमयति निगृह्णातीत्यर्यमा, यष्टा दाता च । तं यो वेद
 अस्मै प्रजा दानकामा भवन्ति । अस्य वा प्रजा यष्टुद्यो दात्रचश्च
 भवन्ति । 'शीलिकामि' इत्यादिना णप्रत्ययान्तत्वेन ङीवभावः ।
 यज्ञवत्पूज्यः खल्वर्यमा । इदानीमर्यम्णः पूज्यत्वे हेतुमाह—यं हि
 प्रशंसन्ति तमार्यावसतिमाहुः । आर्याणां साधूनां दातॄणां वा आ-
 वासमाहुः । वनस्पत्यादित्वादाद्युदात्तत्वम् । आर्यावसतिरित्येव प्रशंस-
 नीय इत्याहुः । स चार्याणां साधूनां देवमनुष्याणामावासो दाता यष्टा
 च । तस्मात्स एवार्यमा आर्याणां निर्भोकत्वादेर्दाता । अर्यमेति पृ-
 थोदरादिः । एवं ययोक्तप्रकारं अर्यम्णो वेदिता आर्यावसतिर्भवति,
 यष्टा दाता च भवति ॥

यीं वसुतिर्भवति । य एवं वेद ॥ २० ॥ ^८यद्वा इदं किं च । तत्सर्वं चतुर्होतारः । चतुर्होतृभ्योऽपि यज्ञो निर्मितः । स य एवं विद्वान् विवदेत् । अहमेव भूयो वेद । यश्चतुर्होतृन् वेदेति । ^९स ह्येव भूयो वेद । यश्चतुर्होतृन् वेद । ^{१०}यो वै चतुर्होतृणां होतृन् वेद । सर्वासु प्रजास्वन्नमन्ति ॥ सर्वा दिशोऽपि जयति । प्रजापतिर्वै दशहोतृणां होता । सोमश्चतुर्होतृणां होता । अग्निः पञ्च-

^८यद्वा इत्यादि ॥ इदं विश्वं दृश्यमानं श्रूयमाणं च चतुर्होतारः दशहोत्रादयः चतुर्होतृभवत्वात् ताच्छब्दश्चम् । किं बहुना, यज्ञोऽपि सर्वश्चतुर्होतृभ्यो निर्मितः । एवं चतुर्होतृमाहात्म्यमुक्तप्रकारं विद्वान् यो नाम कश्चिच्छोके अन्येन विवदेत्, कथम् ? अहमेव भूयो वेद बहुतरं जानामि नेतरः मनुष्यो मनुष्यो बहुज्ञो नास्त्येव कश्चित्, योऽहं चतुर्होतृन् वेद याथात्म्येन जानामीति ॥

^९अस्मिन् विवादे वयं निर्णयं ब्रूम इत्याह—स ह्येवेत्यादि ॥ यदुक्तमहमेव भूयो वेदेति, सत्यमेव । स ह्येव भूयो वेद यश्चतुर्होतृन् वेदेति, नेतरः । नात्र विवादः दीयतां हस्ते परशुरिति भावः ॥

^{१०}यो वा इत्यादि ॥ यश्चतुर्होतृणां दशहोत्रादीनां होतृन् वेद सर्वासु प्रजासु मध्ये अन्नमन्ति भोक्ता भवति, सर्वप्रजा विषये

होतृणां ५ होता । घाता षड्द्वौतृणां ५ होता । अर्य-
मा सप्तहोतृणां ५ होता । एते वै चतुरहोतृणां ५ हो-
तारः । तान् य एवं वेद । सर्वासु प्रजास्वन्नमन्ति ।
सर्वा दिशोभिर्जयति ॥ २२ ॥

आर्ध्ववन्नार्ध्ववन्नित्येवं वेदन्ति सर्वा दिशोभिर्ज-
यति ॥ ५ ॥ वै तेन सन्नं केन ॥

प्रजापतिः प्रजासृष्ट्वा व्यस्त्रसत । स
हृदयंभूतोऽशयत् । आत्मन् हा ३ इत्यहंयत् ।
आपः प्रत्यगृण्वन् । ता अग्निहोत्रेणैव यज्ञक-

मुक्ते । सर्वाश्च दिशोऽभिर्जयति । प्रजापत्यादयश्चतुर्होतृणां होतारः
होतृस्यानीयाः, एषां यज्ञत्वात् । प्रजापत्यादयो होतारः, कर्तृत्व-
सामान्यात् । एवं वेदिताऽपि सर्वासु प्रजास्वन्नमन्ति, अभिर्जयति
च सर्वा दिशः ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके
पञ्चमोऽनुवाकः.

१-२ प्रजासृष्ट्यनन्तरं प्रजापतिर्व्यस्त्रसत विशीर्णशरीरोऽभवत् । स
हृदयमात्रं भूत्वा अशयत् अशरीरोऽशेत । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ।
विकरणव्यत्ययेन शप् । अथ शयित एव हे आत्मन्निति शरीरा-
त्मानमहयत् आहूतवान् । 'हे हे प्रयोगे हेहयोः' इति दूराद्धूते

तुनोपं पर्यावर्तन्त । ताः कुसिन्धुमुपौहन् । त-
स्मादग्निहोत्रस्य यज्ञक्रतोः । एकं ऋत्विक् । च-
तुष्ट्वोऽह्वयत् । अग्निर्वायुरादित्यश्चन्द्रमाः ॥२३॥
ते प्रत्यशृण्वन् । ते दर्शपूर्णमासाभ्यामेव यज्ञक्र-
तुनोपं पर्यावर्तन्त । त उपौहःश्चत्वार्यज्ञानि । त-
स्माद्दर्शपूर्णमासयोर्यज्ञक्रतोः । चत्वारं ऋत्विजः ।

प्लुतः । 'एचोप्रगृह्यस्य' इति आकाराच्छान्दसं संहितायां पररूप-
त्वम् । अथ सकृदाह्वान एव आपः प्रत्यशृण्वन् शरीरमाह्वयन्तं प्रजा-
पतिं प्रतीत्याह्वानमशृण्वन् । अथास्मै शरीरं प्रदातुं अग्निहोत्रेण
यज्ञक्रतुतुल्येन समाहूता आपः उपपर्यावर्तन्त अस्य समीपे आ-
गच्छन् । यज्ञक्रतवो यूपवन्तः । अथापः कुसिन्धुं कवन्धं कळे-
वरं कण्ठात्पूर्वं उपौहन् उपायन् प्रजापतये निष्पादितवत्यः । कु-
शिमात्मकोशं दधातीति कुशिन्धुः । पृषोदरादिः । यस्मात्सकृदाह्वाने
आपः प्रतिश्रुत्य अग्निहोत्रेण सहागताः, तस्मादग्निहोत्रस्य एक
एवर्त्विक् अध्वर्युः । अथ प्रजापतिः आत्मन् हा इति चतुष्ट्वो-
ऽह्वयत् । अथाग्न्यादयः तत्प्रत्यशृण्वन् । तेऽग्न्यादयो दर्शपूर्णमा-
साभ्यां यज्ञक्रतुतुल्याभ्यां उपपर्यावर्तन्त । ते चत्वार्यज्ञानि ह-
स्तौ पादौ चोपौहन् । तस्मादित्यादि । चतुराह्वाने दर्शपूर्णमा-
साभ्यां सहागमनात् तयोश्चत्वारं ऋत्विजः अध्वर्युहोतृवृद्धाग्नीध्रा
इति ॥

‘पञ्चकृत्वोऽह्वयत् । पशवः प्रत्यशृण्वन् । ते चातु-
 र्मास्यैरेव यज्ञक्रतुनोपं पर्यावर्तन्त । त उपौहन्लो-
 मं छवीं मांसमस्थि मज्जानम् । तस्माच्चतुर्मा-
 स्यानां यज्ञक्रतोः ॥ २४ ॥ पञ्चत्विजः । ‘पङ्कृत्वोऽ-
 ह्वयत् । क्रतवः प्रत्यशृण्वन् । ते पशुबन्धेनैव य-
 ज्ञक्रतुनोपं पर्यावर्तन्त । त उपौहन्त्स्तनावाण्डौ
 शिश्रमवाञ्चं प्राणम् । तस्मात्पशुबन्धस्य यज्ञक्र-
 तोः । पङ्कृत्विजः । ‘सप्तकृत्वोऽह्वयत् । होत्राः प्र-
 त्यशृण्वन् । तास्मैऽभ्येनैवाध्वरेण यज्ञक्रतुनोपं प-
 र्यावर्तन्त ॥ २५ ॥ ता उपौहन्त्सप्त शीर्षण्यान्प्रा-
 णान् । तस्मात्सौम्यस्याध्वरस्य यज्ञक्रतोः । सप्त
 होत्राः प्राचीर्वषदुर्वन्ति । ‘दशकृत्वोऽह्वयत् । तपः

॥६॥ एवं पञ्चकृत्व इत्यादि व्याख्येयम् ॥ सर्वत्र यागरूपस्याभिज-
 त्वात् यज्ञक्रतोरित्येकवचनम् । यथा—‘वसतो देवता रुद्रा देवता’ *
 इति । लोमादीनि पञ्च । छवी त्वक् । ‘रुदिकारादक्तिनः’ इति
 ङीप् । पञ्चत्विज इति । प्रतिप्रस्थातृपञ्चमाः । स्तनौ द्वौ आ-
 ण्डौ वृषणौ द्वौ शिश्रं अवाक्प्राणमपानं च पङ्कृत्वौहन् । पङ्कृत्विज
 इति मैत्रावरुणपक्षाः । होता प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छंसी पोता नेष्टा
 अच्छावाक आग्नीध्र इति सप्त । सप्तशीर्षण्यानिति । द्वे चक्षुषी

प्रत्यंशुणोत् । तत्कर्मणैव संवत्सरेण सर्वैर्यज्ञक्रतु-
भिरुप पर्यावर्तत । तत्सर्वमात्मानमपरिवर्गमुपौहत् ।
तस्मात्संवत्सरे सर्वे यज्ञक्रतवोऽवर्ध्यन्ते । तस्मा-
द्दशहोता चतुरहोता । पञ्चहोता षडहोता सप्तहोता ।
एकहोत्रे बलिः हरन्ति । हरन्त्यस्मै प्रजा बलिम् ।
एनमप्रतिरूपातं गच्छति । य एवं वेद ॥२६॥

चन्द्रमाश्वातुर्मास्यानां यज्ञक्रतोरध्वरेण यज्ञक्र-
तुनोप पर्यावर्तन्त सप्तहोता चत्वारि च ॥६॥

द्वे श्रोत्रे द्वे नासिके एकमास्यमिति । प्राचीः प्राच्या वषट्
कुर्वन्ति प्राञ्ज्या यजन्ति ॥

तत्कर्मणैवेत्यादि ॥ कर्मात्मकेन संवत्सरेण गवामयनेन सर्वै-
श्रान्यैः प्रकृतिविकृतिरूपैः यज्ञक्रतुभिस्सह तप उपपर्यावर्तत ।
तत्प्रजापतेस्सर्वमात्मानं शरीरं अपरिवर्गं किञ्चिदङ्गमपरिवृज्य पु-
ष्कलसर्वाङ्गमुपौहत् । तस्मात्संवत्सरे क्रतौ अन्ये सर्वेऽपि यज्ञ-
क्रतवोऽवर्ध्यन्ते प्रकृतिविकृतिरूपेण सर्वे तत्रान्तर्भवन्ति । त-
स्मादित्यदि । यस्मादेवमग्निहोत्रेण एकहोत्रा प्रथमं कुसिन्धे उ-
पानीते पश्चाद्दर्शपूर्णमासादिभिरङ्गैरुपकृतं, तस्माद्दशहोत्रादयः पञ्चापि
आत्मविशेषा एकहोत्रे परस्मै आत्मने बलिं हरन्ति उपकुर्वन्ति ।
एवं वेदित्रे सर्वाः प्रजाः बलिं हरन्ति, प्रतिरूपातरहितं चैश्व-
र्यमेनमागच्छति ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके
षष्ठोऽनुवाकः.

प्रजापतिः पुरुषमसृजत । सौमिरेव्रवीत् । म-
मायमन्नमस्त्विति । सौऽविभेत् । सर्वं वै माऽयं
प्रधक्ष्यतीति । स एतांश्चतुर्होतृनात्मस्पर्णान-
पश्यत् । तानंजुहोत् । तैर्वै स आत्मानमस्पृणोत् ।
यदग्निहोत्रं जुहोति । एकहोतारमेव तद्यज्ञक्रतुमा-
प्नोत्यग्निहोत्रम् ॥ २७ ॥ कुसिन्ध्वं चात्मानमस्पृणोति ।
आदित्यस्य च सायुज्यं गच्छति । चतुरुन्नयति ।
चतुर् होतारमेव तद्यज्ञक्रतुमाप्नोति द्रशपूर्णमा-
सौ । चत्वारि चात्मानोद्गानि स्पृणोति । आदित्य-

प्रजापतिः पुरुषमित्यादि ॥ प्रजापतिः परमात्मा पुरुषं
हिरण्यगर्भमसृजत । अथाग्निः अनन्तरमृष्टोऽब्रवीत्—मम अन्नं
अदनीयं अयमस्तु पुरुष इति, तद्व्यतिरिक्तस्याभावात् । अयं पुरुष-
स्तच्छ्रुत्वा आविभेत् मां सर्वमप्ययं प्रधक्ष्यतीति । अन्वेव मां
काममित्यनुमन्यमानः सर्वदाहान् विभेति स्म । अथ स पुरुष एतान्
चतुर्होतृन् दशहोत्रादीन् आत्मस्पर्णान् आत्मनो रक्षणभूतान्
अपश्यत् । अथ तद्धोमेन आत्मानमस्पृणोत् अरक्षत्, 'स्पृ प्रीतो'
अत्र रक्षणे । यद्वा—तैरात्मानमग्नीणयत् अरक्षदित्युक्तं भवति ॥

तस्मादग्निहोत्रहोमेन एकहोतारमग्निहोत्रं यज्ञक्रतुमाप्नोति ।
एकहोतृता सर्वचतुर्होत्रादिसमुच्चयत्वात् । होतृणां वा भागरूपम् ।
तादृशो यज्ञक्रतुराहृतो भवत्यग्निहोत्रहोमेन । केचिदाहुः—'ब्राह्मण एक-

स्य च सायुज्यं गच्छति । चतुरुन्नयति । समि-
त्पञ्चमी । पञ्चहोतारमेव तद्यज्ञक्रतुमाप्नोति चातु-
र्मास्यानि । लोमं छवीं मा५समस्थि मज्जानम् ॥
तानि चात्मनस्स्पृणोति । आदित्यस्य च सायुज्यं
गच्छति । चतुरुन्नयति । द्विर्जुहोति । षड्होतारमेव
तद्यज्ञक्रतुमाप्नोति पशुबन्धम् । स्तनावाण्डौ शि-
श्रमवाञ्चं प्राणम् । तानि चात्मनस्स्पृणोति । आ-
दित्यस्य च सायुज्यं गच्छति । चतुरुन्नयति । द्वि-
र्जुहोति ॥ २९ ॥ समिथ्संसमी । सप्तहोतारमेव
तद्यज्ञक्रतुमाप्नोति सौम्यमध्वरम् । सप्त चात्मन-
श्शीर्षण्यान्प्राणान्स्पृणोति । आदित्यस्य च सा-

होता * इत्ययं सर्वहोतृसमुदायात्मा एकहोता, तदेवाविरासीदग्निहोत्रम् ।
स एव सर्वो यज्ञक्रतुः, स एवाप्तो भवत्यग्निहोत्रहोमेनेति । एवमग्निहो-
त्रस्तुतिस्सर्वोऽनुवाकः । प्रजापतिरिवात्मनः कुसिन्धं स्पृणोति,
तस्याग्निहोत्रसंपादितत्वात् प्रजापतेः । कुसिन्धो व्याख्यातः † । आ-
दित्यस्य पुरुषसमष्टिरूपस्य च सायुज्यं गच्छति । अथाग्निहोत्रे
चतुरुन्नयनाच्चतुर्होत्रात्मकदर्शपूर्णमासलाभः । चत्वारि चाङ्गानि हस्तौ
पादौ च स्पृणोति । आदित्यस्य सायुज्यं गच्छति । एवं सर्वत्र
द्रष्टव्यम् । अथ चतुरुन्नयनात् समिवा च पञ्चम्या पञ्चहोत्रात्म-

युज्यं गच्छति । चतुरुन्नयति । द्विर्जुहोति । द्विर्नि-
मांष्टि । द्विः प्राश्नाति । दशहोतारमेव तद्यज्ञक्रतु-
माप्नोति संवत्सरम् । सर्वं चात्मानमपरिवर्गं
स्पृणोति । आदित्यस्य च सायुज्यं गच्छति ॥

अग्निहोत्रं मज्जानं द्विर्जुहोत्यपरिवर्गं स्पृणो-
त्येकं च ॥ ७ ॥

प्रजापतिरकामयत् प्रजायेयेति । स तपोत-
प्यत । सोऽन्तर्वानभवत् । स हरितश्श्यावोऽभवत् ।

कचातुर्मास्यलाभः । लोमादिष्वकं चात्मनः स्पृणोति । अयं
चतुरुन्नयनात् द्विश्च होमात् सप्तम्या च समिधा सप्तहोत्रात्मकसौ-
म्याध्वरलाभः । सप्त शीर्षण्यान् प्राणान् स्पृणोति । अयं चतुरुन्नय-
नान् द्विश्च होमात् द्विर्माननात् द्विश्च प्राशनात् दशहोत्रात्मकसं-
वत्सरलाभः । संवत्सरो गवामयनम् । सर्वं चात्मानमपरिवर्गं किञ्चि-
दप्यपरिवृज्य स्पृणोति । आदित्यस्य च सायुज्यं गच्छति ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके
सप्तमोऽनुवाकः.

प्रजापतिरकामयतेत्यादि ॥ तप इति दशहोतुर्नहोमादिकं
मकरोत् । अन्तर्वान् गर्भवान् । हरितश्श्यावश्च श्वेतसंसर्गवर्णः नी-
लपाण्डुः, हरितसुवर्ण इति केचित् । 'अन्तर्वत्पतिवतोः' इति नि-

तस्मात्सृजन्तर्वीक्षी । हरिणी सती श्यावा भवति ।
 स विजायमानो गर्भेणाताम्यत् । स तान्तः कृष्ण-
 श्यावोऽभवत् । तस्मात्तान्तः कृष्णश्यावो भ-
 वति । तस्यासुरेवाजीवत् ॥ ३१ ॥ तेनासुनाऽसु-
 रानसृजत । तदसुराणामसुरत्वम् । य एवमसुरा-
 णामसुरत्वं वेद । असुमानेव भवति । नैनमसुर्ज-
 हाति । सोसुरान्त्सृष्ट्वा पितेवामन्यत । तदनुं पि-
 तृनंसृजत । तत्पितृणां पितृत्वम् । य एवं पितृणां
 पितृत्वं वेद । पितेवैव स्वानां भवति ॥ ३२ ॥ य-

पातनान्मतुप् । हरिणी 'वर्गादनुदात्तात्' इति ङीप् । अथ प्र-
 जापतिः विजायमानः प्रसुवानः प्रसवकाले तेन गर्भेण अता-
 म्यत् क्लेशी बभूव, तान्तश्च कृष्णः श्यावः, कृष्णश्च श्वेतः व-
 र्गेन अभवत् । तस्माद्व्यगमनादिना तान्तोऽन्यः कोपि कृष्णः
 श्यावसंसर्गरूपो भवति । तस्य तान्तस्य प्रजापतेः असुः प्राण
 एवात्राजीवत् । तेनासुना असुरानसृजत । तेन असुना सृष्ट-
 त्वात् असुमन्तः प्राणवन्तोऽसुरा अभूवन् । य एवमित्यादि । गतम् ॥

अथ असुरसृष्ट्यनन्तरं पितरं असृज्जातपितृत्वमात्मानमन्यत ।
 तत्रान्तरे पितरमात्मानमनुमन्यमानः पितृनसृजत । पितृभावमनु-
 संदधता सृष्टत्वात् पितरः । एवं वेदिता स्वानां ज्ञातीनां पितेव
 भवति । 'अज्ञातिधनाख्यायाम्' इति वचनात् सर्वनामत्वाभावः ।

न्यस्य पितरो हवम् । ^३स पितृन्सृष्ट्वाऽमनस्यत् ।
 तदनु मनुष्यान्सृजत । तन्मनुष्याणां मनुष्यत्वम् ।
 य एवं मनुष्याणां मनुष्यत्वं वेद । मनस्व्येव भ-
 वति । नैनं मनुर्जहाति । तस्मै मनुष्यान्सृ-
 ज्जानाय । दिवा देवत्राऽभवत् । तदनु देवान्सृजत ।
 तद्देवानां देवत्वम् । य एवं देवानां देवत्वं वेद ।
 दिवा हैवास्यं देवत्रा भवति । ^४तानि वा एतानि
 चत्वार्यम्भांसि । देवा मनुष्याः पितरोसुराः ।

किंच अस्य हवं आह्वानं पितरो यन्ति आह्वानस्थानं गच्छन्ति,
 पितृत्वेन श्रद्धेयवचनत्वात् ॥

^३अथ पितृन् सृष्ट्वा अस्मिन्नवसरे अमनस्यत् मन आत्मन
 ऐच्छत् । मनस्वी बभूवेति वा । किमिदानीं सृजेयमिति मनसि
 कृतवान् । तस्मात् तदानीं जाता मनुष्याः मन्यमानस्यापत्यत्वात्
 मनुष्याः । 'मनोर्जातौ' इति यत्, एक । य एवमित्यादि ।
 गतम् । मनुः मनुत्वं मन्तृत्वमेनं न जहाति ॥

^{४-५}अथ तस्मै मनुष्यान् सृष्ट्वो देवा दिवसस्तादात्मिकः देवत्रा
 देवनादिकत्वे अभवत् मनुष्यवत्तया दीप्तिमानभवत् । तत्रान्तरे
 देवान्सृजत । तस्माद्दीप्तिमद्देहसम्बन्धाद्देवाः । एवं वेदितुः सर्वो
 दिवसो देवत्रैव भवति देवन एव भवति । 'देवमनुष्य' इत्या-
 दिना प्राप्रत्ययः । तानीत्यादि । अम्भांसि अदनस्थानानि 'अ-

तेषु सर्वेष्वम्भो नभं इव भवति । य एवं वेद ॥

अजीवत्स्वानां भवति देवानंसृजत सप्त च ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्ति । यो वा इमं विद्यात् ।

यतोऽयं पर्वते । यदभि पर्वते । यदभि संपर्वते ।

सर्वमायुरियात् । न पुराऽऽयुषः प्रमीयेत । पशु-

मान्धस्यात् । विन्देत प्रजाम् । यो वा इमं वेद ॥

यतोऽयं पर्वते । यदभि पर्वते । यदभि संपर्वते ।

सर्वमायुरेति । न पुराऽऽयुषः प्रमीयते । पशुमा-

देनुम्भश्च' इत्यमुत् । भोगस्थानानीत्यर्थः । एवं वेदिता तेषु सर्वेष्वपि तत्तदम्भस्सदृशो विख्यातो भवति, व्याप्तिमांश्च भवति, नभ इव ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके

अष्टमोऽनुवाकः.

ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ वायुव्रतं नामेदं विधीयते । वायोः पञ्चहोतृहृदयत्वात्संगतिः । लिङ्गं च—'वायोरात्मानं कवयो निचिक्युः' * इति । ब्रह्मवादिनो वदन्ति— य इमं प्रसिद्धं पवमानं वायुं विद्यात् वेदितुमर्हति, यतश्च कारणादपादानाद्वा अयं पर्वते वाति तच्च यो विद्यात्, यच्चाभिपर्वते यदाश्रित्यामिलक्ष्य वा पर्वते

न्भवति । विन्दते प्रजाम् । अद्भ्यः पवते । अपोभि पवते । अपोभि संपवते ॥ ३५ ॥ अस्याः पवते । इमामभि पवते । इमामभि संपवते । अग्नेः पवते । अग्निमभि पवते । अग्निमभि संपवते । अन्तरिक्षात्पवते । अन्तरिक्षमभि पवते । अन्तरिक्षमभि सं पवते । आदित्यात्पवते ॥ ३६ ॥ आदित्यमभि पवते । आदित्यमभि सं पवते । द्योः

तच्च यो विद्यात् यच्चाभिसंपवते आभिमुख्येनाश्रित्य सह पवते तच्च यो विद्यात्, स सर्वमायुरियात् पुरुषायुषं जीवितुमर्हति । सर्वत्रार्थं लिङ् । आयुषो मध्ये न म्रियते, बहुपशुश्च स्यात् । लभेत च प्रजाम् । यस्मादेवं ब्रह्मवादिभिरुक्तम् ॥

^२तद्दर्शयति—अद्भ्य इत्यादि ॥ अपः कर्माणि । अप्कारणः पवते कर्मनिर्वृत्तिद्वारेण अद्भ्यः पवनात् । तथा अप आश्रित्य अभिलक्ष्य वा पवते, अप्सु प्रवृत्तेः अपां वा हेतुत्वात् । तथाऽङ्गिस्सह पवते, तस्य लोकस्थितिहेतुत्वात् । अपामभावे सर्वमेतन्न स्यात् । अस्या इति । हविर्निष्पत्त्यादेर्हेतुत्वात् पृथिव्याः । तदभावे वायोरभावात् । पृथिवीमाश्रित्य पवते, पृथिव्या सह स्थितिहेतुर्भवति । अग्नेरिति यागनिर्वृत्तिद्वारेणाग्नौ स्थित्वा पवते । अग्निना सह पवते । अन्तरिक्षादिति मुषिराभावे कर्मलोपात् अन्तरिक्षे पवते अन्तरिक्षेण सह विश्वं धारयति । आदिस्त्वा-

पंवते । दिवमभि पंवते । दिवमभि सं पंवते । दिग्भ्यः पंवते । दिशोभि पंवते । दिशोभि सं पंवते । स यत्पुरस्ताद्वाति । प्राण एव भूत्वा पुरस्ताद्वाति ॥ ३७ ॥ तस्मात्पुरस्ताद्वातम् । सर्वाः प्रजाः प्रति नन्दन्ति । प्राणो हि प्रियः प्रजानाम् । प्राण इव प्रियः प्रजानां भवति । य एवं वेद । स वा एष प्राण एव । 'अथ यदक्षिणतो वाति' । मात-

दिति । वृष्ट्यादिद्वारेण आदित्ये तिष्ठति । आदित्येन सह विश्वं गच्छति । द्यौरिति । वृष्ट्यादिहेतुत्वादिवि तिष्ठति । द्युलेकेन संगत्य विश्वं धारयति । दिग्भ्य इति । पुरोवातादिहेतुत्वात् दिक्षु वातस्सञ्चरति दिग्भिः शेषैस्सङ्गत्य ऋतुधर्मान् प्रवर्तयति ॥

स यदित्यादि ॥ स वायुः यदा पुरस्तात् पूर्वस्या दिशो वाति तदाऽसौ प्राण एव भूत्वा प्रजानां प्राणतुल्यः पूर्वस्या आगच्छति । तस्मात् पूर्वस्या दिश आगच्छन्तं वायुं सर्वाः प्रजाः प्रतिनन्दन्ति, प्रतिमुखं प्रत्येकं वा तिष्ठन्ति प्राणो नाम प्रजानां प्रियो भवति । पुरोवातश्च प्राण इत्युक्तम् । अथैवं वेदिता प्राण इव प्रजानां प्रियो भवति । किमुच्यते प्राण इव प्रिय इति ! ननु स एष एवं पवमानमहिमवेदी प्राण एव सर्वप्रजानाम् । विदुषा हि सर्वं संधार्यते ॥

अथ यदित्यादि ॥ मातरि सर्वस्य परिच्छेदके आकाशे सर्वत्र श्वयति वर्धते, सर्वस्य वा श्वासायिता, मातृवद्वा सर्व-

रिश्चैव भूत्वा दक्षिणतो वाति । तस्मादक्षिणतो
 वान्तं विद्यात् । सर्वा दिश आवाति ॥ ३८ ॥ स-
 र्वा दिशोऽनु विवाति । सर्वा दिशोऽनु संवातीति ।
 स वा एष मातरिश्चैव । अथ यत्पश्चाद्वाति । प-
 र्वमान एव भूत्वा पश्चाद्वाति । पूतमस्मा आह-
 रन्ति । पूतमुपहरन्ति । पूतमश्नाति । य एवं वेद ।
 स वा एष पर्वमान एव ॥ ३९ ॥ अथ यदुत्तरतो
 वाति । सवितैव भूत्वोत्तरतो वाति । सवितेव
 स्वानां भवति । य एवं वेद । स वा एष सवितै-

स्याश्वासयिता मातरिश्वा । एतादृश एव हि भूत्वा दक्षिण-
 तो गच्छति, सर्वाप्रायकत्वात् । स स्वयैवं वेदिता स्वयं मा-
 तारिश्चैव । एवं विदुषा हि सर्वमाप्यते ॥

पर्वमानः शोधकः पश्चाद्वातो भवति, शुद्धिहेतुत्वात्तस्य ।
 अथ एवं वेदित्रेऽस्मै पूतं शुद्धमेव सर्वमाहरन्ति ददन्ति, पूत-
 मेवैतत्सकाशं प्रापयन्ति । पूतं एव स्वयं चाश्नाति भुङ्के ।
 किं बहुना, स एष वेदिता पर्वमान एव स्वयम् ॥

अथ यदित्यादि ॥ सविता देवः सर्वस्यानुज्ञाता, स एव
 भूत्वोत्तरतो वाति । अथ एवं वेदिता स्वानां ज्ञातीनामपि
 सवितृतुल्यो भवति । किमुच्यते सवितेनेत्यादि ननु स एव स्वयं
 सवितैव ॥

व । 'ते य एनं पुरस्तादायन्तमुपवदन्ति । य ए-
 वास्यं पुरस्तात्पाप्मानः । ताऽस्तेऽपघ्नन्ति । पुर-
 स्तादितरान्पाप्मनस्सचन्ते । 'अथ य एनं दक्षिणत
 आयन्तमुपवदन्ति ॥ ४० ॥ य एवास्यं दक्षिणतः
 पाप्मानः । ताऽस्तेऽपघ्नन्ति । दक्षिणत इतरान्पा-
 प्मनस्सचन्ते । 'अथ य एनं पश्चादायन्तमुपवदन्ति ।
 य एवास्यं पश्चात्पाप्मानः । ताऽस्तेऽपघ्नन्ति । प-
 श्चादितरान्पाप्मनस्सचन्ते । 'अथ य एनमुत्तरत
 आयन्तमुप वदन्ति । य एवास्योत्तरतः पाप्मानः ।
 ताऽस्तेऽपघ्नन्ति ॥ ४१ ॥ उत्तरत इतरान्पाप्मन-
 स्सचन्ते । 'तस्मादेवं विद्वान् । वीवं नृत्येत् । प्रेवं

'ते य एनमित्यादि ॥ ते खलु य एते पुरस्तादायन्तं
 पूर्वस्या दिश आगच्छन्तं विद्वांसं प्राणादिरूपेण प्राच्यादिदिक्षु
 निर्धारितमेनमुपवदन्ति निन्दन्ति । निन्दितृदर्शनेऽपि न निन्दितः
 स इति दर्शयति—ते उपवदितारोऽस्य पुरस्तात्पाप्मानः तद्दि-
 गवस्थितान् उपवदितारः स्वयं गृह्णन्तीति । एवं विद्वत्संबन्धेन साऽपि
 दिक् विषाप्मा भवतीति ॥

४-१० अथ य एनं दक्षिणत इत्यादि ॥ समानम् ॥

११ तस्मादिति ॥ तस्मादेवमुपवदितारः पाप्मनोऽपघ्नन्ति । तस्मादु-
 पवदनमेवंफलमिति विद्वान् वीवं नृत्येत् विरूपमिव नृत्येत् गात्राणि

चलेत् । व्यस्येवाक्ष्यौ भाषेत । मण्टयेदिव । का-
थयेदिव । शृङ्गायेतेव । उत मोपवदेयुः । उत मे
पाप्मानमपहन्युरिति । ^{१०} स यां दिशं सनिमे-
ष्यन्स्यात् । यदा तां दिशं वातो वायात् । अथ

विनामयेत्, प्रेव चलेत् प्रकृष्टमिव चलेत् प्रमाणार्तमितिव पद-
विन्यासं कुर्यात् । व्यस्येवाक्ष्यौ भाषेत व्यस्य विलिप्येव
अक्ष्यौ अक्षिणी चक्षुषी भाषेत अतिमात्रविष्फारितासो वक्तव्यानि
प्रतिपद्येत 'ई व द्विवचने' इतीकारः । मण्टयेदिव उन्मत्त
इव अव्यवस्थितं चेष्टेत । 'मटि उन्मादे' । काथयेदिव उन्मा-
दातिशयेन काथयन् सर्वान् जन्तून् हिनस्ति । 'क्रय हिंसायाम्'
चुरादिः । अपोन्माथश्चिव चरेत् । शृङ्गायेतेव शृङ्गायितं नाम
उक्षक्रीडितं, यत्र शृङ्गाभ्यां मृदमुद्धृत्य पृष्ठे विलिपति तामेव
क्रीडामाचरेत् । किमर्थमिति चेत्—उत मोपवदेयुः अपिनाम
किञ्चिन्मां निन्दयेयुरिति । तदपि किमर्थमिति चेत्—उत मे
पाप्मानमपहन्युरिति । अपिनाम मम पाप्मानमेते नाशयेयुरिति ॥
• ^{१०} स याभिसादि ॥ स विद्वान् यां दिशं सनिं भिक्षणं
एष्यन् स्यात् यां दिशं भिक्षितुमेष्यन् स्यात् सननीयं भक्तं
सनिं 'वन पण संभक्तौ' औणादिक इप्रत्ययः । गत्यर्थत्वात्
द्विकर्मकत्वम् । सन्त्येषणं वा । तां दिशमाश्रित्य यदा वातो
वायात् यतो दिशो वात आगच्छेत् अथ अनन्तरं तां दिशं
प्रेषेयात् प्रेषाद्वा स्वयं प्रधावयेत् प्रेषयेद्वा शिष्यादिकम् ।
केचिदाहुः—तां दिशं प्रतिगच्छेद्वा धावेच्चेति । स्वार्थिको णिच्

प्रवेयात् । प्र वां धावयेत् * । सातमेव रदितं व्यूढं
गन्धमभि प्रच्यवते । आऽस्य तं जनपदं पूर्वा की-
र्तिर्गच्छति । दानंकामा अस्मै प्रजा भवन्ति । य
एवं वेदं ॥ ४२ ॥

वेदु सं पवत आदित्यात्पवते वात्यावात्येष
पवमान एव दक्षिणत आयन्तमुप वदन्त्युत्तरतः
पाप्मानस्ताः स्तेऽपघ्नन्तीत्युष्टौ च ॥ १ ॥

यथेष्टं गच्छेदिति । यथा गच्छन् स्यात्तादृग्गुणकमेव भैक्षमभि-
प्रच्यवते यत्रैवंगुणकमुत्पत्स्यते तत्रैव गच्छेत् । सातं स्वयं
लब्धं न तु पूर्वं लिप्सितं प्रागनावेदितम् । सनोतेर्निष्ठायां 'ज
नसनस्वनाम्' इत्यात्वम् । रदितं विलेखितं कृतमर्यादं परिमित-
मित्यर्थः । 'रद विलेखने' । व्यूढं विभक्तं साधारणपात्रात्
पृथगुद्धृतम् । गन्धं प्रकाशितं इदमद इति ख्यापितं, गन्धं सि-
द्धचान्तमिति केचित् । एवमिदं व्रतमाचरति । अस्य कीर्तिः
पूर्वा प्रथमैव तं जनपदं जनाधिवासं आगच्छति । अस्य की-
र्तिस्तत्र प्रथमं प्रयते, अयमेव सर्वजनचित्तस्थो भवति । वेदितुरेव
वा इदं फलम् । अथैवं वेदित्रे दानकामास्सर्वाः प्रजा भवन्ति ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः.

‘प्रजापतिस्सोमः राजानमसृजत । तं त्रयो वेदा अन्वसृज्यन्त । तान् हस्तेऽकुरुत । अथ ह सीतां सावित्री । सोमः राजानं चकमे । श्रद्धामु स चकमे । सा ह पितरं प्रजापतिमुपससार । तः होवाच । नमस्ते अस्तु भगवः । उप त्वाऽयानि ॥ ४३ ॥ प्र त्वां पद्ये । ‘सोमं वै राजानं कामये । श्रद्धामु स कामयत इति । तस्यां उ ह स्थागुरमलङ्कारं कल्पयित्वा । दशहोतारं पुरस्ताद्द्विधाख्याय । चतुर्होतारं दक्षिणतः । पञ्च होतारं पु-

‘प्रजापतिस्सोममित्यादि ॥ सोममृष्टचनन्तरं त्रयो वेदास्सृष्टाः । अथ सोमस्तान् वेदान् हस्तेऽकुरुत हस्तेऽगृह्णात् । अथ एतं सोमं राजानं सीतां नाम सावितुः स्वष्टुः प्रजापतेः दुहिता चकमे । स तु सोमः श्रद्धामेव प्रजापतिपुत्रीं चकमे । अथ सा सीता भर्तुः द्वेष्ट्या पितरं प्रजापतिमुपससार उपाजगाम उवाच च पितरं—नमस्ते अस्तु भगवः, उपायानि त्वा त्वामेवोपयानि त्वत्पार्श्व एव मया वस्तव्यं मा गां पत्यन्तिकं, प्रपद्येऽहं त्वां शरणं भजामि ॥

‘अथ किं तवागतमिति पित्रा पृष्ट्वा सोवाच—सोमं राजानं कामयेऽहं स तु श्रद्धामेव कामयत इति । अथ प्रजापतिस्तस्यै तदर्थं भर्तृवशीकारार्थं स्थागरं स्थगरविकारं स्थगरो नाम

श्वात् । पट्टोतारमुत्तरतः । सप्तहोतारमुपरिष्ठात् ।
 सम्भारैश्च पत्नीभिश्च मुखेऽलङ्कृत्य ॥ ४४ ॥ आऽ-
 स्यार्धं वव्राज । तां ह्यदीक्ष्योवाच । उप माऽऽवर्त-
 स्वेति । तं ह्योवाच । भोगं तु म आचक्ष्व । ए-
 तन्म आचक्ष्व । यत्ते पाणाविति । तस्यां उ ह त्रीन्
 वेदान्प्रददौ । तस्मादु ह स्त्रियो भोगमैव हारयन्ते ।
 ३ स यः कामयेत प्रियस्स्यामिति ॥ ४५ ॥ यं वा

गन्धद्रव्यविशेषः, तं पिष्ट्वा अलङ्कारं कल्पयित्वा तेन गन्धेन
 मण्डनं कृत्वा तस्य पूर्वादिदिक्षु दशहोत्रादीन् व्याख्याय, मण्ड-
 नेन मण्डयित्वेति केचित् । अथ संभारैः 'अग्निर्यजुर्भिः' * इत्याद्यैः
 पत्नीभिश्च 'सेनेन्द्रस्य' * इत्यादिभिः तां मुखे अलङ्कृत्य तस्या
 मुखं लेपयित्वा अस्य सोमस्य अर्धं अर्धांशं समीपं आवव्राज
 आगमयामास । मुख्यत्वाद्गन्धद्रव्यस्याध्वनोऽर्धे स्थितां सोम उदीक्ष्य
 दृष्ट्वा उवाच । उच्छिद्धतमीक्षणमुदीक्षणं, वशीकरणप्रयोगसामर्थ्येन
 अथवापूर्वं सौत्सुक्यमीक्षित्वा तामुवाच—मामुपावर्तस्व किमर्धेऽध्वनि
 स्वीयते । अथ तच्छ्रुत्वा तमुवाच—भोगं मे आचक्ष्व यत्ते
 पाणौ स्थितमिति पृष्टस्सोमस्तस्यै त्रीन् वेदान् प्रददौ । य-
 स्मादियं सोता प्रियं वस्तु ययात्ते तस्माद्धोकेऽपि स्त्रियो भोग-
 मुद्दिश्य प्रियं दायं पुरुषमाहारयन्त एव ॥

३ स य इत्यादि ॥ गतम् ॥

कामयेत प्रियस्स्यादिति । तस्मा एतः स्थागुरम-
लङ्कारं कल्पयित्वा । दशहोतारं पुरस्ताद्द्व्याख्याय ।
चतुरहोतारं दक्षिणतः । पञ्चहोतारं पश्चात् । षड्हो-
तारमुत्तरतः । सप्तहोतारमुपरिष्ठात् । सम्भारैश्च
पत्निभिश्च मुखेऽलङ्कृत्य । आऽस्यार्धं व्रजेत् । प्रियो
हैव भवति ॥ ४६ ॥

अयान्यलङ्कृत्य स्यामिति भवति ॥ १० ॥

ब्रह्मात्मन्वदसृजत । तदकामयत । समात्मना
पद्येयेति । आत्मन्नात्मन्नित्यामन्त्रयत । तस्मै द-

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके
दशमोऽनुवाकः.

* दशमे होतृमन्त्रैः काम्यप्रयोग उक्तः । अथैकादशे दश-
होत्रादिमन्त्रनाम्नां प्रवृत्तिनिमित्तमुच्यते । तत्रादौ दशहोतृशब्दस्य-
प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयति—ब्रह्मात्मन्नित्यादिना ॥ यदेतज्जगत्कारणं
परं ब्रह्म तदेतदादिमृष्टावात्मन्वज्जीवात्मोपेतं दशहोतृमन्त्राभिमा-
निदेवतानां शरीरमसृजत तस्मै चानन्तरमेतन् जीवात्मना

* एकादशानुवाकीयमहास्करभाष्यस्य मातृकापुस्तकेऽलाभात्मायणीयमेवात्र
भाष्यं निवेशितम्.

शुभः हूतः प्रत्यगृणोत् । स दशहूतोऽभवत् । द-
शहूतो ह वै नामैषः । तं वा एतं दशहूतं स-
न्तम् । दशहोतेत्याचक्षते पुरोक्षेण । पुरोक्षप्रिया इव
हि देवाः ॥ ४७ ॥ 'आत्मन्नात्मन्नित्यामन्त्रयत् । त-
स्मै सप्तमः हूतः प्रत्यगृणोत् । स सप्तहूतोऽभ-
वत् । सप्तहूतो ह वै नामैषः । तं वा एतं सप्त-
हूतं सन्तम् । सप्तहोतेत्याचक्षते पुरोक्षेण । प-
रोक्षप्रिया इव हि देवाः । 'आत्मन्नात्मन्नित्यामन्त्र-
यत् । तस्मै षष्ठः हूतः प्रत्यगृणोत् । स षड्हूतोऽ-
भवत् ॥ ४८ ॥ षड्हूतो ह वै नामैषः । तं वा एतं

सम्पद्येय संगतो भवेयमिति विचार्य तं जीवात्मानमुद्दिश्य
आत्मन्निति संबोध्य आमन्त्रितवान् । द्विरुक्तिर्वद्वया । बहु-
कृत्व आहूतवानित्यर्थः । एवं ब्रह्मण्याह्वयति सति दशमे पर्याये
समाहूतो जीवात्मा प्रत्यगृणोत् भो इति प्रत्युत्तरं दत्तवान् ।
तावता तस्य दशहोतेति नाम संपन्नम् । सोऽयं वस्तुतो दशहूत
एव । एवमेव वास्तवं नामविशेषमाच्छाद्य अपरेण वणान्तरव्यव-
हतेन दशहोतेति नाम्ना व्यवहरन्ति । यस्माद्देवाः पूज्याः पित्रा-
चार्यादयः स्वकीयं वास्तवं नाम परित्यज्य हे तात ! हे आचार्य !
इति पुरोक्षेणाद्धानं प्रियं पश्यन्ति तस्माद्युक्तः पुरोक्षनामव्यवहारः ॥

अथ सप्तहोत्रादिनामप्रवृत्तिं दर्शयति—आत्मन्नित्यादिना ॥

पङ्क्तुः सन्तम् । पङ्क्तोतेत्याचक्षते पुरोक्षेण । पुरो-
 क्षप्रिया इव हि देवाः । 'आत्मन्नात्मन्नित्यामन्त्र-
 यत । तस्मै पञ्चमः हुतः प्रत्यगृणोत् । स पञ्चहू-
 तोऽभवत् । पञ्चहूतो ह वै नामैषः । तं वा एतं
 पञ्चहूतः सन्तम् । पञ्चहोतेत्याचक्षते पुरोक्षेण ॥
 पुरोक्षप्रिया इव हि देवाः । 'आत्मन्नात्मन्नित्यामन्त्र-
 यत । तस्मै चतुर्थः हुतः प्रत्यगृणोत् । स च-
 तुरहूतोऽभवत् । चतुरहूतो ह वै नामैषः । तं वा
 एतं चतुरहूतः सन्तम् । चतुर्होतेत्याचक्षते पुरो-
 क्षेण । पुरोक्षप्रिया इव हि देवाः । 'तमब्रवीत् ।
 त्वं वै मे नेदिष्ठः हुतः प्रत्यश्रौषीः । त्वयै नाना-
 ख्यातार इति । तस्मान्नु हैनाः चतुरहोतार इत्या-

सप्तहोतृषट्पञ्चहोतृचतुर्होतृनामानिर्वचनवाक्यानि दशहोतृवाक्यवद्वा-
 ख्येयानि ॥

अथ चतुर्होतृमन्त्राभिमानिनं पुरुषं विशेषतः प्रशंसति—तम-
 ब्रवीदिखादिना ॥ चतुर्होतृमन्त्राभिमानिनं देवं प्रजापतिरेवमब्रवीत्—
 त्वमेवैको मया समाहूतस्सन् मदीयं वाक्यं नेदिष्ठमसिमीपं यथा
 भवति तथा श्रुत्वा प्रत्युत्तरं दत्तवान् । चतुर्थमामन्त्रणं त्वया
 श्रुतं इतरे न तथा सहसा श्रुतवन्तः । तस्माच्चैव सर्वानेतान्

चक्षते । तस्माच्छ्रुतुः पुत्राणां हृद्यतमः । नेदिष्ठो
हृद्यतमः । नेदिष्ठो ब्रह्मणो भवति । य एवं वेद ॥

देवाप्यङ्कतोऽभवत्पञ्चहोतेत्याचक्षते पुरोक्षेणा-
श्रौषीषङ् ॥ ११ ॥

ब्रह्मवादिनः किं दक्षिणां यो वा अविहान्तस्य
वै ब्रह्मवादिनो यदशहोतारः प्रजापतिर्व्यस्रं प्रजा-
पतिः पुरुषं प्रजापतिरकामयत् स तपस्सोऽन्तर्वी-
न्ब्रह्मवादिनो यो वा इमं विद्यात्प्रजापतिस्सोमः
राजानं ब्रह्मात्मन्वदेकादश ॥ ११ ॥

ब्रह्मवादिनस्तस्य वा अग्रेर्यद्वा इदं किंच प्रजा-
पतिरकामयत् य एवास्य दक्षिणतः पञ्चाशत् ॥

हि जनाः कथयिष्यन्ति । एते चतुर्होतार इत्येवं त्वन्नामैव व्य-
वहारो भविष्यतीत्यर्थः । यस्मादेवं प्रजापतिना वरो दत्तः तस्मा-
देतान् दशहोत्रादीन् सर्वानपि चतुर्होतार इत्येव वचनं वैदिका
आचक्षते । यस्मादेवं शीघ्रं वाक्यं श्रुतवत्तुर्होतुः प्रजापतेर्व-
रलाभस्तस्माच्छोकेऽपि पुत्राणां मध्ये यः पितृवाक्यमादरेण श्रोतुमि-
च्छति स एव पितुर्हृद्यतमोऽत्यन्तं प्रियः । योऽतिप्रियः स नेदि-
ष्ठोऽतिसमीपवर्ती भवति । पुमानेवं चतुर्होतृब्रह्मसमीपवर्तित्वं वेद
स स्वयमपि ब्रह्मणोऽतिसमीपवर्ती भवति ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके

एकादशोऽनुवाकः

समाप्तश्चायं प्रपाठकः.

चतुर्थप्रपाठकप्रारम्भः.

हरिः ओम् ॥ 'जुष्टो दमूना अतिथिदुरोणे ।
इमं नो यज्ञमुप याहि विद्वान् । विश्वा अग्नेऽभि-
युजो विहत्य । शत्रूयतामाभरा भोजनानि । 'अ-

अथोपहोमा आरम्यन्ते । सतीष्वपि याज्यानुवाक्यामु वा-
हुल्यात् उपहोमाख्यं प्रश्नद्वयं वैश्वदेवं काण्डे, लिङ्गवन्तः य-
यालिङ्गं विनियोज्याः । तत्र 'संस्थाप्य पौर्णमासीमिन्द्राय वैमृ-
धाय' इत्यस्य विधानात्तत्र द्वे संयाज्ये—जुष्टो दमूना इति
त्रिदुर्भो ॥ जुष्टः प्रीतः 'नित्यं मन्त्रे' इत्याद्युदात्तत्वम् । द-
मूनाः दान्तमनाः दान्तेषु वा मनो यस्य । पृषोदरादिः ।
अतिथिः सततगमः 'अत सातत्ये' अतेरिधिन्प्रत्ययः । अति-
थिवत्पूज्यो वा दुरोणे यज्ञगृहे दुःखेनावितव्ये औणादिके न
प्रत्यये ओर्गुणः । हे अग्ने! इमं आस्माकीनं यज्ञं उपयाहि
उपगच्छ विद्वान् सर्वार्थज्ञः । आगत्य च विश्वा अभियुजः
अभियोक्तृन् । कर्तरि संपदादिलक्षणः क्तिप् । विहत्य विनिवार्य
शत्रूयतां अस्मासु शत्रुत्वमिच्छताम् । 'छन्दसि परेच्छायामपि'
इति क्यच् । 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । भो-
जनानि भोज्यानि धनानि अस्मस्य आभर आहर । 'ह्य-
होर्मश्छन्दसि' इति भत्वम् ॥

मे शर्धं महते सौभगाय । तव द्युन्नान्युत्तमानि
सन्तु । सं जास्पत्यं सुयममा कृणुष्व । शत्रूय-
तामभितिष्टा महासि । अग्रे यो नोऽभितो ज-
नः । वृको वारो जिघांसति ॥ १ ॥ तास्त्वं

अग्रे शर्धेति ॥ अग्रे! शर्धं उत्साहवान् भव । आमान्त्रि-
तस्य अविद्यमानवत्त्वान्निघाताभावः । महते सौभगाय 'सुभगा-
न्मन्त्रे' इत्यण् । उत्तरपदवृद्धिश्च नेष्यते । तव द्युन्नानि तेजां-
सि यशांसि उत्तमानि उत्कृष्टतमानि सन्तु । उत्तमशब्दः
उच्छादिरन्तोदात्तः । जास्पत्यं जायन्त इति जासः पुत्रादयः ।
जेनेरमुनि जादेशः । तेषां पतित्वात् गत्युत्तरपदलक्षणो यत् ।
सुयमं सुष्ठु संयन्तुं शक्यं समाकृणुष्व अस्मासु सम्यक्प्रकाशय
'धिविकृणुष्वचौर च' इत्युप्रत्ययः । आतो लोपः । अस्मासु
शत्रूयतां शत्रुत्वमिच्छतां त्वयि वा शत्रुमात्मानमिच्छतां महांसि
तेजांसि अभितिष्ट आक्रमस्व न्यम्भूतानि कुरु । कचिदाग्रेभ्यौ
याज्यानुवाक्ये । एवं सर्वत्र ॥

अग्रे यो न इत्यनुष्टुभौ ॥ हे! अग्रे! यः शत्रुजनः वृको
वृकसदृशः अरण्यश्वा ययोपद्रवकारी तयोपद्रवकारीत्यर्थः । अत
एव वारः अस्मद्वचनहारस्य निवारकस्सन् सर्वतोस्मान् जिघां-
सति हन्तुमिच्छति । हे वृत्रहन्! वैरिघातिन्! अग्रे! तान्
वृकसदृशान् जहि मारय । अस्मभ्यं तु वसु धनं आभर
संपादय ॥

वृत्रहज्जहि । वस्वस्मभ्युमाभर । 'अग्ने यो नोऽभि-
दासति । समानो यश्च निष्टयः । इध्मस्यैव प्रक्षाय-
यतः । मा तस्योच्छेपि किञ्चन । 'त्वमिन्द्राभिभूरसि ।
देवो विज्ञातवीर्यः । वृत्रहा पुरुचेतनः । 'अप प्राच
इन्द्र विश्वाः अमित्रान् ॥ २ ॥ अपापाचो अभि-

१ हे अग्ने! यः नः अस्मान् अभिदासति उपक्षयति समान-
जातीयः यश्च निष्टयः शिष्यश्चण्डालादिः । तस्य किञ्चन कि-
ञ्चिदपि मोच्छेपि । अग्नौ प्रक्षिप्तस्य इध्मस्य प्रक्षायतः दाहेन
क्षीयमाणस्य दह्यमानस्य न किञ्चिदुच्छिष्यते तद्वत् ॥

२ त्वमिन्द्रेति गायत्री ॥ अभिभूः सर्वस्याभिभविताऽसि । देवः
देवनादिगुणयुक्तः । विज्ञातवीर्यः प्रसिद्धवीर्यः । अत एव अभि-
भूः अभिभविता शत्रूणामसि । वृत्रहा पापादीनां हन्ता । पुरु-
चेतनः महाप्रज्ञः । बहुभिर्ज्ञातव्यो वा ॥

३ अप प्राच इति त्रिष्टुप् ॥ ऊराविति चतुर्थपादादिः हे ! इन्द्र !
प्राच्यां दिशि स्थितान् विश्वान् अमित्रान् अपनुदस्व नाशय ।
अपापाचः प्रतीच्यां दिशि स्थितान् अपनुदस्व । हे अभि-
भूते ! अभिभवनशील ! हे ! गूर ! उदीचः उदीच्यां दिशि
स्थितान् अपनुदस्व । अधराचः दक्षिणस्यां दिशि स्थितान् अ-
पनुदस्व । गोळाभिप्रायं दक्षिणस्याधरत्वम् । यथा तव ऊरौ
उरौ, वर्णव्यत्ययश्छान्दसः । विस्तीर्णे शर्मन् शर्मणि सुखे म-
देम इष्टजनैस्सह माद्येम, तथा सर्वान् शत्रून् अपनुदस्व ॥

भूते नुदस्व । अपोर्दीचो अपं शूराधराचं ऊरौ ।
 यथा तव शर्मन्मदैम । तमिन्द्रं वाजयामसि ।
 महे वृत्राय हन्तवे । स वृषा वृषभो भुवत् । युजे
 रथं गवेर्षणं हरिभ्याम् । उप ब्रह्माणि जुजुषाण-
 मस्थुः । विवाधिष्ठास्य रोदसी महित्वा । इन्द्रो

‘तमिन्द्रमिति गायत्री ॥ तमिन्द्रं वाजयामसि । ‘वजि वक्र-
 गतौ’ ‘इदन्तोमसि’ । महे महते वृत्राय । शतुर्वचनोऽयम् ।
 ‘गत्यर्थकर्मणि’ इति चतुर्थी । महान्तं अस्मच्छत्रं हन्तवे अस्य
 वृत्रस्य हननाय । स चेन्द्रो वृषा कामानां वर्षयितृस्वभावः । वृषभः
 अस्मदभिप्रेतस्य वर्षिता, वृषभवदसहो वा । भुवत् भवतु ॥

‘युजे रथमिति त्रिष्टुप् ॥ युजे युक्ते । ‘बहुलं छन्दसि’ इति
 शपो लुक् । ‘लोपस्त आत्मनेपदेषु’ इति तलोपः । गवेर्षणं गो-
 रुदकस्येषणं प्राप्तिहेतुं ‘अवह स्फोटायनस्य’ इत्यवह । वृष्टिहेतुं
 रथं हरिभ्यां अश्वाम्यां युक्तं इन्द्रः । कदेत्याह—ब्रह्माणि परि-
 वृदानि हवींषि जुजुषाणं प्रियमाणं उपास्थुः उपतिष्ठन्ते । जुषेः
 लिटि कानच् । तदानीं रथं युक्ते । अनन्तरं च वृत्राणि अमि-
 त्रादीनि अप्रति प्रतीकाररहितं जघन्वान् कसौ ‘अभ्यासाच्च’
 इति कुत्वम् । ईदृशोऽयमिन्द्रः अस्य यजमानस्य क्रतोः रोदसी
 रोदस्योः द्यावापृथिव्योरपि स्थितान् अमित्रान् विवाधिष्ठ विविधं
 बाधते । ‘बहुलं छन्दस्यमाहचोगेऽपि’ इत्यहभावः । महित्वा मा-
 हात्म्येन, भावप्रत्ययान्तात्तृतीयाया आकारः ॥

वृत्राण्यप्रती जघन्वान् ॥ ३ ॥ "हव्यवाहमभिमाति-
 पाहम् । रक्षोहणं पृतनासु जिष्णुम् । ज्योतिष्मन्तं
 दीद्यतं पुरन्धिम् । अग्निं स्विष्टकृतमा हुवेम ।
¹⁰स्विष्टमग्ने अभि तत्पृणाहि । विश्वां देव पृतना
 अभिष्य । उरुं नः पन्थां प्रदिशन्वि भाहि । ज्यो-

"यस्याग्निहोत्रं विच्छिद्यते तस्य संयाज्ये—हव्यवाहमिति त्रि-
 षुभौ ॥ हव्यवाहं हविषां वोढारं अभिमातिपाहं पाप्मनामभि-
 मवितारं रक्षोहणं रक्षसां हन्तारं पृतनासु संग्रामेषु जिष्णुं
 जयशीलं ज्योतिष्मन्तं दीप्तिमन्तं दीद्यतं निर्मलदीप्तिं पुरन्धिं पुरुष
 शरीरपे धीयमानं उपास्यमानम्, पुरुप्रज्ञानं वा । ष्टोदरादिः ।
 ईदृशं स्विष्टकृतं अग्निं आहुवेम आहुयाम । लिङ्चाशिष्यह् ॥

¹⁰स्विष्टमग्ने इति ॥ हे! आग्ने! स्विष्टं सम्यगिष्टं तत्
 अभिपृणाहि आभिमुख्येन पूरय पालय वा । 'सेह्यपिच्च'
 इत्यस्य 'वा छन्दसि' इति बाधितत्वात् द्वित्वाभावः । हे! देव!
 विश्वाः पृतनाः संग्रामान् अभिष्य आभिमुख्येनान्तं गमय ।
 स्यतेः लोटि हिलोपे 'विभाषा' इति निवाताभावः । अस्मभ्यं
 च उरुं विशिष्टं प्रसिद्धं पन्थां पन्थानं मार्गं प्रदिशन् ददत्
 विभाहि विशेषेण संदीप्यस्व । किं च ज्योतिष्मत् उज्ज्वलं
 लोकपूजितं अजरं अजर्यं आयुः अस्मज्जीवितं वा अस्मभ्यं
 धेहि देहि ॥

तिष्मद्देह्यजरं न आयुः । ^{११}त्वामग्ने हविष्मन्तः ।
 देवं मर्तास ईडते ॥ ४ ॥ मन्ये त्वा जातवेदसम् ।
 स हव्या वक्ष्यानुपक् । ^{१२}विश्वानि नो दुर्गहा जात-
 वेदः । सिन्धुं न नावा दुरिताऽतिपर्षि । अग्ने अ-
 त्रिवन्मनसा गृणानः । अस्माकं बोध्यविता तनू-

^{११}त्वामग्ने इत्यनुष्टुप् ॥ ततः परं कचिदुपहोमाः । देवं दीप्यमानं
 हविष्मन्तः मर्तासः मनुष्याः ईडते स्तुवन्ति, तं त्वामहं जा-
 तवेदसं जातानां वेदितारं जातघनं वा मन्ये जानामि । स त्वम-
 स्माकं हव्या हवीषि वक्षि । वहेर्लेटि शपो लुक् । आनुपक्
 अनुक्रमेण ॥

^{१२}विश्वानि न इति ॥ हे! जातवेदः! नः अस्मदीयानि
 दुर्गहा दुष्परिहराणि विश्वानि दुरितानि पापानि अतिपर्षि अ-
 तीत्य पालय । तत्र दृष्टान्तः—यथा नावा सिन्धुं तीर्त्वा ना-
 विकः प्रजाः पालयति । किञ्च अत्रिणा तुल्यमस्माकं मनसा
 गृणानः श्रद्धया कीर्त्यमानः स्तूयमानः । कर्मणि कर्तृप्रत्ययश्छान्दसः ।
 यद्वा—मनसा गृणानः शब्दयन् साधु करोत्ययमिति अस्मद्यागं हृदयेन
 प्रशंसन् अस्माकं तनूनां शरीराणां पुत्रादिसंबन्धिनीनां अविता
 रक्षिता भव । अत्रिवत् बोधि बुध्यस्व । लोटि छान्दसः शपो
 लुक् । यद्वा—अत्र्यादिवत् अबोधि आद्रियते । छान्दसो लुक् ।
 'दीपजन' इत्यादिना कर्तरि चिण् । 'बहुलं छन्दस्यमाहचोगेऽ-
 पि' इत्यडभावः ॥

नाम् । ¹³पूषा गा अन्वेतु नः । पूषा रक्षत्वर्वतः ।
 पूषा वाजं सनोतु नः । ¹⁴पूषेमा आशा अनुवे-
 द् सर्वीः ॥ ५ ॥ सो अस्मा अभयतमेन नेषत् ।
 स्वस्तिदा अधृणिस्सर्ववीरः । अप्रयुच्छन्पुर एतु

¹³पूषा गा इति गायत्री ॥ अस्माकं गाः पूषा अन्वेतु
 रसकत्वेन पृष्ठतोऽनुगच्छतु । पूषैव अर्वतः अश्वानपि रक्षतु ।
 वाजमलं धनं वा अस्मभ्यं सनोतु । 'पणु दाने' ॥

¹⁴पूषेमा इति त्रिष्टुभ् ॥ इमा आशा दिशः सर्वाः पूषा
 अनुवेद अनुक्रमेण जानाति । सोऽस्मान् 'प्रकृत्याऽन्तः पाद-
 मव्यपरे' इति प्रकृतिभावः । अभयतमेन धर्माविरुद्धमार्गेण भय-
 रहितेन वा नेषत् नयतु उभयोरपि लोकयोः भयनिवृत्तिमात्र-
 मेव न, अपिच स्वस्तिदाः अविनाशस्य कल्याणस्य दाता
 'आतो मन' इति विच् । अधृणिः रक्षणशीलः 'अवृ धारणे'
 औणादिको निप्रत्ययः । यद्वा—अधृणिः आधृणिः समन्ताद्दिता-
 यमानतेनाः । उपसर्गद्वासः । यद्वा—यत्सकाशे अन्यो वृणिमात्रा-
 स्ति । पूर्ववन्न लृस्वरबाधः । सर्ववीरः सर्वे वीरा यस्य संचन्वि-
 नः तादृशः । यद्वा—सर्वैर्वीरैस्सह अस्माकं पुरः अग्रतः अ-
 नुगच्छतु । अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् । 'युच्छ प्रमादे' । प्रजानन्
 प्रकर्षेण जानन् अस्मदभिप्रेतानि जानन् ॥

प्रजानन् । ¹⁶त्वमग्ने सप्रथा असि । जुष्टो होता वरेण्यः । त्वया यज्ञं वितन्वते । ¹⁸अग्नी रक्षांसि सेधति । शुक्रशोचिरमर्त्यः । शुचिः पावक ईड्यः । ¹⁷अग्ने रक्षाणो अहंसः ॥६॥ प्रतिष्म देव रीषतः । तपिष्ठैरजरौ दह । ¹⁸अग्ने हंसि न्यत्रिणम् । दी-

¹⁶त्वमग्न इति गायत्र्यश्चतस्रः ॥ हे! अग्ने! त्वं सप्रथाः प्रथया सहितः विस्तीर्णोसि । जुष्टः प्रीतः । होता देवानामाह्वता । वरेण्यः वरणीयः । त्वया यज्ञं वितन्वते विस्तारयन्ति यजमानाः । त्वद्धते किञ्चिन्न वर्तते । तस्मादस्मदभिप्रेतं साधयेति ॥

¹⁶अग्नी रक्षांसि इति ॥ अयं अग्निः रक्षांसि सेधति नाशयति शास्ति वा 'षिधु शास्तौ' । शुक्रशोचिः निर्मलदीप्तिः । अमर्त्यः अमरणशीलः । शुचिः नित्यशुद्धः पावकः सर्वस्य शोधयिता । ईड्यः स्तुत्यः ॥

¹⁷अग्ने रक्षेति ॥ हे! अग्ने! अस्मान् रक्ष अहंसः पापात् । 'द्व्यचोतस्तिष्ठः' इति दीर्घत्वम् । हे! देव! त्वत्प्रसादाद्वयं तस्याहंसः रीषतः, रिषेर्वर्णविकारश्छान्दसः । धात्वन्तरं वा । अस्मान् हिंसितुः तस्य वयमपि प्रतिष्म प्रतिकूला अभिभवितारो भवाम । अहोपे लेटि छान्दसं पत्वम् । तदर्थमपि तान् तपिष्ठैः तप्तृतमैः किरणैः दह । अजरः अविनाशस्त्वम् ॥

¹⁸अग्ने हंसीति ॥ हे! अग्ने! अत्रिणं रक्षः अदननिमित्तो मदः अत्रिः तद्वत् रक्षः अत्रिणम् । पामादिलक्षणो नम-

द्यन्मर्त्येष्व। स्वे क्षये शुचिव्रत । ¹⁹आ वात वाहि
भेषजम् । वि वात वाहि यद्रपः । त्वं हि विश्वभे-
पजः । देवानां दूत ईयसे । ²⁰द्वाविमौ वातौ वातः॥
आसिन्धोरापरवतः । दक्षं मे अन्य आवातु । प-

त्ययः । एतत् निर्हासि नियमेन नाशय । हन्तेः पञ्चमो लकारः ।
दीद्यन् दीप्यमानः । शुचिव्रत शुद्धस्य कर्मणो निष्पादकः । स्वे
क्षये स्वकीये यज्ञगृहे मर्त्येष्व। सर्वेषु मनुष्येष्वपि ॥

¹⁹आ वातेति ॥ हे ! वात ! वायो ! भेषजं यथा भवति तथा
आवाहि अस्मान् प्रति सर्वतो वातं कुरु । हे ! वात ! यद्रपः
पापमस्ति तत् विवाहि विश्लिष्य गच्छ । कस्मादेवं त्वमुच्यसे
इति चेत्—त्वं हि विश्वभेषजः विश्वं कर्म भेषजं यस्य तादृ-
शोसि । एक एव देवानामपि दूत ईयसे । तस्मात्सर्वहितत्वात्
उच्यसे ॥

²⁰द्वाविमाविति ॥ इदानीं कार्यभेदान्वितमध्यारोप्याह—द्वौ
स्वल्बिमौ वातौ वातः विश्वं व्याप्य वर्तेते । आसिन्धोः आ-
समुद्रात् आ च परावतः ततोपि दूरात् परागतं परावत् ।
'उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे' इति वक्तिः । एतयोरन्य एकः मम-
दक्षं कुशलं आवातु आगच्छतु । अन्य एकः यद्रपः पापं
तत् परावातु परागमयतु । 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेर-
नुदात्तत्वम् ॥

राऽन्यो वातु यद्रपः । ²¹यदुदो वात ते गृहे । अमृत-
तस्य निधिर्हितः । ततो नो देहि जीवसे । ततो
नो देहि भेषजम् । ततो नो मह आर्वह । ²²वातु
आवातु भेषजम् । शुम्भूर्मयोभूनी हृदे ॥८॥ प्रण
आयूँषि तारिषत् । ²³त्वमग्ने अयाऽसि । अया स-

²¹यदद इति पङ्क्तिः पञ्चपदा ॥ हे ! वात ! तव गृहे
अमृतस्य निधिः यत् यस्मात् कारणात् अदः असौ निहितः।
लिङ्गव्यत्ययः । यद्वा—यददः कारणं तव गृहे अमृतस्य निधिः
निहित इति । ततः कारणात् ततो वाति ततो वा निधेरादाय
नोऽस्मभ्यं देहि जीवसे अस्मान् जीवयितुम् । किञ्च तत एव
वा अस्माकं भेषजं अनिष्टशमनं देहि अस्मासु स्थापय । किञ्च
तत एव नोऽस्माकं महः महत्त्वं पूजां आर्वह आनय ॥

²²वात आवातिवाति गायत्री ॥ अयं वातो नोऽस्माकं भेष-
जमावातु आगमयतु । यथा भेषजं भवति तथा आगच्छतु ।
शुम्भूः रोगादिशान्तेः भावयिता । मयोभूः सुखानां भावयिता ।
अस्माकं हृदे हृदयाय हृदयतृप्त्यर्थं वात आवातु । किञ्च अ-
स्माकं आयूँषि आयुर्विशेषान् सर्वानपि प्रतारिषत् प्रवर्तयतु ।
लेटि सिप् । छान्दसं दीर्घत्वम् । लुङि वा सिचि वृद्धिविध्यप-
वादः । अडागमः ॥

²³त्वमग्ने अयाऽसीत्यनुष्टुप् ॥ हे ! अग्ने ! त्वं अया अय-
मेवासि । इदमः प्रथमैकवचनस्य 'सुपां सुलुक्' इति डादेशः ।

न्मनसा हितः । अया सन् हव्यमूहिषे । अया नो
 धेहि भेषजम् । ²⁴इष्टो अग्निराहुतः । स्वाहाकृतः
 पिपर्तु नः । स्वगा देवेभ्यं इदं नमः । ²⁵कामो भूतस्य
 भव्यस्य । सुघ्राडेको विराजति ॥ ९ ॥ स इदं प्र-

दिलोपे 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इति उदात्तनिवृत्तिस्व-
 रेण आकारस्य उदात्तत्वम् । अयमेवासि त्वम् । तव याथात्म्यं
 न जानीमः यं त्वां वयं प्रपश्यामः अयमेवासि । किं च अया
 अयमेव सन् मनसा हितः युक्तैर्धृतः । नान्यं जानीम इति ।
 अपि च अयमेव सन् हव्यमूहिषे आस्माकीनं हविर्वह । छा-
 न्दसो लिङ् । किञ्च अयमेव त्वमस्माकं भेषजमनिष्टशमनं धेहि
 अस्मासु स्थापय । किमनेन रूपेण कर्तुं न शक्यत इति भावः ॥

²⁴इष्टो अग्निरिति गायत्री ॥ इष्टः यागेनाराधितोऽयमग्निः आ-
 हुत्या चाराधितः नोऽस्मान् पिपर्तु पालयतु, अभिप्रेतैर्वा पूर-
 यतु इदं नमः आस्माकीनं स्वगाकरोतु यथास्वं प्रापयतु ॥

²⁵कामो भूतस्येत्यनुष्टुप् ॥ कामो देवताविशेषः । भूतस्य अ-
 तीतस्य भव्यस्य भविष्यतश्च एक एव संराद उत्पत्तिहेतुः एको
 विराजति कारणात्मना एकमेव वस्तु दीप्यते । अत इदं विश्वं
 भूतभव्यात्मकं भूतेन्द्रियशरीरादिभेदभित्तं प्रतिपश्ये स एव कामः
 प्रत्येकं प्रथयति । ऋतुंश्च कालावयवात् स एव वशी स्वतन्त्रः
 काम एवोत्सृजते उत्पादयति । ईश्वरस्य इच्छाशक्तिः कामः, यथा-
 'सोऽकामयत' * इति ॥

तिं पप्रथे । ऋतूनुत्सृजते वृशी । ^{२६}कामस्तदग्रे स-
मवर्तताधि । मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् । सतो
बन्धुमसन्ति निरविन्दन् । हृदि प्रतीप्या कवयो
मनीषा । ^{२७}त्वया मन्यो सरथमारुजन्तः । हरप-

^{२६}कामस्तदिति त्रिष्टुभस्तिस्त्रः ॥ अग्रे मनसः पूर्वम् । प्रवृ-
त्तिनिवृत्तिविशेषहेतुर्मनः । ततः पूर्वं काम इच्छाशक्तिमात्रं समव-
र्तत । ततः अधि अस्मादधि उपरि मनसोऽपि रेतः कारणं
प्रथमं प्रधानं यदासीत् 'तदसदेव सन्मनोकुरुत स्यामिति'* ।
सतः प्रपञ्चस्य भूतेन्द्रियात्मनः बन्धुं कारणं मनः असति प्रपञ्चरू-
पेण असति ब्रह्मणि निरविन्दन् निष्कृष्य अलभन्त । यद्वा—
अग्रे सृष्ट्यादौ काम एव प्रथमं तस्मात्समवर्तत । पुनश्च कीदृ-
शमित्याह—मनसो रेतः कार्यं यदासीद्भूतेन्द्रियादिकं तस्य सर्वस्य
सतः स्थूलस्य प्रपञ्चस्य बन्धुं असति मूलकारणे निरविन्दन् ।
यथा 'असतस्सद्ये ततस्तु' † इत्याहुः । मनः कामः इच्छेति पर्यायाः ।
कामः प्रथमं संकल्प्य आदौ समवर्तत । ततस्तस्य यद्रेतः का-
र्यभूतेन्द्रियादिकं तत्समवर्तत । तत्कथमित्याह—सतः प्रपञ्चस्य का-
रणं बन्धुं असति निरविन्दन् कवयः । हृदि हृदये प्रतीप्य प्रति-
लम्ब्य । संहितायां दीर्घत्वं छान्दसम् । यद्वा—प्रतीप्या बुद्ध्या
संकल्पात्मिकया मनीषा मनीषया ज्ञानेन इन्द्रियात्मिकया बुद्ध्या
निरविन्दन् ॥

^{२७}त्वया मन्यो इति ॥ मन्युः देवताविशेषः । हे ! मन्यो !

माणासो धृपता मरुत्वः । तिग्मेष्व आयुधा सु-
 शिशानाः । उपप्रयन्ति नरो अग्निरूपाः ॥ १० ॥
 २० म॒न्युर्भ॒गो म॒न्युरे॒वास॑ दे॒वः । म॒न्युर् होता॑ वरु॒णो
 वि॒श्ववे॑दाः । म॒न्युं वि॒श ई॒डते॑ दे॒वय॑न्तीः । पा-

त्वया भीहेतुना सरथं महता रथेन सहितं आरुजन्तः भजन्तः ।
 हर्षमाणासः हृष्यन्तः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । 'आज्जमेरसुन्' ।
 धृपता वर्षणशक्त्या इत्यंभूताः । हे ! मरुत्वः ! मरुत्वन् ! ति-
 ग्मेषवः निशितायुधाः आयुधा आयुधानि संशिशानाः अग्नि-
 रूपाः तदविशादग्निरवज्ज्वलन्तः ईदृशा नरः मनुष्याः उपप्रय-
 न्ति निगृह्य पार्श्वमुपगच्छन्ति । यद्वा—मन्युः दीप्तिः तद्वानि-
 न्द्रो मन्युः । हे ! मन्यो ! इन्द्र ! मरुत्वः मरुद्भिः तद्वान् सरथं
 समानं रथं आरुजन्तः आरूढवन्तः हर्षमाणासः हृष्टाः तिग्मेषवः
 आयुधानि संशिशानाः अग्निरूपाः ज्वलन्तः नरो नेतारः मरुतः
 त्वां उपगच्छन्ति । 'नयतेडिच्च' इति ऋप्रत्ययः, टिलोपश्च ॥

२० म॒न्युर्भ॒ग इति ॥ म॒न्युरे॒व भ॒गः धन॑हेतुः । म॒न्युरे॒व दे॒वः
 दानादिगुणयुक्तः आस भवति । भूभावाभावश्छान्दसः । 'उदा-
 त्तानुदात्तस्य स्वरितः' इति संहितायां सकारः स्वर्यते । म॒न्युरे॒व
 होता॑ वरुणश्च । वि॒श्ववे॑दाः विश्वस्य वेदिता । म॒न्युमे॒व ई॒डते॑
 स्तुवन्ति । वि॒शो मनु॑ष्याः । दे॒वय॑न्तीः देवयन्त्यः । दे॒वान् काम॑-
 यमानाः । म॒न्यौ स्तु॑ते सर्वदे॒वाः स्तु॑ता भवन्तीति हे ! म॒न्यो !
 अस्मान् पाहि॑ तपसा श्रेमेण । 'अग्रये व्रतपतये पुरोडाशम-

हि नो मन्यो तपसा श्रमेण । ^{१०} त्वमग्ने व्रतभृच्छु-
चिः । देवाः आसादया इह । अग्ने हव्याय वोढवे ।
^{२०} व्रता नु विभ्रद्रूतपा अदाभ्यः । यजां नो देवाः
अजरस्सुवीरः । दधद्रत्नानि सुविदानो अग्ने । गो-
पाय नो जीवसे जातवेदः ॥ ११ ॥

जिघांसत्यमित्राञ्जघन्वानीडते सर्वा अहंसो
वातो हृदे राजत्यग्निरूपास्सुविदानो अग्न एकं च ॥

ष्टाकपालं निर्वपेद्य आहिताग्निरश्रु कुर्यात् * इति तस्य याज्यानुवाक्ये ॥

^{२०} त्वमग्न इति गायत्रीत्रिष्टुभौ ॥ हे! अग्ने! व्रतभृत् व्रतानां
कर्मणां भर्ता । शुचिः शुद्धः । देवान् दानादिगुणयुक्तान् इह
अस्मिन् कर्मणि आसादय आवह । दीर्घत्वप्रकृतिभावो सांहि-
तिको छान्दसौ । हव्याय वोढवे हविर्वोढुं तेभ्यः ॥

^{३०} व्रता न्विति ॥ नु क्षिप्रनाम । व्रता व्रतानि कर्माणि क्षिप्राणि
विभ्रत् । व्रतपाः व्रतानां च पालयिता । अदाभ्यः केनचिदप्य-
हिंस्यः । स त्वमस्मदर्थं देवान् यज । अजरः अविनाशः । सु-
वीरः शोभनवीरपुरुषः । 'वीरवीर्यौ च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
रत्नानि रमणीयानि अस्मासु दधत् सुविदानः सुष्टु हितम्
स्माकं जानन् हे! अग्ने! जातवेदः! जातप्रज्ञ! अस्मान्
गोपाय रक्ष । जीवसे जीवनार्थम् । 'तुमर्थे सेसेन्' इत्यसेप्रत्ययः ॥
इत्युपहोमभाष्ये प्रथमोऽनुवाकः.

‘चक्षुषो हेते मनसो हेते । वाचो हेते ब्रह्मणो हेते । यो मां ऽघायुरभिदासति । तमग्ने मेन्या ऽमेनिं कृणु । ^२यो मा चक्षुषा यो मनसा । यो वाचा ब्रह्मणा ऽघायुरभिदासति । तया ऽग्ने त्वं मेन्या । अमुममेनिं कृणु । ^३यत्किंचासौ मनसा यच्च वाचा । यज्ञैर्जुहोति यजुषा हविर्भिः ॥१२॥ तन्मृत्यु-

^१अभिचारेष्ट्यां ‘अग्ने यविष्ठाय’* इत्यादौ उपहोमाः— चक्षुषो हेत इति बृहतीप्रकारः ॥ चक्षुरादीनां ज्ञानेन्द्रियाणां शत्रुसंबन्धिनां हे! हेते! विनाशहेतो! मनसश्चान्तःकरणस्य हेते! वागादीनां च कर्मेन्द्रियाणां हेते! ब्रह्मणो मन्त्रस्य कर्मणो वा हेते! यो मामघायुः अवं पापं वधादिकं ममेच्छन् ‘छन्दसि परेच्छायामपि’ इति क्यच् । ‘अश्वावस्थात्’ इत्यात्वप् । अभिदासति क्षपयति ‘दसु उपक्षये’ वर्णविकारश्छान्दसः । हे! अग्ने! तदीयचक्षुरादिविनाशक! तं मेन्या वज्रेणा युधेन अमेनिं अशरीरं कृणु कुरु । अमनस्कमित्येके । मारयेति यावत् ॥

^२यो मेति बृहतीविशेषः ॥ यो मां चक्षुरादिना अघायुः चक्षुरादिविनाशरूपं ममेच्छन् मामभिदासति अमुं अमुकशर्माणं मेन्या तया अमेनिं कृणु हे! अग्ने! ॥

^३यत्किंचेति त्रिष्टुप् ॥ असौ अमुकनामा मम मरणार्थं य-

निर्ऋत्या संविदानः । पुराऽऽदिष्टादाहुतीरस्य हन्तु ।
 'यातुधाना निर्ऋतिरादु रक्षः । ते अस्य घ्नन्त्वन्-
 तेन सत्यम् । इन्द्रेषिता आज्यमस्य मघ्नन्तु । मा
 तत्समृद्धिं यदसौ करोति । हन्मि तेऽहं कृतं ह-
 विः । यो मे घोरमर्चीकृतः । अपाञ्चौ त उभौ वा-

त्किञ्चिन्मनसा वाचा च यज्ञैर्जुहोति हविर्भिस्साधनैः, तत् तदा
 अस्य आहुतीर्हन्तु मृत्युः । निऋत्या कृच्छ्रवत्या संविदानः
 ऐकमत्यं गतः आदिष्टात्पुरा प्रागेव देवतादेशात् प्रागेव हन्तु
 उत्तरकाले हन्तुमशक्यत्वात् ॥

'यातुधाना इति त्रिष्टुप् ॥ दक्षिणादिग्वासिनी निर्ऋतिरुक्ता ।
 रक्षः प्रसिद्धम् । ते यज्ञविद्वेषिणः सर्वे अस्य मदीयस्य शत्रोः
 सत्यं यागफले आदु अनन्तरमेव घ्नन्तु अनृतेन विपरीतसा-
 धनेन । पुंसशेषश्छान्दसः । किञ्च ते सर्वेऽपि इन्द्रेषिता इन्द्रेण
 प्रेषिताः आज्यं आज्यादिकं हविः मघ्नन्तु । मा तत्समृद्धिं
 तत्कर्म संगतार्द्धिकं समृद्धं मा भूत् । यदसौ यज्ञशर्मा करोति
 साधयति । यद्वा—तत्कर्म मा समृद्धिं यत्करोति कर्म अमुकः ।
 च्छेः वर्णविकारः ॥

'हन्मि त इत्याद्या अनुष्टुभः ॥ शत्रो ! त्वदीयं कृतं हविः
 अहं हन्मि नाशयामि यस्त्वं मे घोरं क्रूरं आयुरादिकं अ-
 चीकृतः कृन्तसि । 'कृती छेदने' । किञ्च तव ते उभावपि
 बाहू अपाञ्चौ अपगतौ आस्यं च अपनह्यामि ॥

हू। अर्पनह्याम्यास्यम् ॥१३॥ 'अर्पनह्यामि ते वाहू।
अर्पनह्याम्यास्यम् । अग्नेर्देवस्य ब्रह्मणा । सर्वं तेऽ-
वधिषं कृतम् । 'पुराऽमुष्यं वषट्कारात् । यज्ञं देवेषु
नस्कृधि । स्विष्टमस्माकं भूयात् । माऽस्मान्प्रापन्न-
रांतयः । 'अन्ति दूरे सतो अग्ने । भ्रातृव्यस्याभि-
दासतः ॥१४॥ वषट्कारेण वज्रैण । कृत्याऽहंन्मि
कृतामहम् । 'यो मा नक्तं दिवा सायम् । प्रातश्चा-

'अपनह्यामीत्याद्यर्चो गतः । अग्नेर्देवस्य दीप्तिमतः ब्रह्मणा
तेजसा कर्मणा वा ते त्वदीयं कृतं सर्वमपि कर्म अवधिषं
हतवानेवास्मि ॥

'पुराऽमुष्येति ॥ अमुष्य यज्ञशर्मणो वषट्कारात्पुरैव अस्मा
कं यज्ञं देवेषु कृधि कुरु स्यापय । अस्य यज्ञः छिनत्तु ।
अस्माकं स्विष्टं भूयात् । अस्मान् मा प्रापन् अप्राप्यैव वि-
नश्यन्तु ॥

'अन्ति दूर इत्यादि ॥ अन्तिके दूरे वा सतः भ्रातृ-
व्यस्य शत्रोः 'कादिलोपो बहुलम्' इत्यन्तिकस्य लोपः । अ-
भिदासतः मामुपस्यितुं प्रवृत्तस्य संबन्धिनीं तेन कृतां कृतां
वज्रस्थानीयेन वषट्कारेण अहं हन्मि त्वत्प्रसादात् ॥

'यो मा नक्तमिति ॥ नक्तं दिवा च अह्नोपि सायं प्रातश्च
अविरतं यो मां निपीयति नियमेन पिबति शोषयति अथ

हो निपीयन्ति । अद्या तमिन्द्र वज्रेण । भ्रातृव्यं पा-
दयामसि । ¹⁰इन्द्रस्य गृहोसि तं त्वां । प्रपद्ये सगुस्सा-
श्वः । सह यन्मे अस्ति तेन । ¹¹ईडे अग्निं विपश्चि-
तम् ॥ १५ ॥ गिरा यज्ञस्य साधनम् । श्रुष्टीवानं
धितावानम् । ¹²अग्ने शकमेते वयम् । यमं देवस्य

अस्मिन् कर्मणि अप्रतिहतशक्त्या तं भ्रातृव्यं पादयामसि ग-
मयामः मनुष्यलोकात् हे ! इन्द्र ! त्वत्प्रसादात् ॥

¹⁰आदित्यमुपतिष्ठते—इन्द्रस्येत्यादि गायत्री ॥ इन्द्रस्य ईश्व-
रस्य गृहोसि उपासनस्थानमसि । तं त्वा प्रपद्येऽहमाश्रयामि ।
सगुः गोसहितः साश्वः अश्वसहितः । यच्चान्यत् मे ममास्ति
पुरुषादि तेन च सह त्वां प्रपद्ये ॥

¹¹ईडे अग्निमिति गायत्री ॥ ईडे स्तौमि अग्निं विपश्चितं
मेषाविनं यज्ञस्य साधनं श्रुष्टीवानं सुखवन्तं अन्नवन्तं वा ।
धितावानं धितं निहितं धनं तेन तद्वन्तम् । हित्वाभावश्छान्दसः ।
यद्वा—‘धि धारणे’ ‘छन्दसि वनिषौ’ इति वनिप् । ईदृश-
मग्निं गिरा स्तौमि ॥

¹²अग्ने शकमेति गायत्री ॥ हे ! अग्ने ! देवस्य देवनशीलस्य
वाजिनः अन्नवतः तव यमं यमनं अन्त्यलोपश्छान्दसः । वशीकारं
शक्यं कर्तुं च समर्थास्याम । ततश्चातितरेम द्वेषांसि द्वेष्याणि
पापानि ॥

वाजिनः । अति द्वेषां सि तरेम । ^{१३}अवतं मा सम-
नसौ समोकसौ । सचेतसौ सरेतसौ । उभौ माम-
वतं जातवेदसौ । शिवौ भवतमद्य नः । ^{१४}स्वयं कृ-
ण्वानस्सुगमप्रयावम् ॥ १६ ॥ तिग्मशृङ्गो वृषभ-
शोशुचानः । प्रत्नः सधस्थमनुपश्यमानः । आ-
तन्तुमग्निर्दिव्यं ततान । ^{१५}त्वं नस्तन्तुरुत सेतुर-

^{१३}अवतमिति षडङ्कः ॥ हे ! जातवेदसौ मामवनं रक्षतम् ।
समनसौ समानमनस्कौ ऐकमत्यं गतौ समोकसौ संगतस्थानौ
सचेतसौ समानचेतन्यौ सरेतसौ समानपुंस्त्वौ । उभौ युवां
गार्हपत्याहवनीयौ मां अवतम् । शिवौ चास्माकं भवतम् । अथ
अस्मिन् कर्मणि ॥

^{१४}यस्याग्निहोत्रं विच्छिद्येत सोऽग्नये तन्तुमते' इत्यस्य या-
ज्यानुवाक्ये—स्वयं कृण्वान इति त्रिष्टुभौ ॥ स्वयं कृण्वानः
स्वयमेव कुर्वन् सुगं सुष्टु गन्तव्यं, अप्रयावं प्रमादरहितं तन्तुं
अपत्यं दिव्यं देवयोग्यं आततान आतनोत्वग्निः । कीदृशः !
तिग्मशृङ्गः तीक्ष्णज्वालः वृषभः वर्षिता कामानाम् । शोशुचानः
भृशं दीप्यमानः प्रत्नं पुराणं सधस्थं सहस्थानं पितापुत्रयोः
सहावस्थानफलं अनुपश्यमानः अनुरूपत्वं पश्यन् तन्तुं आतनोतु ॥

^{१५}त्वं न इति ॥ हे अग्ने ! त्वमेव अस्माकं तन्तुः संततिः,
तत्कार्यकरणात् । अपिच त्वमेव अस्माकं सेतुः दुःखानां समा-
प्तिस्थानम् । दिवोपि त्वत्प्रसादप्राप्यत्वात् त्वमेव देवयानः देव-

मे । त्वं पन्थां भवसि देवयानः । त्वयाऽग्रे पृष्ठं वय-
मारुहेय । अथा देवैस्सधमादं मदेम । ¹⁶उदुत्तमं
मुमुग्धि नः । वि पाशं मध्यमं चृत । अवाधमानि
जीवसे ॥ १७ ॥ ¹⁷वयं सोम व्रते तव । मनस्तनूषु
विभ्रतः । प्रजावन्तो अशीमहि । ¹⁸इन्द्राणी देवी
सुभगा सुपत्नी । उदं शोन पतिविये जिगाय । त्रि-

त्वप्राप्तिमार्गोसि, अस्माकं त्वत्प्राप्तिहेतुत्वात् । त्वयैव हेतुना वयं
पृष्ठं स्वर्गं आरुहेम, कर्मनिर्वृत्तिहेतुत्वात् । अथ एवं त्वया सं-
पादिते वयं देवैः सधमादं सहमदं मदेम ॥

¹⁶उदुत्तममिति गायत्री ॥ उदुत्तमं पाशं मुमुग्धि ऊर्ध्वं मोचय ।
मध्यमं पाशं विचृत विश्लिष्य छिन्धि । अधमानि अधस्थानानि
अवचृत अवमुमुग्धि अवागाकृष्य नाशय । जीवसे जीवनाय ॥

¹⁷हे ! सोम ! तव व्रते कर्मणि वर्तमाना वयं अत्रैव तनूषु
शरीरेषु मनो विभ्रतः वित्वब्धां स्मृतिं धारयन्तः अशीमहि व्याप्नु-
वाम, तत्फलत्वात् । अश्रोतेऽलान्दसश्शपो लुक् ॥

¹⁸इन्द्राणीति त्रिष्टुभौ ॥ 'इन्द्राण्यै चरुम्' * इत्यत्र विकल्पः
उपहोमो वा । इन्द्राणी इन्द्रस्य पत्नी देवी क्रीडनादिशीला
सुभगा सुशीला सुश्रीः सुपत्नी शोभनपतिका 'विभाषा सुपू-
र्वस्य' इति ङीन्नकारौ । उभयत्राद्युदात्तत्वम् । अस्याः को वि-
शेष इत्याह—एषा हि अंशेन एकदेशेन उपस्थेन सौभाग्यैक-

शदस्या जघनं योजनानि । उपस्थ इन्द्रं स्थविरं
विभर्ति ।¹⁹ सेनां ह नामं पृथिवी धनञ्जया । विश्वव्यचा
अदितिस्सूर्यत्वक् । इन्द्राणी देवी प्रासहाऽऽददाना ॥
सा नो देवी सुहवा शर्मं यच्छतु ।²⁰ आ त्वाऽहारप-

देशेन वा पतिविद्ये पतिलभे उज्जिगाय । आन्दसः क्यप् । उ-
च्छ्रिता बभूव । तत्कथमित्याह—त्रिंशद्योजनानि अस्या जघनं
योनिपरीणाहः रतिकाले । अतः स्थविरं सर्वैर्गुणैः परिवृढं इन्द्रं
रतिकाले उपस्थे विभर्ति उत्सङ्गे गृह्णाति । ततो ज्ञायते—अंश-
मात्रेणैव पतिविद्ये उज्जयं लभत इति ॥

¹⁹ सेना हेति ॥ सेना बलवती सेश्वरा वा । ह नाम प्रसिद्धौ ।
पृथिवी विस्तीर्णा । धनञ्जया धनानां नेत्री 'संज्ञायां भृतृ-
वृजि' इति खश । विश्वव्यचा विश्वं व्याप्य वर्तमाना 'गति-
कारकयोरपि' इत्यमुन् । अदितिः अखण्डनीया सूर्यत्वचा वर्त-
माना दीप्तिमतीत्यर्थः । ईदृशी इन्द्राणी देवी प्रासहा प्रसह-
नेन सहेः क्विपि 'नहि वृति' इति दीर्घत्वम् । आददाना
शत्रुधनानि अस्मदर्थमाहरन्ती सा देवी अस्मभ्यं सुखं यच्छतु
ददातु । सुहवा सुखेनाद्वातव्या 'बहुलं छन्दसि' इति संप्र-
सारणम् । शोभनाद्वाता वा । 'द्व्यचश्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वम् । आह्वानप्रयोजनस्य सद्य एव करणं शोभनत्वम् ॥

²⁰ अतः परं राजाभिषेके विनियोज्याः पञ्चाप्यनुष्टुपः—आ त्वाऽ-
हार्षमिति ॥ व्याख्याता 'विष्णोः क्रमोसि'* इत्यत्र । पुरोहितो

मन्तरभूः । ध्रुवस्तिष्ठाविचाचलिः । विशांस्त्वा स-
 वां वाञ्छन्तु । मा त्वद्राष्ट्रमधिभ्रशत् । ^{२१}ध्रुवा द्यौ-
 ध्रुवा पृथिवी । ध्रुवं विश्वमिदं जगत् । ध्रुवा ह प-
 र्वता इमे । ध्रुवो राजा विशामयम् । ^{२२}इहैवैधि
 मा व्यधिष्ठाः ॥१९॥ पर्वत इवाविचाचलिः । इन्द्र

राजानं प्रत्याह—त्वा अहं आहार्यं स्थानाच्च्युतमाहरामि । आ-
 हतश्च त्वं अन्तरभूः राष्ट्रस्य मध्ये भव । अविचाचलिः विचा-
 लयितुमशक्यः ध्रुवश्च तिष्ठ । विशो राष्ट्रवर्तिन्यः प्रजाः त्वामेव
 राजानं वाञ्छन्तु राष्ट्रं च त्वत्तो माऽधिभ्रशत् । अधिरत्र पञ्चम्य-
 र्थानुवादी । भ्रष्टं मा भूत् ॥

^{२१}त्रिषु पादेषु दृष्टान्ताः, चतुर्थो दार्ष्टान्तिकः—ध्रुवेत्यादि ॥
 द्यौः पृथिवी च ध्रुवा । इदं च विश्वं ध्रुवं जगत् आप-
 वाहं नित्यं ध्रुवं, बहुकालावस्थायित्वात् । इमे च पर्वताः ध्रुवाः ।
 अयं च विशां मनुष्याणां राजा ध्रुवः । तुल्ययोगोपमैषां,
 दुप्रभृतिविषयो राजा भवत्विति यावत् ॥

^{२२}इहैवैधीति ॥ इहैव राष्ट्रे एधि राजा भव । मा व्यधिष्ठाः
 पर्वत इव अविचाचलिः अविचलो भव । 'उपसर्गाच्छन्दसि'
 इति इप्रत्ययः । इन्द्र इव ध्रुवो भव । इह राजभावे तिष्ठ । राष्ट्रं
 च धारय । अवधारणे उकारः । राष्ट्रं धारयेव माऽमुचः ॥

इवेह ध्रुवस्तिष्ठ । इह राष्ट्रमुं धारय । ^{२३}अभितिष्ठ पृत-
न्यतः । अधरे सन्तु शत्रवः । इन्द्रं इव वृत्रहा तिष्ठ ।
अपः क्षेत्राणि संजयन् । ^{२४}इन्द्र एणमदीधरत् ।
ध्रुवं ध्रुवेण हविषा । तस्मै देवा अधिब्रवन् । अ-
यं च ब्रह्मणस्पतिः ॥ २० ॥

हविर्भिरास्यमभि दासतो विपुश्चितुमप्रयावं
जीवसे ददांना व्यथिष्ठा ब्रवन्नेकं च ॥ २ ॥

^{२३} अभितिष्ठेति ॥ पृतन्यतः संग्रामं कर्तुमिच्छतः 'कल्पध्वर-
पृतनस्यार्चि लोपः' 'शत्रुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । शत्रवोऽ-
धरे त्वतो निकृष्टैश्वर्यबलास्सन्तु । वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता इन्द्र इव
पृतन्यतोऽभितिष्ठ । यथा शत्रूणां अपः कर्माणि क्षेत्राणि संजयन्
वृत्रहेव शत्रूनाक्राम ॥

^{२४} इन्द्र एणमिति ॥ इन्द्र एनं राजानं आदीधरत् धारयतु ।
छान्दसं साहितिकं णत्वम् । ध्रुवं अविचलितैश्वर्यं कृत्वा ध्रुवेण
नित्येन हविषा । किं च—तस्मै अस्मै देवाः अधिब्रवन् अधि-
ब्रुवन्तु उपरिवदन्तु पक्षपातेन वदन्तु । अयं च ब्रह्मणः कर्मणः
पतिरिन्द्रश्च अस्मानधिब्रवीतु ॥

इत्युपहोमभाष्ये द्वितीयोऽनुवाकः.

‘जुष्टीं नरो ब्रह्मणा वः पितॄणाम् । अक्षमव्य-
यं न किला रिपाथ । यच्छकरीषु बृहता रवेण ।
इन्द्रे शुष्ममदधाथा वसिष्ठाः । पावका नस्सर-
स्वती । वाजेभिर्वाजिनीवती । यज्ञं वष्टु धिया व-

‘तृतीयानुवाके प्रथमामृतमाह—हे वसिष्ठाः ! वसिष्ठस्य मम
पुत्राः ! यत् यस्मात्कारणात् शकरीषु “प्रोष्वस्मै पुरो रथम्”
इत्यादिकामु शकरीछन्दोयुक्तास्वृत्तु बृहता रवेण महता सामध्वनिना
इन्द्रे शुष्मं बलमदधाथाः संपादितवन्तः । तस्मात्कारणादे नरः !
मत्पुत्राः ! पुरुषाः ! वो युष्मत्संबन्धिनं पितॄणां ब्रह्मणा जुष्टी
भवदीयेन परिवृढेन स्तोत्रेण प्रीतानामक्षं क्रुद्धं चक्षुरिन्द्रियमव्ययं
वसिष्ठोऽहमाच्छादितवानस्मि । इतः परं यूयं न रिपाथ किल
सर्वथा हिंसिता न भवथ । अयमर्थः—सौदासनामकैरसुरैर्यदा व
सिष्ठो हतपुत्रोऽभूत्तदानीं पुत्राभावादितदीयाः पितरो रक्तवर्णेन च-
क्षुषा युक्ताः क्रुद्धा दृश्यन्ते । तदानीं वसिष्ठः पुत्रानुत्पादितवान् ।
ते च पुत्रा विद्याधिकाः सन्तः सामगानेनेन्द्रं तोषितवन्तः । त-
दीयपितॄणां क्रुद्धमक्षं क्रोधपरित्यागेन शान्तं संपन्नम् । सोऽयं
वृत्तान्तो वसिष्ठेन स्वपुत्रान्प्रत्यभिहित इति । अयं मन्त्रो रत्नार्थे
द्रष्टव्यः ॥

‘अयं द्वितीयामाह—इयं सरस्वती नोऽस्मदीयं यज्ञं धिया
स्वबुद्ध्या वष्टु कामयताम् । कीदृशी ? पावका शोधिका । वाजे-
भिर्नानाविधैरन्नैर्युक्तत्वेन वाजिनीवती बह्वजा । वसुः सर्वेषां निवा-

सुः । "सरस्वत्यभि नो नेषि वस्यः । मा पस्फरीः
पयसा मा न आ धक् । जुषस्व नस्सखां वेद्यां
च ॥२१॥ मा त्वत्क्षेत्राण्यरणानि गन्म । 'वृञ्जे ह-
विर्नमसा बर्हिर्गौ । अयामि सुग्धृतवती सुवृक्तिः ।

सयित्री । अयं मन्त्रोऽङ्गहीनपशूपाकरणप्रायश्चित्त्वेन सूत्रे विनि-
युक्तः—“सारस्वतीं बार्हस्पत्यामिति च हुत्वा प्रयोजयेत्” इति ॥

अथ तृतीया माह—हे सरस्वति ! नोऽस्मान् वस्योऽभि श्रेयः
प्रति नेषि नय । मा पस्फरीर्मा हिंसीः । पयसा नदीरूपायास्तव
जलेन नोऽस्मान् मा आ धक् सर्वतो मा धासीः मा विनाशय । सख्या
सखित्वेन वेद्या च गृहावस्थानेन च नोऽस्मान्प्रति जुषस्व ।
त्वत्तव प्रसादादरणानि रणरहितानि क्लेशकारणानि क्षेत्राणि
मृत्युस्थानानि मा गन्म मा प्राप्नुवाम । अयं च पादोऽन्यत्र
ब्राह्मणेन व्याख्यातः—“मा त्वत्क्षेत्राण्यरणानि गन्मेत्याह मृत्योर्वै
क्षेत्राण्यरणानि तेनैव मृत्योः क्षेत्राणि न गच्छति” * इति । त-
स्मिन्नेव ब्राह्मणे मन्त्रोऽप्ययं विनियुक्तः—“सरस्वत्यभि नो नेषि
वस्य इति पुरोरुक्चं कुर्यात्” * इति । तत्र ‘उक्थ्याग्रान्गृहीत’ *
इत्युपक्रान्तत्वात्तदीयेयं पुरोरुक् । तथा सूक्तेऽपि—“सारस्वती
मेपीमालभेत” † इत्यस्य पशोर्हविषः पुरोनुवाक्यारूपेण प्रतीकमा-
प्नातम्—“सरस्वत्यभि नो नेषि” इति ॥

अथ चतुर्थी माह—अग्नौ हविः प्रस्तररूपेण होतव्यं बर्हि-
र्यदस्ति तदेतन्नमसा नमनेन विनयेन सह वृञ्जे वर्जयामि लुना-

अम्यक्षि सद्यः सदने पृथिव्याः । अश्रापि यज्ञ-
स्सूर्ये न चक्षुः । 'इहार्वाश्चमतिद्वये । इन्द्रं जैत्राय
जेतवे । अस्माकमस्तु केवलः । 'अर्वाश्चमिन्द्रम-
मुतो हवामहे । यो गोजिह्वं न जिदंश्च जिह्वः ॥२२॥

मीत्यर्थः । 'आच्छेत्ता ते मा रिषम्' * इत्याद्युक्तिर्विनयः । घृतवती
घृतसंपूर्णा सुवृक्तिः सुप्रदाना स्तुग्नुहूरयामि होमार्थमस्माभिरग्राहि ।
पृथिव्याः संबन्धिनि सदने देवयजने सद्यः प्राग्वंशादिरूपं अ-
म्यक्षि अस्माभिरग्रापि । यज्ञोऽयमस्माभिरग्रापि । सूर्ये न सूर्येऽ-
पि चक्षुरस्मदीयमग्रापि सूर्यावलोकनं कृतमित्यर्थः । सोऽयं मन्त्रः
कचिद्याजमानजपे विनियोक्तव्यः ॥

अथ पञ्चमीमाह—इह कर्मणीन्द्रमर्वाश्चमस्मदभिमुखमतिद्वये
अन्यान्यजमानानतिलङ्घ्य प्रथममेवाहयामि । किमर्थं ? जैत्राय
जेतवे जेतव्यस्य जयार्थम् । स इन्द्रोऽस्माकं केवलोऽस्तु अ-
स्मास्वेव पक्षपातवान्भवतु ॥

अथ षष्ठीमाह—अर्वाश्चमस्मदभिमुखमिन्द्रममुतः स्वर्गादाह-
यामः । य इन्द्रो गोजित् शत्रुसंबन्धिनीर्गा जयेन संपादयति ।
यश्च तथैव धनजिदंश्च जिह्वं, तमिन्द्रं हवामहे इति पूर्वं त्रैवान्वयः ।
हे हरिवः ! हरिनामकाम्यामश्वाभ्यां युक्तेन्द्र ! विद्वे विविधाहाने
सत्यस्मदीयमिमं यज्ञं जुषस्व सेवस्व । अस्यानेन यज्ञेन त्वां
मेदिनं स्निग्धशरीरं कुर्यः । एते ऋचौ कस्मिंश्चिज्जयहेतावैन्द्रे
हविषि याज्यानुवाक्ये द्रष्टव्ये ॥

इमं नो यज्ञं विह्वे जुषस्व । अस्य कुर्मो हरिवो
मेदिनं त्वा । असैमृष्टो जायसे मातृवोश्शुचिः ।
मन्द्रः कविरुदतिष्ठो विवस्वतः । घृतेन त्वाऽवर्ध-
यन्नग्न आहुतं । धूमस्ते केतुरभवद्विवि श्रितः ।
अग्निरग्रे प्रथमो देवतानाम् । संयातानामुत्तमो
विष्णुरासीत् । यजमानाय परिगृह्य देवान् । दी-

७ अयं सप्तमीमाह—हे अग्ने ! त्वमकृतसंमार्जन एव सन् मातृवोर्मा-
त्रोररण्योः शुचिरेव जायसे । स्त्रुगादयो हि संमार्जनतः शु-
ध्यन्ति । त्वं पुनरसंमृष्ट एव शुचिर्भवसि । मन्द्रो हर्षयुक्तः
कविर्विद्वांस्त्वं विवस्वतः परिचरतो यजमानान्प्रत्युदतिष्ठः उत्थि-
तोऽभूः । आहुतिभिराहुत ! हे अग्ने ! यजमानास्त्वां घृतेनावर्धयन् ।
ते तव धूमो दिवि श्रित आकाशे व्याप्तस्सन् केतुरभवत्
अग्निमानयं प्रदेश इति ज्ञानस्य हेतुरभवन् । अयं च मन्त्रो
मयनजन्याग्नचमिमन्त्रणे कचिद्विनियोक्तव्यः ॥

८ अथाष्टमीमाह—यजमानं प्रति संयातानां पौर्वापर्येणागच्छ-
न्तीनां देवतानामग्निः प्रथमोऽग्रे पुरतो मार्गप्रदर्शको गच्छति ।
विष्णुरुक्षमः पश्चादागच्छति । एतदुक्तं भवति—“अनपक्रमणार्थं
पङ्क्तिरूपेणागच्छतां देवानामग्निः प्रथमो विष्णुरुत्तमश्चरमः” इति ।
तावुभौ सर्वान्देवान् मुखतः पृष्ठतश्च यजमानार्थं परिगृह्य दीप्तादे-
वतया सह तावन्नाविष्णू युवां नोऽस्मदीयमिदं हविरुद्दिश्या-
गच्छतम् ॥

क्षयेद५ हविरागच्छतं नः ॥२३॥ ^१अग्निश्च विष्णो
तप उत्तमं महः । दीक्षापालेभ्यो वनंत५ हि शं-
क्रा । विश्वैर्देवैर्यज्ञियैस्संविदानौ । दीक्षामस्मै य-
जमानाय व्रतम् । ^{१०}प्र तद्विष्णुस्तवते वीर्याय ।
मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । यस्योरुषु त्रिषु
विक्रमणेषु । अधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा । ^{११}नू

^१अथ नवमीमाह—हे विष्णो ! त्वं चाग्निश्चोभौ युवां दीक्षा-
ल्यव्रतपालकेभ्यो देवेभ्यस्सकाशात् यजमानाय महः उत्तमं तपो
वनतं याचतम् । हे शक्रा ! इन्द्रसमानौ युवां हि प्रसिद्धौ य-
ज्ञयोग्येः सर्वैर्देवैस्सह संविदानावैकमत्वं गतौ अस्मै यजमानाय
दीक्षारूपं संस्कारं संपादयतम् । एतच्चोभयं दीक्षणीयायामिष्टौ
याज्यानुवाक्यारूपेण विनियोज्यम् ॥

^{१०}अथ दशमीमाह—ततस्मिन्कर्मणि यजमानानां वीर्याय वि-
ष्णुः प्रस्तवते प्रकर्षेण स्तूपते । कुचरो मृगो वर्तमानो भीमो
भयंकरो मृगो न सिंहो ययोर्ध्वमुत्प्लुय गिरिष्ठाः पर्वतस्यो भ-
वति, तथा यस्य विष्णोः पूर्वं वामनस्य पश्चात्त्रिविक्रमत्वं ग-
च्छत उरुषु विस्तीर्णेषु त्रिषु विक्रमणेषु विश्वा भुवनानि सर्वे
लोका अधिक्षियन्ति आधिक्येन निवसन्ति । स विष्णुः स्तूयत इति
पूर्वत्रान्वयः ॥

^{११}अथैकादशीमाह—यो यजमानः सनिध्यन् हविर्दास्यन्नुरुगा-
याय महाकीर्तये विष्णवे दाशददाति । यश्च सत्राचा सत्य-

मर्तो दयते सन्निप्यन् यः । विष्णव उरुगायाय दा-
शन् ॥ २४ ॥ प्र यस्सत्राचा मनसा यजातै । ए-
तावन्तं नयमाविवासात् । ¹² विचक्रमे पृथिवीमेप
एताम् । क्षेत्राय विष्णुर्मनुषे दशस्यन् । ध्रुवासो
अस्य कीरयो जनासः । उरुक्षितिः सुजनिमा च-
कार । ¹³ त्रिर्देवः पृथिवीमेप एताम् । विचक्रमे श-

गमिना मनसा प्रयजातै प्रकर्षेण यजते । एतावन्तं पूर्वोक्त-
विक्रमत्रयसामर्थ्योपेतं नयं नरेभ्यो हितं विष्णुमाविवासात् स्तु-
त्यादिना सर्वतः परिचरति स मर्तो मनुष्यो नु क्षिप्रं दयते
स्वात्मानं जगच्च रक्षति ॥

¹² अथ द्वादशीमाह—एष विष्णुः पृथिवीमेतां पृथिव्युपल-
क्षितमिदं लोकत्रयं विचक्रमे विशेषेण पादैराक्रान्तवान् । किं कु-
र्वन्, मनुषे मनुष्याणां क्षेत्राय निवासाय दशस्यन् प्रदातुमिच्छन् ।
अस्य विष्णोः कीरयो जनासः कीर्तिपरा जनाः ध्रुवासः स्थिरा
भवन्ति । स विष्णुः पुनः सुजनिमा शोभनेन वामनरूपेण
जन्मना युक्त उरुक्षितिं प्राणिनां निवासाय विस्तीर्णं स्थानं
चकार ॥

¹³ अथ त्रयोदशीमाह—एष विष्णुर्देवः शतर्चसं शतविधगति-
युक्तामेतां पृथिवीं पृथिव्युपलक्षितलोकत्रयं महित्वा स्वमहिम्ना त्रि-
विचक्रमे त्रिवारं पादेनाक्रान्तवान् । तवसस्तवीयान् महतो मही-
यान् विष्णुः प्रास्तु प्रकृष्टो भवतु । स्थविरस्यात्यन्तं प्रवृद्धस्यास्य

तर्चसं महित्वा । प्र विष्णुरस्तु त्वसस्तर्वायान् ।
 त्वेषं ह्यस्य स्थविरस्य नाम ॥२५॥ "होतारं चि-
 त्ररथमध्वरस्य । यज्ञस्य यज्ञस्य केतुं रुशन्तम् ।
 प्रत्यर्धि देवस्य देवस्य मद्वा । श्रिया त्वग्निमतिथिं
 जनानाम् । ¹⁵आ नो विश्वाभिरुतिभिस्सजोषाः ।

विष्णोर्नाम त्रिविक्रमादिरूपं त्वेषं हि प्रदीप्तं प्रसिद्धमित्यर्थः । उक्ता-
 नां मन्त्राणां "वैष्णवं वामनमालभेत" * इत्येतस्य पशोः सूक्ते प्रती-
 कान्याम्रातानि, "प्र तद्विष्णुः, विचक्रमे त्रिदेवः" † इति । "नृ मर्तः"
 इति मन्त्रस्तु 'प्र तद्विष्णुः' इत्यनेन सह विकल्प्यते ॥

¹⁴अथ चतुर्दशीमाह—श्रिया स्वकीयया संपदा युक्तमग्निं त्विम-
 मग्निमेव यजामह इति शेषः । कीदृशमग्निः? होतारं देवानामाह्वतारं
 चित्ररथं विचित्रेण रथेन युक्तमध्वरस्य हिसारहितस्य यज्ञस्य
 यज्ञस्य केतुं सर्वस्यापि यज्ञस्य ज्ञापकं रुशन्तं दीप्तिमन्तं मद्वा
 स्वकीयेन महिम्ना देवस्य देवस्य सर्वस्यापि देवस्य प्रत्यर्धि प्रत्येकम-
 र्धेन हविषा युक्तम् । अत एव सूत्रकार आह—"सर्वेषां हविषामु-
 त्तरार्धात्सकृत्सकृत्स्विष्टकृतेऽवद्यति" इति । जनानां यजमानानाम्
 तिथिमतिथिवत्पूजनीयम् । अयं मन्त्र आतिथ्येष्टौ स्विष्टकृतः पुरो-
 वाक्या । तथा चाश्वलायन आह—"होतारं चित्ररथमध्वरस्य, प्र-
 प्रायमग्निर्मरतस्य शृण्व इति संयाज्ये" इति ॥

¹⁵अथ पञ्चदशीमाह—हे इर्यश्व ! हरिनामकाम्यामश्वाम्यामुपेतन्द्र

ब्रह्म जुषाणो हर्यश्च याहि । वरीवृजत्स्थविरेभि-
स्सुशिप्र । अस्मे दधदृषणं शुष्ममिन्द्र । "इन्द्र-
स्सुवर्षा जनयन्नहानि । जिगायोशिग्भिः पृतना
अभिथ्रीः ॥ २६ ॥ पारोचयन्मनवे केतुमहाम् । अ-
विन्दज्ज्योतिर्वृहते रणाय । "अश्विनाववसे निह-
ये वाम् । आ नूनं यातं सुकृताय विप्रा । प्रात-

ब्रह्म जुषाणोऽस्मदीयस्तोत्रं सेवमानः सजोषा अस्माभिः समान
प्रीतिस्सन् विश्वाभिरूतिभिः सर्वैरपि रक्षणप्रकारैः सह नोऽस्मान्प्रत्या
याहि आगच्छ । किं कुर्वन् ? हे सुशिप्र ! शोभनहविर्युक्त ! स्थविरेभि
वृद्धैर्देवैः सह वरीवृजत् सर्वमशुभमत्यन्तं वर्नेयम् । हे इन्द्र ! वृषणं
कामवर्षणक्षमं शुष्मं बलमस्मे दधत् अस्मासु संपादयन्वर्तस्व ॥

¹⁶अथ षोडशीमाह—अयमिन्द्रः उशिग्भिर्विजयं कामयमानै-
र्देवैः सह पृतना वैरिसेना जिगाय जयं प्राप्तवान् । कीदृश
इन्द्रः ? सुवर्षाः स्वर्गप्रदः अभिथ्रीरभिमतश्रीकः । किं कुर्वन् ?
अहानि जनयन् स्वर्भानुसंज्ञिनाऽसुरेण सूर्यं तमसा विद्धे सति तद्
सुरविनाशनेन प्रकाशभूतान्यहान्युत्पादयन् मनवे मनुष्यार्थमह्मां केतुं
सूर्यं पारोचयत् प्रकर्षणं दीपितवान् । ततो बृहते रणाय महते
रणाय क्रीडार्थं ज्योतिरविन्दत् सूर्यरश्मिरूपं प्रकाशं लब्धवान् ।
एते ऋचौ कस्मिंश्चिदेन्द्रे कर्मणि याज्यानुवाक्ये ॥

¹⁷अयं सप्तदशीमाह—हेअश्विनौ ! वां सुवामवसेऽम्भद्रतणार्थं नि-
हये नितरामाह्वयामि । हे विप्रा ! मेधाविनावश्विनौ ! सुकृताय शोभ-

युक्तेन सुवृता रथेन । उपागच्छतमवसाऽऽगतं
 नः । ^{१८}अविष्टं धीष्वश्विना न आसु । प्रजावद्रेतो
 अह्यं नो अस्तु । आवां तोके तनये तूतुजानाः ।
 सुरत्नासो देववीर्तिं गमेम ॥२७॥ ^{१९}त्वं सोम
 क्रतुभिस्सुक्रतुर्भूः । त्वं दक्षैस्सुदक्षो विश्ववेदाः ।
 त्वं वृषां वृषत्वेभिर्महित्वा । द्युम्नेभिर्द्युम्न्यभवो

नकर्मसिद्धयर्थं नूनमायातमवश्यमागच्छतम् । प्रातर्युक्तेन प्रातः-
 कालेऽश्विभ्यां संयुक्तेन सुवृता शोभनवर्तनेन रथेनोपागच्छतं समीपे
 समागच्छतम् । समागमने कारणमुच्यते—अस्माकमवसा रक्षणे-
 न अगतमागच्छतम् ॥

^{१८}अथाष्टादशीमाह—हे अश्विनौ ! आसु धीषु कर्मानुष्ठानबुद्धिषु
 नोऽस्मानविष्टमवतं रक्षतम् । नोऽस्माकं रेतः प्रजावदपत्ययुक्तं सत्
 अह्यमलज्जाकरमस्तु । अपत्याभावे निषिक्तं रेतो लज्जाकरमेव
 स्यात् । आवां वयं तोके तनये पुत्रे पौत्रे च तूतुजानाः
 क्षिप्रं यतमानाः सुरत्नासः शोभनरत्नोपेता देववीर्तिं देवैः का-
 म्यमानं यज्ञं गमेम प्राप्नुयाम । एते ऋचावाश्विने कर्मणि या-
 ज्यानुवाक्ये ॥

^{१९}अथैकोनविंशीमाह—हे सोम ! त्वं क्रतुभिरस्मदनुष्ठितैः क-
 र्मभिः सुक्रतुर्भूः शोभनकर्मा भव । त्वं दक्षैरस्मदीयेर्वलैः सुदक्षः
 शोभनबलोपेतो विश्ववेदाः सर्वज्ञश्च भव । तथा त्वं वृषत्वेभिः
 सेचनयुक्तैरस्माभिर्वृषा सेचनयुक्तो महित्वा महिमोपेतश्च भव ।

नृचक्षाः । ²⁰अषाढं युत्सु पृतनासु परिम । सुव-
र्षामप्स्वां वृजनस्य गोपाम् । भरेषुजां सुक्षितिं
सुश्रवसम् । जयन्तं त्वामनु मदेम सीम । ²¹भवा
मित्रो न श्रेव्यो घृतासुतिः । विभूतद्युम्न एवया

द्युम्नेभिरस्मदीयैर्धनैर्द्युम्नी धनवान्मूत्वा नृचक्षा अभवो मनुष्येषु
ख्यातः संपन्नः । अस्मदीयोत्कर्षमेव त्वदीयोत्कर्षत्वेन भावयेत्यर्थः ॥

²⁰अथ विंशीमाह—हे सोम ! त्वामनु वयं मदेम दृष्यात्म ।
कीदृशं ? युत्स्वषाढं युद्धेषु केनाप्यतिरस्कार्यं पृतनासु स्वकी-
यसेनासु परिम पालकं पूरकं वा सुवर्षां स्वर्गप्रदं अप्स्वां जल-
प्रदं वृजनस्य गोपां बलस्य रत्नकं भरेषुजां सङ्ग्रामेषु रक्ष-
णाय प्रादुर्भवन्तं सुक्षितिं शोभननिवासं सुश्रवसं शोभनकीर्तिं
जयन्तं जयोपेतम् । एतयोः ऋचोः “सौम्यं बभ्रुं ज्योगामयावी” *
इत्यस्य पशोः सूक्ते प्रतीकद्वयमात्रानाम्—“अषाढं युत्सु त्वं
सोम क्रतुमिः” † इति ॥

²¹अथैकविंशीमाह—हे विष्णो ! त्वं मित्रो न मित्र इव
श्रेव्यः सुखहेतुर्भव । कीदृशस्त्वं ? घृतासुतिर्वृतदानो विभूतद्युम्नः
प्रभूतधनयुक्त एवया एव एतव्यो गन्तव्यदेशस्तत्र गन्ता स-
प्रया उ कीर्तिसहितोऽपि । अधेत्यशब्दार्थः । अनन्तरं हे विष्णो !
विदुषाचिद्यष्टमशक्तेन केवलविद्यायुक्तेनापि ते स्तोम ऋध्यः त्व-
दीयं स्तोत्रं संपादनीयम् । हविष्मतो हविर्युक्तस्य यष्टुं शक्तस्य
यज्ञस्य राध्यो यज्ञेन त्वमाराधनीयः । द्रव्याभावादनुष्ठातुमशक्तस्य

उत्सप्रथाः ॥२८॥ अर्धा ते विष्णो विदुषाचिद्वध्यः ।
स्तोमो यज्ञस्य राध्यो हविष्मन्तः । ^{२९}यः पूर्व्याय
वेधसे नवीयसे । सुमज्जानये विष्णवे ददाशति ।
यो जातमस्य महतो महि ब्रवात् । सेदुश्श्र-

तज्जपेनैवानुष्ठानसंपूर्तिः । अत एवान्यत्राग्रायते—“यं यं कतुम-
धीते तेन तेनास्येष्टं भवति” * इति । स्मृतिरपि—

जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः ।

कुर्यादन्धज्ञ वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ इति ॥

^{२९}अथ द्वाविंशीमाह—यः पुमान्विष्णवे ददाशति हविर्द-
दाति । कीदृशाय विष्णवे ? पूर्व्याय जगतः पूर्वमेव भवाय वे-
धसे जगतो विधात्रे नवीयसे रामकृष्णाद्यवतोरिरत्यन्तं नूतनाय
सुमज्जानये सुष्ठु माद्यन्ती हृष्यन्ती लक्ष्म्याख्या जाया यस्या-
सौ सुमज्जानिस्तस्मै । यश्चान्यः पुरुषोऽस्य महतो विष्णोर्जातिं
रामकृष्णादिजन्मविशेषं महि ब्रवात् महत्त्वेन सर्वदा ब्रवीति । सेदुः
स एवोभयविधः पुमान्, श्रवोभिः श्रवणीयैर्हविर्दानमन्त्रैः स्तो-
त्रविशेषैश्च युज्यंचित् सर्वदा स्वेन युक्तमपि कामक्रोधलोभरूपं श-
त्रुमभ्यसदभितो निरस्यति । अत एव स्मर्यते—

त्रिविधं तरकस्यैतत् द्वारं नाशनमात्मनः ।

कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतच्चयं त्यजेत् ॥ इति ॥

वोभिर्गुज्यैचिदुभ्यसत् । ^{२०} तमु स्तोतारः पूर्य
 यथाविद ऋतस्य । गर्भं हविषा पिपर्तन । आऽ-
 स्य ज्ञानन्तो नामचिद्विवक्तन । बृहत्ते विष्णो
 सुमतिं भजामहे ॥२१॥ ^{२१} इमा धाना घृतस्नुवः ।
 हरी इहोपवक्षतः । इन्द्रं सुखतमे रथे । ^{२२} एष

^{२०} अथ त्रयोविंशीमाह—हे स्तोतारः! पुरुषाः! पूर्य जगतः
 पूर्वमेवावस्थितं तमु तमेव विष्णुं यथाविद यथावज्जानीत ।
 ज्ञात्वा चर्तस्य सत्यस्य देवस्य गर्भं गर्भवदन्तःस्थितं वेदप्रति
 पाद्यमित्यर्थः । तादृशं विष्णुं हविषा पिपर्तन पालयत पूरयत
 वा । तत्राशक्तौ यूयमस्य विष्णोर्नामचित् केशवनारायणादीनि ना-
 मानि जानन्तः शास्त्राचार्यमुखादवगच्छन्त आविवक्तन समन्ता-
 द्विशेषेण घृत निरन्तरं जपतेत्यर्थः । हे विष्णो! ते सुमतिं
 त्वदीयामनुग्रहबुद्धिं बृहद्भजामहे निरन्तरं सेवामह इत्यर्थः । ए-
 तास्तिस्व ऋचो वैष्णवे कर्मण्युपहोमार्थाः ॥

^{२१} अथ चतुर्विंशीमाह—घृतस्नुवो घृतं क्षरन्त्य इमा धाना
 भर्जितयवरूपा अस्माभिरुपकृष्टा इति शेषः । सुखतमेऽतिश-
 येन सुखप्रदे रथे समारूढं इन्द्रं हरी तदीयौ अश्वाविह धाना-
 युक्ते कर्मण्युपवक्षतः समीपं प्रापयतः । अयं मन्त्रः प्रातस्सवन
 उन्नीयमानसूक्तेऽन्तर्भावनीयः । अत एव बृहद्वै—“आ त्वा
 वहन्तु” इति सूक्तेऽन्तर्भाव्याम्नातः ॥

^{२२} अथ पञ्चविंशीमाह—द्वयो ऋचोर्व्यतिषकरूपोऽयं मन्त्रः । प्र

ब्रह्मा प्र ते महे । विदधे शंसिषु हरी । य ऋ-
त्विः प्र ते वन्वे । वनुषो हर्यतं मदम् । इन्द्रो
नाम घृतं न यः । हरिभिश्चारु सेचते । श्रुतो गुण

योगकाले हि तदुभयं व्यतिषज्य शंसनीयम् । अत एवात्र व्य-
तिषज्याम्रातः । अर्थस्तु विमज्जैवावबोद्धव्यः । तत्रैका द्विपदाऽ-
नुष्टुप् । इतरा चतुष्पदा जगती । तत्र द्विपदायाः पाठस्तु—
'एष ब्रह्मा य ऋत्विः । इन्द्रो नाम श्रुतो गुणे' इति ।
तस्यायमर्थः—इन्द्रो नाम यो देवतागणे श्रुतः प्रसिद्धः । ऋत्वि-
कतावृतौ तत्तत्कर्मकाले तत्तत्कर्म कर्तुमाविर्भवति, एष एवंभूत इन्द्रः
सदा ब्रह्मा प्रजापतिरेवेति । अयं द्विपदो मन्त्र एवमेवाच्छिद्र-
काण्डे समाम्रातः* । जगत्याः पाठस्तु—'प्र ते महे विदधे शं-
सिषु हरी । प्र ते वन्वे वनुषो हर्यतं मदम् । घृतं न यो हरि-
भिश्चारु सेचते । आ त्वा विशन्तु हरिवर्षसं गिरः' इति । हे
इन्द्र! महे विदधे महति यज्ञे हरी त्वदीयावश्वौ प्रशंसिषु प्र-
कर्षेण स्तुतवानस्मि । हर्यतं हरणीयं मदं मदहेतुं सोमं वनुषः
प्रार्थितवतः ते तव प्रवन्वे प्रकर्षेण ददामि । चारु घृतं न
समीचीनं घृतमिव महत्तं सोमं हरिभिः अश्वैर्युक्तोऽयमिन्द्रः सेचते
समवेति संख्यानुभवतीत्यर्थः । हरिवर्षसं हरितवर्णवपुर्युक्तं च पू-
र्वोक्तगुणयुक्तं त्वा त्वां मदीयाः स्तुतिरूपा गिर आविशन्तिवति ।
एतयो ऋचावर्षतिषङ्गपाठः केवलमदृष्टार्थ एवोपहोमेष्वाम्रातः । अयं
च व्यतिषक्तो मन्त्रो विद्वत्तपोदशस्तोत्रेऽन्तर्भावनीयः ।

आ त्वां विशन्तु ॥ ३० ॥ हरिर्वर्षसं गिरः । ^{३६}आ
 चर्षणिप्रा वृषभो जनानाम् । राजा कृष्टीनां पुरु-
 हूत इन्द्रः । स्तुतश्श्रवस्यन्नवसोपमद्रिक् । युक्त्वा
 हरी वृषणा यां ह्यर्वाङ् । ^{३७}प्र यत्सिन्धवः प्रसवं यदा-
 यन् । आपस्समुद्रं रथ्येव जग्मुः । अतश्चि-
 दिन्द्रस्सदंसो वरीयान् । यदी रथ्येव सोमः पृणति दु-

^{३६}अथ षड्विंशीमाह—हे! इन्द्र! त्वं वृषणा सेचनसमर्थो हरी
 अश्वो युक्त्वा रथे संयोज्य अर्वाङ् अस्मदाभिमुख आयाहि आगच्छ ।
 कीदृशस्त्वम्? आ समन्तात् चर्षणिप्राः चर्षणीनां मनुष्याणां यजमा-
 नरूपाणां फलैः पूरयिता जनानां देवलोकस्थानां मध्ये वृषभः श्रेष्ठः
 कृष्टीनां मनुष्याणां सर्वेषां स्वामी पुरुहूतः पुरुषु बहुषु यज्ञेष्वहूतः
 इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः स्तुतो यागकाले स्तोत्रैः स्तुतः श्रवस्यन्
 श्रवोऽन्ने हविस्तदिच्छन् अवसाऽस्मदीयरत्नगेन निमित्तेनोपमद्रिक्
 मत्समीपं प्राप्नुवन् । अयं च मन्त्रः सौत्रामण्यामैन्द्रस्य पशोर्व
 पायाः पुरोनुवाक्या । अत एव तत्र प्रतीकमास्रातम्—“आ चर्ष-
 णिप्रा विवेष यन्मा”* इति ॥

^{३७}अथ सप्तविंशीमाह—यद्यदा सिन्धवो नद्यः प्रसवामैन्द्रस्या
 नुज्ञां प्रकर्षेणायन्प्राप्नुवन् । द्वितीयो यच्छब्दस्तच्छब्दार्थे वर्त-
 मान उत्तरत्रान्वेति । तत्तदा रथ्येव रथपङ्क्तिरिव नदीप्रवाहगताः
 आपः समुद्रं जग्मुः । यथा राजमार्गे रथपङ्क्तिः शीघ्रं ग्रामान्तरं
 प्राप्नोति तद्वज्रदीगतो जलप्रवाहः सहसा समुद्रं प्राप्नोति । यद्य-

ग्वो अंशुः । १० ह्यामसि त्वेन्द्र याहावाङ् ॥ ३१
अरं ते सोमस्तनुवे भवाति । शतक्रतो मादयस्वा
सुतेषु । प्रास्मा अंव पृतनासु प्र युत्सु । ११ इन्द्रो-
य सोमाः प्रदिवो विद्वानाः । ऋभुर्येभिर्वृषपर्वा
विहायाः । प्रयम्यमाणान्प्रतिष् गृभाय । इन्द्र

स्मात्कारणात् ई इममिन्द्रं दुग्धः अभिषुतः सोमः अंशुः सोमरसभागः
पृणति पूरयति तद्वत् । अतश्चित् अत एव कारणादयमिन्द्रः सदसः
सभागतादेवसमूहात् वरीयान् अतिशयेन श्रेष्ठः ॥

१० अथाष्टाविंशीमाह—हे! इन्द्र! त्वां ह्यामसि अस्मिन्कर्मण्या-
ह्यामः । अर्वाङ् अभिमुखो याहि कर्मभूमिं गच्छ । ते तनुवे त्वदी-
याय शरीराय सोमः अस्माभिर्दीयमानः अरं भवाति अलं संपूर्णो
भवति । हे शतक्रतो! सुतेषु सोमेषु मादयस्व तं पीत्वा दृष्टो
भव । पृतनासु परकीयसेनासु प्रकर्षेण अस्मानव रक्ष । युत्सु
युद्धेषु च प्रकर्षेण रक्ष ॥

११ अथैकोनत्रिंशीमाह—प्रदिव इति पुरातननामसु पठितः, प्रदिवः
सोमाः पुरातनाः सोमा इन्द्राय विद्वाना इन्द्रार्थत्वेनैव विज्ञाताः ।
ऋभुः इन्द्रः येषां यैस्तोमैः वृषपर्वा वृषभवत्पीवराङ्गो विहायाः विशे-
षेण काश्यं हित्वाऽवस्थितः प्राति प्रत्येकं प्रयम्यमाणान् प्रकर्षे-
णास्माभिर्दीयमानान्सेमान् सुष्ठु गृभाय गृह्णाण । हे इन्द्र! वृषधूतस्य
वृषभवद्वीर्यवद्भिर्ग्रावभिरभिषुतस्य वृष्णः वीर्यवतस्सोमस्य रसं पिब ॥

पिव वृषधूतस्य वृष्णः । ^{३०}अहेडमान उपयाहि य-
ज्ञम् । तुभ्यं पवन्त इन्दवस्सुतासः । गावो न
वज्रिन्स्वमोको अच्छ ॥ ३२ ॥ इन्द्रागहि प्रथ-
मो यज्ञियांनाम् । ^३या ते काकुत्सुकृता या वरि-
ष्ठा । यया शश्वत्पिवांसि मध्व ऊर्मिम् । तया पा-
हि प्र ते अध्वर्युरस्थात् । सं ते वज्रो वर्ततामिन्द्र

^{३०}अथ त्रिशीमाह—हे इन्द्र ! अहेडमानोऽकृष्यन्सन् अस्मदीयं य-
ज्ञमुपयाहि सुतासः अभिपुना इन्दवः सोमाः तुभ्यं त्वदर्थं पवन्ते
दशापवित्रेण शोधिता भवन्ति । हे वज्रिन् ! इन्द्र ! यज्ञियानां
यज्ञार्हाणां देवाना मध्ये प्रथमस्सन् स्वमोको अच्छ स्वकीयं स्थान-
मभिलक्ष्य आगहि आगच्छ । तत्र दृष्टान्तः—गावो न यथा गावः
स्वकीयां गोशालां प्रत्यागच्छन्ति तद्वत् ॥

^{३१}अथैकत्रिशीमाह—हे इन्द्र ! या ते काकुत् जिह्वा मुकृता
प्रजापतिना सुष्टु निर्मिता । अत एव या जिह्वा वरिष्ठाऽति-
शयेन श्रेष्ठा । यया जिह्वया मध्वो मधुरस्य सोमस्योर्मिं तरङ्गं
तरङ्गाकारं रसं शश्वत् निरन्तरं पिबसि । तया जिह्वया पाहि ।
अध्वर्युरयं ते तव चागार्थं प्रास्थात् प्रस्थितः । हे इन्द्र ! ते
वज्रो गव्युः गा इच्छन् संवर्ततां सम्यक्प्रवर्तताम् । “प्र यत्सिन्धवः”
इत्यादयः पञ्चेन्द्रलिङ्गका मन्त्रा माच्यंदिनसवने शुक्रामन्थिग्रहप्रचारा-
त्पूर्वं प्रस्थितयाज्या द्रष्टव्याः ॥

गव्युः । ^{३३}प्रातर्युजा विबोधय । अश्विना वेह गच्छतम् । अस्य सोमस्य पीतये । ^{३४}प्रातर्यावाणा प्रथमा यजध्वम् । पुरा गृध्रादररुपः पिबाथः । प्रातर्हि यज्ञमश्विना दधाते । प्रशंसन्ति कवयः पूर्वभाजः । ^{३५}प्रातर्यजध्वमश्विना हिनोत । न सायमस्ति देव्या अजुष्टम् । उतान्यो अस्मद्यजते

^{३३}अथ द्वात्रिंशीमाह—हे होतः ! प्रातर्युजा प्रातःकालभोजनीयावश्विनौ विबोधय मन्त्रविशेषेण प्रबुद्धौ कुरु । हे अश्विना इह कर्मणि अस्य सोमस्य पानाय युवां गच्छतम् । अयं मन्त्र आश्विनग्रहस्य पुरोनुवाक्या ॥

^{३४}अथ त्रयस्त्रिंशीमाह—हे ऋत्विजः ! प्रातर्यावाणा प्रातस्सवनं गच्छन्तावश्विनौ प्रथमा प्रथमेव यजध्वम् । हे अश्विनौ गृध्रात् सोमयुक्तात् अररुपः अररुर्नामकादमुरात् पुरा पिबाथः इमं सोमरसं पिबतम् । हि यस्मात्कारणादेतावश्विनौ प्रातःकाले यज्ञं दधाते आश्विने शस्त्रे त्रयसगणे यज्ञमश्विनौ धारयतः तस्मात्कारणात् पूर्वभाजः पूर्वमेव देवान्भजमानाः कवयो विद्वांस ऋत्विज एतावश्विनौ प्रशंसन्ति ॥

^{३५}अथ चतुस्त्रिंशीमाह—हे ऋत्विजः ! प्रातःकाले यजध्वम् एतावश्विनौ हिनोत प्रीणयत । सायंकाले देव्या देवार्थं यागो नास्ति यस्मात्सायंकाले हुतं अजुष्टमप्रियम् । उत अपिच अस्मदन्यः कश्चिद्यजमानो विचार्यो विशेषेण पूजायुक्तो यद्यपि यजते तथाऽपि पूर्वः

विचायः । पूर्वैः पूर्वो यजमानो वर्नीयान् ॥३३॥

चाश्वजिद्यो गच्छतं नो दाशन्नानामभिथ्रीर्गमेम
सप्रथा भजामहे विशन्तु याह्यर्वाडिच्छं पिवाध-
ष्वट्च ॥३॥

नक्तं जाताऽस्योपधे । रामे कृष्णे असिक्नि च ।
इदं रजनि रजय । किलासं पलितं च यत् ।

पूर्वो यजमानो वर्नीयान् अत्यन्तं संभजनीयः तस्मादहमेव सर्वेभ्यः
पूर्वो यजामीत्यभिप्रायः । एते ऋचावाश्विने कर्मणि विकल्पिते
याज्ये ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः.

चतुर्थानुवाके प्रथमामृचमाह—अथ पञ्चभिर्मन्त्रैः श्वेतकुष्ठरोगं
विनाशयति—शरीरं रमणीयं करोतीति रामा । स्वयं कृष्णवर्णा ।
श्वेत्याविनाशेननामितं कृष्णवर्णं तस्मिन्प्रदेशे संपादयतीत्यसिक्नी ।
तथाविधे हे नील्याख्यौपधे ! त्वं नक्तं जाताऽसि । अत एवा-
न्धकारवल्लीवर्णा दृश्यसे । हे रजनि ! स्वकीयेन वर्णेन रज्जन-
क्षेमो ओपधे इदं श्वेतं शरीरं रजय स्वकीयवर्णेन रज्जितं कुरु ।
यत्किलासं श्वेतरोमाग्रस्तमङ्गं यच्च पलितं रोमादिकं तदिदं रज-
येति पूर्वब्रान्वयः । अत्र हरिद्रा रजनीति केचित् ॥

“किलासं च पलितं च । निरितो नाशया पृषत् ।
 आ नस्स्वो अंश्रुतां वर्णः । परां श्वेतानि पातय ।
 “असितं ते निलयनम् । आस्थानमसितं तव ॥३४
 असिक्रियस्योषधे । निरितो नाशया पृषत् । ‘अ-
 स्थिजस्य किलासस्य । तनूजस्य च यत्त्वचि ।

“अथ द्वितीयामाह—किलासं श्वित्ररोगाङ्गं पलितं चेत्येवं पृषत्
 यच्चित्ररूपं तन् इतश्शरीरान्निशेषेण नाशय । स्वो वर्णो देहस्य
 स्वकीयः पूर्वमिदो वर्णो नोऽस्मान् आसमन्तात् अंश्रुतां व्याप्नोतु ।
 श्वेतानि रोगरूपाणि परापातय विनाशय ॥

“अथ तृतीयामाह—हे ओषधे ! ते तव निलयनं निशेषेण
 लयनं लयप्राप्तिस्थानमङ्गमसितं कृष्णं भवति । न केवलं देहा-
 वयवः किंतु तत्र यदास्थानं वसतिरूपं तदसितं कृष्णं भव-
 ति । आ समन्तात्तिष्ठत्यत्रेत्यास्थानं नीलिप्रसेपेण वस्त्रं कृष्णं
 भवतीति प्रसिद्धमेतन् । अतो हे ओषधे ! त्वमासिकन्यसि तद्व-
 त्प्रापिकाऽसि । अस्मत्पृषत् बहुविधं रूपमितोऽस्मदीयशरीरात्
 निशेषेण नाशय ॥

“अथ चतुर्थीमाह—अस्थिजन्यं यत्किलासं श्वित्रं तनूजं
 मांसजन्यं यत्किलासं त्वचि यत्किलासं वर्तते यच्च कृत्यया
 परकीयाभिचारेण कृतं संपादितं किलासं तस्य सर्वस्य संबन्धि
 श्वेतं लक्ष्म श्वेतवर्णलाञ्छनं ब्रह्मणा परमेश्वरेण अनुगृहीतोऽहं
 अनीनशं नाशितवानस्मि ॥

कृत्यया कृतस्य ब्रह्मणा । लक्ष्मं श्वेतमनीनशम् ।
 'सरूपा नाम ते माता । सरूपो नाम ते पिता ।
 सरूपाऽस्योषधे सा । सरूपमिदं कृधि ॥ ३५ ॥ शु-
 नश्च हुवेम मघवानमिन्द्रम् । अस्मिन्भरे नृतमं
 वाजसातौ । शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु । घ्नन्तं
 वृत्राणि संजितं धनानाम् । धुनुथ द्यां पर्वतान्दा-

५ अथ पञ्चमीमाह—हे ओषधे! ते माता तव मातृस्थानीया
 भूमिः सरूपा नाम त्वया समानरूपैव कृष्णभूमिरित्यर्थः ।
 ते पिता तव पितृस्थानीयो चीनविशेषः सरूपो नाम कृष्ण-
 वर्णतया समानरूपः । एताभ्यामुत्पन्ना सा त्वमपि सरूपाऽसि
 कृष्णवर्णतया तयोर्मातापित्रोः समानरूपाऽसि । तस्मादिदं श्वेत-
 रूपरोगग्रस्तं शरीरं सरूपं कृधि त्वया समानरूपं कृष्णवर्णं
 कुरु । एतेषां पञ्चानां मन्त्राणां श्वेतरोगनिवारणौषध्यभिमन्त्रणे
 विनियोगो द्रष्टव्यः ॥

६ अथ षष्ठीमाह—वाजसातौ अन्नप्रदे अस्मिन्भरे भरणीये सङ्ग्रामे
 इन्द्रं हुवेम आह्वयाम । कीदृशं! शुनं सुखरूपं मघवानं धन-
 युक्तं नृतमं पुरुषश्रेष्ठं शृण्वन्तं अस्मदाहानस्य श्रोतारं समत्सु यु-
 द्धेषु ऊतये अस्मद्वत्तार्य उग्रं कोपयुक्तं वृत्राणि घ्नन्तं शत्रून्मारयन्तं
 धनानां संजितं सम्यक्संपादकम् । अयं मन्त्रो विजयार्थेन्द्रकर्म-
 ण्युपहोमार्थः ॥

७ अथ सप्तमीमाह—हे पृथिवीमातरः! पृथैरुत्पन्ना मरुतः! तया

शुषे वसु । नि वो वना जिहते यामनो भिया ।
 कोपयथ पृथिवीं पृथिमातरः । युधे यदुग्राः पृष-
 तीरयुग्ध्वम् । प्रवेपयन्ति पर्वतान् । विविश्वन्ति
 वनस्पतीन् ॥ ३६ ॥ प्रोऽवारत मरुतो दुर्मदा इव ।
 देवास्सर्वया विशा । पुरुत्रा हि सदृढसि ।

च ब्राह्मणम्—“पृथिव्यै वै पयसो मरुतो जाताः”* इति ।
 तादृशा यूयं यद्यदा युधे युद्धार्थमागतास्सन्तः पृषतीर्भवदीयाः
 अश्वा अयुग्ध्वं रथे योजितवन्तः तदानीमेव द्यां धूनुय द्युलोकं
 कम्पयथ, तथा पर्वतान्धूनुय । दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय
 वसु धनं धूनुय प्रयच्छथेत्यर्थः । वो युष्माकं यामनः गमनवेगात् व-
 नानि सर्वाणि भिया भीत्यैव निजिहते न्यग्भूतानि पतन्ति । तथा पृ-
 थिवीं कोपयथ भूमिं क्षोभयथ ॥

अथाष्टमीमाह—हे मरुतः ! भवन्तः पर्वतान् प्रवेपयन्ति कम्पय-
 न्ति, तथा वनस्पतीन् विविश्वन्ति विविधमुन्मीलयन्ति । प्रो प्रक-
 र्णेण अवारत धावत । कीदृशा भवन्तः ? सर्वया विशा प्रजया सह
 देवासो दीप्यमानाः । एते ऋचौ “पृथिव्यै दुग्धे प्रैयङ्गवं चरुं
 निर्वपेत्”* इत्येतस्मिन्कर्मणि याज्यानुवाक्ये द्रष्टव्ये ॥

अथ नवमीमाह—हे अग्ने ! त्वं पुरुत्रा बहुषु स्थानेषु सदृढ-
 सि समानोऽसि स्थित्वाऽप्यलिप्तोऽसीत्यर्थः । तथा चाहुः—
 “श्मशानेष्वपि तेजस्वी पावकोऽस्मिन्न लिप्यते” इति । विशो

विशो विश्वा अनु प्रभु । समत्सु त्वा हवामहे ।
¹⁰समत्स्वग्निमवंसे । वाजयन्तो हवामहे । वाजेषु
 चित्रराधसम् । ¹¹संगच्छध्वं संवदध्वम् । सं वो
 मनांसि जानताम् ॥ ३७ ॥ देवा भागं यथा पूर्वं ।
 संजानाना उपासत । ¹²समानो मन्त्रस्समिति-
 स्समानी । समानं मनस्सह चित्तमेषाम् । समा-

विश्वा अनु सर्वाः प्रजा अनुसृत्य प्रभु प्रकर्षेण दाहपाकादि-
 नोपकारको भवसि । समत्सु युद्धेषु त्वां हवामहे आह्वयामः ॥

¹⁰अथ दशमीमाह—वाजयन्तोऽलमिच्छन्तो वयं समत्सु युद्धेषु
 अवसे अस्माकं रक्षणाय अग्निं हवामहे आह्वयामः । कीदृशं वा-
 जेषु अत्रेषु विषयेषु चित्रराधसं आश्रयं यथा भवति तथा साध-
 कम् । एतच्च मन्त्रद्वयं विजयार्थाग्नये कर्मणि द्रष्टव्यम् ॥

¹¹अथैकादशीमाह—समानैस्सह विप्रियाः ! हे पुरुषाः ! यूयं
 संगच्छध्वं परस्परं संगता भवत । संवदध्वं संवादं कुरुत
 एको भोक्तुं कार्यमिव । वो युष्माकं मनांसि संजानतां पर-
 स्परं समितिं जानन्तु । यथा पूर्वं देवा संजानानाः परस्पर-
 समितिं जानन्तो भागमुपासत स्वस्वभागमविघ्नानानुभूतवन्तस्तद्वत् ॥

¹²अथ द्वादशीमाह—मन्त्रो मन्त्रालोचनं कार्यविचारः समानः
 एकरूपोऽस्तु । तथा समितिः समानी अन्योन्यसंगमोऽप्येकरूपोऽ-
 स्तु । मनः समानमेकविषयमस्तु । एषां चित्तं सहतिष्ठतु ।

नं केतो अ॒भि स॒र॒भ॒ध्वम् । सं॒ज्ञाने॒न वो ह॒वि-
षा य॒जामः । ¹³स॒मा॒नी व॒ आकू॑तिः । स॒मा॒ना ह॒-
द॒या॒नि वः । स॒मा॒नम॑स्तु वो मनः । यथा व॒स्तु-
स॒हाऽस॑ति ॥ ३८ ॥ ¹⁴सं॒ज्ञाने॒न न॒स्त्वैः । सं॒ज्ञान॒म-
र॒णैः । सं॒ज्ञाने॒मश्वि॒ना यु॒वम् । इ॒हास्मा॑सु नियं-
च्छतम् । ¹⁵सं॒ज्ञाने॒ मे बृ॒हस्प॑तिः । सं॒ज्ञान॑र॒ सवि॒-

ऊहापोहस्यमन्तःकरणं मनः । वस्तुज्ञानावस्थितमन्तःकरणं चित्तम् ।
समानं केतो अभि सहवासस्थानमभिलक्ष्य संरभध्वं प्रयतध्वम् ।
वो युष्माकं विप्रातिपन्नानां देवानां संज्ञानेन संप्रातिपत्तिनिमित्तेन हविषा
यजामः ॥

¹³अथ त्रयोदशीमाह—वो युष्माकं आकूतिस्समानी संकल्प
एकरूपोऽस्तु । वो युष्माकं हृदयानि कार्यनिश्चायकान्यन्तःकर
णानि समाना एकरूपाणि भवन्तु । वो युष्माकं मन ऊहा-
पोहरूपं मननसामर्थ्यं च समानमेकरूपमस्तु । किं बहुना, वो
युष्माकं सर्वं कार्यं सुसहा सुखेन सहावस्थितं यथा असति अति-
शयेन प्रकारेण भवति तथाऽस्तु ॥

¹⁴अथ चतुर्दशीमाह—नोऽस्माकं स्वैः स्वकीयैः पुरुषैस्सह सं-
ज्ञानमैकमत्यमस्तु । अरणैर्गमनैर्व्यवहारविशेषैः संज्ञानमैकमत्यमस्तु ।
हे अश्विनौ! युवामिह लोके अस्मासु सर्वेष्वपि संज्ञानमैकमत्यं
नियच्छतं नियतं कुरुतम् ॥

¹⁵अथ पञ्चदशीमाह—बृहस्पतिर्देवो मे मदीयसंवस्य संज्ञानमैक-

ताऽकरत् । संज्ञानमश्विना युवम् । इह मह्यं नि-
यच्छतम् । "उपच्छायामिव घृणैः । अगन्म शर्म
ते वयम् ॥ ३९ ॥ अग्ने हिरण्यसंदृशः । "अदब्धेभि-
स्सवितः पायुभिष्टुम् । शिवेभिर्य परिपाहि नो
गयम् । हिरण्यजिह्वस्सुविताय नव्यसे । रक्षा

मत्वं करोतु । सविता च संज्ञानमेकमत्वं करोतु । हे अश्विनौ ! युवां
मह्यं मदर्थं इह मदीये जने संज्ञानं नियच्छतम् । संगच्छध्वमि-
त्यादयः पञ्च मन्त्राः "यस्मान्नैर्मियो विप्रियस्यात्तमेतया सं-
ज्ञान्या याजेयत्" * इत्यस्मिन्कर्मणि द्रष्टव्याः ॥

¹⁶ अथ षोडशीमाह—हे अग्ने ! हिरण्यसंदृशः सुवर्णवत्सम्यग्द-
श्यमानस्य ते तव शर्म शरणं गृहं उप समीपे वयमगन्म प्राप्ताः
स्मः । तत्र दृष्टान्तः घृणैश्छायामिव । यथा लोके आदित्यस्य
रश्मैश्छायाभूतां शालां प्राप्नुवन्ति तद्वत् । अयं मन्त्र आग्नेयकर्मणि
द्रष्टव्यः ॥

¹⁷ अथ सप्तदशीमाह—हे सवितः ! त्वमदब्धेभिरहिंसकैः शिवेभिः
शान्तैः पायुभिः पालनोपायैः अद्यास्मिन्कर्मणि नो गयं अमस्मदीयं
गृहं परिपाहि सर्वतः पालय । हिरण्यजिह्वः स्वर्णसंदृशजिह्वायुक्तस्सन्
नव्यसे अत्यन्तं नूतनाय सुविताय शोभनगमनाय सम्यगनुष्ठानाय
रत्न विघ्नान्परिहर । अवशः स नोऽस्मदीयमयं शंसन् निन्दां कुर्वन्
यो वैरी वर्तते स नोऽस्माकं माकिरीशत बाधितुं समर्थो मा भूत् ।
अयं मन्त्रः सावित्रे कर्मणि द्रष्टव्यः ॥

मार्किनो अघशंस ईशत । ¹⁸मदेमदे हि नो
ददुः । यूथा गवामृजुक्तुः । संगृभाय पुरू शता ।
उभया हस्त्या वसु । शिशीहि राय आभर ॥ ४० ॥
¹⁹शिप्रिन्वाजानां पते । शचीवुस्तवं दुःसना । आ
तू न इन्द्र भाजय । गोष्वश्वेषु शुभ्रपु । सहस्रेषु
तुवीमघ । ²⁰यदेवा देव हेडनम् । देवासश्चकुमा

¹⁸ अथाष्टादशीमाह — ऋजुक्रतुरकुटिलकर्मा अगमिन्द्रो नोऽस्माकं
मदेमदे तदातदा हर्षनिमित्तं गवां यूथा ददुः गोसमूहान्प्रयच्छ-
ति । हे इन्द्र ! उभया हस्त्या उभयोर्हस्तयोः पुरू शता बहूनि
शतानि संगृभाय सम्यग्गृहीत्वा वसु धनं शिशीहि अस्मभ्यं प्रयच्छ ।
पुनरपि रायो धनानि आभर संपादय ॥

¹⁹ अथैकोनविंशीमाह — शिप्रशब्दो हनुवाचकः । शोभनहनुयु-
क्तः शिप्री । वाजानां पतिरन्नपालकः । शचीवान् शक्तिमान् । तुवीमघो
बहुलधनः । तादृश हे इन्द्र ! तव दुःसना त्वत्संवन्धिनि दंसनशब्दा
भिधेये अस्मिन्कर्मण्यनुष्ठिते सति शुभ्रपु निर्मलेषु सहस्रेषु सहस्र-
संख्याकेषु गोष्वश्वेषु च नोऽस्मान् आतु भाजय समन्तात्सदा मा-
गिनः कुरु । एतच्च मन्त्रद्वयमैन्द्रे कर्मणि द्रष्टव्यम् ॥

²⁰ अथ विंशीमाह — हे देवासः ! दीप्यमाना आदित्या देवाः !
देवहेलनं देवावज्ञारूपं पापं यद्वयं चकृम यूयमादित्या ऋतस्य
यज्ञस्य ऋतेन सत्येन शास्त्रीयेणास्मदनुष्ठानेन मां तस्मात्पापान्मुञ्चत
मुक्तं कुरुत ॥

वयम् । आदित्यास्तस्मान्मा यूयम् । ऋतस्यर्तेन
 मुञ्चत । ^{२०} ऋतस्यर्तेनादित्याः ॥ ४१ ॥ यजत्रा मु-
 ञ्चतेह मां । यज्ञैर्वो यज्ञवाहसः । आशिक्षन्तो न
 शेकिम । ^{२१} मेदस्वता यजमानाः । स्तुचाऽऽज्येन
 जुह्वतः । अकामा वो विश्वे देवाः । शिक्षन्तो नोप-
 शेकिम । ^{२२} यदि दिवा यदि नक्तम् । एन एनस्यो-
 ऽकरत् । भूतं मा तस्माद्भव्यं च । द्रुपदादिव मु-

^{२०} अथैकविंशीमाह—हे आदित्याः ! यजत्रा यष्टव्या यूयमिहा-
 स्मिँल्लोके ऋतस्यर्तेन सम्यगनुष्ठानेन मां पापादस्मान्मुञ्चत । हे य-
 ज्ञवाहसः ! यज्ञनिर्वाहका देवाः ! वो युष्मत्संबन्धिभिर्व्यज्ञैः शेकिम
 पापं नाशयितुं शक्ता भवेम । तत्र दृष्टान्तः—आशिक्षन्तो न
 यथा यज्ञसंबन्धिनीं सर्वतः शिक्षां कुर्वन्त आचार्याः शक्तास्तद्वत् ॥

^{२१} अथ द्वाविंशीमाह—हे विश्वे देवाः ! मेदस्वता सारयुक्तेनाज्येन
 पूर्णया स्तुचा जुह्वतः होमं कुर्वन्तोऽकामाः फलकामनाराहिता य-
 जमाना वयं वो युष्माकं प्रसादादुपशेकिम पापं नाशयितुं सर्वथा
 शक्ताः स्मः । शिक्षन्तो नेति दृष्टान्तः पूर्ववत् ॥

^{२२} अथ त्रयोविंशीमाह—एन इच्छतीत्येनस्यः पूर्वं पापप्रवृत्तोऽहं
 रात्रौ दिवसे वा एनोऽकरत् पापं कृतवानस्मि । कीदृशमेनः ? भूतं
 भव्यं च । किञ्चिदेनः पूर्वमेव निष्पन्नं अन्यत्तु कर्तुमुद्युक्तम् ।
 तस्मात्सर्वस्मात्पापान्मामादित्यो मुञ्चतु । तत्र दृष्टान्तः—द्रुपदादिव

श्वतु । ²⁴द्रुपदादिवेन्मुमुचानः । स्विन्नस्त्रात्वी मला-
दिव । पूतं पवित्रेणेवाज्यम् । ²⁵उद्वयं तमसस्प-
रि । पश्यन्तो ज्योतिरुत्तरम् । देवं देवत्रा सूर्यम् ।
अगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ ४२ ॥

तवं कृधि वनस्पतीञ्जानतामसन्ति वयं भरादि-
त्याश्च नवं च ॥ ४ ॥

अपराधिनां पादे प्रतिमोचिनं काष्ठं द्रुपदं यथा कृपालुः स्वामी
अस्माद्वन्धनादपराधिनं मोचयति तद्वत् ॥

²⁴अथ चतुर्विंशीमाह—विश्वे सर्वे देवाः मामेनसः पापान्मु-
ञ्चन्तु मृक्तं कुर्वन्तु । तत्र दृष्टान्तत्रयम्—द्रुपदात्पादवन्धनरूपात्
काष्ठात् मुमुचान इवेत् यथा तथेत्यर्थः । स्विन्नः स्वेदव्यासगात्रः
स्त्रात्वी स्नानं कृत्वा यथा मलान्मुच्यते तद्वत् । पवित्रेणोत्पवनसा-
धनेन आज्यं यथा पूतं तद्वत् ॥

²⁵अथ पञ्चविंशीमाह—तमसस्परि तमसः अन्वकारात् परि ऊर्ध्वं
उत्तरमुत्कृष्टं ज्योतिः उत्पश्यन्त उत्कर्षेण पश्यन्तो वयं देवत्रा देवेषु
मध्ये देवं द्योतमानं सूर्यरूपमुत्तमं ज्योतिः अगन्म प्राप्ताः स्मः ।
'यद्देवा देवहेडनम्' इत्येताः पट्टचः पापलघार्ये कर्मणि द्रष्टव्याः ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः.

१ वृषा सो अंशुः पवते हविष्मान्त्सोमः । इन्द्रस्य भाग ऋतयुश्शतायुः । स मा वृषाणं वृषभं कृणोतु । प्रियं विशां सर्ववीरं सुवीरम् । कस्य वृषां सुते सचा । नियुत्वान्वृषभो रणत् । वृत्रहा सोमपीतये । यस्ते शृङ्ग वृषो नपात् । प्रणपात्कु-

१ अथ पञ्चमेऽनुवाके प्रथमामृचमाह—सोमो बल्ल्यात्मकः पवते शुद्धो भवति । कीदृशः सोमः । वृषा कामानां वर्धयिता सः प्रसिद्धः अंशुः बहुभिरंशुभिर्युक्तः हविष्मान् हविषो निष्पादकः इन्द्रस्य भागो भक्षणीयः ऋतयुः यज्ञहेतुः शतायुः शतसंवत्सरस्यायुषः प्रदाता तादृशः सोमः मां यजमानं वक्ष्यमाणविशेषणोपेतं कृणोतु करोतु । कैर्विशेषणैरुपेतं ? वृषाणं सचकं वृषभं श्रेष्ठं विशां प्रजानां प्रियं प्रीतिहेतुं सर्ववीरं सर्वेषां मध्ये वीर्योपेतं सुवीरं शोभनैर्वीरैः पुत्रैर्युक्तम् ॥

२ अथ द्वितीयामाह—कस्योदकस्य वृषा वर्धिता सुतेऽभिपुते सोमे सचा समवेतः नियुत्वान् नियुद्धिरश्वविशेषैर्युक्तः वृषभः श्रेष्ठः वृत्रहा वैरिघातकः इन्द्रः सोमपीतये सोमपानाय रणत् रमते ॥

३ अथ तृतीयामाह—शृङ्गादिशब्दैस्त्रिभिः सोमः संबोध्यते । अथवा इन्द्रस्य संबोधनानि । शृङ्गवच्छ्रेष्ठकामाभिवर्षको नपात् नपातयिता अस्माकमविनाशहेतुरीदृश इन्द्रो योऽयं कुण्डपाय्यः एतन्नामकः सोमयागविशेषः प्रणपात् प्रकर्षेण नपातयिता तृप्तिहेतुरित्यर्थः । अस्मिन्क्रतौ ते मनः नितरा आ समन्तात् दग्ने घृतवान् ॥

ण्डुपाय्यः । न्यस्मिन्दध्र आ मनः ॥ ४३ ॥ 'तश्च
सध्रीचीरूतयो वृष्णिन्यानि । पौंस्यानि नियुत-
स्सश्चुरिन्द्रम् । समुद्रं न सिन्धव उक्थशुष्माः । उरु-
व्यचंसं गिर आविशन्ति । इन्द्राय गिरो अनि-
शितसर्गाः । अपः प्रैरयन्त्सगरस्य बुध्नात् । यो
अक्षेणेव चक्रिया शचीभिः । विष्वक्स्तम्भं पृथि-

‘अथ चतुर्थीमाह—सध्रीचीः सह प्रवर्तमानाः उतयः रक्षा-
हेतवः कर्मविशेषाः पौंस्यानि पुंसंवन्धीनि वृष्णिन्यानि सेचनानि
कामवर्षणानि वा नियुतोऽश्वाश्च तमिन्द्रं सश्चुः संवदन्ति । तत्र
दृष्टान्तः—समुद्रं न सिन्धवः यथा समुद्रं नद्यः प्राप्नुवन्ति
तद्वत् । अथवा वक्ष्यमाणार्थेऽयं दृष्टान्तः—उक्थशुष्माः उक्थैः
शस्त्रैः शुष्माः प्रचला गिरोऽस्मदीयाः स्तुतिरूपा वाच उरुव्य-
चसमत्यन्ततृप्तिरुक्तमिन्द्रमाविशन्ति ॥

‘अथ पञ्चमीमाह—य इन्द्रः शचीभिः शक्तिभिः पृथिवीं विष्वक्
स्तम्भं सर्वतः स्तम्भितवान् । उत अपिच द्यां द्युलोकमपि विष्वक्
स्तम्भम् । तत्र दृष्टान्तः—अक्षेणेव चक्रिया यथा रथस्याक्षेण चक्रिया
चक्रद्वयं स्तम्भितं तद्वत् । तादृशायेन्द्रायास्माभिः प्रयुज्यमानाः
स्तुतिरूपा गिरोऽनिशितसर्गा अतीक्ष्णस्वभावा अपः सगरस्य स-
मुद्रसमानस्य मेघस्य बुध्नात् मूलात् प्रैरयन् । अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः
स्तूयमान इन्द्रो वृष्टिं प्रयच्छतीत्यर्थः । ‘आपो वै शान्ताः’*
इति श्रुतेरनुभवाच्चापामतीक्ष्णस्वभावत्वम् ॥

वीमुत द्याम् । ^१अक्षोदयच्छवसा क्षामं वृध्रम् ।
 वार्णवात्स्तविषीभिरिन्द्रः ॥ ४४ ॥ दृढान्यौघादुश-
 मान् ओजः । अवाभिनत्ककुभः पर्वतानाम् । ^२आ
 नो अग्रे सुकेतुना । रयिं विश्वायुपोषसम् । मा-
 र्डीकं धेहि जीवसे । ^३त्व॑ सोम महे भगम् । त्वं

^१अथ षष्ठीमाह—अथमिन्द्रः शवसा स्वकीयेन बलेन क्षाम
 क्षीणं वृध्रं मेघमूलं अक्षोदयत् उदकपूरणं कृत्वा प्रेरितवान् । तत्र
 दृष्टान्तः—वार्णवातो वार्णवायुः जलं यथा प्रेरयति तद्वत् । ओ-
 जो बलं उशमानः कामयमानो दृढानि मेघमूलानि औघात् हतवान्-
 ज्ञेन भिन्नवान् । पर्वतानां ककुभः शिखराणि महावृष्ट्या वज्रेण
 अवाभिनद्विलान्यकरोत् । वृषा स इत्यादयः षण्मन्त्रा ऐन्द्रे सौ-
 मिके कर्मणि द्रष्टव्याः । 'त॑ सघ्रीचीः' इत्यस्य तु सौत्रा-
 मण्यामैन्द्रे पशावप्यस्ति विनियोगः । अत एव तत्र प्रतीकमा-
 न्नातम् 'त॑ सघ्रीचीः'* इति ॥

^२अथ सप्तमीमाह—हे अग्रे ! सुकेतुना शोभनेन ज्ञानेन युक्तस्त्वं
 विश्वायुपोषसं विश्वस्यायुषः पोषणे क्षमं रयिं धनं मार्डीकं
 अतिशयेन मुखसाधनभूतं जीवसे अस्माकं जीवनाय आधेहि सर्वतः
 संपदाय ॥

^३अथाष्टमीमाह—हे सोम ! त्वं महे महते वृद्धाय भगं सौ-
 भाग्यं दधासि संपादयसि । तथा त्वं ऋतायते यज्ञमिच्छते यूने

यूनं ऋतायुते । दक्षं दधासि जीवसे । रथं युज्जते
मरुतंशुभे सुगम् । सूरौ न मित्रावरुणा गवि-
ष्टिषु ॥ ४६ ॥ रजांसि चित्रा वि चरन्ति तन्यवः ।
दिवस्संभ्राजा पयसा न उक्षतम् । ^{१०}वाचं सु मि-
त्रावरुणाविरावतीम् । पर्जन्यश्चित्रां वदति त्विषी-
मतीम् । अन्ध्रा वसत मरुतस्सु मायया ।

यौवनोपेताय यजमानाय जीवसे जीवनार्थं दक्षं समर्थं धनं
दधासि संपादयसि । एते उभे ऋनौ चातुर्मास्यान्तर्गतमहा-
पितृयज्ञे आज्यभागयोः पुरोनुवाक्ये । तथा च सूत्रकार आह—
'जीववन्तावाज्यभागौ यजत्या नो अग्ने सुकेतुना' इति ॥

"अथ नवमीमाह—मरुतो देवाः शुभे कर्मणि सुगं शोभनं
गमनसाधनं रथं युज्जते अश्वैर्योजयन्ति । तत्र दृष्टान्तः—सूरौ न
यथा सूर्यो रथं युनक्ति तद्वत् । हे मित्रावरुणौ ! गविष्टिषु भू-
माविष्यमाणाः क्षेत्रादिसंपत्तयो गविष्टयः तामु निमित्तभूतासु चि-
त्रा विचित्राणि रजांसि रजनीयानि जलानि वितन्यवः विस्तार-
यन्तो मरुतो विविधं चरन्ति । तद्वद्युक्तामपि दिवः सकाशात्स-
म्भ्राजा पयसा सम्यग्वाजमानेन क्षेत्रोपकारिणा जलेन नोऽस्मान्
उक्षतं सिञ्चतम् ॥

^{१०}अथ दशमीमाह—हे मित्रावरुणौ ! अयं पर्जन्य इरावतीमन्त्र-
साधनभूतां चित्रां बहुविधां त्विषीमतीं त्विड्भिर्विद्युद्भिर्द्युक्तां वाचं
गर्जनध्वनिरूपां वदति करोतीत्यर्थः । अरुणां विद्युद्भिर्द्युक्तेनारु-
णवर्णां अरेपसं रेपसा वृष्टिप्रतिबन्धकेन पापादिना रहितां द्यां

द्यां वर्षयतमरुणामरेपसम् । "अयुक्तं सुप्तं शुन्ध्यु-
वः । सूर्यो रथस्य नस्त्रियः । तानिर्याति स्वयु-
क्तिभिः । "वहिष्ठेभिर्विहरन् यासि तन्तुम् ॥ ४७ ॥
अव्ययन्नसितं देव वस्वः । दविध्वतो रश्मय-

मेवयुक्तां दिवं वर्षयतम् । हे मित्रावरुणौ ! युवां वृष्टियुक्तां कुरुतम् । हे मरुतः ! यूयमपि मायया धूमज्योतिरादिभिर्मैवनिष्पादिकथा भवदीयया मायाशक्त्या अत्रा विचित्राण्यभ्राणि मुवसत सुष्ठु वासयत संपादयतेत्यर्थः । एतच्च मन्त्रद्वयं वृष्टिहेतोर् मित्रावरुणकर्मणि विनियोक्तव्यम् ॥

^{११}अथैकादशीमाह—सूरः सूर्यो रथस्य स्वकीयस्य नस्त्रियः अपातनहेतुव्रणमविनाशयितुं शुन्ध्युवः शुद्धान् सप्तमंख्याकान् अयुक्तं रथे योजितवान् । स्वयुक्तिभिः स्वेन योजिताभिस्सह याति प्रतिदिनं गच्छति ॥

^{१२}अथ द्वादशीमाह—हे देव ! सूर्य ! वहिष्ठेभिरतिशयेन बहून् क्षमैरश्वैर्विहरन् तत्रतत्र क्रीडन् तन्तुं रश्मिविस्तारं यासि प्राप्नोषि । किं कुर्वन् ! अमितमन्वकारमव्ययन् विनाशयन् । वस्वः वासयितारमाह—उदकमन्वकारं दाबिध्वतः दोधूयमानाः विनाशनसमर्थाः सूर्यस्य रश्मयोऽप्यन्तरिक्षमव्यये तमोऽन्वकारमवावृत्तिनाशितवन्तः । अक्षब्दोऽप्यन्तरिक्षनामसु पठितः । तमोविनाशने दृष्टान्तः—चर्मवयया दृष्टेरावरकं पटलरूपं चर्मोपनयति तद्वत् । एतच्चोभयं सौम्यं कर्मणि द्रष्टव्यम् ॥

स्सूर्यस्य । चमेवावाधुस्तमो अप्स्वन्तः । ^{१३}पर्जन्या-
य प्रगायत । दिवस्पुत्राय मीढुषे । स नो यवसं-
मिच्छतु । ^{१४}अच्छा वद तवसं गीर्भिराभिः । स्तु-
हि पर्जन्यं नमसा विवास । कनिक्रददृषभो जी-
रदानुः । रेतो दधात्वोषधीषु गर्भम् ॥ ४८ ॥ ^{१५}यो
गर्भमोषधीनाम् । गवां कृणोत्यर्वताम् । पर्जन्यः

^{१३}अथ त्रयोदशीमाह—हे ऋत्विजः ! पर्जन्याय पर्जन्यदेवाय
प्रगायत प्रकर्षेण गानं कुरुत । कीदृशाय दिवस्पुत्राय स्वर्ग-
लोकस्य पुत्रस्थानीयाय मीढुषे सेचनसमर्थाय । स च पर्जन्यो
नोऽस्मदर्थं यवसं तृणसस्यादिकमिच्छतु वृष्टिद्वारेण संपादयत्वित्-
त्यर्थः ॥

^{१४}अथ चतुर्दशीमाह—हे पर्जन्यदेव ! तवसमच्छास्मद्धितं बल-
मभिलक्ष्य वद गर्जनरूपं शब्दं कुरु । येन गर्जनेन वृष्टिद्वार-
ाऽस्माकं बलं संपद्यते तथा गर्जनं कुरु । हे ऋत्विक्समूह !
आभिर्गीर्भैर्वैदिकीभिः स्तुतिभिः पर्जन्यदेवं स्तुहि । नमसा विवास
सर्वो जनो नमस्कारेण परिचर्यां चकार । कनिक्रदत् पुनःपुनर्ग-
र्जन्वृषभो वर्षणक्षमो जीरदानुरस्मज्जीवनहेतुरयं पर्जन्यः ओषधीषु
गर्भं रेतः गर्भकारणबीजं दधातु स्यापयतु ॥

^{१५}अथ पञ्चदशीमाह—यः पर्जन्य ओषधीनां गवामर्वतामश्वानां
पुरुषीणां मनुष्यस्त्रीणां च गर्भं कृणोति करोति स पर्ज-
न्योऽभीष्टं साधयत्विति शेषः ॥

पुरुषीणाम् । ¹⁴ तस्मा इदास्ये हविः । जुहोता म-
धुमत्तमम् । इडां नस्संयतं करत् । ¹⁵ तिस्रो य-
दग्ने शरदस्त्वामित् । शुचिं धृतेन शुचयस्सपर्यन् ।
नामानि चिदधिरे यज्ञियानि । असूदयन्त तनुव-

¹⁶अथ षोडशीमाह—यः पर्जन्यदेवः गर्भप्रदः तस्मा इत् तस्यैव
पर्जन्यस्य देवस्य आस्ये मुखे हे ऋत्विजः ! हविर्जुहोत । कीदृशं
हविः ? मधुमत्तममतिशयेन मधुरम् । स च पर्जन्योऽस्माकं संयतं
सम्यह्नियतमिदामन्नं करत् करोतु । पर्जन्यायेत्यादिमन्त्रचतुष्टयं पर्ज-
न्यदेवताके कर्मणि द्रष्टव्यम् । अत एव सूत्रकारश्चातुर्मास्येष्व-
न्वारम्भणीयेष्टौ पर्जन्यचरुं विधाय तत्र पर्जन्यायेति मन्त्रद्वयं
विनियुक्तवान् ॥

¹⁷अथ सप्तदशीमाह—हे अग्ने ! यदास्मात्कारणात्तिस्रः शरदः
त्रिर्नसंवत्सरान् शुचयः शुद्धा मरुतः शुचि त्वामित् शुद्धात्मानं
त्वामेव धृतेन सपर्यन् परिचरन् । तस्मात्कारणाद्यज्ञियानि यज्ञ-
योग्यानि नामानि चित् दधिरे नामान्यपि धृतवन्तः । तानि च
मरुतां नामान्यन्यत्राऽस्मात्तानि 'ईदृह्चान्यादृह्च' * इत्यादीनि । ते
च मरुतः मुजातास्तनुवः सुष्टु समुत्पन्नाः स्वकीयास्तनूः असूदयन्त
अन्तरिक्षे प्रेरितवन्तः । अयं मन्त्र आग्नेये कर्मणि द्रष्टव्यः ॥

¹⁸अथाष्टादशीमाह—शुनो वायुः सीर आदित्यः । हे शुना-
सीरौ ! नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं मिमिक्षतं धृतादिद्रव्येण सेकुमिच्छतम् ।

स्तुजाताः ॥ ४९ ॥ ^{१८} इन्द्रश्च नशुनासीरौ । इमं
 यज्ञं मिमिक्षतम् । गर्भं घत्तुं स्वस्तये । ^{१९} ययोरि-
 दं विश्वं भुवनमाविवेश । ययोरानन्दो निहितो
 महश्च । शुनासीरावृतुभिस्संविदानौ । इन्द्रवन्तौ
 हविरिदं जुषेथाम् । ^{२०} आ घ्रा ये अग्निमिन्धते ।
 स्तृणान्ति बर्हिरानुषक् । येषामिन्द्रो युवा सखा ।

भवत्स्वामी योऽयमिन्द्रः सोऽपि सेक्तुमिच्छतु । तथा शुनासीरौ युवां
 स्वस्तये क्षेमाय गर्भं घत्तुं संपादयतम् ॥

^{१८} अथैकोनविंशीमाह—ययोः शुनासीरयोरिदं विश्वं भुवनमा-
 विवेश प्रविष्टमाश्रितमित्यर्थः । तथा ययोः शुनासीरयोरानन्दो
 निहितोऽवस्थितो महश्च तेजोऽप्याश्रितम् । तौ शुनासीरावृतुभिर्वस-
 न्तादिदेवैस्सह संविदानौ ऐकमत्यं गताविन्द्रवन्ताविन्द्रेण युक्तौ यु-
 वामिदं हविर्जुषेथाम् । एतच्चोभयं शुनासीरीये कर्मणि द्रष्टव्यम् ॥

^{२०} अथ विंशीमाह—ये यजमाना ऋत्विज आ समन्ताद-
 ग्निमिन्धते प्रज्वलयन्ति । वशब्दः पादपूरणार्थः प्रसिद्धचर्यो वा ।
 प्रसिद्धा ऋत्विज इत्यर्थः । तथाऽऽनुषक् अनुषक्तं बर्हिर्ये स्तृणान्ति ।
 तथा येषां यजमानादीनां युवा नित्यतरुणः इन्द्रः सखा सखिवत्सु-
 लपो भवति, ते यजमानादयः कर्मानुतिष्ठन्त्विति शेषः । अनेन
 मन्त्रेण सुत्यादिने महारात्रे बुध्वा सदोऽभिमृशेत् । तथा च
 सूत्रकारेणोक्तम्—‘आघ्रा ये अग्निमिन्धत इति सदः’ इति ॥

^{२१} अग्र इन्द्रश्च मेदिना । हथो वृत्राण्यप्रति । युवश्च
हि वृत्रहन्तमा । ^{२२} याभ्याश्च सुवरजयन्नग्र एव ।
यावातस्थतुर्भुवनस्य मध्ये । प्रचर्षणी वृषणा व-
ज्रवाहू । अग्नीन्द्रा वृत्रहणा हुवे वाम ॥ ५० ॥

मन् इन्द्रो गविंष्टिषु तन्तुं गर्भश्च सुजातास्स-
खा सप्त च ॥ ५॥

^{२१} अथैकविंशीमाह—हे अग्र ! त्वं चेन्द्रश्च मेदिना मेदस्वन्तौ
बलवन्तौ वृत्राणि शत्रून्प्रति प्रतिकूलत्वं यथा न भवति तथा
हथो मारयथः । हि यस्मात्स्कारणाद्युवं युवामुभौ वृत्रहन्तमा अति-
शयेन शत्रुघातिनौ ॥

^{२२} अथ द्वाविंशीमाह—याभ्यामिन्द्राग्निभ्यां अग्र एव इतः पूर्वमेव
अनुगृहीता यजमानाः सुवरजयन् स्वर्गं जितवन्तः । यौ चेन्द्राग्नी
भुवनस्य मध्ये सर्वत्र आतस्थतुः, आगत्य स्थितौ । ताविन्द्राग्नी वां
युवां हुवे अस्मिन्कर्मण्याद्वयामि । कीदृशौ ? प्रचर्षणी प्रकृष्टैश्चर्षणी-
भिर्मनुष्यैर्गगकर्त्रेभिर्युक्तौ वृषणा कामानां वर्षयितारौ वज्रवाहू हस्ते
वज्रं धारयन्तौ वृत्रहणा वैरिघातिनौ । एतच्चोभयमिन्द्राग्रे कर्मणि
द्रष्टव्यम् ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे
चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः.

१ उत नः प्रिया प्रियासु । सप्तस्वसा सुजुष्टा ।
 सरस्वती स्तोम्याऽभूत् । २ इमा जुह्वाना युष्मदा
 नमोभिः । प्रति स्तोमं सरस्वति जुषस्व । तव
 शर्मन्प्रियतमे दधानाः । उपस्थेयाम शरणं न वृ-
 क्षम् । ३ त्रीणि पदा विचक्रमे । विष्णुर्गोपा अदा-

१ पष्ठेऽनुवाके प्रथमामृचमाह—इयं सरस्वती स्तोम्या स्तोत्र-
 योग्याऽभूत् । कीदृशी? प्रियासु देवतासु मध्येऽत्यन्तं प्रिया उत
 अपि च नोऽस्माकं विशेषतः प्रिया, सप्तसंख्याका ब्राह्मीमाहेश्व-
 रीत्याद्या देवताः स्वसारो भगिन्यो यस्याः सा सप्तस्वसा ।
 सुजुष्टा सुष्टु सेविता ॥

२ अथ द्वितीयामाह—हे सरस्वति ! युष्मत् युष्मान् त्वामित्यर्थः ।
 इमे यजमाना नमोभिर्नमस्कारैस्सहाजुह्वानाः सर्वतो होममाह्वानं वा कुर्वन्तो
 वर्तन्ते । स्तोमं त्वदीयं स्तोत्रं प्रति प्रातिस्विकमसाधारणं जुषस्व सेव-
 स्व । तव प्रियतमेऽतिप्रिये वृक्षवदुपकारके शर्मन् शरणे गृहे दधानाः
 हविर्धारयन्तः वयमुपस्थेयाम उपस्थानं करवाम । एतदुभयं सारस्वते
 कर्मणि द्रष्टव्यम् । तथा “सारस्वती मेधीमालभेत” * इत्यस्य पशोः
 सूत्रे प्रतीकमात्रातम् —“इमा जुह्वाना यस्ते स्तनः” † इति ॥

३ अथ तृतीयामाह—गोपाः सर्वस्य जगतो रक्षकः अदाम्यः केना-
 प्यतिरस्कायां विष्णुः कृत्स्नेऽपि जगति त्रीणि पदा विचक्रमे पदत्रयं
 निदधौ । किं कुर्वन्? ततस्तस्मात्पदत्रयात् धर्माणि धारयितव्यानि
 सर्वाणि वस्तूनि धारयन् ॥

भ्यः । ततो धर्माणि धारयन् ॥ ५१ ॥ 'तदस्य
प्रियमभि पार्थो अश्याम् । नरो यत्र देवयवो म-
दन्ति । उरुक्रमस्य स हि बन्धुरित्था । विष्णोः
पदे परमे मध्व उत्सः । कृत्वा दा अस्थु श्रेष्ठः ।
अद्य त्वा बन्धन्त्सुरेकणाः । मर्ते आनाश सुवृ-
क्तिम् । इमा ब्रह्म ब्रह्मवाह । प्रिया त आ बर्हि-

अथ चतुर्थीमाह—देवयवो देवानिच्छन्तो नरो यजमाना यत्र
भागीरथीजले मदन्ति दृष्यन्ति । अस्य विष्णोः प्रियं तत्पाथो भागीर-
थीजलं अभ्यश्यां अभितो व्याप्तवान् । उरुक्रमस्य विस्तीर्णपादस्य
विष्णोः परमे पदे तृतीये पादे बन्धुः संबद्धो मध्वो मधुर उत्सो
भागीरथीप्रवाह इत्या हि एवंविधः । हिशब्दः सर्वलोकप्रसिद्धिद्यो-
तनार्थः ॥

अथ पञ्चमीमाह—कृत्वा कर्तो कर्मणि दा हविषो दाता श्रेष्ठः
सर्वेषां मध्ये प्रशस्तः अस्थु भवतु । हे अग्ने! अद्यास्मिन्कर्मणि त्वां बन्धन्
याचमानः सुरेकणाः शोभनधनो मर्तो मनुष्यः सुवृक्तिं सुष्ठु दारिद्र्य-
जनं आनाश आनशे व्याप्नोति । अयं मन्त्र आग्नेये कर्मणि द्रष्टव्यः ॥

अथ षष्ठीमाह—ब्रह्माणि वेदान्वहतीति ब्रह्मवाहो वेदैरविना-
भूतः सूर्यः । अत एवान्यत्राम्नातम्—“ वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः ” *
इति । तादृश ! मूर ! हे सूर्य ! इमा ब्रह्म इमानि ब्रह्माणि वेदवाक्यानि
कर्मण्यस्मिन्नुच्चार्यमाणानि ते प्रिया तव प्रियाणि । अतस्त्वं बर्हिरा-

स्सीद । वीहि सूर पुरोडाशम् ॥ ५२ ॥ ^७उप नस्सु-
नवो गिरः । शृण्वन्त्वमृतस्य ये । सुमृडीका भव-
न्तु नः । ^८अद्या नो देव सवितः । प्रजावत्सावी-
स्तौभगम् । परां दुष्प्रप्रियं सुव । ^९विश्वानि देव
सवितः । दुरितानि परासुव । यद्भद्रं तन्म आसु-
व । ^{१०}शुचिर्मर्कैर्वृहस्पतिम् ॥ ५३ ॥ अध्वरेषु नम-
सीद यज्ञमागच्छ पुरोडाशं वीहि भक्षय । अयं मन्त्रः सौर्यकर्मणि
द्रष्टव्यः ॥

^७अथ सप्तमीमाह—अमृतस्य सूतवः क्षीरस्य पुत्रा ये मरुतः
सन्ति । तथा च ब्राह्मणमात्रातम्—“पृथिव्यै वै पयसो मरुतो
जाताः” * इति । हे मरुतः ! नोऽस्मदीया गिरः स्तुतिरूपा वाच उपशृ-
ण्वन्तु । ततो नोऽस्माकं सुमृडीकाः सुखहेतवो भवन्तु । अयं मन्त्रः
मारुते कर्मणि द्रष्टव्यः ॥

^८अथाष्टमीमाह—हे सवितर्देव ! अद्यास्मिन्कर्मणि नोऽस्माकं प्रजावत्
पुत्रपौत्राद्युपेतं सौभगं सौभाग्यं सावीः अनुजानीहि । दुष्प्रप्रियं दुस्स्वभ-
निमित्तं दोषं परासुव विनाशय ॥

^९अथ नवमीमाह—हे सवितर्देव ! विश्वानि दुरितानि परासुव विना-
शय । यद्भद्रं कल्याणमस्ति तन्मे मम आसुव सर्वतोऽनुजानीहि । एत-
दुभयं सावित्रे कर्मणि द्रष्टव्यम् ॥

^{१०}अथ दशमीमाह—हे ऋत्विजः ! शुचिं शुद्धं बृहस्पतिमध्वरेषु
यागेषु अर्कैरर्चनैस्सह नमस्यत नमस्कुरुत । तस्य बृहस्पतेः प्रसादादह-

स्यत । अनाम्योज आचके । ^१याऽधारयन्त देवा
सुदक्षा दक्षपितारा । असुर्याय प्रमहसा । ^२स इ-
त्क्षेति सुधित ओकसि स्वे । तस्मा इडा पिन्वते
विश्वदानी । तस्मै विशस्स्वयमेवानमन्ति । य-
स्मिन्ब्रह्मा राजन्नि पूर्वं एति । ^३सकृतिमिन्द्र स-

मनामि कस्याप्यवशं औजो बलमाचके सर्वतः प्राप्नवानि । अयं मन्त्रो
बार्हस्पत्ये कर्मणि द्रष्टव्यः ॥

^१अथैकादशीमाह—देवा सर्वेऽपीन्द्रादयो देवाः सुदक्षा सुष्ठु
दक्षौ कुशलो दक्षपितारा दक्षस्य कर्मणः पालकौ यौ मित्रावरुणौ
प्रमहसा प्रकृष्टेन तेजसा असुर्याय अमुरसंबन्धिने विनाशाय अधार-
यन्त चित्ते धृतवन्तो मित्रावरुणावेवामुरान्विनाशयत इत्येवं निश्चित-
वन्तः । अयं मन्त्रो मित्रावरुणशस्त्रेऽन्तर्भावनीयः ॥

^२अथ द्वादशीमाह—यस्मिन् राजनीन्द्रे ब्रह्मा बृहस्पतिः पूर्वं एति
पुरतो गच्छति स इत् स एवेन्द्रो राजा स्वे स्वकीये ओकसि स्थाने
सुधितः सुखं प्राप्तस्सन् क्षेति सीदति । तस्मै राज्ञे इडा धेनुर्विश्वदानी
सर्वदा पिन्वते प्रीतिं जनयति । तस्मै राज्ञे विश्वः प्रजाः स्वयमेव आ-
नमन्ति । अत्र राजशब्देनेन्द्रो मनुष्यो वा विवक्षितव्यः । अयं मन्त्रो
बार्हस्पत्ये कर्मणि द्रष्टव्यः ॥

^३अथ त्रयोदशीमाह—हे इन्द्र ! कनात्क्रामां कनकवद्भासमानां
रूपवतीं कन्यां नोऽस्मदर्थमाभर आनय । कीदृशीं सकृतिं कृतिराकृतिः
संकल्पस्तेन सहिता अस्मास्वनुरक्तमित्यर्थः । सच्युतिं च्युतिः क्षरणं

च्युतिम् । सच्युतिं जघनच्युतिम् ॥ ५४ ॥ कना-
त्काभां न आभर । प्रयप्स्यन्निव सक्थ्यौ । "वि-
न इन्द्र मृधो जहि । कनीखुनदिव सापयन् । अ-
भि नस्सुष्टुतिं नय । "प्रजापतिस्त्रियां यशः ।
मुष्कयोरदघात्सपम् । कामस्य तृप्तिमानन्दम् । त-

वीर्यस्यन्दनं तेन सहिताम् । अनुरागातिशयेन हि सहसा वीर्यं स्पन्दति ।
एतदेव पुनः सच्युतिमित्यनूद्य जघनच्युतिमित्यनेन व्याख्यायते ।
आहरणे दृष्टान्तः—सक्थ्यौ प्रयप्स्यन्निव यथाऽयन्नं कामुक ऊरुद्वयं
प्रति यब्धुमुद्युक्तोऽत्यन्तादरेण स्त्रियमाहरति तद्वत् ॥

१० अथ चतुर्दशीमाह—हे इन्द्र! मृधः अस्मद्विवाहप्रतिबन्धकान्
शत्रून् विजहि विविधं मारय । कनीखुनदिव सापयन् यथा पूर्वं भूमौ
निक्षिप्तं द्रव्यमतिशयेन खनित्वा स पुरुषः स्वपुत्रं प्रत्यानीय संयोज-
यति तद्वत्त्वमपि कन्यारत्नमस्मासु संयोजयन् नोऽस्मदीयां मुष्टुतिं
शोभनां कीर्तिं अभि सर्वतः नय प्रापय । एतच्च मन्त्रद्वयं कन्यालभार्थं
कर्मणि विनियोज्यम् ॥

१० अथ पञ्चदशीमाह—योऽयं प्रजापतीर्जगतः स्वष्टा स्त्रियां
यशः भार्यायां गर्भरूपेण यशसः कारणं यद्वीर्यं तत् मुष्कयोरण्ड-
योः सपं सम्बन्धं अदघात् स्यापितवान् । तस्यैव स्यापितस्य विशेष-
णानि—कामस्य तृप्तिं तृप्तिकारणम् । तस्मिन् गलिते सत्येव योषि-
न्मे भूयादिति कामो निवर्तते तन्निवृत्तिरेव तृप्तिः । अत आनन्दं
सुखकारणम् । हेऽग्रे इह विवाहे कर्मणि मां तस्य वीर्यस्य सुखं
भाजय प्रापय ॥

स्याग्निं भाजयेह मां । ^{१६}मोदः प्रमोद आनन्दः ॥
 मुष्कयोर्निहितस्सर्पः । सृत्वेव कामस्य तृप्याणि ।
 दक्षिणानां प्रतिग्रहे । ^{१७}मनसश्चित्तमाकूतिम् । वा-
 चस्सत्यमशीमहि । पशूनां रूपमन्नस्य । यश-
 इश्रीश्श्रयतां मयि । ^{१८}यथाऽहमस्या अतृपः स्त्रियै

^{१६}अथ षोडशीमाह—मोदादयस्त्रयस्तारतम्येनावस्थिताः सुखावा-
 न्तरविशेषाः । वार्ताजन्यः सुखविशेषो मोदः । दर्शनजन्यः प्रमो-
 दः । भोगजन्य आनन्दः । तेषां सर्वेषां सर्पः समवायहेतुः मुष्क-
 योर्निहितः स्थापितः । दक्षिणानां प्रतिग्रहे सति कामस्य सृत्वेव
 कामितार्थं प्राप्येव तृप्याणि तृप्तिं भवानि । अयमर्थः—ऋत्विजां
 दक्षिणाकाले कन्याऽपि दीयते । अत एवापस्तम्बधर्मेषु स्मर्यते—
 “दैवे यज्ञतन्त्रे ऋत्विजे प्रतिपादयेत्” इति । दैवे विवाहे चि-
 कीर्षिते सति यज्ञप्रयोगमव्ये ऋत्विजे कन्यां समर्पयेत् । आश्व-
 लायनोऽपि दक्षिणारूपायाः कन्याया अभिमर्शनं विधत्ते—“अ-
 भिमृशेदप्राणि कन्यां च” इति । तस्मादक्षिणानां प्रतिग्रहे सति
 कन्यां प्राप्तस्य यादृशी तृप्तिस्तादृशी तृप्तिर्भवतीति ॥

^{१७}अथ सप्तदशीमाह—मनसः संवन्धि चित्तं विज्ञानमाकूतिं सं-
 कल्पं वाचः संवन्धि सत्यवदनं च अशीमहि प्राप्नुयाम । तथा
 पशूनां गवादीनां रूपमनेकाविधं स्वरूपं अन्नस्य संवन्धि यशः
 कीर्तिं च अशीमहि । मयि श्रीर्धनसमृद्धिः श्रयतां सेवताम् ॥

^{१८}अथाष्टादशीमाह—अस्यै अस्यां स्त्रियां विवाहेन लब्ध्वायां

पुमान् । यथा स्त्री तृप्यति पुंसि प्रिये प्रिया ।
 एवं भगस्य तृप्याणि ॥ ५६ ॥ यज्ञस्य काम्यः प्रि-
 यः । "ददामीत्यग्निर्वदति । तथेति वायुराह तत् ।
 हन्तेति सत्यं चन्द्रमाः । आदित्यस्सत्यमोमिति ।
^{२०} आपस्तत्सत्यमाभरन् । यशो यज्ञस्य दक्षिणाम् ।

स्त्रियां पुमानहं यथाऽतृपं येन प्रकारेण तृप्तोऽस्मि, यथा च प्रिया
 स्त्री प्रिये पुंसि तृप्यति, एवमहं भगस्य तृप्याणि सौभाग्येन तृप्तो
 भवानि । कीदृशोऽहं? यज्ञस्य काम्यः यज्ञो हि स्वानुष्ठानाय मां
 कामयते । अत एव यज्ञस्याहं प्रियः ॥

^{१९} अथैकोनविंशीमाह—एतां कन्यामहं ददामस्यैवमग्निर्वृते । त-
 त्थयाऽस्त्विति वायुरप्याह । चन्द्रमास्तु तत्सत्यं हन्त ममायं हर्ष
 इत्याह । आदित्यः सत्यमोमिति अवश्यमङ्गीकरोमीति वृते ॥

^{२०} अथ विंशीमाह—यज्ञस्य दक्षिणां यज्ञसंबन्धिदक्षिणारूपं
 यशः यशसः कारणं तत्कन्यारूपं वस्तु आपः सत्यमाभरन् अब्दे-
 वता अवश्यमानयन् । तस्मादसौ पुत्रोत्पादनरूपो मे कामः समृ-
 द्ध्यतां समृद्धो भवतु । प्रजापतिरित्यादिमन्त्रपङ्क्तस्य कन्याप्रातिग्रहे
 विनियोगमाह बोधायनः—“अथ यदि दक्षिणाभिस्सह दत्ता स्या-
 न्नात्र वरान्प्रहिणुयात्तां प्रतिगृहीयात्प्रजापतिस्त्रियां यश इत्येताभि-
 प्पाङ्क्तिरनुच्छन्दसम्” इति । आपस्तम्बमतानुसारिणस्तु क्त्वाः शिरसि
 तण्डुलप्रक्षेपे विनियोगमाहुः ॥

असौ मे कामस्समृद्धयताम् । ^{२१}न हि स्पशमवि-
दन्नन्यमस्मात् । वैश्वानरात्पुर एतारमग्नेः ॥ ५७॥
अथैममन्थन्नमृतममूराः । वैश्वानरं क्षेत्रजित्याय
देवाः । ^{२२}येषामिमे पूर्वे अर्मांस आसन् । अयूपा-
स्सद्य विभृता पुरुणि । वैश्वानर त्वया ते नुत्ताः ।
पृथिवीमन्यामभितस्थुर्जनांसः । ^{२३}पृथिवीं मातरं
महीम् । अन्तरिक्षमुपब्रुवे । बृहतीमूतये दिवम् ।

^{२१}अथैकविंशीमाह—वैश्वानरनामकादस्मादग्नेरन्यं देवं स्पशं रक्षसां
बाधकं पुर एतारं देवानां पुरतो गन्तारं न ह्यविदन् देवाः सर्वथा नाल-
भन्त । अपानन्तरममूरा अमूढा देवाः क्षेत्रजित्याय कर्मानुष्ठानाङ्गक्षेत्र-
जयाय तन्मार्गजयाय वा अमृतं केनाप्यतिरस्कृतं इं वैश्वानरमिमं
वैश्वानराख्यमग्निममन्थन् अरण्येर्मथितवन्तः ॥

^{२२}अथ द्वाविंशीमाह—येषां जनानां यजमानानां अयूपा विमोहर-
हिता इमे वैश्वानरस्य मन्यितारो देवाः पूर्वे अर्मांसः पूर्वभाविनो
गन्तार आसन् । पुरुणि सद्य बहूनि यज्ञगृहाणि च येषां यजमानानां
विभृतानि विशेषेण संपादितानि, ते जनानो जना यजमाना हे
वैश्वानर ! त्वया नुत्ताः प्रेरितास्सन्तः अन्यां कांचियज्ञयोग्यां
पृथिवीमभितस्थुः अभिगम्यावस्थिताः । एतच्चोभयं वैश्वानरदेवत्ये
कर्मणि द्रष्टव्यम् ॥

^{२३}अथ त्रयोविंशीमाह—इमां पृथिवीं महीं मातरं मातृसमानामह-
मुपब्रुवे । यया माता पालयति तथा त्वं पालयेति ब्रुवे प्रार्थये ।

“विश्वं विभर्ति पृथिवी ॥५८॥ अन्तरिक्षं विप-
प्रये । दुहे द्यौर्वृहती पयः । ^{२३}न ता नशन्ति न
दंभाति तस्करः । नैनां अमित्रो व्यधिरादधर्षति ।
देवाश्च याभिर्यजते ददाति च । ज्योगित्ताभि-
स्तचते गोपतिस्सह । ^{२४}न ता अर्वा रेणुकंकाटो

अन्तरिक्षमप्यवकाशदानाय प्रार्थये । वृहती प्रौढां दिवमपि उतये
वृष्टिप्रदानेन रक्षणाय प्रर्थये ॥

^{२३}अथ चतुर्विंशीमाह—इयं पृथिवी विश्वं सर्वं जगद्विभर्ति धार-
यति पोषयति च । अन्तरिक्षमप्यवकाशप्रदानाय विपप्रये विस्ती-
र्णममूत् । वृहती द्यौः पयो दुहे जलं दोग्धि । एतच्च मन्त्रद्वयं लोकेष्टौ
द्रष्टव्यम् । तथाचाश्वलायन आह—“लोकेष्टिः पृथिव्यन्तरिक्षं
द्यौरिति देवताः पृथिवीं मातरम्” इति ॥

^{२४}अथ पञ्चविंशीमाह—याभिर्गोभिर्देवानुद्दिश्य यजते च यागमपि
करोति, ददाति च गवां दानमपि करोति, ता गावो न नशन्ति नैव
नाशं प्राप्नुवन्ति । तस्करश्चोरोऽपि ता गा न दंभाति न हिनस्ति ।
व्यधिवर्ष्याहेतुः अमित्रः शत्रुरप्येना गा नादधर्षति नैव धृष्टो भवति
ताडयितुं प्रगल्भो न भवति । ताभिर्गोभिस्सह गोपतिर्गवां स्वामी
ज्योगित् चिरमेव सचते स्वर्गे समवेतो भवति ॥

^{२५}अत षड्विंशीमाह—रेणुककाटः रेणोर्भूधूलेः ककाट उत्थापकः
तीव्रगतियुक्त इत्यर्थः । अर्वा तादृशोऽश्वः ताः गा नाश्रुते न व्याप्नोति,
अश्वादपि शीघ्रगतय इत्यर्थः । अत एव ता अभि एतादृशीर्गा अभि-

अश्रुते । न सङ्स्कृतत्रमुपयन्ति ता अ॒भि । उ॒रुगा॒-
यमभयं॑ तस्य॒ ता अनु॑ । गावो म॒र्त्यस्य॑ विचर-
न्ति यज्व॑नः ॥ ५९ ॥ रा॒त्री व्य॑ख्यदाय॒ती । पु॒-
रु॒त्रा दे॒व्यक्ष॑भिः । विश्वा॒ अधि॑ श्रियोऽधि॒त । उप॑
ते गा इ॒वाक॑रम् । वृ॒णीष्व॑ दु॒हित॑र्दिवः । रा॒त्री

लक्ष्य संस्कृतत्रं संस्कारेण युक्तं रत्नार्थं दण्डं नोपयन्ति गोपाला हस्ते
दण्डं न स्वीकुर्वन्ति । शक्त्याधिक्येनाश्वादपि शीघ्रं गच्छन्तीनां गवां
ताडनार्थो दण्डो नोपेक्षितः । यज्वनो यागाशीलस्य तस्य मर्त्यस्य
मनुष्यस्य ता गाव उरुगायं विस्तीर्णगतियोग्यं भयरहितं स्थानं
प्राप्य विचरन्ति विस्त्रम्भेण चरन्ति । एतच्च मन्त्रद्वयं 'ब्रह्मण
ऋषभम्' इति विहितस्य पशोरुपहोमार्थे गोसूक्तेऽन्तर्भूतम् । अतएव
तत्र प्रतीकद्वयमात्रातम्—“न ता नशन्ति, न ता अर्वा”* इति ॥

अथ सप्तविंशीमाह—पुरुत्रा पुरुषु बहुषु दिवसेष्वायती पुनः
पुनरागच्छन्ती रात्री देवी राज्यभिमानीनी देवता अक्षभिः सर्वेषां
प्राणिनां चक्षुर्भिः व्यख्यत विख्याताऽभूत् । अन्वकारं ज्योत्स्नां वा
दृष्ट्वा रात्रिरियमिति निश्चीयते । सा च देवी विश्वाः श्रियः सर्वाः
संपदोऽधिष्ठाय अधित ॥

अथाष्टाविंशीमाह—दिवो दुहितः द्युलोकदेवतायाः पुत्रि ! हे
रात्रि ! गा इव गोभिरुपलक्षितान् गोमहिषादीन् सर्वानपि पशून् ते
उपाकरं तव समीपे कृतवानस्मि । अतो वृणीष्व रत्नार्थं सर्वानपि

स्तोमं न जिग्युषीं । ^{२०}देवीं वाचमजनयन्त देवाः ।
 तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति । सा नो मन्त्रेषु मू-
 र्जं दुहाना । धेनुर्वागस्मानुष सुष्टुतैतु ॥ ६० ॥
^{२०}यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि । राष्ट्रीं देवानां निषसा-
 द मन्द्रा । चतस्र ऊर्जं दुदुहे पयांसि । कं स्वि-

गवादीन् स्वीकुरु । रात्रौ हि पशवः शालासु रक्ष्यन्ते । इयं रात्री
 देवी स्तोमं न अस्माभिः कृत्वा स्तोत्रमपि जिग्युषी तितवती
 वशीकृतवती । एतच्च मन्त्रद्वयमरिष्टदर्शनेषु होमेषु विनियोक्त
 व्यम् । तथा च बहुचा आरण्यकाण्डे संहितापनिषदि प्रत्यक्षा-
 णि स्वप्नगतानि चारिष्टान्युपन्यस्यानन्तरमिदमामनन्ति "स यद्ये-
 तेषां किञ्चित्पदयेत् । उपोष्य पायसं स्थालीपाकं श्रपयित्वा
 रात्रिसूक्तेन प्रत्यूचं हुत्वा" इति ॥

^{२०}अथैकोनविंशीमाह—देवास्सर्वे वाचं देवीमजनयन्त । तां
 वाचं विश्वरूपाः द्विपाञ्चतुष्पातदवान्तरभेदेन बहुविधाः पशवः
 स्वस्वभावारूपेण वदन्ति । सा वाग्रूपा धेनुः नः अस्मदर्थमिषमञ्जं
 ऊर्जं क्षीरादिरसं दुहाना संपादयन्ती सुष्टुता अस्माभिः सुष्टु
 वैदिकैः स्तोत्रैः स्तुता मन्द्रा हृष्टा सती अस्मान्प्रत्यागच्छतु ॥

^{२०}अथ विंशीमाह—यद्वाक् या वाग्देवता अविचेतनाति अ-
 नेतनसदृशान्मुकान्प्राणिनो वदन्ती अभिवदनक्षमान्कुर्वती । देवानां
 सर्वेषां राष्ट्री राष्ट्रपदा मन्द्रा हृष्टा सती निषसाद अस्मदीये
 कर्मण्युपविष्टा । यस्या वाग्देव्याः प्रसादात् चतस्रो दिग्देवता

दस्याः परमं जंगाम । ^{११}गौरी मिमाय सल्लिला-
नि तक्षती । एकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी । अ-
ष्टापदी नवपदी बभ्रुवुषी । सहस्राक्षरा परमे व्यो-
मन् । ^{१२}तस्याः समुद्रा अवि वि क्षरन्ति । तेन

रुजं क्षीरादिरसद्रव्यं पयांसि जलानि च दूदुहे दुहन्ति संपा-
दयन्ति । अस्या वाग्देव्याः परमं पदं मनुष्यः क्व स्विन्नगाम
कुत्र वा मासवान् तदीयस्थानं प्राप्तुं न कोऽपि सम इत्यर्थः ।
इदं च मन्त्रद्वयं “वाच वेहतम्” इति विहिते पशौ विनि-
योक्तव्यम् । अत एव तदीये स्तोत्रे प्रतीकद्वयमात्रातम्—“देवी
वाचमजनयन्त, यद्वाग्दन्ती” * इति ॥

^{११}अथैकत्रिंशीमाह—परमे व्योम्नि ब्रह्मणि प्रतिष्ठिता गौरी
गौरवर्णा वाग्देवी सृष्ट्युपक्रमे सल्लिलसदृशानि वर्णपदवाक्यानि
तक्षती सृजन्ती मिमाय शब्दमकरोत् । कथम्? प्रथमं प्रण-
वात्मनैकपदी ब्रह्मणो मुखान्निर्गता । अनन्तरं व्याहृतिरूपेण सा
वित्रीरूपेण च द्विपदी । ततो वेदचतुष्टयरूपेण चतुष्पदी ।
ततो वेदाङ्गैः षड्भिः पुराणधर्मशास्त्रभ्यां चाष्टापदी । ततो मी-
मांसान्यायसांख्ययोगपाञ्चरात्रपाशुपतायुर्वेदधनुर्वेदगान्धर्वैर्नवपदी । त-
तोऽनन्तैर्वाक्यसंदर्भैः सहस्राक्षरा अनन्तविधा बभ्रुवुषी संपन्ना ॥

^{१२}अथ द्वात्रिंशीमाह—तस्यां वाग्देवतायामविश्रिताः समुद्राः
समुद्रसमाना वेदाः विक्षरन्ति विविधं प्रवर्तन्ते । तेन प्रवर्तनेन

जीवन्ति प्रदिशश्चतस्रः ॥६१॥ ततः क्षरत्यक्षरम् ।
तद्विश्वमुपजीवति । इन्द्रा सूरौ जनयन्विश्वकर्मा ।
मरुत्वाः अस्तु गणवान्त्सज्जातवान् । अस्य स्रुषा
श्वशुरस्य प्रशिष्टिम । सपत्ना वाचं मनसा उपा-
सताम् । इन्द्रस्सूरो अतरद्रजाः सि । स्रुषा स-

चतस्रः प्रदिशः चतुर्विधाः प्राच्यादिदिगवस्थिताः प्राणिनो जी-
वन्ति वेदोक्तमनुष्ठायैहिकमामुष्मिकं च प्राप्नुवन्ति । ततो वेदादे-
वाक्षरं प्रणवात्मकं प्रवर्तते । तदेतदक्षरं विश्वमुपजीवति सर्वे जनाः
प्रणवानुष्ठानेन स्वापेक्षितं फलं प्राप्नुवन्ति । एतच्च मन्त्रद्वयं “वाचे
वेहतम्” इत्यत्रैवोपहोमार्थं द्रष्टव्यम् ॥

अथ त्रयस्त्रिंशीमाह—इन्द्रा परमैश्वर्ययुक्तः सूरौ सूर्यो वि-
श्वकर्मा सर्वव्यापारयुक्तो विश्वं जनयन् मरुत्वान् मरुद्भिर्युक्तः
गणवान् वसुरुद्रादित्यगणैस्सहितः सजातवान् सजातेः स्वेन समा-
नजन्मभिः सर्वैः सहितश्च सन् यजमानस्थानुग्राहकोऽस्तु । तत-
श्चास्य यजमानस्य श्वशुरस्यानीयस्य सपत्नाः शत्रवः स्रुषा स्रु-
षावन्निलीयमानास्सन्तः प्रशिष्टिं प्रज्ञासनरूपां वाचं मनसोपासतां
मनःपूर्वं सेवन्ताम् ॥

अथ चतुस्त्रिंशीमाह—इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः सूरः सूर्यो रजांसि
रज्जुकानि प्राणिजातानि अतरन् तीर्णवान् वशीकृतवानित्यर्थः ।
तत्प्रसादाद्यजमानस्य सपत्नाः शत्रवः स्रुषावत्स्वाधीनाः सन्तु ।
अयं तु यजमानः श्वशुरोऽस्तु श्वशुरवत्स्वामी भवतु । स्वामि-

पत्नाश्वशूरोऽयमस्तु । अयं शत्रूञ्जयतु जह्वा-
णः । अयं वाजं जयतु वाजंसातौ । ^{३०}अग्निः क्ष-
त्रभृदनिभृष्टमोजः । सहस्त्रियो दीप्यतामपयुच्छन् ।
विभ्राजमानस्समिधान उग्रः । आऽन्तरिक्षमरु-
हदग्न्याम् ॥ ६२ ॥

धारयन्पुरोडाशं बृहस्पतिं जघनं च्युतिमानन्दो
भगस्य तृप्याण्यग्नेः पृथिवी यज्वन एतु प्रदिशश्च-
तस्रो वाजंसातौ चत्वारि च ॥ ६ ॥

त्वादेवायं यजमानो जह्वाणोऽत्यन्तं हव्यन् शत्रून् जयतु । पुन-
रप्ययं यजमानो वाजसातौ स्वकीयेभ्योऽन्नदाने निमित्ते सति
वाजं जयतु वैरिसंबन्ध्यन्नं वशं करोतु । एते ऋचो स्तुपाश्च
शूरीयायामिष्टौ याज्यानुवाक्ये ॥

^{३१}अथ पञ्चत्रिंशीमाह—अयमग्निः क्षत्रभृत् बलं धारयन् अ-
निभृष्टमोजः केनाप्यतिरस्कृतं बलं अस्मभ्यं प्रयच्छन्निति शेषः ।
सहस्त्रियः देवसहस्रेण संमितः अपयुच्छन् प्रमादमकुर्वन् दीप्यताम् ।
विभ्राजमानः विशेषेण दीप्यमानः समिधानः समिद्विर्युक्त उग्रः
तीव्रस्सन् अन्तरिक्षमाऽरुहत् आरोढुमर्हति । ततो द्यामगन् दिवं
गच्छतु । अयं मन्त्र आग्नेये कर्मणि द्रष्टव्यः ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे
चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः.

‘वृषाऽस्य शुर्वैर्भायं गृह्यसे । वृषाऽयमुग्रो
नृचक्षसे । दिव्यः कर्मण्यो हितो बृहन्नाम । वृष-
भस्य या ककुत् । विषूवान् विष्णो भवतु । अयं
यो मामको वृषा । अथो इन्द्र इव देवेभ्यः । वि

‘सप्तमे प्रथमामृचमाह—अंशुर्लतात्मकः सोमस्त्वं वृषाऽसि वीर्य-
वानसि । स त्वं वृषभाय श्रेष्ठायेन्द्रायाभिषवार्यं गृह्यसे । अ-
यमुपांशुसवनारूप्य उग्रः कठिनो आवा वृषा वीर्यवान्भूत्वा नृच-
क्षसे नृणां द्रष्टे तस्मै इन्द्राय कर्मण्योऽभिषवकर्मणि कुशलो
हितोऽभिषवार्यमुपरवे निहितः । स च दिव्यो द्योतनात्मको बृह-
च्छब्दः तस्य पाषाणस्य नाम । अत एवान्यत्राम्नातः—“बृह-
न्नसि बृहद्वावा”* इति । वृषभस्य श्रेष्ठस्य हिमवादादिर्षतस्य
या ककुत् ककुत्सदृशं शृङ्गं यदस्ति तद्रूपोऽयं पाषाणः । अत एव
सज्जानां आख्यामभिमन्त्रणमन्त्र एवाम्नातः—“पर्वतानां ककुभः
प्रयुतः”† इति ॥

‘अथ द्वितीया—हे विष्णो ! व्यास ! सोम ! अयं यजमानो
विषूवान् श्रेष्ठो भवतु । यो यजमानो मामको मदीयो वृषा
यागद्वारेण फलाभिवर्षणहेतुः सोऽयमिति पूर्वत्रान्वयः । अपि च
यथैवेन्द्रो देवेभ्यः कार्याणि विविच्य ब्रवीति तथाऽयं यजमानो
जनेभ्यो विविच्य ब्रवीतु । अयं मन्त्रः कच्चित्कर्मणि यजमाना-
भिमन्त्रणार्थः ॥

ब्रवीतु जनेभ्यः । 'आयुष्मन्तं वर्चस्वन्तम् । अथो
अधिपतिं विशाम् ॥ ६३ ॥ अस्याः पृथिव्या अ-
ध्यक्षम् । इममिन्द्र वृषभं कृणु । 'यस्सुशृङ्गस्सु-
वृषभः । कल्याणो द्रोण आहितः । कार्ष्णीवलप्र-
गाणेन । वृषभेण यजामहे । 'वृषभेण यजमानाः ।
अकूरेणेव सर्पिषा । मृधश्च सर्वा इन्द्रेण । पृतना-

अथ तृतीया—हे इन्द्र इमं यजमानं वृषभं कृणु श्रेष्ठं कुरु ।
वृषभत्वमेव प्रपञ्चयते—आयुष्मन्तं दीर्घेणायुषा युक्तं वर्चस्व-
न्तं अधिकेन बलेन युक्तं अपि च विशां प्रजानामधिपतिं अस्याः
पृथिव्या अध्यक्षं स्वामिनम् । अयं मन्त्र आशीर्वादरूपे कर्मणि
द्रष्टव्यः ॥

अथ चतुर्थी—योऽयमिन्द्रार्थमालम्ब्यमानः पशुः सोऽयं सु-
शृङ्गः शोभनशृङ्गोपेतः सुवृषभः सुष्ठु सेचनसमर्थः कल्याणः र-
मणीयः द्रोणे मुद्रमापादिभक्षपरिपूर्णं काष्ठपात्रे आहितो भक्षणाय
नित्यं स्थापितः कार्ष्णीवलप्रगाणेन कृषीवलैः कृतं कार्ष्णीवलं ता-
दृशं प्रगाणं प्रशंसनं यस्यासौ कार्ष्णीवलप्रगाणः तादृशेन तेन
वृषभेण यजामहे इन्द्रं पूजयामः ॥

अथ पञ्चमी—यथाऽकूरेण स्वादुतमेन सर्पिषा यागः क्रियते
तथैव वृषभेणानेन यजमाना वयमिन्द्रेणानुगृहीतास्सन्तो मृधश्च
शत्रूनापि सर्वाः पृतनाश्च परकीयसेना अपि जयामसि वशीकुर्मः ॥

श्च जयामसि ॥ ६४ ॥ 'यस्यायमृषभो हविः । इन्द्राय परिणीयते । जयाति शत्रुमायन्तम् । अथो हन्ति पृतन्यतः । नृणामहं प्रणीरसन्तु । अग्रं उद्भिन्दतामसन्तु । इन्द्र शुष्मं तनुवा मेरयस्व । नीचा विश्वा अभितिष्ठाभिमातीः । नि शृणीह्याबाधं यो नो अस्ति । उरुं नो लोकं कृणुहि जीर-

‘अथ षष्ठी—यस्य यजमानस्यायमृषभो हविर्भूत्वेन्द्रार्थं परितो नीयते, स यजमानः आयन्तमागच्छतं शत्रुं जयति । अपि च पृतन्यतोऽस्मद्विरोधिनीं सेनामिच्छतः पुरुषान्सर्वानपि हन्ति ॥

‘अथ सप्तमी—अयं वृषभयानी नृणां मनुष्याणां प्रणीरसन्तु प्रकर्षेण नेता भवन्तु । अहं अपि च उद्भिन्दतां विरोधिनो-द्धेदनं कुर्वतां पुरुषाणां मध्येऽयमग्रेऽसन्तु प्रथमप्रवृत्तो भवन्तु । “यस्मुशृङ्गः” इत्यादयश्चत्वारो मन्त्राः “ऐन्द्रमृषभमालभेत” * इत्येतस्मिन्पञ्चावुपहोमार्थाः ॥

‘अथाष्टमी—हे इन्द्र ! तनुवा अस्मच्छरीरेषु शुष्मं बलं मेरयस्व मेरय । विश्वा अभिमातीः पाप्मनो नीचैः कृत्वा अभितिष्ठ अभितोऽवस्थितं कुरु । योऽयं नोऽस्माकमपरैः संपादित आबाधोऽस्ति तमाबाधं निशृणीहि नितरां शीर्णं कुरु । हे नीरदानो ! जीवनहेतो ! इन्द्र ! नोऽस्माकमुरुं विस्तीर्णं लोकं कृणुहि कुरुष्व ॥

दानो ॥ ६५ ॥ ^९प्रेह्यभिप्रेहि प्रभरा सहस्व । मा
विवेनो वि शृणुष्व जनेषु । उदीडितो वृषभ तिष्ठ
शुष्मैः । इन्द्र शत्रून्पुरो अस्माकं युध्य । ^{१०}अग्रे
जेता त्वं जय । शत्रून्सहस्र ओजसा । वि शत्रून्
विमृधो नुद । ^{११}एतं ते स्तोमं तुविजात् विप्रः ।
रथं न धीरस्स्वपा अतक्षम् । यदीदग्रे प्रति त्वं

^९अथ नवमी—हे इन्द्र! प्रेहि विजयार्थं गच्छ । गमनकाले
अप्यभिप्रेहि शत्रोरभिमुखो गच्छ । गत्वा च प्रभर मुख्यानां
प्रहारं कुरु । सहस्व इतरानभिभव । किञ्चिदपि शत्रुं मा विवेनः
अयमेको रक्षणीय इति विशेषेणादरं मा कुरु । ततो जनेषु
महती मदीयां स्तुतिं शृणुष्व । हे वृषभ! ईडितः स्तुतस्सन्
पुनरपि शुष्मैर्वलैः सह शत्रून् हन्तुमुत्तिष्ठ, हे इन्द्र! अस्माकं
शत्रून्पुरत एव युध्य संप्रहर । एतच्चोभयं विजयार्थमेन्द्रे कर्मणि
द्रष्टव्यम् ॥

^{१०}अथ दशमी—हे अग्रे! जेता जयशीलस्त्वं शत्रूञ्जय । तथो-
जसा बलेन सहसे अभिभव । शत्रून्विनुद विशेषेण निराकुरु ।
मृधोऽन्यानपि बाधकान्विनुद ॥

^{११}अथैकादशी—तुविजात! प्रभूतनन्मन्! हे अग्रे! ते तवैतं
स्तोमं स्तोत्रं विप्रः यजमानोऽहमतक्षं तक्षणवत्संपादनमकार्षम् । तत्र
दृष्टान्तः—धीरो बुद्धिमान् स्वपाः शोभनकर्मा शिल्पी रथं न
यथा रथं तक्षति तद्वत् । हे अग्रे! देव! यदीत् यदिदं स्तोत्रं

देव हर्षाः ॥ ६६ ॥ सुवर्वतीरुप एना जयेम । ^{१२}यो
 घृतेनाभिमानितः । इन्द्र जैत्राय जज्ञिषे । स न-
 स्संकासु पारय । पृतनासाहोषु च । ^{१३}इन्द्रो जिगाय
 पृथिवीम् । अन्तरिक्षं सुवर्महत् । वृत्रहा पुरुचे-
 तनः । ^{१४}इन्द्रो जिगाय सहसा सहासि । इन्द्रो
 जिगाय पृतनानि विश्वा ॥ ६७ ॥ इन्द्रो जातो वि

त्वं प्रतिहर्षाः आद्विषेयाः तर्हि वयं सुवर्वतीः सुवःकामयुता अपः
 एना एतेन स्तोत्रेण जयेम । एतदुभयमात्रेणे कर्मणि द्रष्टव्यम् ।

^{१२}अथ द्वादशी—हे इन्द्र ! यस्त्वं घृतेनाभिमानितः अभितः
 पूजितस्सन् जैत्राय शत्रुजयाय जज्ञिषे नायसे नयममर्थ इत्यर्थः ।
 स त्वं संकासु परकीयसेनासु नोऽस्मान् पारय पालय । तथा
 पृतनासाहोषु च सेनानामभिभवेष्वपि समर्थान्कुर्विति शेषः ॥

^{१३}अथ त्रयोदशी—पुरुचेतनः बहुनिधज्ञानयुक्तः वृत्रहा शत्रु-
 घातक इन्द्रः पृथिवीमन्तरिक्षं महान्तं स्वर्गं च जिगाय वशी-
 कृतवान् ॥

^{१४}अथ चतुर्दशी—अयमिन्द्रः सहसा स्वकीयबलान सहसि
 परकीयबलानि जिगाय जितवान् । अयमिन्द्रो विश्वा पृतनानि
 सर्वाणि सैन्यानि जिगाय । अयमिन्द्रो जातमात्र एव पुरः प-
 रकीयाणि पुराणि विरुरोज विशेषेण भग्नानि कृतवान् । स इन्द्रो
 नोऽस्माकं परस्पा अतिशयेन पालयिता सन् वरिवः कृणोतु धनं
 करोतु । इदं मन्त्रद्वयमिन्द्रे कर्मणि द्रष्टव्यम् ॥

पुरो रुरोज । स नः परस्पा वरिवः कृणोतु । ¹⁵अयं
 कृत्तुरगृभीतः । विश्वजिदुद्भिदित्सोमः । ऋषिर्विप्रः
 काव्येन । ¹⁶वायुरग्रेगा यज्ञप्रीः । साकं गन्मनसा
 यज्ञम् । शिवो नियुद्भिदिशवाभिः । ¹⁷वायो शुक्रो
 अयामि ते । मध्वो अग्रं दिविष्टिषु ॥६८॥ आया-

¹⁵अयं पञ्चदशी—कृत्तुर्नाम कश्चित् ऋषिः विप्रो ब्राह्मणः का-
 वनाम्ना साम्ना निष्पन्नं स्तोत्रं काव्यं तेन स्तोत्रेण अयमृषिः
 विश्वजित् सर्वस्य विश्वस्य जेता उद्भिदित् सर्वस्य विरोधिन उ-
 द्भेदक एव सन् सोमः सोमसदृशः सर्वस्योपकारकः । स चागृ-
 भीतः केनाप्यनभिभूतः । अस्य मन्त्रस्य क्वचिज्ज्ञेयं विनियोगो
 द्रष्टव्यः ॥

¹⁶अथ षोडशी—अयं वायुरग्रेगाः प्रथमगामी यज्ञप्रीः य-
 ज्ञेन प्रीयमाणः शिवाभिः शान्ताभिः नियुद्भिः नियुन्नामिकाभिः
 स्वकीयाभिर्विदवाभिः साकं शिवः स्वयमपि शान्तस्सन् मनसा
 गन् ध्यानमात्रेण यज्ञं गच्छतु ॥

¹⁷अथ सप्तदशी—हे वायो ! शुक्रो निर्मलः मध्वो मधुरः
 सोमरसो योऽस्ति, तमग्रं श्रेष्ठं दिविष्टिषु दिवि वासेच्छा येषां
 देवानां ते दिविष्टयस्तेषु मध्ये ते त्वदर्थं अयामि रथं प्राप्नोमि ।
 ततो हे देव ! नियुत्वता त्वदीययाऽश्वजात्या सह स्वारुहः सुष्टु
 रथमारूढः सोमपीतये सोमपानार्थमायाहि । एतदुभयं वायव्ये
 कर्मणि द्रष्टव्यम् । वायुरग्रेगा इत्यादयस्तु प्रउगशस्त्रेऽप्यन्तर्भूताः ॥

हि सोमपीतये । स्वारुहो देव नियुत्वता । ^{१८}इम-
मिन्द्र वर्धय क्षत्रियाणाम् । अयं विशां विशपति-
रस्तु राजा । अस्मा इन्द्र महि वर्चांसि धेहि ।
अवर्चसं कृणुहि शत्रुमस्य । ^{१९}इममाभञ्ज ग्रामे
अश्वेषु गोषु । निर्मुं भञ्ज योऽमित्रो अस्य । व-
र्ष्मन्क्षत्रस्य ककुभि श्रयस्व । ततो न उग्रो वि-

^{१८}अथाष्टादशी—हे इन्द्र ! क्षत्रियाणां मध्ये इमं पुरोवर्तिनं
राजानं वर्धय । अयं राजा विशां प्रजानां मध्ये विशपतिरति-
शयेन प्रजापालकोऽस्तु । विशां मध्ये या उतमा विशस्ताना-
मपि पालकोऽस्त्वित्यर्थः । हे इन्द्र ! अस्मै राज्ञे महिवर्चांसि महा-
न्ति बलानि धेहि संपादय । अस्य शत्रुमवर्चसं कृणुहि बल-
हीनं कुरु ॥

^{१९}अथैकोनविंशी—हे इन्द्र ! इमं राजानं सर्वस्मिन् ग्रामेऽश्वेषु
गोषु च आभञ्ज सर्वतोभागिनं कुरु । अस्य राज्ञोऽमित्रः शत्रु-
योऽस्त्यमुं निर्भञ्ज भागरहितं कुरु । क्षत्रस्य क्षत्रियजातेः वर्ष्मन्
शरीरे ककुभि उत्तमाङ्गि श्रयस्व इन्द्रस्य प्रसादाश्रितो भव स-
र्वोऽपि क्षत्रियजातिस्त्वां नमस्करोत्वित्यर्थः । अथैवेनं राजानं श्र-
यस्व स्थापय । तत ऊर्ध्वं नोऽस्माकमुग्रस्त्वं वभूनि परकीयाणि
घनानि विभञ्ज विशेषेण संपादय परेषु कुपितस्तदीयं घनमस्मभ्यं
प्रयच्छेत्यर्थः ॥

भञ्जा वसूनि ॥ ६९ ॥ ^{२०}अस्मे द्यावापृथिवी भूरि
वामम् । संदुहायां घर्मदुधैव धेनुः । अयं राजा
प्रिय इन्द्रस्य भूयात् । प्रियो गवामोषधीनामुता-
पाम् । ^{२१}युनजिम न उत्तरावन्तमिन्द्रम् । येन ज-
यासि न पराजयासै । स त्वाऽकरेकवृषभं स्व-
नाम् । अथो राजन्नुत्तमं मानवानाम् । ^{२२}उत्तरस्त्व-
मधरे ते सपत्नाः । एकवृषा इन्द्रसखा जिगीवान् ॥

^{२०}अथ विंशी—नवर्षार्थं या पयो दुग्धे सा वर्मदुवा ता-
दृशी धेनुरिव हे द्यावापृथिव्यो ! अस्मै अस्मदर्थं संदुहायामपे-
क्षितस्य कामस्य युवां दोहनं कुरुतम् । अयं च राजा युव-
योः प्रसादादिन्द्रस्य प्रियो भूयात् । तथा गवामोषधीनामपां च
प्रियो भूयात् । ताः सर्वा अस्मिन् स्मन्तामित्यर्थः ॥

^{२१}अथैकविंशी—उत्तर उत्कृष्टो ज्ञानैश्वर्यादिर्यस्येन्द्रस्य सोऽ-
यमुत्तरावान् । तादृशमिन्द्रं हे राजन् ! ते त्वदर्थं युनजिम त्वया
सह संयोजयामि । येनेन्द्रेण जयासि सर्वदा त्वं जेष्यसि न
पराजयासै कदाचिदपि पराजयं न प्राप्स्यसि । स इन्द्रः त्वां
स्वानां ज्ञातीनां मध्ये एकवृषभमेकमेव श्रेष्ठं अकः करोतु ।
अथो अपि च हे राजन् ! मानवानां त्वामुत्तमं करोतु ॥

^{२२}अथ द्वाविंशी—हे राजन् ! त्वमुत्तर उत्कृष्टो भव । ते सप-
त्नाः शत्रवोऽधरे निकृष्टाः सन्तु । त्वमेकवृषा एक एव श्रेष्ठः इ-
न्द्रसखा इन्द्रस्य सख्यं प्राप्तो जिगीवान् सर्वदा जयं प्राप्तो

विश्वा आशाः पृतनास्संजयञ्जयन् । अभिति-
ष्ठ शत्रूयतस्तहस्व । ^{२३}तुभ्यं भरन्ति क्षितयो य-
विष्ठ । बलिमग्ने अन्तितु ओत दूरात् । आ भ-
न्दिष्ठस्य सुमतिं चिकिद्धि । बृहत्ते अग्ने महि श-
र्म भद्रम् । ^{२४}यो देहो अनमयद्वयस्त्रैः । यो अर्य-
पत्नीरुपसंश्चकार । स निरुध्या नहुषो यद्वो अग्निः ।

विश्वा आशाः सर्वा अपि दिशः संजयन् सम्यग्वशीकुर्वन् विश्वाः
पृतनाश्च जयन् अभितिष्ठ अभिक्रम्य स्थिरो भव । शत्रूयतः
शात्रवमिच्छतो मनुष्यान् सहस्व अभिभव । इममिन्द्र वर्षये-
त्यादिमन्त्रपञ्चकमाशीर्वादरूपं राजनि पुरोहितेन प्रयोक्तव्यम् ॥

^{२३}अथ त्रयोविंशी—हे यविष्ठ ! युवतम अग्ने ! क्षितयो भूमिष्ठाः
सर्वे मनुष्या अन्तितः समीपदेशात् ओत उत दूरदेशाच्च बलिं
पूजामाभरन्ति आनीय प्रयच्छन्ति । भन्दिष्ठस्य अतिशयेन स्तोतु-
र्मम सुमतिं शोभनमतिं अचिकिद्धि सर्वतोऽनुगृहाण । हे अग्ने ! ते
तव शर्म शरणं बृहत् महि अधिकं कर्मभिः पूज्यं भद्रं कल्याणम् ॥

^{२४}अथ चतुर्विंशी—योऽग्निर्देहो देहिनीः प्रजाः वधस्त्रैः वध-
बन्धनैश्च । स्ता वेष्टन इति धातोरुत्पन्नत्वाद्बन्धनमुच्यते । अनम
यत् स्ववशीकृतवान् । यश्चाग्निरुपसो देवीर्यपत्नीः सूर्यभार्याश्च
कार सोऽग्निः यद्वो महान् नहुषो बन्धको भूवा विशः प्रजाः
निरुध्व बलिहृतश्चक्रे । बलिहरणं नाम देवेभ्यो हविर्दानम् ।
सहोमिः स्वकीयैर्वैल्लेस्तया चक्रे । एतच्चोभयं दिवश्येनोष्टिपु—

विशंश्चक्रे बलिहृतस्तहोभिः ॥ ७१ ॥ ^{२५}प्र स्तुत्यो
अग्ने अत्येप्यन्यान् । आविर्यस्मै चारुतरो बभूय ।
ईडेन्यो वपुष्यो विभावा । प्रियो विशामतिथि-
मानुषीणाम् । ^{२६}ब्रह्म ज्येष्ठा वीर्या संभृतानि । ब्र-
ह्माग्ने ज्येष्ठं दिवमाततान । क्रुतस्य ब्रह्म प्रथमोत्

"अग्नये बलिमते चरुम्" * इत्यत्र याज्यानुवाक्ये । तथा च तत्र
प्रतीकद्वयमाह्वानम्—“तुभ्यं भरन्ति, यो देहाः”† इति ॥

^{२७}अथ पञ्चविंशी—हे अग्ने ! यस्मै यजमानाय त्वं चारु-
तरः प्रियतर आविर्बभूय प्रत्यसदृष्टोऽभूः । तस्य यजमानस्यार्थे
सद्यस्तदानीमेवान्यान् सर्वान्यजमानान् प्रकर्षेणात्येपि अतिक्रमिष्यसि ।
चारुतरत्वमेव स्पष्टीक्रियते—ईडेन्यः सर्वैः स्तुत्यो वपुष्यः उज्जु-
लरूपो विभावा दीप्यमानो मानुषीणां विशां प्रजानां प्रियोऽ-
तिथिः । सोऽयं मन्त्र अग्नये कर्मणि द्रष्टव्यः ॥

^{२८}षड्विंशी—हे ज्येष्ठा ! वृद्धतमाः ! प्रजापतिप्रभृतयः ! शृणुत
यानि वीर्याणि ज्ञानैश्वर्यादीनि युष्मासु संभृतानि संपादितानि
सर्वाणि ब्रह्मैव । अत एव स्मर्यते—

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूजितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽशंसं वयम् ॥ इति ।

किंच—ज्येष्ठं लोके वृद्धतमं ब्रह्म अग्ने नयनमादिकाले दि-
वमाततान् द्युलोकं विस्तारयति स्म । किं बहुना यद्वतं सचं
सर्वकारणकारणं वस्तु तस्यापि ब्रह्म प्रथमं जज्ञे प्रादुरभूत् ।

जज्ञे । तेनार्हति ब्रह्मणा स्पर्धितुं कः ।⁷ ब्रह्म सु-
चो घृतवतीः । ब्रह्मणा स्वरवो मिताः ॥ ७२ ॥
ब्रह्म यज्ञस्य तन्तवः । ऋत्विजो ये हविष्कृतः ।
²⁷ शृङ्गाणीवेच्छृङ्गिणाः संददृश्रिरे । चपालवन्त-
स्वरवः पृथिव्याम् । ते देवासस्वरवस्तस्थिवाः-

स्वस्य स्वयमेव अविर्बभूव स्वप्रकाशत्वेन मामत इत्यर्थः । तेनै-
वंभूतेन ब्रह्मणा कोऽन्यः पुमान् स्पर्धितुं शक्नोति ॥

²⁷अथ सप्तविंशी—घृतवतीः घृतसंपूर्णाः सुचोऽपि ब्रह्मैव ।
मिताः यूपे प्रक्षिप्ताः स्वरवः शकलविशेषा अपि ब्रह्मैव । य-
ज्ञस्य तन्तवो विस्तारा अपि ब्रह्मैव । हविष्कृतो हविस्संपादकाः
ये ऋत्विजः सन्ति तेऽपि ब्रह्मैव । एतच्चोभयं 'ब्रह्मण ऋष-
भम्' इति विहिते पशौ द्रष्टव्यम् ॥

²⁸अथाष्टाविंशी—चपाला यूपप्रवर्तिनः कटकाः स्वरवो यूप-
रशनास्वासजिताः शकलाः । चपालैः स्वरुभिश्च युक्ता यूपाः
पृथिव्यां वेद्यां संददृश्रिरे सम्यग्दृष्टाः । तत्र दृष्टान्तः—शृङ्गिणां
वृषभाणां शृङ्गाणीवेत् शृङ्गाणि यथा दृश्यन्ते तथैवेत्यर्थः । स्वरुमन्तस्ते
यूपास्तस्थिवांसो देवासः स्थैर्येणावस्थिता देवा एव । अत एव "स
वा एष सर्वदेवत्यो यद्यूपः" * इत्याम्नातम् । अतो यजमानसखिभ्यो
देवरूपेभ्यो यूपेभ्यो नमोऽस्तु । हे यूपाः! सज्जात् अस्मत्सदनात्
माऽवगात माऽपगच्छत । एतस्य मन्त्रस्य विनियोगं सूत्रकार
आह—“यूपं यजमान उपतिष्ठते नमस्सखिभ्यः” इति ॥

सः । नमस्तस्मिन्भ्यस्तन्नाम्नाऽवंगात । ^{२९}अभि-
भूरग्निरंतरद्रजांसि । स्पृधो विहत्य पृतना अ-
भिश्रीः । जुषाणो म आहुतिं मा महिष्ट । हत्वा
सपत्नान् वरिवस्करन्नः । ^{३०}ईशानं त्वा भुवनानाम-
भिश्चियम् । स्तौम्यं उरुकृतं सुवीरम् । हवि-
र्जुषाणस्सपत्नां अभिभूरसि । जहि शत्रूँरप-
मृधो नुदस्व ॥ ७३ ॥

विशां जयामसि जीरदानो हर्या विश्वा दिवि-
ष्टिषु वसूनि जिगीवान्त्सहोभिर्मिता नश्चत्वारि च ॥

^{२९}अथैकोनविंशी—अभिभूरभिभवन्शीलोऽयमग्निः रजांसि रजः
नात्मकान् लोकान् अतरत् अत्यक्रामत् । स्पृधो बाधिकाः पृतनाः
शत्रुसेना विहत्य तत एवाभिगतश्रीः सोऽयं जुषाणः प्रियमाणो
मे मम आहुतिं मा महिष्ट श्रद्धातु । अस्मत्सपत्नान् हत्वा वरिवः
तदीयं धनं नोऽस्माकं करोतु ॥

^{३०}अथ त्रिंशी—हे अग्ने ! त्वां स्तौमि । कीदृशं ? भुवना-
नामीशानमभिगतश्चियमुरुकृतं प्रभूतकर्मकारिणं सुवीरं शोभनापत्य-
हेतुम् । हे अग्ने ! त्वं हविर्जुषाणः सपत्नान् शत्रून्भिभवितुं सम-
र्थोऽसि । अतः शत्रूँजहि सृधो बाधकानपनुदस्व । एतदुभयमाग्नेये
कर्मणि द्रष्टव्यम् ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे
चतुर्यप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः.

स प्रत्नवन्नवीयसा । अग्रे द्युन्नेन संयता । बृह-
तन्तन्थ भानुना । नवं नु स्तोममग्रये । दिव-
श्शयेनाय जीजनम् । वसोः कुविहुनार्ति नः । स्वा-
रुहा यस्य श्रियो हृशे । रयिर्वीरवतो यथा । अग्रे

‘अष्टमेऽनुमाके सर्वमप्याग्रयणमूक्तम् । तद्विनियोगं सूत्रकार
आह—‘मप्रत्नवदिति द्वे धाम्ये चतस्र आज्यमागयोर्दश हविषां द्वे
स्विष्टकृतः’ इति ॥ तत्र प्रथमामृचमाह—हे अग्रे ! स त्वं प्रत्नवत् प्रत्नेन
पुराणेन भानुनेव नवीयसाऽत्यन्तं नवतरेण द्युन्नेन दीप्तेन संयता
समुह्य गृहीतेन भानुना तेजसेदानीं बृहन्महदन्तरिक्षं ततन्व तव
यागानुरूपं नवतरं तेजः प्रसारयेत्यर्थः ॥

‘अथ द्वितीया—दिवो द्युलोकात् श्येनाय श्येनवक्षिप्रमाग
च्छतेऽग्रये नवं स्तोममभिनवं स्तोत्रं नु क्षिप्रं जीजनं उत्पा-
दितवानस्मि । वसोर्धनस्य कुषित् प्रभूतं भागं नोऽस्माकं वनाति
ददाति । एते उभे धाम्ये ॥

‘अथ तृतीया—यज्ञस्याग्रे उपक्रमे सर्वं कर्तव्यं चेततः चे-
तयमानस्य यस्याग्रेः श्रियः स्वारुहाः स्वस्मादेव प्ररूढा अप-
राधीना इत्यर्थः । हृशे दर्शनीयाः भवन्ति । वीरवतः पुत्रवतः
पुरुषस्य रयिर्धनं दर्शनीयं यथा भवति तद्वत् सोऽग्निः श्रीमा-
निति भावः ॥

यज्ञस्य चेततः । 'अदाभ्यः पुरएता ॥ ७४ ॥ अ-
ग्निर्विशां मानुषीणाम् । तूर्णीं रथस्सदा नवः । 'न
व५ सोमाय वाजिने । आज्यं पर्यसोऽजनि । जु-
ष्ट५ शुचितमं वसु । 'नव५ सोम जुषस्व नः ।
पीयूषस्येह तृष्णुहि । यस्ते भाग क्रुतावयम् ।
'नवस्य सोम ते वयम् । आ सुमतिं वृणीमहे ॥

'अथ चतुर्वी—मानुषीणां विशां देवपरिचरभूतानामग्निः पुरत
एता अग्रेसरः केनचिदप्यदाभ्यो हिंसितुमशक्यः तूर्णिः तरण-
हेतुः । "सर्वं ह्येष तरति"* इति ब्राह्मणम् । रथो रथस्वामी,
अत एव "रथीरध्वराणाम्"† इत्याम्नातम् । सदा सर्वदा नवोऽ-
भिनवः ॥

'अथ पञ्चमी—वाजिनेऽल्लवते सोमाय नवं नूतनमाज्यं पर्यसः
अजनि उत्पन्नं, तच्च जुष्टं प्रियं शुचितममत्यन्तं शुद्धं वसु श्रेष्ठम् ॥

'अथ षष्ठी—हे सोम! नवमिदमाज्यं जुषस्व । नोऽस्मदीयस्य
पीयूषस्यामृतसमानस्य आज्यस्य भागेनेह कर्मणि तृष्णुहि तृप्तो
भव । यस्तवास्मिन्नृतौ कालविशेषे देवैः कल्पितो भागः सोऽयं
माज्यरूपः । एताश्चतस्त्र आज्यभागयोः ॥

'अथ सप्तमी—हे सोम! नवस्य नूतनमूर्तियुक्तस्य ते तव
सुमांतमनुग्रहवृद्धिं वयं आ समन्तान् वृणीमहे । स त्वमस्मभ्यं
सहस्रिण सहस्रसंख्यस्य वारस्य भोगं रास्व देहि ॥

स नो रास्व सहस्रिणः । नवः हविर्जुषस्व नः ।
 ऋतुभिस्सोम भूतमम् । तद्ग प्रतिहर्य नः । रा-
 जन्त्सोम स्वस्तये । नवः स्तोमं नवः हविः ।
 इन्द्राग्निभ्यां निवेदय । तज्जुषेता सचेतसा ।^{१०} शुचिं
 नु स्तोमं नवजातमद्य । इन्द्राग्नी वृत्रहणा जुषे-
 थाम् ॥ ७६ ॥ उभा हि वा सुहवा जोहवीमि ।

^९अथाष्टमी—हे सोम! ऋतुभिः कालैः भूतमं अतिशयेन नि-
 प्पन्नं सृपकं नवं नूतनं इयामाकरूपं नोऽस्मदीयं हविर्जुषस्व ।
 अङ्गशब्दः प्रियसंवाधनवाची । अङ्ग! सोम! राजन्! नः अस्माकं
 स्वस्तये तद्धविः प्रतिहर्य श्रद्धस्व । एते उभे सौम्यस्य इयामा-
 कहविषो याज्यापुरोनुवाक्ये ॥

^९अथ नवमी—नवं स्तोत्रं नवं हविश्च इन्द्राग्निभ्यामध्वर्यो !
 निवेदय । तद्धविः सचेतसा समानचेतसौ इन्द्राग्नी जुषेता मेवेताम् ॥

^{१०}अथ दशमी—वृत्रहणौ शत्रुघातिनौ हे इन्द्राग्नी! अद्य
 अस्मिन्कर्मणि नवजातं अभिनवत्वेनोत्पन्नं शुचिं नु स्तोमं शुद्ध-
 मेव स्तोत्रं जुषेथा, हि यस्मादहं सुहवा सुखेनाद्वातुं शक्यौ
 वामुभा युवामुभौ जोहवीमि पुनःपुनराह्वयामि । ता तौ तथात्रिधौ
 युवा उशते कामयमानाय यजमानाय वाजमन्नं सद्यो धेष्टा त-
 स्मिन्नेव क्षणे संपादयतम् । एते उभे ऐन्द्राग्रस्य द्वादशकपालस्य
 याज्यानुवाक्ये ॥

ता वाजः सद्य उंशते घेषां । अग्निरिन्द्रो नवस्य
 नः । अस्य हव्यस्य तृप्यताम् । इह देवौ सहस्त्रिणौ ।
^{१३}यज्ञं न आ हि गच्छताम् । वसुमन्तः सुवर्वि-
 दम् । अस्य हव्यस्य तृप्यताम् । अग्निरिन्द्रो न-
 वस्य नः । ^{१४}विश्वान्देवाः स्तर्पयत ॥ ७७ ॥ हवि-
 षोऽस्य नवस्य नः । सुवर्विदो हि जज्ञिरे । ^{१५}एदं

^{१३}अथैकादशी—अग्निश्चेन्द्रश्च नोऽस्मदीयस्य नवस्य नूतनस्या-
 स्य हव्यस्य भागेन तृप्यतां, इह कर्माणि तौ देवौ द्योतमानौ
 सहस्त्रिणौ सहस्रसंख्याकधनप्रदौ स्ताम् ॥

^{१४}अथ द्वादशी—अग्निश्चेन्द्रश्चोभौ नोऽस्मदीयस्य नवस्यास्य
 हव्यस्य तृप्यतां, तदर्थं नोऽस्मदीयं यज्ञं आ हि गच्छतां
 सर्वथैवागच्छताम् । कीदृशं यज्ञं? वसुमन्तं बहुधनप्रदं सुव-
 र्विदं स्वर्गलाभसाधनम् । अत्र यद्विकल्पितं 'हविरैन्द्राग्रं द्वादश-
 कपालमाग्नेन्द्रं वा' इत्यत्रैन्द्राग्नस्य पूर्वं ऋचौ, आग्नेन्द्रस्य त्वेते
 उभे याज्यानुवाक्ये ॥

^{१५}अथ त्रयोदशी—हे ऋत्विजः! नोऽस्मदीयस्य नवस्यास्य
 हविषो भागेन विश्वान्देवांस्तर्पयत, यस्मात्ते विश्वे देवाः सुवर्वि-
 दो जज्ञिरे स्वर्गलाभहेतवो जाताः ॥

^{१६}अथ चतुर्दशी—इदं बर्हिः सृष्टरीम सुष्टु स्तीर्णं सर्वतोऽ-
 भूत् । नवेन हविषा युक्तो यजमानस्यायं यज्ञो भागो विश्वेदे-

वर्हिस्सुष्टरीमा नवेन । अयं यज्ञो यजमानस्य
भागः । अयं बभूव भुवनस्य गर्भः । विश्वे देवा
इदमद्यागमिष्ठाः । "इमे नु द्यावापृथिवी समी-
ची । तन्वाने यज्ञं पुरुपेशसं धिया । आऽस्मै पृ-
णीता भुवनानि विश्वा । प्रजां पुष्टिममृतं नवेन ॥
"इमे धेनू अमृतं ये दूहाते । पर्यस्वत्युत्तरामेतु पु-
ष्टिः । इमं यज्ञं जुषमाणे नवेन । समीची द्यावा-

वैर्भजनीयः । सोऽयं यज्ञो भुवनस्य भूतजातस्य गर्भो रक्षक
त्वेनान्तरवस्थितो बभूव । हे विश्वे देवाः! अद्यास्मिन्कर्मणीदमा-
स्तीर्णं वर्हिः प्रति आगमिष्ठाः आगच्छत । एते उभे वैश्वदेव
स्य हविषो याज्यानुवाक्ये ॥

¹⁰अथ पञ्चदशी—इमे नु इमे एव द्यावापृथिव्यौ समीची
परस्परं संगते सत्यौ पुरुपेशसं बहुरूपं यज्ञं धिया स्वबुद्ध्या
तन्वाने विस्तारयन्त्यौ अस्मै यजमानाय विश्वा भुवनानि सर्वाणि
भूतजातानि आपृणीतां सर्वतः पालयेतां तथा प्रजां पुष्टिममृत-
मज्ञं च नवेन हविषा स्वीकृतेन तत्सर्वं संपादयेताम् ॥

¹¹अथ षोडशी—ये द्यावापृथिव्यौ अमृतं वृष्ट्यन्नरूपं दू-
हाते, इमे द्यावापृथिव्यौ सर्वेषां प्राणिनां धेनुस्यानीये । पुष्टिर्ध-
नममृद्धिरुत्तरामुत्तरोत्तरातिशयावस्थां एतु आगच्छतु । कीदृशी पुष्टिः ?
पर्यस्वती प्रभूतवृष्ट्युदकयुक्ता, नवेन नूतनेन हविषेण यज्ञं जु-

पृथिवी घृताचीं । ^{१५}यविष्ठो हव्यवाहनः । चित्रभा-
नुर्घृतासुतिः । नवजातो विरोचसे । अग्ने तत्ते म-
हित्वनम् । ^{१६}त्वमग्ने देवताभ्यः । भागे देव न मी-
यसे ॥७९॥ स एना विद्वान् यक्ष्यसि । नवष्टु स्तो-
मं जुपस्व नः । ^{१७}अग्निः प्रथमः प्राश्नातु । स हि

षमाणे सेवमाने समीची परस्परानुकूले द्यावापृथिव्यौ घृताची
घृतमुदकं क्षरन्त्यौ भवेताम् । एते उभे ऋचौ 'द्यावापृथिव्यमे-
ककपालम्'* इत्यस्य याज्यानुवाक्ये ॥

^{१५}अथ सप्तदशी—हे अग्ने ! त्वं यविष्ठो युवतमो हव्यवाहनो
हविषो बौडा चित्रमानुः घृताशनो नवजातः प्रतिक्षणं नूतन-
ज्वालारूपेणोत्पन्नो विरोचसे विशेषेण दीप्यसे । तन्महित्वनं तदे-
तन्माहात्म्यं ते तवैव, न त्वन्यस्यास्ति ॥

^{१६}अथाष्टादशी—हे अग्ने ! देव ! त्वं देवताभ्यः सर्वाभ्यो भागे
त्वयोह्यमानेऽपि न मीयसे न हिंस्यसे यथा तव भ्रातरो देवे
भ्यो हव्यं वहन्तो मृता न तथा त्वमित्यर्थः । स त्वमेनाः देवताः
विद्वान् यक्ष्यसि यज । नः अस्मदीयं नवं स्तोमं स्तोत्रं जुपस्व ।
एते उभे स्विष्टकृतः संयाज्ये ॥

^{१७}अथैकोनविंशी—अयमाग्निरिमं हविश्शेषं मत्तः प्रथमभावी
सन् प्राश्नातु । स ह्यग्निः यथेदं हविः संभूतं यथा चोपमोज्यं
तथा वेद जानाति । अस्मभ्यं विश्वचर्षणिः विश्वस्य द्रष्टाऽग्निः

वेदु यथा हविः । शिवा अस्मभ्यमोषधीः । कृणो-
तु विश्वचर्षणिः । ²⁰भद्रान्नश्चेयस्समनैष्ट देवाः ।
त्वयाऽवसेन समशीमहि त्वा । स नो मयोभूः
पितो आविशस्व । शं तोकाय तनुवे स्योनः ।
²¹एतमु त्वं मधुना संयुतं यवम् । सरस्वत्या अ-

ओषधीः शिवाः सुखकराः कृणोतु करोतु । अयं मन्त्रः श्या-
माकचरुहविषः प्राशने विनियुक्तः ॥

²⁰अथ विशी—हे देवाः । नोऽस्माकं भद्रात् वर्तमानाच्छ्रेयसोऽ-
प्यधिकं श्रेयः समनैष्ट सम्यगानयत । हे पितो ! अन्न ! त्वयाऽ-
वसेन त्वद्रूपेण रक्षकेण पाथेयेन त्वां समशीमहि सम्यगश्रुवी-
महि संवत्सरपर्यन्तं त्वयैव जीवाम इत्यर्थः । स त्वं नोऽस्माकं
मयोभूः सुखं भावयन् आविशस्व उदरं प्रविश, तोकाय पुत्राय
तनुवे शरीराय च शंभव शान्तो भव । अयं मन्त्रो व्रीह्याग्र-
यणस्य शेषभक्षणे विनियोज्यः ॥

²¹अथैकविशी—अग्निमनौ यूगादिमूने मनौ प्रजापतौ राजनि
सति तस्मिन्काले कृषिकाः सरस्वत्याः नद्याः मधुरेण जलेन सं-
युतं एतमु इदानीं पुरतो दृश्यमानमेव यवं त्वं यवधान्यवि-
शेषमचर्क्युः* क्षेत्रेषूत्तवन्तः योऽयं यव इदानीं दृश्यते तस्य
यवस्य कृषिमादिकाले प्रारब्धवन्त इत्यर्थः । के कर्षकाः कश्च
तत्स्वामीति तदुभयमुच्यते—इन्द्रः शतर्कतुः शतसंख्याकैरश्वमेधैर्ले-
ब्धपद्मो यः सोऽयं सीरपतिः हलसाम्यामीत् । सुदानवः सुधु

विमनावचर्कपुः* । इन्द्र आसीत्सीरपतिश्शतक्रतुः ।
कीनाशा आसन्मरुतस्सुदानवः ॥ ८० ॥

पुरता वृणीमहे जुषेथां तर्पयतामृतं नवेन
मीयसे स्योनश्चत्वारि च ॥ ८ ॥

जुष्टश्चक्षुषो जुष्टीं नरो नक्तं जाता वृषास उत
नो वृषाऽस्य शुस्स पन्तवदृष्टौ ॥ ८ ॥

जुष्टो मन्युर्भगो जुष्टीं नरो हरिवर्षसं गिरिश-
प्रिन्वाजानामुत नो यद्वाग्वदन्ती विश्वा आशा
अशीतिः ॥ ८० ॥

हरिः ॐ

दातारो मरुतः कीनाशाः कृषिकर्मकरा आसन् । अयं मन्त्रो
यवाग्रयणस्य शेषमक्षणे विनियोज्यः ॥

इति श्रीमद्वैरवुकणसाम्राज्य धुरंधर श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते
माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय तैत्तिरीयब्राह्म-
णभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः

चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः.

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठकारम्भः.

'प्राणो रक्षति विश्वमेजन्त । इर्यो भूत्वा बहुधा
बहूनि । स इत्सर्वं व्यानशे । 'यो देवो देवेषु वि-
भूरन्तः । आवृद्धदात्क्षेत्रियध्वगदृषा । तमित्प्राणं

यस्य निश्वासितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

चतुर्थ उपहोमार्या मन्त्रा बहव ईरिताः ।

प्रपाठके पञ्चमेऽस्मिस्तच्छेष उपवर्ष्यते ॥ २ ॥

'तत्र प्रथमानुवाके प्रथमासृचमाह—योऽयं मुखनासिकावर्ती
प्राणवायुः सोऽयं बहुधा भूत्वा प्राणापानादिवृत्तिभेदेनानेकप्रकारो
भूत्वा बहूनि जीवजातानि प्रति इर्यः प्रेरकस्सन् एजन्तं कम्पमानं
जङ्गमरूपं जगद्रक्षति स इत् स एव प्राणः सर्वं जगत् व्या-
नशे व्याप्तवान् ॥

अथ द्वितीयामाह—दीव्यन्तीति देवाः प्राणचक्षुःश्रोत्रादयः
तेषु देवेषु मध्ये यो मुख्यो देवः प्राणः श्वासकर्ता सोऽयम-
न्तरावृद्धदात् पुनःपुनरन्तर्बहिःश्रावर्तमानत्वात् विभूः कृत्स्नदेह-
व्यापी क्षेत्री क्षेत्रं शरीरं तस्य स्वामी वृषा श्रेष्ठः । तस्य दृ-
ष्टान्तः—अध्वगतं यया लोकेऽध्वगोऽनालस्यगमनं करोत्येवमयं
प्राणः प्रतिक्षणमुच्छ्वासनिश्वासौ करोति तमित् तमिव प्राणं स-

मनसोपशिक्षत । अग्रं देवानामिदमेतु नो हविः ।
 ३मनसश्चित्तेदम् । भूतं भव्यं च गुप्यते । तद्धि दे-
 वेष्वग्निम ॥ १ ॥ 'आ न एतु पुरश्चरम् । सह
 देवैरिमं हवम् । मनश्श्रेयसि श्रेयसि । कर्मन् यज्ञ-

नसोपशिक्षत भक्तिपुरस्सरमुपचरत । स प्राणो देवानां मव्येऽग्रं
 प्रथमं नोऽस्मदीयमिदं हविरत्तु भक्षयतु । यदुक्तमैतरेयब्राह्मणे—
 “चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक्प्राणस्ता एताः पञ्च देवता इमं वि-
 श्लिष्टाः पुरुषम्” इति । तदेतन्मन्त्रद्वयं प्राणदेवताविषयं द्रष्टव्यम्॥

३अथ तृतीयामाह—यदिदं मनः अन्तःकरणमस्ति तस्य
 चित्ता चित्तेन वृत्तिविशेषेणैवं दृश्यमानं भूतं भव्यं चातीतम-
 नागतं च सर्वं गुप्यते रक्ष्यते । यत्पूर्वं निष्पन्नं पुत्रभृत्यादिचेतनं
 धनधान्याद्यचेतनं यच्चेतःपरं संपादनीयं चेतनमचेतनं च तत्सर्वं
 मनसैव परिरक्ष्यते । तद्रक्षोपायानां मनसा चिन्त्यमानत्वात् । हि
 यस्मात्कारणात् तन्मनो देवेषु दीप्यमानेष्विन्द्रियेषु अग्नियं श्रेष्ठं
 तस्मात्तेन रक्षणमुचितम् ॥

४अथ चतुर्थमाह—तन्मनो देवैर्दीप्यमानैरन्यैरिन्द्रियैः सह
 पुरश्चरं स्वयमग्रगामि भूत्वा नोऽस्मदीयमिमं हवमाह्वानं प्रत्येतु
 आभिमुख्यं प्राप्नोतु । किं कुर्वन् ? श्रेयसिश्रेयसि कर्मन् तस्मिन्
 स्मिन्प्रशस्ते कर्मणि यज्ञपतिं दधतु यजमानं स्थापयतु सर्वेषु
 पुण्यकर्मसु प्रवर्तयत्वित्यर्थः । तदेतन्मन्त्रद्वयं मनोदेवताविषयं
 द्रष्टव्यम् ॥

पतिं दधत् । ^१जुषतां मे वागिदं हविः । विरोद्ध्वी
पुरोहिता । हव्यवाडनपायिनी । ^२यया रूपाणि व-
हुधा वदन्ति । पेशांसि देवाः परमे जनित्रे । सा
नो विराडनपस्फुरन्ती ॥ २ ॥ वाग्देवी जुषतामि-

^१अथ षष्ठ्यमीमाह—इदं पुरोवर्ति मे हविः वाग्देवी सेव-
ताम् । कीदृशी? विराट् विविधं राजत इति विराड्विराजमाना
देवी देवताविग्रहा पुरोहिता प्रथमतः प्रवृत्ता । यद्यापि पुरश्च-
रत्वं मनस उक्तं, तथाऽपि कायव्यापारापेक्षया पूर्वभावित्वं प्र-
थमप्रवृत्तिर्वचसो युक्ता । अत एव व्यवहारक्रमोऽन्यत्राप्रातः—
“यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति तत्कर्मणा करोति” *
इति । हव्यवाट्, वाचा हि मन्त्रमुच्चार्य हविर्दीयते तस्माद्वागियं
हविर्वहतीत्युपचर्यते । अनपायिनी सर्वेष्वपि व्यवहारेष्वनुगता । न
हि वागिन्द्रियमन्तरेणातीतानागतविषयो व्यवहारः संभवति ॥

^२अथ षष्ठीमाह—यान्धेतानि देवतिर्यङ्मानुष्यादिरूपाणि यानि
च नीलपीतशुक्लकृष्णादिरूपाणि तानि सर्वाणि यया वाचा म-
नुष्या बहुधा वदन्ति, इदं समीचीनमिदमसमीचीनमित्येतादृशं व-
हुधा वदन्ति । तथा—परमे जनित्रे उत्तमे जन्मनि वर्तमाना
देवाश्च पेशांसि रमणीयानि रूपाणि यया वाचा वदन्ति । सा
वाग्देवी नोऽस्मदीयमिदं हविर्जुषताम् । कीदृशी वाक्? अर्थप्र-
काशकत्वेन विविधं राजत इति विराट् । अपस्फुरणमर्थाभिधाने

द२ हविः । चक्षुर्देवानां ज्योतिरमृते न्यक्तम् ।
अस्य विज्ञानाय बहुधा निधीयते । तस्य सुस्रमशी-
महि । मा नो हासीद्विचक्षणम् । ^८आयुरिन्नः प्र-
तीर्यताम् । अनेन्याश्चक्षुषा वयम् । जीवा ज्योति-

कुण्ठीभावः तद्वाहित्यादनास्फुरन्ती । तदिदं मन्त्रद्वयं वाग्देवता
विषयं द्रष्टव्यम् ॥

^७अथ सप्तमीमाह—देवानां दीव्यमानानामिन्द्रियाणां मध्ये च
क्षुरिन्द्रियं ज्योतिः विस्पष्टभासकं, तच्चामृते मरणरहिते आदि-
त्यस्वरूपे न्यक्तं निलीनम् । अत एव बहुधा आमनन्ति—
“आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशत्” इति । तदिदं चक्षुः अस्य
सर्वस्य नीलपीतादिरूपजातस्य बहुधा विज्ञानाय नानाविधज्ञान-
सिद्धये निधीयते प्रजापतिना व्यवस्थाप्यते । तस्य चक्षुरिन्द्रि-
यस्य सुस्रं सुखं तेन चक्षुरिन्द्रियेण रूपप्रकाशने सति यत्सुखं
जायते तत्सर्वमशीमहि अश्वृवीमहि प्राप्नुयाम । विचक्षणं विशेषेण
प्रकाशकं, तच्चक्षुरिन्द्रियं नोऽस्मान् मा हासीत् कदाचिदपि मा
परित्यजतु ॥

^८अथाष्टमीमाह—चक्षुर्देवताप्रसादेन नोऽस्मदीयमायुरित् प्रती-
र्यतां सर्वथा वर्धताम् । अनेन चक्षुषा युक्ता वयं जीवाः का-
प्यनन्वाः सन्तो रूपाभिव्यक्तवृत्तिलक्षणं ज्योतिः अशीमहि प्रा-
प्नुयाम । उत अपि च सुखः स्वर्गस्थितममृतं ज्योतिः विनाश-
रहितमादित्यप्रकाशं अशीमहि चक्षुषा पश्येम । तदिदं मन्त्रद्वयं
चक्षुर्देवताविषयं द्रष्टव्यम् ॥

रशीमहि । सुवृज्योतिरुतामृतम् । ^९श्रोत्रेण भद्र-
 मृतं शृण्वन्ति सत्यम् । श्रोत्रेण वाचं बहुधोद्यमा-
 नाम् । श्रोत्रेण मोदंश्च महंश्च श्रूयते । श्रोत्रेण
 सर्वा दिश आशृणोमि । ^{१०}येन प्राच्या उत दक्षि-
 णा । प्रतीच्यै दिशश्शृण्वन्त्युत्तरात् । तदिच्छ्रोत्रं
 बहुधोद्यमानम् । अरात्र नेमिः परि सर्वं बभूव ॥
 अग्रियमनंपस्फुरन्ती सत्यं सप्त च ॥१॥

^९अथ नवमीमाह—यद्द्रव्यं कल्याणं यच्च सत्यं वचनं तत्सर्वं श्रो-
 त्रेणैव सर्वं शृण्वन्ति । येयं वाक् प्राणिभिर्बहुधोच्यते, तां सर्वां
 वाचमनेन श्रोत्रेन्द्रियेण सर्वो जनः शृणोति । किं च—योऽयं
 मोदो हर्षविषयो वृत्तान्तो यच्च महः पूजाविषयो वृत्तान्तः स-
 र्वोऽपि श्रोत्रेणैव श्रूयते । किंच—सर्वा दिशो योऽयं सर्वदिग्बि-
 पयो वृत्तान्तः तमप्यहं श्रोत्रेण सर्वत आशृणोमि ॥

^{१०}अथ दशमीमाह—येन श्रोत्रेण प्राच्यादिदिग्भ्य आगतं शब्दं
 शृण्वन्ति, तदेव श्रोत्रं बहुधोद्यमानं उच्यमानं शब्दजातं सर्वं परिब-
 भूव परिगृह्य वर्तते रचनेमिरिव सर्वान् अरान् । चक्रस्य बहिर्व-
 ल्यो नेमिः तदन्तर्वर्तिनोऽवयवाः कालसंज्ञा अराः । एतच्च मन्त्रद्वयं
 श्रोत्रविषयं द्रष्टव्यम् । एतेषां दशानां पन्त्राणां जातकर्मणि विनियोगं
 बोधायन आह—“अथैनं दधि मधु वृतमिति समुदाहृत्य हिरण्येन
 प्राशयति प्राणो रक्षति विश्वमेजदित्यनुवाकेन प्रत्यृचम्” इति ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके
 प्रथमोऽनुवाकः.

‘उदेहि वाजिन्यो अस्यस्वन्तः । इदं राष्ट्र-
माविश सूनृतावत् । यो रोहितो विश्वमिदं जजान ।
स नो राष्ट्रेषु सुधितान्दधातु । ‘रोहं रोहं रो-
हितु आरुरोह । प्रजाभिर्वृद्धिं जनुषामुपस्थम् ।
ताभिस्संरब्धो अविद्व्यदुर्वीः । गातुं प्रपश्य-

‘द्वितीयेऽनुवाके प्रथमामृचमाह—हे वाजित् ! अश्वमेधे कर्मणि
प्रयुज्यमान ! हे अश्व ! उदेहि नलमध्यादुद्रच्छ । अत्राश्वमेधे मारद्वान्
सूत्रम्—“ अश्वमपोऽवगाह्य स्नापयित्वा समुह्य ततो ह्यस्तारमनूदकमु-
दानयति उदेहि वाजिन्नित्यष्टाभिः” इति । अतोऽत्राश्वमेधगतमश्वं
संबोध्योच्यते योऽयमश्वोऽस्वन्तर्वर्तते स त्वमुदेहि, उद्रत्य च सूनृ-
तावत् प्रीतियुक्तमिदं राष्ट्रमाविश । इहास्यतामिह मुज्यतामित्येवंरूपा
वाणी सूनृता । अस्य चाश्वस्य प्रजापतिजन्यत्वेन तद्रूपत्वमुपचर्य प्र-
शस्यते—प्रोऽश्वः स्वकारणभूतप्रजापतिरूपेण रजोगुणयुक्तत्वाद्गोहित-
स्मन् इदं विश्वं जनान् उत्पादयामास, स प्रजापतिरूपोऽश्वो नोऽ-
स्मान्तेषु राष्ट्रेषु सुधितान् सुखयुक्तान्कृत्वा स्थापयतु ॥

‘अथ द्वितीयामाह—हे रोहित ! रोहिद्वर्ण ! प्रजापतिस्वरूपाश्व !
रोहं रोहं भौमं भोगं स्वर्गभोगं आरुरोह आरोहणं कुरु । कामिः ! प्रजा-
भिस्सह । कमिव ! वृद्धिमिच्छता प्रजानां संबन्धि उपस्थं प्रत्यारो-
हणमिव । तामिः प्रजाभिः सह संरब्ध उत्साहयुक्तस्मन् पदुर्वीः अ-
विदत् ज्ञातवानसि । उर्वीर्गातुं गन्तुं प्रपश्यामिह राष्ट्रं आहा आहूत-
वानसि । तव प्रेक्षणवशाद्राष्ट्रस्या जनाः संनिहिता इत्यर्थः ॥

त्रिह राष्ट्रमाहाः । आहार्षीद्राष्ट्रमिह रोहितः ।
 मृधो व्यास्थदभयं नो अस्तु ॥ ४ ॥ अस्मभ्यं
 द्यावापृथिवी शकरीभिः । राष्ट्रं दुहाथामिह रेव-
 तीभिः । विममर्श रोहितो विश्वरूपः । समाच-
 क्राणः प्ररुहो रुहश्च । दिवं गत्वाय महता महि-
 म्ना । वि नो राष्ट्रमुनत्तु पयसा स्वेन । यास्ते वि-

अथ तृतीयामाह—रोहितस्त्वं राष्ट्रमिह आहार्षीत् आहृतवानसि
 व्यास्थत् व्यास्थात् विरोधिनिष्पाद्यात् मृधो युद्धात् अश्वाभिन्नप्रजापते!
 तव प्रसादान्नोऽभयमस्तु । अश्वाभिन्नप्रजापते ! तव प्रसादात् द्यावापृथि-
 वी द्यावापृथिव्यौ शकरीभिः शकरीछन्दोयुक्ताभि रेवतीभिः सामामि
 मानिनीमिर्देवताभिस्सह अस्मभ्यमस्मदर्थं राष्ट्रं दुहाथां पूरितवत्यौ ॥

अथ चतुर्थीमाह—स रोहितः प्रजापतिः विममर्श परामर्शं कृत-
 वानेनेदं कर्म कृतमयमस्य फलस्य योग्य इति परामर्शः । कीदृशः
 प्रजापतिः ! विश्वरूपः सर्वजगदाकारेण वर्तमानः, तथा समाचक्राणः
 सम्यग्रस्यमानान् फलविशेषान्कुर्वाणः । ते च फलविशेषाः प्ररुहो
 रुहश्चेति शब्दद्वयेन निर्दिश्यन्ते । प्रकर्षेण रुहन्ते प्राप्यन्त इति
 प्ररुहः स्वर्गमोगाः । रुहो मानुषा मोगाः । तदुभयं कुर्वाणः स
 प्रजापतिर्दिवं गत्वाय स्वर्गं प्राप्य महता महिम्ना स्वकीयेनात्याधिक्येन
 माहात्म्येन नोऽस्मदर्थमिदं राष्ट्रं स्वेन पयसा स्वकीयेन वृष्टिजलेन
 व्युनत्तु विशेषेण क्लेदयतु ॥

अथ पञ्चमीमाह—हे रोहित ! प्रजापते ! त्वदीयेन तपसा या
 विशः प्रजाः संवभूवुः । तथा हान्यन्नाग्रायते—“स तपोऽतप्यत । स

शस्तपत्मा संवभूवुः । गायत्रं वत्समनु तास्तु आ-
गुः । तास्त्वा विशन्तु महसा स्वेन । सं माता
पुत्रो अभ्येतु रोहितः ॥५॥ "यूयमुग्रा मरुतः पृश्नि-
मातरः । इन्द्रेण सुयुजा प्रमृणीथ शत्रून् । आ वो

तपस्तप्त्वा । इदं सर्वममृजत " * इति । ते त्वदीयास्ताः प्रजा गायत्रं
वत्समन्वागुः । "एष वै गायत्रियै वत्सो यदाग्रयणः"† इति श्रुत्यन्त-
रात् । आग्रयणग्रहो गायत्र्याख्यधेनोर्वत्सस्थानीयः । तमाग्रयणाख्यं
वत्समश्वमेधस्य मध्यमेऽहन्यनुष्ठितवन्तः । ताः प्रजाः स्वेन महसा
स्वकीयेनानुष्ठितेन महिमाख्यग्रहेण त्वा विशन्तु । किं बहुना—माता
सर्वभूतानां सम्यङ्निर्माता पुत्रवद्वत्सको रोहितोऽश्वरूपः प्रजापतिः
अभ्येतु अस्मानभिलक्ष्यागच्छतु ॥

अथ षष्ठीमाह—हे मरुतः! यूयं सुयुजा युष्माभिस्सहावस्थि-
तेनेन्द्रेण साकमस्मदीयान् शत्रून् प्रमृणीथ निराकुरुत । रोहितः
प्रजापतिरूपोऽयमश्वो वो युष्मानाऽशृणोत् शत्रुसयकारिण एते
इति भवदीयां कीर्तिं सर्वदा शृणोति । कीदृशा मरुतः! उग्राः
शत्रुविषये कोपयुक्ताः । पृश्निर्मातेषां ते पृश्निमातरः । "पृश्नेः
पुत्रा उपमासः"‡ इति हि मन्त्रान्तरम् । "पृश्नियै वै पयसो
मरुतो जाताः"§ इति च ब्राह्मणम् । अभिद्यवः अभितो द्योत-
मानाः त्रिसप्तासः त्रिविधाः सप्त संख्या येषां ते त्रिसप्तासः ।
"सप्तगणा वै मरुतः"§ इति ब्राह्मणान्नानात् । सप्तगणाः ** सप्त-

* तै. उ. १-२.

† सं. ३-४-११.

‡ वा २-२-५.

§ सं. २-२-११.

** ग. मरुद्गणा.

रोहितो अगृणोदभिद्यवः । त्रिसंज्ञासो मरुत-
स्स्वादुसंमुदः । 'रोहितो द्यावापृथिवी जंजान । त-
स्मिंश्चस्तन्तुं परमेष्ठी तंतान । तस्मिञ्छिश्रिये अ-

संख्याकाः । तत्र 'धुनिश्च ध्वान्तश्च' * इत्यारण्यकानुवाकोक्तो
गणा मध्यमः । तस्मात्पूर्ववर्तिनः 'ईदृङ्च'† इत्यादिनोक्तास्त्रयो
गणाः । 'ऋतश्च सत्यश्च'‡ इत्यादिनोक्ता उत्तरभाविनस्त्रयो गणा-
स्तत्रैकस्मिन्गणत्रये तिस्रः सप्तसंख्या विद्यन्ते तस्मात् त्रिसंज्ञास
इत्युच्यन्ते । स्वादुना हविषा सम्यञ्छोदन्त इति स्वादुसंमुदः ।
अत्र मरुत इति संबुद्धचन्तं पदं द्विराग्रातम्, तच्च वाक्यद्वये
योजनीयम् । हे मरुतः ! शत्रून्प्रमृणीष । हे मरुतः ! युष्मान्
रोहितोऽगृणोदिति योजना ॥

अथ सप्तमीमाह—योऽयं रोहितोऽश्वरूपः प्रजापतिः स एव
पुरा द्यावापृथिव्यावुत्पादितवान् । तस्मिन् रोहितेऽश्वे परमेष्ठी प्रजा-
पतिः तन्तुं अश्वमेधतन्तुपरम्परां तंतान विस्तारितवान् । एक एव
पद्यते गच्छतीत्येकपात् । तथा च मन्त्रान्तरम्—“सूर्य एकाकी
चरति” § इति । स च मनुष्यवत्सृष्टिमध्ये पुनःपुनर्जन्मरहित-
त्वादजः तादृशः सूर्योऽपि तस्मिन् रोहितेऽश्वे शिश्रिये आश्रित-
वान् । रोहिताश्वस्य प्रजापतिद्वारा जगत्सृष्टिकर्तृत्वात्सूर्यस्य त
दाश्रितत्वं युक्तम् । स च रोहितः प्रजापतिः स्वकीयेन बलेन
द्यावापृथिव्यौ अदंहत् दृढीनकार ॥

ज एकपात् । अदृ॒ष्टं हृदयावापृथि॒वी बलेन । "रोहि-
तो द्यावापृथि॒वी अदृ॒ष्टं हत । तेन सुव॑स्स्तभितं
तेन नाकः ॥६॥ सो अ॒न्तरिक्षे रज॑सो विमानः ।
तेन दे॒वास्सुव॑रन्वविन्दन् । "सुशेव॑ त्वा भानवो दी-
दिवा॑सम् । सम॑ग्रासो जुहो जातवेदः । उ॒क्षन्ति
त्वा वा॒जिन॒माघृ॑तेन । स॑संमग्रे युवसे भोज॑ना-

*अथाष्टमीमाह—रोहितः प्रजापतिः द्यावापृथिव्यौ दृढीकृत-
वान् । तेन रोहितेन सुवः स्तभितं स्वर्गलोको यथाऽधो न प-
तति तथा स्तम्भितः । तथा नाकनामा स्वर्गविशेषोऽपि तेन स्त-
म्भितः । स एव रोहितोऽन्तरिक्षे रजसो रज्जुस्य उपोतिर्गण-
स्थोदकस्य वा विमानो विशेषेण निर्माता । तेन रोहितेन देवा
इन्द्रादयोऽपि सुवरन्वविन्दन् स्वर्गं लब्धवन्तः । एवमेतैरष्टभिर्मन्त्रै-
रश्वमेधगतस्याश्वस्य जलमध्यादुद्धमनं कुर्यात् ॥

"अथ नवमीमाह—हे जातवेदः ! जुहो जुहाद्याः स्तुचः समग्रा
सः घृतपूर्णाः सत्यः स्वनिष्ठेन घृतेन त्वामुत्तन्ति । कीदृश्यो जुहा
द्याः ? भानवो घृतपूर्णत्वाद्वासमानाः । कीदृशं त्वां ? सुशेवं मुखे-
न सेवितुं शक्यं दीदिवासं अत्यन्तं दीप्यमानं वाजिनं वेगवन्तम् ।
अत्र त्वेति पदं द्वितीयान्तं द्विसाम्रातम् । तत्रैकं प्रथमान्तत्वेनोपरि
नेतव्यम् । हे अग्रे ! त्वं भोजनानि भोक्तुं योग्यान्यस्मदीयहवींषि
संसं अत्यन्तसम्यक्त्वेन युवसे मिश्रयसि स्वीकरोषीत्यर्थः ॥

नि । ^{१०}अग्रे शर्धं महते सौभगाय । तवं द्युम्नान्यु-
त्तमानि सन्तु । सं जास्पत्यं सुयममार्कणुष्व ।
शत्रूयतामभितिष्टा महांसि ॥ ७ ॥

अस्त्वेतु रोहितो नाको महांसि ॥ २ ॥

'पुनर्न इन्द्रो मघवा ददातु । धनानि शक्रो ध-
न्यस्सुराधाः । अर्वाचीनं कृणुतां याचितो मनः ।

^{१०}अथ दशमीमाह—हे अग्रे ! अस्माकं महते सौभगाय सौभाग्याय शर्धं उत्सहस्व । तव संबन्धीनि द्युम्नानि उत्तमानि मणिमुक्तादीनि धनान्यस्माकं सन्तु । जास्पत्यं जायापतिमावं सुयमं सुष्ठु नि-
यतं समार्कणुष्व सम्यक् संपादय । शत्रूयतां शात्रवमिच्छतां पुरु-
षाणां महांसि तेजांसि अभितिष्ठ अभित आक्रामस्व । इदं मन्त्र-
द्वयमाग्रेये कर्मणि द्रष्टव्यम् । तत्रोत्तरस्य विवाहकर्मण्यपि विनि-
योगं बोधायन आह—“अथ तयोपविश्यान्वारब्धायामुपयमनीर्जु-
होत्यग्रे शर्धं महते सौभगाय” इति ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः.

^१तृतीयानुवाके प्रथमामृचमाह—अस्मदीयानि धनानि यानि
नष्टानि तानि सर्वाणि पुनरपि नोऽस्मभ्यमिन्द्रो ददातु । कीदृश
इन्द्रः ? मघवा धनवान् शक्रः शक्तियुक्तः धन्यो धनदानार्हः

श्रुष्टी नो अस्य हविषो जुषाणः । यानि नो जिनन्धनानि । जहर्थं शूर मन्युना । इन्द्रानुविन्द नस्तानि । अनेन हविषा पुनः । इन्द्र आशाभ्यः परि । सर्वाभ्योऽभयं करत् ॥ ८ ॥ जेता शत्रून् विचर्षणिः । आकूत्यै त्वा कामाय त्वा समृधे त्वा ।

मुराधाः शोमनाजयुक्तः । तादृशोऽयमिन्द्रो याचितोऽस्माभिः प्रार्थितस्मन् स्वकीयं मनोऽर्वाचीनं कृणुतामस्मदभिमुखं करोतु । नोऽस्मदीयस्यास्य हविषो भागं श्रुष्टी जुषाणः शीघ्रं सेवमानः स इन्द्रोऽस्मदभीष्टं करोतु ॥

^२अयं द्वितीयामाह—हे शूरेन्द्र ! त्वं विहितस्याननुष्ठानान्निषिद्धसेवनाद्वा पापयुक्तान् नः अस्मान् जिनन् शितार्थं हिंसन् मन्युनाऽस्मासु क्रोधेन गान्यस्मदीयानि धनानि नहर्थं अपहृतवानभि । अनेनास्मदीयेन हविषा तुष्टस्मन् पुनरपि नोऽस्माकं तानि धनान्यनुविन्द अनुग्रहेण लभस्व देहीत्यर्थः । एतदुभयं नष्टधनस्य पुनः प्राप्यर्थे कस्मिंश्चिदैन्द्रे कर्मणि द्रष्टव्यम् ॥

^३अयं तृतीयामाह—विविच्य द्रष्टा शत्रूणां जेतेन्द्रः सर्वाभ्यो दिग्भ्यः परितो वर्तमानाभ्योऽस्माकमभयं करत् करोतु । अयं मन्त्रः पूर्वत्रैवोपहोमार्यः ॥

^४अयं चतुर्थीमाह—हे इन्द्र ! आकूत्यादिसिद्धयर्थं त्वां पुरो दधे पुरस्कृत्य सेवे । आकूतिः संकल्पः कामो भोगः समृतं समृद्धिः अमृतत्वं अपमृत्युराहित्यं, जीवनं अन्नादिसंपत्तिः ॥

पुरो दधे अमृतत्वाय जीवसे । 'आकूतिमस्यावसे ।
 काममस्य समृद्धये । इन्द्रस्य युञ्जते धियः । 'आ-
 कूतिं देवीं मनसः पुरो दधे । यज्ञस्य माता सु-
 हवा मे अस्तु । यदिच्छामि मनसा सकामः । वि-
 देयमेनद्धृदये निविष्टम् ॥ ९ ॥ 'सेदग्निस्त्रीऽस्त्ये-
 त्यन्यान् । यत्र वाजी तनयो वीडुपाणिः । सह-

^३अथ पञ्चमीमाह—लोके बुद्धिमन्तः कर्तारः असे रक्षणार्थं समृ-
 द्धये धनादिसमृद्धयर्थं न अस्मिन्द्रस्य अकूतिं संकल्पं काममिच्छां
 धियः बुद्धिविशेषांश्च युञ्जते आश्रयन्ति । न त्विन्द्रनैरपेक्षेण स्वत-
 न्त्रानाकूत्यदीनलभन्ते ॥

^६अथ षष्ठीमाह—अहमाकूतिं संकल्पाभिमानिनीं देवीं कार्येषु
 कुर्वाणस्य मनसः पुरो दधे संकल्पपूर्वमेव सर्वं कार्यं मदीयेन मनसा
 क्रियत इत्यर्थः । मेयमाकूतिर्यज्ञस्य मातृस्थानीया सती मे मम
 सुहवा सुखेनाद्वातुं शक्याऽस्तु । सकामः कामसहितोऽहं मदीयेन
 मनसा यत्कार्यं कर्तुमिच्छामि मदीये हृदये निविष्टमेनत् तत्कार्यं
 विदेयं लभेयम् । अस्य मन्त्रत्रयस्य कर्मणामादौ संकल्पे विनियोगं
 बोधायन आह—“आकूत्यावेदनं करोति आकूत्यै त्वा कामाय
 त्वा समृधे त्वा” इति ॥

^७अथ सप्तमीमाह—यत्र यस्मिन्नग्नौ यजमानेनोपचरिते सति तनयः
 पुत्रो वाजी अलवान् वीडुपाणिः यागदानादिषु दृढहस्तः सहस्रपायाः
 सहस्रसंख्याक्रेनाग्नेन युक्तस्सन् अक्षरा अक्षरेणाप्यविनाशेन जीवनेन

स्वपाथा अक्षरां समेति । आशानां त्वाऽऽशापाले-
भ्यः । चतुर्भ्यो अमृतेभ्यः । इदं भूतस्याध्यक्षेभ्यः ।
विधेम हविषा वयम् । विश्वा आशा मधुना सः
सृजामि । अनमीवा आप ओषधयो भवन्तु । अ-
यं यजमानो मृधो व्यस्यताम् ॥ १० ॥ अमृभीताः

समेति संगच्छते । सेदग्निः स एवोपचरितोऽग्निः अन्धानितरयजमानसं
बन्धानग्निन् अत्येति अतिक्रामति । सोऽयं मन्त्रः प्रायणीयेष्टौ स्विष्ट
कृतः पुरोनुवाक्या ॥

अपाष्टमीमाह—हे पशो ! त्वां आशानां दिशां मध्ये आशापाले
भ्यो विशिष्टानां दिशां पालेभ्यः चतुर्भ्य इन्द्रयमवरुणसोमेभ्योऽमृते-
भ्यो देवेभ्यः समर्पयामीति शेषः । भूतस्य अस्मिन्कर्मणि प्राप्तस्य
पशोरध्यक्षेभ्यः स्वामिभ्यो देवेभ्यो वयं हविषेदं विधेम शीघ्रमेव
परिचरेम ॥

अय नवमीमाह—विश्वा आशाः सर्वा दिशाऽहं मधुना मधु-
रेण वृष्ट्युदकेन संसृजामि संयोजयामि । तेन आप ओषधयश्चा
नमीवा रोगरहिता भवन्तु । अयं च यजमानो मृधः शत्रून् व्य-
स्यतां निरस्यतु । सर्वे पशवः अमृभीता व्याघ्रतस्करादिभिरस्वीकृ-
ताः सन्तु । इदं मन्त्रद्वयं पशौ संज्ञाप्यमाने यजमानेन जप्यम् ।
तथा दिवश्श्येनीसंज्ञिकास्विष्टिषु “अशायै चरुम्” * इत्यस्य याज्या-
नुवाक्ये । तथा च तयोः प्रतीकद्वयमात्रातम्—“आशानां त्वा विश्वा
आशाः” † इति ॥

पुशर्वस्सन्तु सर्वे । ¹⁰ अग्निस्सोमो वरुणो मित्र इन्द्रः ।
 बृहस्पतिस्सविता यस्सहस्री । पूषा नो गोभि-
 रवंसा सरस्वती । त्वष्टा रूपाणि समनक्तु यज्ञैः ।
 11 त्वष्टा रूपाणि दधती सरस्वती । पूषा भगं स-
 विता नो ददातु । बृहस्पतिर्दददिन्द्रस्सहस्रम् ।
 मित्रो दाता वरुणस्सोमो अग्निः ॥ ११ ॥
 करन्निविष्टमस्यतां नवं च ॥ ३ ॥

¹⁰अथ दशमीमाह—अग्न्यादयः त्वष्टृदेवपर्यन्ता ये दश देवाः
 सन्ति तेषां मध्ये एकैक एव नोऽस्माकमवसा रक्षणाय गोभिः
 समनक्तु संयोजयतु । यज्ञैश्च समनक्तु । त्वाष्टा देवो रूपाणि
 पुत्रपौत्रादिशरीराण्यपि समनक्तु । यः सहस्रीति सवितृविशेषणं,
 यः सहस्रसंख्याकरश्मियुक्तः सोऽयं सवितेति योज्यम् ॥

¹¹अथैकादशीमाह—अयं त्वष्टा रूपाणि पुत्रादिशरीराणि ददा-
 तु । सरस्वती दधती धारपित्री भूयात् । पूषा सविता बृहस्पतिश्च
 प्रत्येकं नोऽस्मभ्यं भगं सौभाग्यं ददातु । इन्द्रः सहस्रं सहस्र-
 संख्याकं गोधनादिकं ददत् ददातु । मित्रवरुणसोमाग्निष्वेकैकैः सह-
 स्रस्य दाता भवतु । एतच्च मन्त्रद्वयं मित्रविन्दायामिष्टौ याज्या-
 नुवाक्ये । तथा चाश्वलायनः—“मित्रविन्दा महावैराजी” इत्यादि-
 नोदाजहार ॥

इति तैत्तरीयब्रह्माणभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चम-
 प्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः.

१आ नो भरु भर्गमिन्द्र द्युमन्तम् । नि ते दे-
 ष्णस्य धीमहि प्ररेके । उर्व इव पप्रथे कामो अ-
 स्मे । तमापृणा वसुपते वसूनाम् । २इमं कामं
 मन्दया गोभिरश्वैः । चन्द्रवता राघसा पप्रथश्च ।
 सुवर्यवो मतिभिस्तुभ्यं विप्राः । इन्द्राय वाहः कु-
 शिकासो अक्रन् । ३इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचम् ।
 यानि चकार प्रथमानि वज्री ॥ १२ ॥ अहन्नहिमन्व-

१चतुर्थानुवाके प्रथमामृचमाह—हे इन्द्र ! द्युमन्तं दीप्यमानं भगं
 घनादिसौभाग्यं नोऽस्मभ्यमापरं संपादय । ते तव देष्णस्य दानस्य
 प्ररेके अतिशये सति अतिरिक्तं धनं यागार्थं तुभ्यं निधीमहि । उर्व
 इव चाडवाग्निरिवास्माकं कामः पप्रथे प्रथितोऽभूत् । वसूनां वसु-
 पते ! बहुधनस्वामिन् ! तं काममापृण सर्वतः पूरय ॥

२अथ द्वितीयामाह—हे इन्द्र ! इममस्माकं कामं गोभिरश्वैः त्वया
 दत्तैः मन्दय हर्षहेतुं कुरु । चन्द्रवता हिरण्यवता राघसा रत्नादि-
 वनेन च कामं पप्रथः प्रथय । सुवर्यवः स्वर्गमिच्छन्तो विप्रा ये
 मेधाविनः कुशिकासः कुशिकास्तु विश्वामित्रस्य पुत्रा मतिभिः स्तोत्रैः
 तुभ्यमिन्द्राय वाहोऽक्रन् वाहमकुर्वन् तदीयां स्तुतिरेव त्वदागमनहेतु-
 त्वाद्वाहनमित्यर्थः । एतच्चोभयमैन्द्रे कर्माणि द्रष्टव्यम् ॥

३अथ तृतीयामाह—वज्री वज्रहस्त इन्द्रः प्रथमानि यानि वीर्या-
 णि शौर्याणि चकार, इन्द्रस्य संवन्धीनि तानि वीर्याणि नु क्षिप्रं
 प्रवोचं प्रवक्ष्यामि । प्रथमं तावत् अहिं वृत्रारूपमसुरमहन् हतवान् ।

पस्ततर्द । प्र वक्षणा अभिनृत्पर्वतानाम् । 'अहन्न-
हि पर्वते शिश्रियाणम् । त्वष्टाऽस्मै वज्रं स्वयं
ततक्ष । वाश्वा इव धेनवस्स्यन्दमानाः । अञ्जस्स-
मुद्रमवजग्मुरापः । वृषायमाणोऽवृणीत् सोमम् ।
त्रिकद्रुकेष्वपिवत्सुतस्य । आ सायकं मधवा दत्त

अनु तदनन्तरं अपस्ततर्द मेघस्थितं जलं मेघभेदेन पृथिव्यां व्यापि-
तवान् । अथ पर्वतानां वक्षणा वक्षान् प्राप्नित् प्रकर्षण भिन्नवान् ॥

'अथ चतुर्थीमाह—पर्वते पर्वतसमाने मेघे शिश्रियाणं आश्रित-
महिं जलनिरोधकमाहिनामानमसुरं अहन् हतवान् । त्वष्टा देवोऽस्मा
इन्द्राय स्वयं स्वर्गाय हितं वज्रं ततक्ष तीक्ष्णाकृतवान् । ततो वज्रेण
वृष्टिनिरोधके शत्रौ हते सति स्यन्दमाना आपः समुद्रं समुद्र-
समानं भूप्रदेशं अञ्जः समञ्जसं यथा भवति तथा अवजग्मुः प्राप्ताः ।
अपां दृष्टान्तः—वाश्वा धेनव इव यथा वत्समाकारयितुं शब्दं
कुर्वत्यो धेनवो दुहन्ति तद्वत् ॥

५अथ पञ्चमीमाह—वृषायमाणो घासं निघत्सुर्वृषभ इव बलवा-
न् देवानां पानार्थमिन्द्रः सोममवृणीत् । ततः त्रिकद्रुकेषु 'ज्योतिर्गौ-
रायुः' इत्येतेषु त्रिकद्रुकनामकेषु वज्रेषु सुतस्य अभिपुतस्य सोमस्य
रसं अयमिन्द्रोऽपिवत् । तथा मधवा इन्द्रः सायकं वाणवतीक्ष्णं
वज्रमादत्त स्वीकृतवान् । आदाय च अहीनामसुराणां मध्ये प्रथमजां
प्रथमोत्पलमेनं वृत्रमहन् हतवान् ॥

वज्रम् । अहन्नेनं प्रथमजामहीनाम् ॥ १३ ॥ "यदि-
न्द्राहं प्रथमजामहीनाम् । आन्मायिनाममिनाः
प्रोत मायाः । आत्सूर्यं जनयन्द्यामुपासम् । ता-
दीक्षा शत्रून् किलाविविध्से । अहं नृवं वृत्रतरं
व्यशंसम् । इन्द्रो वज्रेण महता वधेन । स्कन्धा-
सीव कुलिशेना विवृक्का । अहिं शयत उपपृ-

* अथ षष्ठीमाह—हे इन्द्र ! यद्यदा त्वमहीनां प्रथमजां हतवा
नसि आत् अनन्तरं मायिनां मायायुक्तानामसुराणां माया उत
सर्वा अपि मायाः प्राप्तिनाः प्रकर्षेण शितवानसि । आत् अनन्तरं
सूर्यं जनयन् स्वभानुसंज्ञकेनासुरेण प्रयुक्ते तमसि मग्नं सूर्यं पादुर्मा
वयन्, तथोपासं ह्यं जनयन् उषःकालं दीप्तं कुर्वन्वर्तसे । तादीक्ष्वा
तादृशान् शत्रून् कदाचिदपि त्वं नाविविध्से किल सर्वथा न लभसे ॥

अथ सप्तमीमाह—अयमिन्द्रो महता प्रौढेन वधेन वधसा-
धनभूतेनानेन वज्रेण वृत्रमहन् वृत्रनामकमसुरं हतवान् । कीदृशं
वृत्रं ? वृत्रतरं अतिशयेन लोकत्रयावारकम् । "स इमान् लोकान-
वृणोत्" * इति ब्राह्मणम् । व्यंसं छेदनेनां सरहितम् । ततोऽयमहि-
वृत्राख्यासुर इन्द्रेण हतस्सन् पृथिव्यां उपपृक् उपसंपृक्तः प-
तितोऽशयिष्ठ । तत्र दृष्टान्तः—कुलिशेन कुठारेण विवृक्का वि-
शेषतश्छिन्नानि स्कन्धासीव वृत्रस्य स्कन्धा यथा भूमौ निपत-
न्ति तद्वत् ॥

कपृथिव्याम् । ^१अयोध्येव दुर्मदु आ हि जुह्वे । म-
हावीरं तु विवाधमृजीपम् ॥ १४ ॥ नातारीरस्य स-
मृतिं वधानाम् । सः रुजानाः पिपिषु इन्द्रशत्रुः ।
विश्वो विहाया अरतिः । वसुर्दधे हस्ते दक्षिणे ।

^१अथाष्टमीमाह—दुर्मदो मदान्धो वृत्र इन्द्रमानुहे हि युद्धा-
र्यमाहुतवान्किल । तत्र दृष्टान्तः—अयोध्येव यथा लोके योद्धुम-
शक्तो वृथैव वाचा युद्धार्थं गर्जनं करोति तद्वत् । कीदृशमिन्द्रं ?
महावीरं शूरेषु मध्येऽत्यन्तमेव शूरम् । विवाधं वाधरहितम् ।
ऋजीपं सोमसंबन्धिनम् । ऋजीपस्यापि भक्षकत्वादृजीपरूपम् ।
तादृशस्यैवेन्द्रस्य शत्रुर्वृत्र अस्येन्द्रस्य वधानां समृतिं संगमं ना-
तारीः न प्राप्तवान् इन्द्रं हन्तुं न शक्त इत्यर्थः । प्रत्युत रुजानाः
मङ्गं प्राप्नुवतीः स्वकीया एव सेनाः संपिपिषे सम्यक्पिष्टवान्
वज्रेण हतो भूमौ पतन् सन् समीपवर्तिनः सर्वान् शूरांश्चूर्णीकृत-
वानित्यर्थः । “इन्द्रस्य नु वीर्याणि” इत्यारभ्य षण्मन्त्रा नि-
ष्केवल्यशस्त्रेऽन्तर्भावनीयाः ॥

^२अथ नवमीमाह—अयमग्निः विश्वो विश्वात्मको विहाया
विशिष्टगतियुक्तः अरतिः उपरतिरहितः । हविर्वहनाय पुनःपुन-
रागमने नास्त्यस्योपरतिः । वसुः निवासहेतुः तादृशोऽयमग्निर्ब्राह्म-
णस्य दक्षिणे हस्ते दधे धृत आसीत् । अत एव तत्र होम
आम्नातः—“ब्राह्मणस्य दक्षिणे हस्ते होतव्यम्”* इति । तरणिः

तरणिर्न शिश्रथत् । श्रवस्यया न शिश्रथत् ।
 विश्वस्मा इदिपुध्यसे । देवत्रा हव्यमूहिषे । विश्व-
 स्मा इत्सुकृते वारमृण्वति । अग्निर्द्वारा व्यृण्वति ॥
¹⁰उदुज्जिहानो अभिकाममीरयन् । प्रपृश्नन्विश्वा
 भुवनानि पूर्वथा । आ केतुना सुषमिद्धो यजिष्ठः ।
 कामं नो अग्रे अभिहर्य दिग्भ्यः । "जुषाणो ह-

दुःखेभ्यस्तारयिता न शिश्रथत् शिथिलो न भवति । तत्र हेतुः—
 श्रवस्यया हविलक्षणात्तेच्छया न शिश्रथत् पुनःपुनरभिवृद्ध ए-
 वाभूज तु शिथिलः । विश्वस्मा इत् सर्वस्मै जगत एव सर्वज
 गद्रक्षणार्थं इपुध्यस ईश्वरो भवसि । इपुष ऐश्वर्य इति धातुः ।
 देवत्रा सर्वेषु देवेषु हव्यमूहिषे अस्मदीयं हव्यं वहसि । विश्व-
 स्मा इत्सुकृते सर्वस्मा अपि पुण्यकृते तदर्थं वारमृण्वति वा-
 र्यन्ते प्रवेशार्थिनः प्राणिनो यत्र तत्सुवर्गस्य द्वारं वारमित्यु-
 च्यते, तदपावृणोति । तदेव स्पष्टीक्रियते—अयमग्निः द्वारा स्वर्ग-
 द्वारं व्यृण्वति विवृतं करोति । अत्यष्टित्वादियमष्टपदी ॥

¹⁰अथ दशमीमाह—हे अग्रे ! दिग्भ्यः सकाशात् नः अस्मदीयं
 कामं अभीष्टमर्थं अभिहर्य संपादय । किं कुर्वन् ? उदुज्जिहानः
 अत्यन्तमूर्ध्वमुद्रच्छन् काममभीष्टमर्थमभिमतं ईरयन् प्रेरयन् । विश्वा
 भुवनानि पूर्वथा यथापूर्वं केतुना स्वकीयेन धूमेन प्रपृश्नन् प्र-
 कर्षेण संयोजयन् । कीदृशोऽग्निः ? सुषमिद्धः अत्यन्तदीप्तः य-
 जिष्ठोऽतिशयेन यष्टा ॥

¹¹अथैकादशीमाह—हे अग्रे ! हव्यं जुषाणोऽस्मदीयं हविः

व्यमृतेषु दूढ्यः । आ नो रयिं बहुला गोमती-
मिषम् । निधेहि यक्षदमृतेषु भूषन् । ¹²अश्विना
यज्ञमार्गतम् । दाशुषः पुरुदंससा । पूषा रक्षतु
नो रयिम् ॥ १६ ॥ ¹³इमं यज्ञमश्विना वर्धयन्ता ।
इमौ रयिं यजमानाय धत्तम् । इमौ पशून् रक्षतां

सेवमानस्त्वं अमृतेषु देवेषु दूढ्यो यागरहितात्पुरुषात् आनीय
नोऽस्माकं रयिं धनं बहुलामतिप्रभूतां गोमतीं गोभिर्युक्तां इषमन्नं
निधेहि नितरां संपादय । यो दुर्बुद्धिः पुमान् देवेषु भक्तिं न
करोति तदीयं धनमाहव्यास्मभ्यं देहीत्यर्थः । यस्तु यजमानोऽमृ-
तेषु देवेषु मध्ये भूषन् स्वात्मानमलंकुर्वन् देवत्वमात्मन इच्छ-
न्नित्यर्थः । स यजमानः त्वद्धत्तेन धनादिना यक्षत यागं करिष्य-
ति । तदेतन्मन्त्रत्रयमाग्नेये कर्मणि द्रष्टव्यम् ॥

¹²अथ द्वादशीमाह—हे अश्विनौ ! युवां पुरुदंससा भूरिकर्माणौ
सन्तौ दाशुषो हविर्देतवतो यजमानस्य यज्ञमार्गतं आगच्छतम् ।
पूषा च नोऽस्मदयं रयिं रक्षतु ॥

¹³अथ त्रयोदशीमाह—हे अश्विनौ ! इममस्मदीयं यज्ञं वर्ध-
यन्ता वृद्धिं प्रापयन्ताविमौ युवां यजमानाय रयिं धनं धत्तं
संपादयतम् । इमौ युवां नः अस्मदीयान् पशून् विश्वतः रक्षतां
सर्वतो भयात् पालयतम् । अयं पूषा अप्रयुच्छन् प्रमादमकुर्वन्
नोऽस्मदीयं सदं सदः स्थानं पातु । एतच्चोभयम्—“अश्विभ्यां
पूष्णे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपति” * इत्यस्य याज्यानुवाक्ये ॥

विश्वतो नः । पूषा नः पातु सदमप्रयुञ्छन् । ^{१४} प्र
ते महे सरस्वति । सुभगे वाजिनीवति । सत्यवा-
चे भरे मतिम् । ^{१५} इदं ते हव्यं घृतवत्सरस्वति ।
सत्यवाचे प्रभरेमा हवींषि । इमानि ते दुरिता
सौभंगानि । तेभिर्वयं सुभगांसस्स्याम ॥ १७ ॥

वज्यूहीनामृजीपं व्यृण्वति रक्षतु नो रुयि
सौभंगान्येकं च ॥ ४ ॥

^{१४}अथ चतुर्दशीमाह—हे सुभगे! सौभाग्ययुक्ते! हे वाजिनीव-
ति! अन्नयुक्ते! हे महे! महति! हे सरस्वति! सत्यवाचे
अनुतवात्परहितायै ते तुभ्यं मतिं मदीयां स्तुतिं प्रभरे संपादयामि ॥

^{१५}अथ पञ्चदशीमाह—हे सरस्वति! ते तुभ्यं घृतवत् घृत-
युक्तमिदं हव्यं अस्माभिरसंपादितमिति शेषः । सत्यवाचे तस्यै सर-
स्वत्यै इमानि संपादितानि हवींषि प्रभरेम प्रकर्षेण समर्पयामः । दुरिता
यानि यान्यस्माभिः कृतानि तानि सर्वाणि हे सरस्वति! ते प्रसा-
दात् सुभंगानि सुकृतानि संपन्नानि । तेभिः तैः सुकृतैः वयं सु-
भगासः सौभाग्ययुक्ताः स्याम । एते ऋचौ “सरस्वते सत्यवाचे
चरुम्” * इत्यस्य याज्यानुवाक्ये ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणमाप्ये द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः.

यज्ञो रायो यज्ञ ईशो वसूनाम् । यज्ञस्सस्या-
नामृत सुक्षितीनाम् । यज्ञ इष्टः पूर्वचित्तिं दधातु-
यज्ञो ब्रह्मण्वाऽप्येतु देवान् । अयं यज्ञो वर्ध-
तां गोभिरश्वैः । इयं वेदिस्स्वपत्या सुवीरां । इदं
वहिरिति बर्हीऽप्यन्या । इमं यज्ञं विश्वे अवन्तु दे-

‘अथ पञ्चमानुवाके प्रथमामृचमाह—यज्ञो यज्ञस्वामी यो देवः
स रायो धनस्य मणिमुक्तादिरूपस्य ईशो स्वामी भवति । तथा
यज्ञो वसूनां निवासहेतूनां गृहाणामीशे स्वामी भवति । तथाऽयं
यज्ञः सस्यानां ब्रीह्याद्योषधीनां स्वामी । उत अपि च सुक्षिती-
नां शोभनभूमीनामीशे स्वामी । इष्टो यज्ञः पूर्वचित्तिं दधातु
पूर्वचित्तिं स्वर्गं दधातु । तथाऽन्यत्राम्नातम्—“द्यौरासीत्पूर्वचि-
त्तिः”* इति । ब्रह्म वेदः, ब्राह्मणवान् मन्त्रयुक्तो यज्ञो देवान्
प्येतु देवान्प्राप्नोतु ॥

‘द्वितीयामाह—अयमस्माभिरनुष्ठायमानो यज्ञो गोभिरश्वैश्च सह
वर्धतां वृद्धिं प्राप्नोतु । इयं वेदिः यज्ञसंवन्धिनी स्वपत्या शोभन
पुत्रप्रदा सुवीरा शोभनभृत्यप्रदा चास्तु । इदं च वेद्यामास्तीर्णं
बर्हिः अन्या बर्हीषि इतरयजमानसंवन्धीनि बर्हिषि अतिक्रामतु ।
इमं चास्मदीयं यज्ञं विश्वे देवा अवन्तु रक्षन्तु । एते ऋचौ
दिव श्येनीनामिकास्विष्टिषु “यज्ञाय चरुम्”† इत्यस्य याज्या-
नुवाक्ये ॥

वाः । ^१भग एव भगवाऽ अस्तु देवाः । तेन वयं
भगवन्तस्स्याम ॥ १८ ॥ तं त्वां भग सर्व इज्जो-
हवीमि । स नो भग पुरएता भवेह । 'भग प्र-
णेतर्भग सत्यराघः । भगेमां धियमुदव ददन्नः । भग
प्रणो जनय गोभिरश्वैः । भग प्र नृभिर्नृवन्त-
स्स्याम । ^२शश्वतीस्समा उपयन्ति लोकाः । श-

^१तृतीयामाह—हे देवाः! यो भगव्यो देवः स एव भगवान्
सौभाग्यवानस्तु । तेन देवेन वयं सर्वे भगवन्तः सौभाग्ययुक्ताः
स्याम । हे भग! तादृशं त्वां सर्व इति सर्व एव जोहवीमि आह्वया-
मीत्यर्थः । हे भग! देव! इह कर्मणि नोऽस्माकं पुरएता पुरतो
गन्ता भव ॥

^२चतुर्थीमाह—हे प्रणेतः! प्रकर्षेण नेतुं कुशल! हे भग! देव
अस्मान्कर्मणि प्रणयेति शेषः । हे सत्यराघः! सत्यधन! भगदेव!
अस्मभ्यं धनं देहीति शेषः । हे भग! नोऽस्मभ्यमिमां धियं
ददत कर्मानुष्ठानवृद्धिं प्रयच्छन् उदव उत्कर्षेण रक्ष । हे भग-
देव! नोऽस्मान् गोभिरश्वैः प्रजनय तद्युक्तान्कुर्वित्यर्थः । हे भग!
त्वत्प्रसादाद्वयं नृभिः पुरुषैर्नृवन्तः पुरुषवन्तः स्याम । एतद्वयं
'भगाय चरुं वावाताये गृहे' * इत्यस्मिन्कर्मणि द्रष्टव्यम् ॥

^३पञ्चमीमाह—लोकाः सर्वे प्राणिनः शश्वतीः शाश्वतीः समा
निरन्तरवर्तिनः संवत्सरान् उपयन्ति प्राप्नुवन्ति । एकस्मिन् संव-

श्वतीस्समा उपयन्त्यापः । इष्टं पूर्तं शश्वतीनां
समानां शाश्वतेन । हविषेष्टाऽनन्तं लोकं पर-
मारुरोह ॥ १९ ॥ इयमेव सा या प्रथमा व्यौ-
च्छत् । सा रूपाणि कुरुते पञ्च देवी । द्वे स्वसा-

त्सरेऽतीतेऽपि पुनरन्यं संवत्सरं प्राप्नुवन्ति । तथैवापः शाश्वतीः
समा उपयन्ति निरन्तरं प्रवहन्ति । यथैतावुमौ दृष्टान्तौ तथा
शाश्वतीनां समानां निरन्तरवर्तिनां संवत्सराणां संवन्धि इष्टं पूर्तं
श्रौतं स्मार्तं च कर्म प्रवर्ततां कर्मानुष्ठानमनवच्छिन्नमस्त्वित्यर्थः । तेन
शाश्वतेन निरन्तरानुष्ठितेन हविषा देवमिष्ट्वा अनन्तं विनाशरहितं
परमुत्कृष्टं लोकमारुरोहः पुरुष आरोहति । कृप्यादिफलवच्छ्रौतस्मा-
र्तकर्मफलं सहसा न विनश्यति किंतु चिरमनुभवितव्यमित्यर्थः ।
अस्यामृचि देवताभिव्यक्त्यभावात् “अनिरुक्तः प्रजापतिः” * इत्य-
नुसारेण प्राजापत्ये कर्मण्येषा द्रष्टव्या ॥

पृथीमाह—या सृष्ट्युपक्रमे प्रथमा उपा व्यौच्छत् व्युष्टाऽऽ-
सीत् इयमेव सा इदानीमस्मान्प्रति सूर्योदयात्पूर्वकालरूपोषा प्रादु-
र्भवति सैव रूपाणि पुनःपुनरावर्तत इत्यर्थः । सा देव्येकैव
सती पञ्च रूपाणि पञ्चतूस्तल्लिङ्गानि पञ्च वा कुरुते ॥

सप्तमीमाह—अहश्च रात्रिश्चेते द्वे देवते स्वसारौ परस्पर-
भगिन्यौ ते एतत्संवत्सरात्मकं तन्त्रं तन्तुनिष्पन्नं त्त्वं वयतः । यथा
कुबिन्दस्तन्तुभिर्वत्त्वं वयति निष्पादयत्येवमेते संवत्सरं निष्पादयत

रौ वयतस्तन्त्रमेतत् । सनातनं विततं^१ षण्मयू-
खम् । अवान्या^२स्तन्तून्किरतो धत्तो अन्यान् ।
नावपृज्याते न गमाते अन्तम् । आ वो यन्तूद-
वाहासो अद्य । वृष्टिं ये विश्वे मरुतो जुनन्ति ।
अयं यो अग्निर्मरुतस्समिद्धः । एतं जुषध्वं कव-

इत्यर्थः । तच्च संवत्सरात्मकं वस्त्रं कीदृशं? सनातनमनादिकाल-
सिद्धम् । न हि संवत्सरप्रवाहस्यास्माभिर्दृश्यमान आदिः कश्चिदस्ति ।
अत एव विततं वस्त्रगतदीर्घतन्तुवद्विस्तीर्णं । षण्मयूखं षट्संख्याका
क्रतवो मयूखाः शङ्कुस्थानीया यस्य तादृशं, कुविन्देन हि तन्तु-
प्रसरणाय शङ्कुवो निखन्यन्ते तद्वद्वतव इत्यर्थः । कुविन्दो हि
वस्त्रनिर्माणकाले कांश्चिदीर्घतन्तूनधः कृत्वा मध्ये तिर्यक्तन्तून्धा-
रयति एवमेते अप्यहोरात्रदेवते अन्यान् कांश्चिदहर्विशेषान् तन्तून्
अस्तमयकालेषु अवकिरतः अवोगतान्कुरुतः, अन्यांश्च रात्रिरूपां-
स्तन्तून्स्तमयादूर्ध्वं धत्तो धारयतः । एते अहोरात्रदेवते कदाचि-
दपि नावपृज्याते । तस्यैव व्याख्यानं—अन्तं न गमाते संवत्सरा-
त्मकवस्त्रनिर्माणस्य समाप्तिं न गच्छतः, निरन्तरं संवत्सरपरम्परां
निष्पादयत इत्यर्थः । एतच्च मन्त्रद्वयं क्रमादुषोदेवताकेऽहोरात्रदेव-
ताके च कर्मविशेषे द्रष्टव्यम् ॥

^१अष्टमीमाह—हे मरुतः! ये विश्वे सर्वे मेवा वृष्टिं जुनन्ति
जवेन त्वरया प्रेरयन्ति वो गुप्सत्संबन्धिन उदवाहास उदकवा-
हिनो मेवा अद्यास्मिन्कर्मणायन्तवागच्छन्तु । कवयः! सर्वज्ञाः!

यो युवानः ॥ २० ॥ ^९धारावरा मरुतो धृष्णुवोज-
सः । मृगा न भीमास्तविषेभिरुर्मिभिः । अग्रयो
न शुशुचाना ऋजीपिणः । भ्रुमि धमन्त उप गा
अवृण्वत । ^{१०}विचक्रमे ^{११}त्रिदेवः । ^{१२}आवेधसं नी-

युवानः ! नित्यतरुणाः ! मरुतः ! यूयं योऽग्निरिह समिद्धस्तेमेतं
जुषध्वं वृष्ट्यर्थं सेवध्वम् । “अग्निर्वा इतो वृष्टिमुदीरयति मरुत-
स्सृष्टान्न यन्ति” * इति ब्राह्मणम् ॥

^९नवमीमाह—एते मरुतो गा गोवद्बुहाना वृष्टीः उपावृण्वत समीपे
वृत्तवन्तः, वृष्टिं संपादितवन्त इत्यर्थः । कीदृशा मरुतः ? वृष्टि-
धारया भूमिं वृण्वन्ति व्याप्नुवन्तीति धारावराः, धृष्णु वर्षगस-
मं ओजो बलं येषां ते धृष्णुवोजसः । अत एव मृगा न
सिंहव्याघ्रादिमृगा इव तविषेभिः बलवद्भिः ऊर्मिभिः गमनैः
भीमा भयंकरा अग्रयो न शुशुचाना अग्रय इव दीप्यमाना
ऋजीपिण ऋजीवोपलक्षितसोमपानयुक्ता भ्रुमि भ्राम्यतीति भ्रुमिः
मेवः ते धमन्तश्चालयन्तः । एतच्चोभयं मारुते कर्मणि द्रष्टव्यम् ॥

^{१०-११}दशम्या एकादश्याश्च प्रतीके दर्शयति—विचक्रम इत्ये-
का त्रिदेव इत्यपरा, एते “जुष्टी नरः” † इत्यत्र व्याख्याते ।
एतच्चोभयं वैष्णवे कर्मणि द्रष्टव्यम् ॥

^{१२}द्वादशीमाह—हे ऋत्विग्यजमानाः ! बृहस्पतिं देवं सदने यज्ञ-
स्थाने सादयध्वम् । कीदृशम् ? आवेधसं सर्वतः स्पर्शं नील-

लंष्ट्रं बृहन्तम् । बृहस्पतिः ५ सदेने सादयध्वम् ।
 सादद्योनिं दम् आदीदिवा ५ संम् । हिरण्यवर्णम-
 रूपं सपेम । ¹³ स हि शुचिंशतपत्रस्स शुन्ध्यूः ॥
 हिरण्यवाशीरिषिरस्सुवर्षाः । बृहस्पतिस्स स्वा-
 वेश ऋष्वाः । पूरू सखिभ्य आसुतिं करिष्ठः ।
¹⁴ पूषस्तव व्रते वयम् । न रिष्येम कदाचन ।

ष्टं षष्ठभागे नीलं बृहन्तं गुणैर्महान्तं सादद्योनिं योनौ स्वर्ग-
 स्थाने यजमानान् सादयन्तं दमे गृहे आदीदिवांसं सर्वतो दीप्य
 मानं हिरण्यवर्णं भवर्णसमानकान्तिं अरुषं रोषरहितं तादृशं बृ-
 हस्पतिं सपेम संबध्नीमः ॥

¹³ त्रयोदशीमाह—स हि प्रसिद्धो बृहस्पतिः शुचिः शुद्धः ।
 शतपत्रः शतसंख्याकवाहनोपेतः । स बृहस्पतिः शुन्ध्यूः अन्ये
 षामपि शोधको हिरण्यवाशीः हिरण्यस्य वाशो वाक्यं शतम-
 स्मै देहि सहस्रमस्मै देहीत्यादिरूपं तेन वाक्येनोपेतः । इषिरः
 सर्वैरेषणीयः । सुवर्षाः स्वर्गप्रदः । स बृहस्पतिः स्वावेशः सुष्ट्वा
 वेष्टुं समाश्रयितुं शक्यः । ऋष्वा ऋषिरतीन्द्रियद्रष्टा । तादृशो
 बृहस्पतिः सखिभ्यः सखिसदृशेभ्यो यजमानेभ्यः पूरू प्रभूतं
 आसुतिमन्नं करिष्ठोऽतिशयेन कर्ता । एतच्च मन्त्रद्वयं—“श्वेतां
 बार्हस्पत्याम्” * इत्यस्य पशोः सूक्ते द्रष्टव्यम् । तथा च प्रती-
 कद्वयमाम्नातम्—“आवेधसं स हि शुचिः” † इति ॥

¹⁴ चतुर्दशीमाह—हे पूषन् ! तव व्रते त्वदीये कर्मणि कदाचन

स्तोतारंस्त इह स्मसि । ¹⁵यास्ते पूषन्नावो अन्त-
स्समुद्रे । हिरण्ययीरन्तरिक्षे चरन्ति । याभिर्यासि
दूत्याः सूर्यस्य । कामेन कृतश्चरव इच्छमानः ॥
¹⁶अरण्यान्यरण्यान्यसौ । या प्रेव नश्यसि । कथा

न रिष्येम मा विनश्येम । इह कर्मणि ते तव स्तोतारः
स्मसि भवामः ॥

¹⁵पञ्चदशीमाह—हे पूषन्समुद्रे समुद्रवद्विस्तीर्णेऽन्तरिक्षे अन्तः
मध्ये हिरण्ययीः सुवर्णवर्णाः ते तव संबन्धिन्यो नावो नौस-
माना दीप्तयो याश्चरन्ति । याभिश्च रश्मिभिस्त्वं सूर्यस्य दूत्या
यासि दूतत्वं प्राप्नोषि । सूर्यो हि स्वर्भानुसंज्ञकेनासुरेण तमसाऽऽ-
वृतस्सन् दुःखितायाः सूर्यायाः समीपे पूषणं रश्मियुक्तं दूतत्वेन
प्रेषितवान् । तदिदमाख्यानं शास्त्रान्तरे द्रष्टव्यम् । तथा च सूक्तेऽ-
प्याम्रायते—“तं देवासो अददुस्सूर्यायै” * इति । स त्वं ता-
भिर्दीप्तिभिर्युक्तस्सन् श्रव इच्छमानः कीर्तिमाकांक्षन् कामेन कृतः
स्वेच्छयैव दूतकर्मणि प्रेरितः । एतदुभयं पौष्णे कर्मणि द्रष्टव्यम् ।
सूक्तेऽप्येकस्य प्रतीकमाम्रातम्—“यास्ते पूषन्नावो अन्तः” * इति ॥

¹⁶षोडशीमाह—अरण्यानीशब्देन महारण्यमुच्यते । द्विरुक्तिरा-
दरार्था । हे अरण्यानि ! या त्वं प्रणश्यसीव जनरहितत्वान्नष्टेव
प्रतीयसे । असौ त्वं कथा कथं ग्रामं न पृच्छसि । सर्वो हि
जनो मार्गे गच्छन् स्वनिवासाय ग्रामः कुत्रेत्येवं पृच्छति त्वं
तु तथा न पृच्छसि । तथा ग्रामाद्वहिष्ठं पुरुषं राज्ञौ भीः प्र-

ग्रामं न पृच्छसि । न त्वा भीरिव विन्दती ३ ।
 वृषारवाय वदते । यदुपावति चिच्चिकः । आघा-
 टीभिरिव धावयन् । अरण्यानिर्महीयते । १८ उत
 गाव इवादन् । उतो वेदमेव दृश्यते ॥ २३ ॥ उ-

विशति त्वां तु भीर्न विन्दती ३ इव न लभत एव । मृति-
 विस्मयार्था । तदेवमरण्यदेवता स्तूयते ॥

११ सप्तदशीमाह—वृष्टिकाले रवः शब्दविशेषो यस्य पक्षिवि-
 शेषस्य सोऽयं वृषारवः । स हि निर्जनाया अरण्यान्या उपरि
 निर्गत्य निरन्तरं चिदित्यादिशब्दं वदति तथा वदते वृषारवाय
 पक्षिणे प्रत्युत्तरवादी चिच्चिकारुयोऽन्यः पक्षी यत् यदा उपा-
 वति समीपमागत्य तदीयमभिवदनं प्रत्युत्तरदानेन परिपालयति ।
 एकस्मिन् पक्षिणि चिच्चिशब्दं कुर्वति सति अन्येऽपि तज्जातीयाः
 पक्षिणस्तदानीमेव चिच्चिशब्दान्कुर्वते । तदानीमियमरण्यानिर्महीयते
 पूज्यते । तत्र दृष्टान्तः—आघाटीभिः काण्डवीणादिभिर्वावयन्निव
 शोधयन्निव—यथा गानकाले गायकः पुरुषः स्वरविशेषान्वीणा-
 दिभिः शोधयति तादृशकुशलैर्गायकैः सेव्यमानो राजा यथा लोके
 पूज्यते, एवमुक्तिप्रत्युक्तिरूपचिच्चिशब्दसहस्राणि कुर्वद्भिः सूक्ष्मैः
 पक्षिविशेषैर्युक्तेयमरण्यानिः शोभत इत्यर्थः ॥

१२ अष्टादशीमाह—उत अपिच गाव इव यथा ग्रामे गावो
 गृहेषु वसन्ति तथाऽरण्ये गवयाद्या मृगविशेषा आदन् तृणानि
 भक्षयन्तो वर्तन्ते । उतो अपिच लतागुल्मादिकं तत्र तत्र वेश्मेव

तो अरण्यानिस्सायम् । शकटीरिव सर्जति ।
¹⁹ गामङ्गैष आह्वयति । दार्वङ्गैष उपावधीत् । वस-
 न्नरण्यान्याः सायम् । अकुक्षदिति मन्यते । ²⁰ न
 वा अरण्यानिहन्ति । अन्यश्चेन्नाभिगच्छति । स्वा-

गृह इव दृश्यते । उतो अपिच इयमरण्यानिः सायंकाले वृक्षा-
 न्तरालेषु तमसा छन्नेषु शकटीः सर्जतीव लक्ष्यते । यथा कृषिकाः
 सायंकाले धान्यविशेषैः शकटानि पूरयित्वा स्वगृहे समागच्छ-
 न्ति एवमत्राप्यहनि वृक्षाग्रेषु दृश्यमानानि फलानि राजौ न दृ-
 श्यन्ते । तथा सति सर्वाणि फलानि लूत्वा शकटे पूरयित्वा
 गृहेषु भीतानीति मुग्धानां बालानां प्रतिभासो भवति सोऽयं
 प्रतिभासोऽञ्जारण्यवर्णनार्थमुच्यते ॥

¹⁹ एकोनविंशीमाह—अपिच अरण्यान्यामहनि गाश्चारयन् गो-
 पालोऽङ्गशब्देन प्रियसंबोधनवाचिना गामाह्वयति । यस्मिन्नाह्वानार्थे
 शब्दे गवां संकेतः ऋक्संतादृशस्य शब्दस्योपलक्षकोऽयमङ्गशब्दः ।
 गोपालस्य शब्दं श्रुत्वा यतःकुतश्चिदपि गावः समागच्छन्त्येव
 तदिदमाश्चर्यम् । अपिच विचित्रस्य प्रासादस्य निर्माता यस्तस्मा
 स एष स्वापेक्षितं दारु काष्ठमरण्यान्यामुपावधीत् छिनत्तीत्यर्थः ।
 यस्य यादृशं काष्ठमपेक्षितं तस्य तादृशमस्तीत्यपरमिदमाश्चर्यम् ।
 तस्याश्चर्यस्य द्योतकोऽयमङ्गशब्दः । अङ्ग हन्तेत्यर्थः । अपिच दीर्घया-
 त्रामु मार्गे गच्छन्नरण्यान्यां सायंकाले यः पुमान्वसति सोऽयं
 महतो वृक्षस्याधस्तादहमन् बहून्बहून्पक्षिशब्दान् श्रुत्वा सेयमरण्यानी
 आक्रोशतीति मन्यते तदिदमन्यदाश्चर्यम् ॥

दोः फलस्य जग्ध्वा । यत्र कामं निपद्यते ।^{४१} आ-
 ज्ञनगन्धीः सुरभीम् । बृहन्नामकृषीवलाम् । प्राहं
 मृगाणां मातरम् । अरण्यानीमशःसिषम् ॥२४॥
 स्याम रुरोह युवानश्शुन्ध्यूरिच्छमानो दृश्य-
 ते निपद्यते चत्वारि च ॥५॥

^{४०}विंशीमाह—ये पुरुषास्तपश्चरितुमरण्यान्यां निवसन्ति तान्प्र-
 त्यन्यो व्याघ्रादिर्नाभिगच्छति चेत् तदानीमियमरण्यानिर्न वै हन्ति
 सर्वथा न मारयति । अयमर्थः—अरण्यप्रयुक्तः कश्चिदपि बाधो
 नास्ति । व्याघ्रादिप्रयुक्तस्तूपायेन परिहर्तुं शक्यत इति । यस्याम
 रण्यान्यां स्वादोः फलस्य जग्ध्वा स्वादु फलं भक्षयित्वा कामं
 निपद्यते स्वेच्छया निवसितुं शक्यते । न खलु तत्रान्नसंपादनाय प्रया-
 सोऽस्ति नापि निवासस्थानसंकोचः तादृशीयमरण्यानोति गुणस्तुतिः ॥

^{४१}एकविंशीमाह—अहमनुष्ठाता इमामरण्यानीं प्राशंसिषं शंसनं
 कृतवानस्मि । कीदृशम् ? आज्ञनगन्धीमञ्जनेषु कर्पूरादिमुगन्धिद्व-
 व्यप्रक्षेपेण यादृशं गन्धं संपादयन्ति तादृशगन्धोपेताम् । विचि-
 त्रैः पुष्पैः फलैश्चानुकूलो गन्धः समुत्पाद्यते । अत एव सुरभीं
 सुगन्धीम् । चम्पकपुष्पादिनन्यो हि सुगन्धो वर्तते । भक्षितुं यो-
 ग्यानां फलविशेषाणामनेकत्वाद्वृक्षानाम् । तादृशानां वृक्षाणां स्वत-
 एवोत्पन्नत्वेन कृपेरनेपक्षणादकृषीवलाम् । तत्रोत्पन्नानां मृगाणां पा-
 लकत्वान्मातृसदृशीम् । तदेतदरण्यानीत्यादिकमन्त्रषट्क्रमण्यवासिभि-
 स्तपस्विभिः स्वरत्सार्यं देवतां प्रार्थयितुं जपितव्यम् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः.

‘वार्त्रेहत्याय शवसे । पृतनासाहाय च । इन्द्र
त्वाऽऽवर्तयामसि । सुब्रह्माणं वीरवन्तं बृहन्तम् ।
उरुं गभीरं पृथुबुधमिन्द्र । श्रुतर्विमुग्रमभिमाति-
पाहम् । अस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः । क्षे-
त्रिये त्वा निऋऋत्यै त्वा । द्रुहो मुञ्चामि वरुणस्य

‘पष्ठानुवाके प्रथमामृचमाह—हे इन्द्र ! वार्त्रेहत्याय शत्रुवचाय
शवसे अस्मदीयाय बलाय पृतनासाहाय वैरिसेनाभिभवाय च
त्वामावर्तयामसि पुनःपुनर्भजामहे ॥

‘द्वितीयामाह—हे इन्द्र ! अस्मभ्यं रयिं दाः धनं देहि, वयं
तु त्वां भजाम इत्यध्याहारः । कीदृशं त्वां ! सुब्रह्माणं शोभ-
नब्राह्मणोपेतं ऋत्विग्भिस्तुत्यमित्यर्थः । वीरवन्तं वीरैः पुत्रैर्मृत्यै-
श्रोपेतम् । बृहन्तमैश्वर्येण महान्तं उरुं गभीरं अत्यन्तं गभीरं
अतिप्रबुद्धमित्यर्थः । पृथुबुधं विस्तीर्णमूलं प्रजापतिमृष्टमित्यर्थः । “प्र-
जापतिरिन्द्रममृतम्” इति श्रुतेः । श्रुतर्वि ऋषिषु मन्त्रेष्वेन्द्रसू-
क्तादिषु श्रूयमाणं उग्रं वैरिषु क्रोधिनं अभिमातिपाहं पाप्मनो
विनाशकम् । कीदृशं रयिं ! चित्रं मणिमुक्तादिरूपेण बहुविवं
वृषणं कामाभिर्वर्णलभम् । एतच्चोभयैर्मन्त्रे कर्मणि द्रष्टव्यम् ॥

‘तृतीयामाह—एतस्य मन्त्रजातस्य जातकर्मविषयत्वात्कुमारोऽयं
संबोध्यते । हे कुमार ! त्वां क्षेत्रीनामिकाया रत्नोजातेः द्रुहः
द्रोहात् मुञ्चामि मुक्तं करोमि । बालोपद्रवकारिणी काचिद्रत्नो-

पाशात् । अनागस्तं ब्रह्मणे त्वा करोमि ॥ २५ ॥
 शिवे ते द्यावापृथिवी उभे इमे । शं ते अग्नि-
 स्सहाद्विरंस्तु । शं द्यावापृथिवी सहोषधीभिः । श-
 मन्तरिक्षं सह वातेन ते । शं ते चतस्रः प्रदिशो
 भवन्तु । या दैवीश्चतस्रः प्रदिशः । वातपत्नीरुभि
 सूर्यो विचष्टे । तासां त्वा जरस्तु आदधामि । प्र

जातिः क्षेत्री । तथाऽन्या रसो जातिर्निर्जातिः तस्या अपि द्रोहाच्चां
 मुञ्चामि । तथा वरुणस्य पाशो रोगविशेषः तस्मादपि त्वां मुञ्चा-
 मि । ब्रह्मणे परिवृढाय जातकर्मादिसंस्काराय त्वामनागसं दोषर-
 हितं करोमि ते त्वदर्थं इमे द्यावापृथिव्यावुभे अपि शिवे शान्ते
 भवेताम् ॥

चतुर्थीमाह—हे कुमार । त्वदर्थमयमग्निः अग्निः सह शं सु-
 खहेतुरस्तु । द्यावापृथिव्यौ चोषधीनिः सह शं सुखहेतू स्ताम् ।
 अन्तरिक्षं च वातेन सह ते शमस्तु । प्राच्याद्याः प्रकृष्टदिश-
 श्वतस्त्रोऽपि ते शं भवन्तु ॥

पञ्चमीमाह—वातपत्नीः वायोः पालयित्रीः दैवीः देवताकृपाः
 याश्चतस्रः प्रदिशोऽभिलक्ष्य सूर्यो विचष्टे विशेषेण कृपापयति ता-
 सां दिशां जरसे जरार्थं त्वामादधामि स्थापयामि । यावदिशो न
 जीर्यन्ति तावन्त्वां जीवयामीत्यर्थः । योऽयं यक्ष्मो व्याधिः स
 परात्रैः त्वत्तः पराङ्मुखो भूत्वा निकर्त्तति रसो जातिं प्रैतु प्राप्नोतु ॥

यक्ष्म एतु निऋकृतिं पराचैः । "अमोचि यक्ष्माहु-
रितादवर्त्यै ॥ २६ ॥ द्रुहः पाशान्निऋकृत्यै चोद-
मोचि । अहा अवर्तिमविदत्स्योनस् । अप्यभूद्रुद्रे
सुकृतस्य लोके । सूर्यमृतं तमसो ग्राह्या यत् ।
देवा अमुञ्चन्नसृजन्व्येनसः । एवमहमिमं क्षेत्रिया-

पृथीमाह—अयं कुमारो यक्ष्मात् व्याधेः दुरितादिहेतोः पा-
पात् अवर्त्यै वार्तिवर्तनं जीवनहेतुः संपत् तद्विपरीतं दारिद्र्यमवर्तिः
तस्या अप्यमोचि मुक्तोऽभूत् । तथा निऋकृत्यै राक्षसजातेः द्रुहः
द्रोहरूपात्पाशाच्चायं कुमार उदमोचि उत्कर्षण मुक्तोऽभूत् ।
अवर्ति दारिद्र्यं अहाः अहापीः परित्यक्तवान् । स्योनं सुखं अ-
विदत् लब्धवान् । भद्रे कल्याणे सुकृतस्य लोके पुण्यकर्मणः
फलभूते स्थाने अप्यभूत् अवस्थितवान् ॥

सप्तमीमाह—तमोविदस्य सूर्यस्य प्रतीकारं देवाश्चक्रुः । तथा
च ग्राह्यणम्—“सुवर्मानुरासुरस्सूर्यं तमसाऽविध्यन्तस्मै देवाः प्राय-
श्चित्तिमैच्छन्” * इति । सोऽयं वृत्तान्तोऽत्र दृष्टान्तत्वेनाभिधी-
यते । यत् यथा देवा ऋतमन्धकारप्राप्तं सूर्यं ग्राह्या ग्राहकात्
आवरकान् तमसाः अमुञ्चन्मुक्तमकुर्वन् । तथा तद्धेतोरेनसः पापात्
व्यसृजन् वियोजितवन्तः । एवमहं जनकः इमं कुमारं वरुणस्य
पाशात् मुञ्चामि मुक्तं करोमि । कीदृशात्पाशात् ? क्षेत्रियात् क्षेत्रं गर्भ-
स्थानं तत्रोत्पन्नात् जामिशंसात् आलस्यप्रख्यापकात् द्रुहः नाशकात् ।

जामिशः ५ सात् । द्रुहो मुञ्चामि वरुणस्य पाशात् ।
 १ वृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्वः । दिव्यस्येशाथे उत
 पार्थिवस्य । धत्तः २ रुयिः ३ स्तुवते कीरयेच्चित् ॥ २७
 यूयं पात स्वस्तिभिस्सदा नः । ४ देवायुधमिन्द्र-
 माजोहुवानाः । विश्वावृधमभि ये रक्षमाणाः ।

लोत्रियै त्वेत्यादिमन्त्राणां जातकर्मणि विनियोगं बोधायन आह—
 “अथैनं स्नापयति लोत्रियै त्वा निष्कृत्वा त्वा” इति ॥

१ अष्टमीमाह—हे वृहस्पते! त्वमिन्द्रश्चेत्येतौ युवां दिव्यस्य
 वस्वः दिवि भवस्य वसुनः धनस्य ईशाथे स्वामिनौ भवथः ।
 उत अपिच पार्थिवस्य पृथिव्यां भवस्य धनस्येशाथे । स्तुवते
 स्तोत्रं कुर्वते कीरयेच्चित् कर्त्तुं यागं वृहस्पतिसवाक्यं कुर्वते
 रुयि धनं संपादयतम् । हे इन्द्रावृहस्पती! सपरिवारा यूयं नोऽ-
 स्मान् स्वस्तिभिः क्षेमैः सदा पात रक्षत । एतस्य मन्त्रस्य वृ-
 हस्पतिसवयागे यजमानाभिषेके विनियोगमापस्तम्ब आह—“आ-
 ज्येन माध्यंदिने सवने कृष्णाग्निन आसीनमभिषिञ्चति शुक्राम-
 न्धिनौ वा संस्त्रावेण वृहस्पते युवम्” इति ॥

२ नवमीमाह—येनेन्द्रेण हता वृत्रादयो दीर्घमध्वानं आयन्
 मरणं प्राप्ता इत्यर्थः । तमिन्द्रमभिलक्ष्य ये यजमाना रक्षमाणाः
 प्रतीक्षां कुर्वन्त आजोहुवानाः सर्वत आह्वानं कुर्वन्तो वर्तन्ते ।
 कीदृशमिन्द्र! देवायुधं योद्धारं विश्वावृधं विश्वस्य वर्धयितारं
 ते यजमाना इन्द्रसेविनः अनिवत्स्यमाना इतः परं मनुष्यलोके

येन हृता दीर्घमध्वान्मायन् । अनन्तमर्थमनिव-
 र्थ्यमानाः । ^{१०}यत्ते सुजाते हिमवत्सु भेषजम् ।
 मयोभूद्दशन्तमा यद्धृदोऽसि । ततो नो देहि सी-
 वले । ^{११}अदो गिरिभ्यो अधि यत्प्रधावसि । स-
 शोभमाना कन्येव शुभ्रे ॥ २८ ॥ तां त्वा मुद्गला

पुनरावृत्तिरहितास्सन्तः अनन्तं विनाशरहितं अर्थं सर्वैरर्थनीयं प्रार्थ-
 नीयं लोकं आयन् प्राप्ताः । सोऽयं मन्त्र ऐन्द्रे कर्मणि द्रष्टव्यः ॥

^{१०}दशमीमाह—सीवलाशब्दः काञ्चिदोषधि वल्लीरूपामाचष्टे ।
 सा च हिमवत्सानुपूपद्यते । हिमवत्सु पर्वतविशेषेषु सुजाते मुद्ग-
 त्पत्रे हे ओषधे ! ते त्वदीयं यद्वेषजं रोगविनाशमौषधमस्ति ।
 यत् यतस्त्वं हृदो हृदयस्य शन्तमा सर्वोपद्रवशमनहेतुः मयोभूः
 सुखस्य भावयित्री चासि । हे सीवले ! एतत्संज्ञके ओषधे ! तत्-
 स्तादृश्यास्त्वत्सकाशात्तदौषधं नो देहि ॥

^{११}एकादशीमाह—हे ओषधे ! रक्षदा त्वं गिरिभ्यः पर्वतेभ्यः
 सकाशात् अदः प्रत्यक्षं यथा भवति तथा अधिप्रधावसि अ-
 धिकं वल्लीरूपा सर्वतः प्रसरसि । तत्र दृष्टान्तः—संशोभमाना
 कन्येव यथा सर्वैराभरणैः सम्यक् शोभमाना कन्या स्वयंवरार्थ-
 मागतानां वराणां पुरतः संचरति तद्वत् । हे शुभ्रे ! निर्मले ! ओ-
 षधिदेवते ! तां त्वा तादृशीं शुभ्रां त्वां मुद्गला मुद्गलगोत्रोत्पन्ना
 महर्षयो हविषा वर्धयन्ति । हे सीवलाख्ये ओषधिदेवते ! सा त्वं
 इह कर्मणि अस्मभ्यं रयिमाभाजय धनं संपादय । रोगनिवर्तकमो-

हविषां वर्धयन्ति । सा नस्सीवले रयिमाभाज-
येह । ^{१०}पूर्वं देवा अपरेणानुपश्यज्जन्मभिः । जन्मा-
न्यवरैः पराणि । वेदानि देवा अयमस्मीति माम् ।
अहं हित्वा शरीरं जरसः परस्तात् । ^{११}प्राणा-
पानौ चक्षुश्श्रोत्रम् । वाचं मनसि संभृताम् ।

यधमेवात्र धनम् । एते उभे कचावेतदोपधिदेवताके शाखान्तर-
गते कर्मणि याज्यानुवाक्ये ॥

^{१०}द्वादशीमाह—हे देवाः । अहमपरेण अधेनानेन जन्मना
पूर्वं जन्मानुपश्यन्निदानीं वर्ते । तथैवावरैः निकृष्टैर्मनुष्यजन्मभिः
पराण्युत्कृष्टानि देवजन्मानि वेदानि लभेय । इदानींतनजन्मानि प्र-
यत्नमन्तरेण स्वतः प्रवृत्तां वेदशास्त्रादिवासनां दृष्ट्वा पूर्वमप्येता
दृशजन्म संपन्नमिति निश्चीयते । अत एव अभिज्ञा आहुः—
“प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्याः” इति । सोऽयं दृष्टान्तः—यथा
पूर्वजन्मानि वासितमिहजन्मानि फलितमेवमत्राप्यनुद्धितमुत्तरत्र फलि-
ष्यतीति जानामि । अतोऽनुविन्मयाख्याया देवतागाः प्रसादादहं हे
देवाः ! जरसः परस्तात् स्वशरीरं हित्वा लोकान्तरेऽयमीदृशो देवो
ऽस्मीति मां वेदानि ज्ञातुं शक्याम ॥

^{११}त्रयोदशीमाह—यावेतौ प्राणापानाबुच्छासनिश्वासरूपौ वायु ।
यदपि चक्षुः श्रोत्रमित्यादिकं ज्ञानेन्द्रियम् । याऽपि मनसि सं-
भृता संवद्धा वाक् । “यदि मनसा व्यायति तद्वाचा वदति” *

हित्वा शरीरं जरसः परस्तात् । आ भूतिभूतिं
वयमश्रवामहे । "इमा एव ता उपसो याः प्रथमा
व्यौच्छन् । ता देव्यः कुर्वते पञ्च रूपा । शश्वती-
र्नावपृज्यन्ति । न गमन्त्यन्तम् ॥ २९ ॥

करोम्यवन्त्यै चिच्छुभ्रेऽश्रवामहे चत्वारि च ॥ ६ ॥

इति श्रुतेर्वाचो मनसि संबद्धत्वम् । इयं च वाक्मेन्द्रियाणां स-
र्वेषामुपलक्षणम् । तदिदं प्राणापानादिकं सर्वं गृहीत्वा वयं ज-
रसः परस्तात् शरीरं हित्वा भूतिभूतिं तत्तल्लोकस्थितं तत्तदैश्वर्यं
आ समन्तात् अश्रवामहे प्राप्नुवाम । एते ऋचौ दिवश्येनीष्वष्टि-
षु—“अनुविन्त्यै चरुम्”* इत्यत्र ग्राज्यानुवाक्ये । अत एव तत्र
प्रतीकद्वयमाम्नातम्—“पूर्वं देवा अपरेण प्राणापानौ”† इति ॥

“चतुर्दशीमाह—या उपसः प्रथमाः प्रथमभाविन्यः सृष्ट्या-
दौ वर्तमाना व्यौच्छन् व्युष्टिं प्रभातमकुर्वन् । ता इमा उपस
इदानीं प्रतिदिनं वर्तमाना एव । ताश्चोपसो देव्यः पञ्चसंख्या-
कानि रूपाणि कुर्वते वसन्तादीनि तत्तल्लिङ्गानि कुर्वते । शश्व-
तीः निरन्तरं वर्तमानास्ता उपसः नावपृज्यन्ति कदाचिदपि न
समाप्यन्ते । तदेव स्पष्टीक्रियते—अन्तमवसानं न गमन्ति न
प्राप्नुवन्ति । सोऽयं मन्त्र उपोदेवताके कर्मणि द्रष्टव्यः ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
षष्ठोऽनुवाकः.

‘वसूनां त्वाऽधीतेन । रुद्राणामूर्ध्या । आदित्यानां तेजसा । विश्वेषां देवानां क्रतुना । मरुतामेघा जुहोमि स्वाहा । अभिभूतिरुहमागमम् । इन्द्रसखा स्वायुधः । आस्वाशांसु दुष्पहः । इदं वर्चो अग्निना दत्तमागात् । यशो भर्गस्सह ओ-

‘सप्तमानुवाके प्रथमामृचमाह—हे अग्ने ! त्वां जुहोमि । कीदृशं त्वां ! वसूनामष्टानां संबन्धि यदधीतं मन्त्रजातं तेन सहितम् । रुद्राणामेकादशानां संबन्धि येषामूर्ध्वमस्तु कर्षस्तेन सहितम् । आदित्यानां द्वादशानां संबन्धि यत्तेजस्तेन सहितम् । विश्वेषां देवानां संबन्धी यः क्रतुः संकल्पः कर्मानुष्ठानं वा तेन सहितम् । मरुतां संबन्धी योऽयमेमा गतिविशेषस्तेन सहितम् । एतस्य मन्त्रस्य सावित्रचयने विनियोगमापस्तम्ब आह—“अपरं चतुर्गृहीतं वसूनां त्वाऽधीतेन” इति । जुहोतीत्यनुवर्तते ॥

‘द्वितीयामाह—हे अग्ने ! अहमागमं त्वत्समीपे समागतोऽस्मि । त्वमप्याशामु दिक्ष्वभिभूतिः वैरितिरस्कारसम आस्व उपविश । इन्द्रसखा इन्द्रस्य प्रियः स्वायुधः शोभनैरायुधैरुपेतः दुष्पहः केनापि तिरस्कर्तुमशक्यः । अयं मन्त्रः कस्मिंश्चिदाश्रयणे कर्मण्युपहोमार्थः ॥

‘तृतीयामाह—अग्निना दत्तं यदिदं वर्चःप्रभृतिगुणजातं तदिदमागात् यजमानं प्रत्यागतम् । वर्चः शरीरकान्तिः यशः कीर्तिः भर्गः रश्मिरूपं तेजः सहोऽभिभवसामर्थ्यं ओजः बलहेतुरष्टमो

जो बलं च ॥ ३० ॥ दीर्घायुत्वाय शतशारदाय ।
 प्रतिगृभ्णामि महते वीर्याय । 'आयुरसि विश्वा-
 युंरसि । सर्वायुरसि सर्वमायुरसि । सर्वं म आयु-
 र्भूयात् । सर्वमायुर्गेषम् । 'भूर्भुवस्सुवः । 'अग्नि-
 र्धर्मेणान्नादः । मृत्युर्धर्मेणान्नपतिः । ब्रह्म क्षत्रञ्च

धातुः बलं शरीरशक्तिः । शतशारदाय शतसंख्याकसंवत्सरोपेताय
 दीर्घायुत्वाय दीर्घकालवर्त्यायुष्याय महते वीर्यायाधिकसामर्थ्याय
 च प्रतिगृभ्णामि अग्रेरनुग्रहं स्वीकरोमि । अस्य मन्त्रस्य हारि
 योजनादूर्ध्वभाविनि यज्ञपुच्छे विनियोगो द्रष्टव्यः ॥

'उक्तास्त्रयो मन्त्रा ऋगात्मकाः । चतुर्थमन्त्रमारभ्य यजुरात्मकाः ।
 तत्रैतं चतुर्थमन्त्रमाह—हे प्रवर्ताल्प ! कर्णाभरण ! त्वमायुरसि आ-
 युषः स्वरूपमसि । विश्वायुरसि विश्वस्य जगतः आयुस्वरूपमसि ।
 सर्वायुरसि विशेषतः सर्वेषां पुरुषाणामायुस्वरूपमसि । सर्वमायु-
 रसि यच्छतसंवत्सरपरिमितमायुस्तत्सर्वं त्वमसि । त्वत्वंसादात्सर्वं
 संपूर्णमायुर्मे भूयात् । अतोऽहं सर्वं संपूर्णमायुर्गेषं गम्यासम् ।
 अस्य मन्त्रस्यायुष्कामेष्टौ कर्णाभरणधारणे विनियोगमापस्तम्ब
 आह—“तद्यजमान आचम्य प्रतिगृह्य प्रदक्षिणं दक्षिणे कर्णे
 आबध्नात्यायुरसि विश्वायुरसि” इति ॥

‘पञ्चमं यजुराह—पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोका अनुरृहन्तिवति शेषः ॥

‘षष्ठं यजुराह—योऽयमग्निः सोऽयं स्वकीयेन धर्मेणान्नादो
 भवति । अन्नमक्षकत्वं नाठराग्नौ प्रसिद्धम् । योऽयं मृत्युर्देवः

स्वाहा ॥ ३१ ॥ प्रजापतिः प्रणेता । बृहस्पतिः
पुरेता । यमः पन्थाः । चन्द्रमाः पुनरसुस्स्वा-
हा । अग्निरन्नादोऽन्नपतिः । अन्नाद्यमस्मिन् यज्ञे
यजमानाय ददातु स्वाहा । सोमो राजा राजप-
तिः । राज्यमस्मिन् यज्ञे यजमानाय ददातु स्वाहा ।

सोऽयं स्वर्ग्येन धर्मेणालपतिरन्नस्य पालकः । यावन्मृत्युः प्रा-
णिनं न मारयति नावदयमन्नं भुङ्क्ते तदिदमन्नपालकत्वम् । ब्रह्म
ब्राह्मणजातिः क्षत्रं क्षत्रियजातिः तान्येतान्यग्निमृत्युब्रह्मक्षत्राण्यु-
द्दिश्य स्वाहा हुतमिदमस्तु ॥

सप्तमं यजुराह—योऽयं प्रजापतिः सोऽयं प्रणेता प्रेरकः ।
योऽयं बृहस्पतिः सोऽयं पुरेता पुरतो गन्ता । योऽयं यमः
सोऽयं पन्थाः मार्गपालकः । यस्तु चन्द्रमाः सोऽयं पुनरसुः पुनःपुनर्जा-
यमानः प्राणरूपः । तानेतान्प्रजापत्यादीनुद्दिश्य स्वाहा हुतमिदमस्तु ।
भूर्भुवस्सुवरित्यादिमन्त्रत्रयस्य विनियोगः सूत्रान्तरेषु श्रूयताम् ॥

अष्टमं यजुराह—योऽयमग्निः सोऽयमन्नादो जाठराग्निरूपेणा-
न्नस्य भक्षकः । अन्नपतिः बाह्याग्निरूपेणालस्य पाचकत्वात्पालकः ।
सोऽयमग्निरस्मिन् यज्ञे यजमानाय भक्षणयोग्यमन्नं ददातु । तस्मै
अग्नये स्वाहा हुतमिदमस्तु ॥

नवमं यजुराह—यः सोमः सोऽयं ब्राह्मणानां राजा ।
“सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा” * इति मन्त्रान्तरान् । स चा-
न्येषां राज्ञां पालकत्वाद्वाजपतिः । शेषं पूर्ववत् ॥

^{१०}वरुणस्सम्राट्सम्राट्पतिः । साम्राज्यमस्मिन् यज्ञे
 यजमानाय ददातु स्वाहा ॥ ३२ ॥ ^{११}मित्रः क्षत्रं
 क्षत्रपतिः । क्षत्रमस्मिन् यज्ञे यजमानाय ददातु
 स्वाहा । ^{१२}इन्द्रो बलं बलपतिः । बलमस्मिन् यज्ञे
 यजमानाय ददातु स्वाहा । ^{१३}वृहस्पतिर्ब्रह्म ब्रह्मप-
 तिः । ब्रह्ममस्मिन् यज्ञे यजमानाय ददातु स्वाहा ।
^{१४}सविता राष्ट्रं राष्ट्रपतिः । राष्ट्रमस्मिन् यज्ञे यज-

^{१०}दशमं यजुराह—योऽयं वरुणः सोऽयं समीचीनो राजा
 भूत्वा सर्वेषामन्येषां साम्राज्यानां पालकः ॥

^{११}एकादशं यजुराह—मित्रो देवः स्वयं क्षत्रियजातिर्भूत्वा स-
 र्वेषामन्येषां क्षत्रियाणां पालकः । स च क्षत्रं क्षत्रियधर्मं ददातु ॥

^{१२}द्वादशं यजुराह—अयमिन्द्रः स्वयं बलं प्राप्य परकीयस्य
 बलस्य पालको भवति ॥

^{१३}त्रयोदशं यजुराह—वृहस्पतिः स्वयं देवानां मध्ये ब्राह्म-
 णजातियुक्तः । “ब्रह्म वै देवानां वृहस्पतिः” * इति श्रुत्यन्तरात् ।
 सोऽयमितरब्राह्मणजातेः पालको ब्राह्मणधर्मं ददातु ॥

^{१४}चतुर्दशं यजुराह—सविता स्वयं राष्ट्रं प्राप्य अन्धदीयस्य
 राष्ट्रस्य पालको भवति ॥

मानाय ददातु स्वाहा । ¹⁵पूषा विशां विट्पतिः ।
 विशामस्मिन् यज्ञे यजमानाय ददातु स्वाहा । ¹⁶स-
 रस्वती पुष्टिः पुष्टिपत्नी । पुष्टिमस्मिन् यज्ञे यजमा-
 नाय ददातु स्वाहा । ¹⁷त्वष्टा पशूनां मिथुनानां
 रूपकद्रूपपतिः । रूपेणास्मिन् यज्ञे यजमानाय
 पशून् ददातु स्वाहा ॥ ३३ ॥

च स्वाहा साम्राज्यमस्मिन् यज्ञे यजमानाय
 ददातु स्वाहा विशामस्मिन् यज्ञे यजमानाय ददातु
 स्वाहा चत्वारि च ॥ ७ ॥

अग्निस्सोमो वरुणो मित्र इन्द्रो बृहस्पतिस्स-
 विता पूषा सरस्वती त्वष्टा दश ॥

¹⁵पञ्चदशं यजुराह—पूषा स्वयं देवानां विशां स्वामी भूत्वा
 मनुष्याणामपि विशां पालको भवति ॥

¹⁶षोडशं यजुराह—सरस्वती स्वयं पुष्टियुक्ता सती परकी
 याया अपि पुष्टेः पालयित्री भवति ॥

¹⁷सप्तदशं यजुराह—मिथुनानां स्त्रीपुरुषरूपाणां पशूनां रू-
 पस्य कर्ता त्वष्टा सर्वेषां रूपाणां पालकः । अतोऽस्मिन्यज्ञे
 यजमानाय समीचीनरूपेण युक्तान्पशून् ददातु । तस्मै त्वष्ट्रे स्वाहा
 हुतमिदमस्तु । “अग्निरन्नादः” इत्यादयो दश मन्त्रा मित्रविन्दा
 रूपायामिष्टावुपहोमार्याः ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः.

‘स ई पाहि य ऋजीषी तरुत्रः । यद्विशप्र-
वान्वृषभो यो मंतीनाम् । यो गोत्रभिद्वज्रभृदो ह-
रिष्ठाः । स इन्द्र चित्राः अभितृन्धि वाजान् ।
‘आ ते शुष्मो वृषभ एतु पश्चात् । ओत्तरादधरा-
गा पुरस्तात् । आ विश्वतो अभि समेतुर्वाह् ।

‘अष्टमेऽनुवाके प्रथमामृचमाह—हे इन्द्र ! यस्त्वमृजीषी । नि-
ष्पीडितरसः सोमवल्लीभाग ऋजीषम्, तद्धानृजीषी । अत एव
ब्राह्मणमाम्नायते—“तस्मात्तृतीयसवन ऋजीषमभिपुण्वन्ति” * इति ।
तरुत्रः दुःस्वप्नस्तारकः तादृशः स त्वं ई पाहि इमं सवनं
पालय । यस्त्वं शिश्रवान् शोभनहनुयुक्तः यश्च त्वं मंतीनामस्म
द्वुद्धीनां वृषभो वर्षयिता सन्मार्गबुद्धिप्रद इत्यर्थः । यश्च त्वं
गोत्रभित् पर्वतानां भेत्ता वज्रभृत् वज्रस्य धारकः यश्च हरि-
ष्ठाः हरिनामकयोरश्वयोः स्थाता । हे इन्द्र ! स त्वं चित्रान्वा-
जान् विचित्राणि शत्रूणामन्नानि अभितृन्धि अभितो विनाशय ।
अयं मन्त्रो माध्यंदिनसवने प्रस्थितयाज्यास्वन्तर्भाविनीयः ॥

‘द्वितीयामाह—हे इन्द्र ! वृषभ ! श्रेष्ठ ! ते तव शुष्मः बलं
पश्चात् अस्मत्तः पश्चिमभागे आ एतु आगच्छतु । तथैवोत्त-
रात् उत्तरभागेऽप्यागच्छतु । अवराक् अधरभागेऽप्यागच्छतु । पु-
रस्तात् पूर्वभागेऽप्यागच्छतु । विश्वतः सर्वेषु प्रदेशेषु अमि अस्मानभि-
लक्ष्य अर्वाह् समीपवर्ति आसमेतु सम्यगागच्छतु । हे इन्द्र !
सुवर्षत् स्वर्गयुक्तं शुभ्रं धनं अस्मे धेहि अस्मानु संपादय ॥

इन्द्रं शुभ्रं सुवर्वहेह्यस्मे । ^३प्रोष्वस्मै पुरोरथम् ।
 इन्द्राय शूषमर्चत ॥३४॥ अभीके चिदु लोककृत् ।
 सङ्गे सप्तसु वृत्रहा । अस्माकं बोधि चोदिता ।
 नभन्तामन्यकेषाम् । ज्याका अधि घन्वसु । ^४इन्द्रं
 वयं शुनासीरम् । अस्मिन् यज्ञे हवामहे । आ
 वाजैरुप नो गमत् । ^५इन्द्राय शुनासीराय । स्तुचा

^३तृतीयामाह—अस्मा इन्द्राय अत्येन्द्रस्य पुरोरथं रथस्य
 पुरोभागे शूषं बलं प्रोष्वर्चत प्रकर्षेण सुष्टु पूजयत । कथं
 बलस्य पूनेत्युच्यते—अयमिन्द्रः वृत्रहा वैरिघाती सप्तसु सङ्गा-
 मेषु सङ्गे योद्धृभिर्वैरिभटैः सङ्गे सति संयोगे सति अभीके-
 चित् हन्तुं कामयमानेऽपि वैरिणि लोककृत् स्थितिं करोत्येव
 न तु पलायते । इत्थं बलस्य पूजा । तथा पूजित इन्द्रोऽस्मा-
 कं इतरव्यावृत्तये चोदिता प्रेरयिता सन् बोधि बुध्यतां सावधानो
 भवतु । अन्यकेषां कुत्सितानां वैरिणां घन्वसु अधिश्रित्य वर्त-
 माना ज्याकाः कुत्सितज्या नभन्तां हिंसन्तां ब्रुवन्त्वित्यर्थः ।
 एतच्चोभयं कस्मिंश्चिदैन्द्रे कर्मणि विनियोज्यम् ॥

^४चतुर्थीमाह—शुनः वायुः सीर आदित्यः ताभ्यां युक्तमि-
 न्द्रमस्मिन्यज्ञे वयमाह्वयामः । स चेन्द्रः वाजैरुपैस्तह नोऽस्मा
 न्प्रति उपागमत् उपागच्छतु ॥

^५पञ्चमीमाह—शुनासीराय वाय्वादित्ययुक्तायेन्द्राय स्तुचा जुहा

जुहुत नो हविः ॥ ३५ ॥ जुषतां प्रति मेधिरः ।
 'प्र हव्यानि घृतवन्त्यस्मै । हर्यश्वाय भरता स-
 जोषाः । इन्द्रर्तुभिर्ब्रह्मणा वावृधानः । शुनासीरी
 हविरिदं जुषस्व । 'वयस्सुपर्णा उपसेदुरिन्द्रम् ।
 प्रियमेधा ऋषयो नाधमानाः । अर्प ध्वान्तमूर्णुहि

नोऽस्मदीयं हविः हे ऋत्विजः ! जुहुत । मेधिरः मेधावानिन्द्रः
 प्रतिजुषतां प्रातिस्विकं तद्धविः सेवताम् ॥

षष्ठीमाह—हर्यश्वाय हरितनामकाम्यामश्वाम्यां युक्ताय अ-
 स्मा इन्द्राय घृतवन्ति हव्यानि हे ऋत्विजः ! प्रभरत प्रकर्षेण
 संपादयत । हे इन्द्र ! त्वं सजोषाः वसन्ताद्यृतुदेवताभिः समान-
 प्रीतिस्सन् ब्रह्मणा मन्त्रेण वावृधानः वर्धमानः शुनासीरी वास्वा-
 दित्ययुक्तः इदं हविर्जुषस्व । अत्रापस्तम्बः—“इन्द्राय शुना-
 सीराय पुरोडाशं द्वादशकपालम्”* इत्यस्मिन्कर्मणि मन्त्रद्वयं
 विनियुक्तवान् “इन्द्राय शुनासीराय” इत्यारम्य “हविरिदं
 जुषस्वेति याज्यानुवाक्ये” इत्यन्तेन वाक्येन । यस्त्वेताम्यां पूर्वो
 मन्त्रः “इन्द्रं वयम्” इत्यादिः सोऽयं पुरोनुवाक्यया विक-
 ल्प्यते ॥

सप्तमीमाह—केचिदप्ययः इन्द्रमुपसेदुः कार्यप्राप्त्यर्थमुपासते ।
 कीदृशा ऋषयः ? अवयः पक्षिर्भूतिधारिणः अत एव सुपर्णाः
 शोभनपक्षोपेताः । प्रियमेधाः अधीतस्य ग्रन्थस्य धारणशक्तिर्मेधा
 तस्यां प्रीतियुक्ताः नाधमानाः किञ्चित्कार्यं याचमानाः । स एव

पूर्धि चक्षुः । मुमुग्ध्यस्मान्निधयेव वृद्धान् । वृह-
दिन्द्राय गायत ॥ ३६ ॥ मरुतो वृत्रहन्तमम् । ये-
न ज्योतिरजनयनृतावृधः । देवं देवाय जागृवि ।
का मिहैकाः क इमे पतङ्गाः । मान्थालाः कुलि

याच्चाप्रकारः स्पष्टीक्रियते—हे इन्द्र ! ध्वान्तं अज्ञानलक्षणम-
न्धकारं अपोर्णुहि अपसारय । चक्षुः ज्ञानलक्षणां दृष्टिं पूर्धि पूरय ।
निधयेव शृङ्खलयेव अज्ञानेन बद्धानस्मान् मुमुग्धि तस्मादज्ञानबन्धा-
न्मोचय । अस्य मन्त्रस्य सोमक्रयादूर्ध्वमसाच्छादकवस्त्रापनयने विनि-
योगमापस्तम्ब आह—“अत्र यजमानोऽपोर्णुते ‘वयस्सुपर्णाः’ इति”॥

अष्टमीमाह—हे मरुतः ! वृत्रहन्तमं अतिशयेन वैरिवधकारि-
वृहत् साम इन्द्राय इन्द्रार्थं गायत । ऋतावृधः यज्ञवर्षकाः
ऋत्विजः देवाय इन्द्रार्थं देवं दीप्यमानं जागृवि जागरणस्या-
प्रमत्तत्वस्य साधने ज्योतिः ज्ञानरूपं प्रकाशं येन वृहत्साम्राऽ-
जनयन् उत्पादितवन्तः । तेन वृहता साम्रा गायतेत्यन्वयः । ऋ-
त्विजो हि पृष्ठस्तोत्रे वृहत्साम गायन्ति । अस्य च मन्त्रस्य
क्वचित्सोमविकृतौ विनियोगो द्रष्टव्यः ॥

नवमीमाह—मिहिकाशब्दो नीहारवाचकस्सन् दृष्टेरावरकं रोग-
विशेषमपलक्षयति । मिहिका एव मिहैकाः । पतङ्गशब्दः शलम-
वाची सन् नेत्ररश्मिजन्यानि केशोण्डुकान्याकाशे भासमानान्युप-
लक्षयति । तानि चोष्णरोगे सति बहूनि भासन्ते । तदुभयं किं-
शब्दाम्यामाक्षिप्यते । काः मिहैकाः ? इमे पतङ्गाश्च के ? तदुभ-

परि मा पतन्ति । अनावृतैरान्प्रधमन्तु देवाः ।
 सौपर्णी चक्षुस्तनुवा विदेय । "एवा वन्दस्व वरु-
 णं बृहन्तम् । नमस्या धीरंममृतस्य गोपाम् । स
 नदशर्मं त्रिवरूथं वियंसत् ॥ ३७ ॥ यूयं पात
 स्वस्तिभिस्सदा नः । "नाकै सुपर्णमुप यत्पत-

योपद्रवो मम नास्तीत्यर्थः । मन्यशब्देन दधिमन्थनमुच्यते । तत्सं-
 बन्धनस्तक्रविन्दवो मान्याः तद्वदालान्ति आगच्छन्तीति मान्या-
 लाः केशोण्डूकविशेषाः । कुलं समूहः तद्रूपतामापन्नाः कुलिशब्दे-
 नोच्यन्ते । ते च संघशो मा मां परिपतन्ति । देवाः अनावृता
 केशोण्डूदिकृतनेत्रावरणापगमेन एनान् केशोण्डूदिकान् रोगदोषान्
 प्रधमन्तु प्रकर्षेण मुखोत्थितवायुमात्रेण विनाशयन्तु । ततोऽहं
 तनुवा सहितः सौपर्णं चक्षुर्विदेय । सुपर्णः पक्षी यथा दूरस्थं
 पश्यति तथा दूरदर्शनसमं चक्षुष्पाटवं लभेयम् । सोऽयं मन्त्रो
 नेत्ररोगपरिहाराय प्रयोक्तव्यः ॥

^{१०}दशमीमाह—हे यजमान! बृहन्तं गुणाधिकं वरुणमेव आ-
 वन्दस्व स्तुहि । तथा धीरं बुद्धिमन्तं अमृतस्य क्रतुफलस्य गोपां
 रक्षितारं नमस्य नमस्कुतु । स वरुणो नोऽस्मभ्यं त्रिवरूथं मू-
 मिकात्रयोपेतं शर्म गृहं वियंसत् विशेषेण यच्छतु । हे वरुण!
 सपरिवारा यूयं स्वस्तिभिः क्षेमैः नः अस्मान् सदा पात रक्षत ।
 अस्य मन्त्रस्य ब्रह्मण उत्सङ्गे सोमासादने विनियोगमापस्तम्ब
 आह—“एवावन्दस्वेत्युपस्थे ब्रह्मा राजानं कुरुते” इति ॥

^{११}एकादशीमाह—हे प्रवर्गस्वामिन्! त्वामृत्विजो हृदा स्वकी-

न्तम् । हृदा वेनन्तो अभ्यचक्षत त्वा । हिरण्य-
पक्षं वरुणस्य दूतम् । यमस्य योनौ शकुनं भुर-
ण्युम् । ^{१२}शं नो देवीरभिष्टये । आपो भवन्तु प्री-
तये । शं योरभिस्त्रवन्तु नः । ^{१३}ईशाना वार्या-
णाम् । क्षयन्तीश्चर्षणीनाम् ॥ ३८ ॥ अपो याचा-
मि भेषजम् । ^{१४}अप्सु मे सोमो अब्रवीत् । अ-

येन मनसा वेनन्तः कामयमानाः यद्यदा अभ्यचक्षत अभितः
प्रख्यापितवन्तः तदा त्वं तुष्टो भवेति शेषः । कीदृशं त्वा-
नाके सुवर्गे उपपतन्तं समीपं प्रतिगच्छन्तम् । अत एव सुवर्णं
शोभनपक्षोपेतं हिरण्यपक्षं सुवर्णमयपक्षोपेतं वरुणस्य दूतं वरु-
णेन प्रेष्यमाणं यमस्य योनौ स्थानविशेषे भुरण्युं भरणशीलं
रोगसंपादकमित्यर्थः । शकुनं पक्ष्याकारम् । अयं मन्त्रः प्रवर्ग्य-
स्याभिषवेऽन्तर्भावनीयः ॥

^{१२}द्वादशीमाह—देवीः द्योतमाना आपः नोऽस्माकं अभिष्टये
अपेक्षिताय पानाय शं शान्ता भवन्तु । नोऽस्मान्प्रति शं सुख
हेतवः योः दुःखवियोजिकाश्च सत्यः अभिस्त्रवन्तु अभितः प्रवहन्तु ॥

^{१३}त्रयोदशीमाह—अहमपो देवीः प्रति भेषजं पापविनाशका-
रणमौषधं याचामि । कीदृशीरपः! वार्याणां वरणीयानां कामा-
नां ईशानाः दातुं समर्याः चर्षणीनां मानुषाणां क्षयन्तीः निवा-
सहेतुभूताः ॥

^{१४}चतुर्दशीमाह—अप्सु अन्तर्जलेषु मध्ये विश्वानि भेषजा

न्तर्विश्वानि भेषजा । अग्निं च विश्वशंभुवम् ।
 आपश्च विश्वभेषजीः । ¹⁵यदप्सु ते सरस्वति ।
 गोप्वश्वेषु यन्मधु । तेन मे वाजिनीवति । मुख-
 मङ्घ्रि सरस्वति । ¹⁶या सरस्वती वैशम्भल्या ॥
 तस्यां मे रास्व । तस्यास्ते भक्षीय । तस्यास्ते

सर्वाण्यौषधानि सन्तीति मे मह्यं सोमोऽब्रवीत् । तथा विश्वशंभुवं
 सर्वस्य जगतः सुखस्य भावयितारमग्निं च मह्यं सोमोऽब्रवीत् ।
 तथा विश्वभेषजीः सर्वस्यानिष्टस्याौषधरूपा आपश्च याः सन्ति
 ता अपि सोमोऽब्रवीत् । तदेतन्मन्त्रत्रयमब्देवताके कर्मणि द्रष्ट-
 व्यम् । तृतीयमन्त्रस्यावभृथेष्टौ द्वितीयाज्यभागेऽपि विनियोगमापस्त-
 म्ब आह—“अप्सुमन्तावाज्यभागौ यजत्यप्स्वग्न इत्येषाऽप्सु मे
 सोमो अब्रवीत्” इति ॥

¹⁵पञ्चदशीमाह—हे सरस्वति! नदीरूपे! ते त्वदीयास्वप्सु
 यन्मधु माधुर्यं विद्यते तथा गोप्वश्वेषु मधुरं क्षीरं समीचीनं व-
 हनसामर्थ्यं च यद्विद्यते हे वाजिनीवति! अन्नसमृद्धियुक्ते! सर-
 स्वति! तेन सर्वेण मे मुखमङ्घ्रि वक्त्रमलंकृतं कुरु ॥

¹⁶षोडशीमाह—विशां प्रजानां भरणं पोषणं विशम्भलं त-
 त्कर्तुं क्षमा वैशम्भल्या तादृशी या सरस्वती तस्यां सरस्वत्यां
 नदीरूपायां मे रास्व हे सरस्वति! देवते! मह्यं भोगं देहि ।
 तस्याः सरस्वत्याः ते तव भक्षीय रसमनुभवामि । तस्यास्ते भूयि-
 ष्ठभाजः अतिप्रभूततररसोऽविनो भूयास्म । एतस्य मन्त्रद्वयस्य दा-

भूयिष्ठभाजो भूयास्म । ¹⁷अहं त्वदस्मि मदसि
 त्वमेतत् । ममासि योनिस्तव योनिरस्मि । ममैव
 सन्वहं हव्यान्यग्रे । पुत्रः पित्रे लोककृज्जातवेदः ।
¹⁸इहैव सन्तत्र सन्तं त्वाऽग्रे । प्राणेन वाचा मन-
 सा विभर्मि । तिरो मा सन्तमायुर्मा प्रहासीत् ॥

शिके यजमाने विनियोगमापस्तम्ब आह—“यदप्मु त इत्युप-
 क्रम्य भूिष्ठभाजो भूयास्मेति मुखं विमृष्टे” इत्यन्तेन वाक्येन ॥

¹⁷सप्तदशीमाह—हे अग्रे ! अहं त्वदस्मि त्वत्तः सकाशाद्यज-
 मानोऽस्मि त्वमप्येतद्रूपं मदसि मत्तः सकाशादेतदाहवनीयरूपं प्राप्तो-
 सि । मया ह्याधीयमानस्य तव आहवनीयत्वम् । अतः कारणात् त्वं
 मम योनिः कारणमसि । अहं च तव योनिः कारणमस्मि ।
 हे अग्रे ! ममैव सन् त्वं मदीय एव भूत्वा हव्यानि वह । हे
 ज्ञातवेदः ! सर्वजगदभिज्ञ ! यथा लोके पुत्रः पित्रे लोककृत् स्या-
 नसंपादको भवति अतो यथा मया तव स्थानं संपादितं तथा
 त्वयाऽपि मम पुण्यलोकः संपादनीयः । एतस्य मन्त्रस्य फलच-
 मसे विनियोगमापस्तम्ब आह—“अहं त्वदस्मि मदसीत्यङ्कारे
 हुत्वा तस्मै भक्षं प्रयच्छेत्” इति ॥

¹⁸अष्टादशीमाह—हे अग्रे ! अहमिहैव दूरदेशे स्थितः सन्
 तत्राहवनीयायतने सन्तं वर्तमानं त्वां मदीयेन प्राणेन मनसा
 वाचा विभर्मि धारयामि । तिरः व्यवहितो भूत्वा सन्तं वर्तमानं
 मा मां प्रति आयुः मा प्रहासीत् मा परित्यजतु । वैश्वानरेण

ज्योतिषा त्वा वैश्वानरेणोपतिष्ठे । ^{१९}अयं ते योनि-
रुक्त्वियः । यतो जातो अरोचथाः । तं जानन्नग्र
आरोह । अथा नो वर्धया रयिम् । ^{२०}या ते अग्ने
यज्ञियां तनूस्तयेद्वारोहात्माऽऽत्मानम् । अच्छा
वसूनि कृण्वन्नस्मे नर्यां पुरूणि । यज्ञो भूत्वा यज्ञ-

सर्वपुरुषहितेन ज्योतिषा युक्तं त्वामुपतिष्ठे भजामि । अयं मन्त्रः
कचिदग्न्युपस्थाने विनियोक्तव्यः ॥

^{१९}एकोनविंशीमाह—हे अग्ने ! अयं अरणिरूपः काष्ठविशेषः
ते तव रुक्त्वियः योनिः ऋतुकालसंबन्धुत्पत्तिस्थानम् । यतो योनि-
र्जातस्त्वं अरोचथाः दीप्तोऽसि । हे अग्ने ! जानन् स्वकीयत्वेनावग-
च्छन् तं योनिं अणिरूपमारोह । अयानन्तरं नोऽस्माकं रयिं धनं
वर्धय समृद्धं कुरु । एतस्य मन्त्रस्य विनियोगो ब्राह्मणेना-
म्रातः—“अयं ते योनिरुक्त्विय इत्यरण्योऽस्मारोहयति” * इति ॥

^{२०}विंशीमाह—हे अग्ने ! ते तव यज्ञियां तनूः यज्ञयोग्या या
तनूः तथा तन्वा सह इहि आगच्छ । आगत्य चात्मानमारोह ।
त्वं मदीय आत्मा सन् मच्छरीरमारोह । किं कुर्वन् ! अस्मे
अस्माकं नर्यां नरस्य योग्यानि वसूनि धनानि पुरूणि बहूनि
अच्छा अभिमुखानि कृण्वन् त्वं यज्ञस्वरूपो भूत्वा यज्ञं य
ज्ञनिर्वाहकं मदेहं स्वां योनिं स्वकीयं स्थानमासीद प्राप्नुहि ।
हे जातवेदः ! भुवः सकाशादाभिमुख्येन जायमानः सक्षयः नि-

मासीदु स्वां योनिम् । जातवेदो भुव आजायमान-
 स्सक्षय एहि । ^{२१}उपावरोह जातवेदः पुनस्त्वम् ॥
 देवेभ्यो हव्यं वह नः प्रजानन् । आयुः प्रजा-
 रयिमस्मासु धेहि । अजस्रो दीदिहि नो दुरोणे ।
^{२२}तमिन्द्रं जोहवीमि मघवानमुग्रम् । सत्रादधान-
 मप्रतिष्कृतं शवांसि । मंहिष्ठो गीर्भिरा च

वामस्यानसहित एह्यागच्छ । एतस्यापि मन्त्रस्य विनियोगो ब्राह्मणे
 दर्शितः—“या ते अग्ने यज्ञिया तनूस्तयेह्यारोहेत्यात्मन्समारोह
 यते” * इति ॥

^{२१}एकविंशीमाह—हे जातवेदः ! पुनरपि त्वमुपावरोह अरण्योः
 सकाशाद्भूमाववतर । अवतीर्य च प्रजानन् अस्य देवस्येदं हवि-
 रिति प्रकर्षेण जानन् नः अस्मदीयं हव्यं देवेभ्यो वह प्रापय
 आयुरादिकमस्मासु संपादय । अजस्रः निरन्तरं वर्तमानस्त्वं नः
 दुरोणे अस्मदीये गृहे दीदिहि दीप्यस्व । एतस्य विनियोगमाप-
 स्तम्ब आह—“उपावरोह जातवेद इति निवर्तमानमभिमन्त्र-
 यते” इति ॥

^{२२}द्वाविंशीमाह—तं प्रसिद्धमिन्द्रं जोहवीमि आह्वयामि । की-
 दृशमिन्द्रं ! मघवानं घनवन्तं उग्रं शत्रुषु तीव्रं शवांसि स-
 र्वानि बलानि सत्रादधानं सहधारयन्तं अप्रतिष्कृतं कुतोऽपि
 प्रतिपक्षरहितम् । ईदृश इन्द्रः मंहिष्ठः अतिशयेन पूज्यः यज्ञि-

यज्ञियो वृवर्तत । राये नो विश्वा सुपथा कृणोतु
वज्री । त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्म-
स्तृपत् । सोममपिवृद्धिष्णुना सुतं यथावशत् । स
ई ममाद् महि कर्म कर्तवे महामुरुम् ॥ ४२ ॥
सैनः सश्वदेवं देवस्सत्यमिन्दुः सत्य इन्द्रः ।

यः यज्ञयोग्यश्च सन् गीर्भिः अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः आववर्तत
पुनःपुनरावर्तमानस्सन् वज्री वज्रयुक्तो विश्वा सुपथा सर्वान्
सुमार्गान् नः राये अस्माकं धनलाभाय कृणोतु करोतु । अयं
मन्त्रः ऐन्द्रे कर्मणि द्रष्टव्यः ॥

त्रयोविंशीमाह—'ज्योतिर्गौरायुरिति त्रिकद्रुकः' इत्यापस्त-
म्बेनाभिधानाज्ज्योतिरादयस्त्रयः सोमयागास्त्रिकद्रुकशब्दवाच्याः । तेषु
योगेष्विन्द्रः विष्णुना सहितः सोममपिवत् । कीदृश इन्द्रः ?
महिषः गुणैश्वर्यादिभिर्महान् तुविशुष्मः प्रभूतबलः तृपत् तृप्ति
गतः । कीदृशं सोमं ? यवाशिरं यवसक्तुमिश्रितं सुतमभिषुतम् ।
स चेन्द्रः तं सोमं यथावशत् यथावदकामयत सम्यक्कामितवा-
नित्यर्थः । स च सोमः महि कर्म कर्तवे महत्कर्म कर्तुं ईममाद् इम-
मिन्द्रं हर्षयामास । स चेन्द्र एनं सोमं सश्वत् पीतवान् । की-
दृशं सोमं ? महां स्वादुत्वेन महान्तं उरुं प्रभूतं देवं दीप्य-
मानं सत्यमवितथमवश्यफलप्रदं इन्दुं आह्लादहेतुम् । कीदृश इन्द्रः ?
देवो दीप्यमानः सत्यः अवितथस्वरूपः केनाप्यबाध्य इत्यर्थः ॥

“विदद्यतीं सरमा रुग्णमद्रेः । महि पाथः पृथ्व्यं
सध्रियक्कः । अग्रं नयत्सुपद्यक्षराणाम् । अच्छा
रवं प्रथमा जानती गात् । “विदद्भव्यं सरमा दृ-
ढमूर्वम् । येना नुकं मानुषी भोजते विट् । आ
ये विश्वा स्वपत्यानि चक्रुः । कृण्वानासो अमृत-

१४ चतुर्विंशीमाह—सरमा काचित् शुनी श्वमूर्तिधारिणी देवता
भूमावन्नसंपादनार्थं आयती इन्द्रेण प्रेषिता अद्रेर्यती मेरोः सकाशा-
दूर्ध्वं गच्छन्ती रुग्णं अन्नाभावेन क्षुधाग्रस्तं जनं विदत् अलमत ।
ततो महि पाथः महज्जलं कः अकरोत् । कीदृशं? पृथ्व्यं
पूर्वमुत्पन्नमन्नस्य कारणं सहाञ्चतीति सध्रियक् सर्वक्षेत्रसंचारीत्यर्थः ।
सुष्टु पद्यते गच्छतीति सुपदी सा शुनी अग्रं नयत् तज्जलं
पुरतो नीतवती । तत्र पुरोदेशे अक्षराणां क्षरो विनाशो हिंसा
तदयोग्यानां गवां रवं शब्दं जानती अच्छा तदामिमुख्येन
प्रथमा मुख्या सती गात् जगाम जलोत्पादनेनान्नं संपाद्य गो-
रसं संपादयितुं गतवतीत्यर्थः ॥

१५ पञ्चविंशीमाह—सरमा शुनी गव्यं गोयूयं विदत् अल-
मत । कीदृशं? दृढं कदाचिदप्यनपायिनं र्वं अतिप्रभूतम् ।
मानुषी विट् विश्वमनुष्यरूपा प्रजा येन गोयूथेन भोजते क्षी-
रादिकं भुङ्क्ते । नुकमित्येतदव्ययं सर्वं येत्यस्मिन्नर्थे वर्तते । अमृत
त्वाय स्वर्गरूपाय कर्मफलाय गातुं मार्गं कृण्वानासः कुर्वाणा
ये यजमाना विश्वा सर्वाणि स्वपत्यानि कर्माण्याचक्रुः सर्वतः

त्वायं गातुम् । त्वं नृभिर्नृपते देवहूतौ ॥ ४३ ॥
 भूरीणि वृत्वा हर्यश्व हंसि । त्वं निदस्युं चुमु-
 रिम् । धुनिं चास्वापयो दभीतये सुहन्तु । एवा
 पाहि प्रत्नथा मन्दतु त्वा । श्रुधि ब्रह्म वावृधस्वोत
 गीर्भिः । आविस्सूर्यं कृणुहि पीपिहीपः । जहि

कृतवन्तः । तथाविधयजमानरूपा प्रजा येन गव्येन मुक्ते तं
 गीयूथं अलभतेति पूर्वत्रान्वयः ॥

^{४३}सर्वविशीमाह—हे हर्यश्व ! हरिनामकाम्यामश्वाम्यामुपेत ! इन्द्र !
 हे नृपते ! मनुष्याणां पालक ! नृभिर्मनुष्यैः यजमानां त्विग्भिः देव-
 हूतौ देवार्थमाह्वाने कृते सति त्वं भूरीणि बहूनि वृत्वा वृत्रा-
 णि शत्रुजातानि हंसि मारयसि । किञ्च—त्वं निदस्युममृतीन्
 त्रीन् रक्षोविशेषान् सुहन्तु सुष्ठु हननसाधनेन वज्रेण दभीतये
 दम्भनाय हिंसार्थं अस्वापयः सुप्तान्मूर्छितानकरोः ॥

^{४४}सर्वविशीमाह हे इन्द्र ! प्रत्नथा पुरातनः पूर्वकल्पावस्थितः
 इन्द्रः यथा सोमं पिबति एवा पाहि एवमेव त्वमपि सोमं
 पिब । स च सोमः त्वां मन्दतु हर्षयतु । ब्रह्म अस्माभिः
 प्रयुज्यमानं मन्त्रं श्रुधि शृणु । उत अपिच गीर्भिः अस्मदी-
 याभिः स्तुतिभिः वावृधस्व अतिशयेन वर्धस्व । सूर्यमाविष्कृणुहि
 आच्छादकस्य स्वर्भानुसंज्ञकस्यासुरस्य विनाशेन प्रकटीकुरु । इषः
 अन्नानि पीपिहि पालय । शत्रून् जहि मारय । गा अभिल-
 स्य तृन्धि विरोधिनो व्याघ्रतस्करादीन्विनाशय । “तमिन्द्रं जो

शत्रूँरभि गा इन्द्र तृन्धि । ^{१८}अग्ने बाधस्व वि
मृधो नुदस्व । अपामीवा अप रक्षाँसि सेध ।
अस्मात्संमुद्राद्बृहतो दिवो नः ॥ ४४ ॥ अपां भू-
मानमुप नस्सृजेह । ^{१९}यज्ञ प्रतितिष्ठ सुमतौ सु-
शेवा आ त्वा । वसूनि पुरुधा विशन्तु । दीर्घमा-
युर्यजमानाय कृण्वन् । अधामृतेन जरितारमङ्-

हवीमि” इत्यादिमन्त्रषट्कमैन्द्रे कर्मणि द्रष्टव्यम् । त्रिकद्रुकेष्विति
मन्त्रस्तु षोडशिशस्त्रेऽप्यन्तर्भावनीयः ॥

^{१८}अष्टाविंशीमाह—हे अग्ने! मृधः शत्रून् विशेषेण बाधस्व ।
अमीवाः रोगान् अपनुदस्व । रक्षांसि अपसेध अपगमय । अस्मात्
दृश्यमानात् समुद्रात् बृहतः समुद्रवदतिप्रोढात् दिवः द्युलोकात्
नः अस्मदर्थं अपां भूमानं वृष्टिजलस्य बाहुल्यं मृज उत्पादय ।
किञ्च—नः अस्मानपि इह कर्मणि उपमृज संयोजय ॥

^{१९}एकोनविंशीमाह—हे यज्ञ! यागनिष्पादक! बद्धे! सुमतौ
भक्तियुक्तायां अस्मदीयायां बुद्धौ प्रतितिष्ठ प्रतितिष्ठितो भव । किं
कुर्वन्? यजमानार्थं दीर्घमायुः कुर्वन्, तादृशं त्वा त्वां पुरुधा
बहुविधानि वसूनि धनानि आविशन्तु सर्वतः प्रविशन्तु । अयं
अनन्तरं जरितारं नरां प्राप्स्यन्तं यजमानं अमृतेन अङ्गिध-
नाशरहितेन स्वर्गलोकेन संयोजय । एतयोर्मन्त्रयोरुत्तरवेद्यामग्निप्रति-
ष्ठापने विनियोगमापस्तम्ब आह—“अग्ने बाधस्व” इत्यारम्भ्य
“संभारेषु प्रतिष्ठाप्य” इत्यन्तेन वाक्येन ॥

ग्धि । ³⁰इन्द्रश्शुनावृद्धितनोति सीरम् । संवत्सरस्य प्रतिमाणांमेतत् । अर्कस्य ज्योतिस्तदिदास ज्येष्ठम् । संवत्सरश्शुनवत्सीरमेतत् । ³¹इन्द्रस्य राधः प्रयतं पुरु त्मना । तदर्करूपं विमिमानमेति । द्वादशारे प्रतितिष्ठतीदृषा । ³²अश्वायन्तो गव्यन्तो वाजयन्तः । हवामहे त्वोपगन्तु वा उ । आभू-

³⁰त्रिशीमाह—अयमिन्द्रः शुनावत् सीरं वायुसहितमादित्यं वितनोति विस्तारयति । एतत् आदित्यस्य विस्ताररूपं संवत्सरस्य प्रतिमाणं प्रतिनिधिरूपम् । आदित्यगमनावृत्त्या हि संवत्सरो निष्पाद्यते । तदित् तदानीमेव अर्कस्य आदित्यस्य ज्योतिः ज्येष्ठं अतिप्रशस्तं प्रवृद्धं च आस । एतज्ज्योतिः संवत्सरनिष्पादकत्वात् संवत्सरस्वरूपम् । शुनवत् वायुसंयुक्तं सीरमादित्यमण्डलरूपमित्येवं तस्य ज्येष्ठत्वम् ॥

³¹एकत्रिशीमाह—इन्द्रस्य राधः सर्वकर्मसाधकं यत्सामर्थ्यं तत्पुरु प्रभूतं आत्मना प्रयतं स्वेनैव संपादितं तत्सामर्थ्यमर्कस्वरूपं सूर्यस्वरूपं भूत्वा विमिमानमेति सर्वैः प्राणिभिर्विशेषेण प्रमीयमाणं सत् एति गच्छति संचरतीत्यर्थः । सोऽयमादित्यरूपो वृषा कामाभिवर्षकः इन्द्रः द्वादशारे द्वादशमासरूपैः अरैर्युक्ते संवत्सरचक्रे प्रतितिष्ठतीत् प्रतितिष्ठति एव वर्तते ॥

³²द्वात्रिशीमाह—हे इन्द्र ! वयं अश्वायन्तः अश्वमात्मन इच्छन्तः गव्यन्तः गामात्मन इच्छन्तः वाजयन्तः वाजमन्त्रमात्मन इच्छ-

पन्तस्त्वा सुम॒तौ नवा॑याम् । व॒यमिन्द्र॑ त्वा शुन॑श्च
हुवेम ॥ ४५ ॥

अ॒र्च॒त॒ ह॒वि॒र्गा॒य॒त॒ यश्च॑स॒ञ्च॒र्ष॒णी॒नां वै॒श॒म्भ॒ल्या
हा॑सी॒त्त्वमु॑रुं दे॒वहू॑तौ न॒स्मना॑ षट् च ॥ ८ ॥

प्रा॒ण उ॒दे॒हि पुन॑रा नो॒ भर॑ य॒ज्ञो रा॒यो वा॒त्रि-
ह॒त्याय॑ वसू॒नाश्च॑ स ई॒ पा॒ह्यष्टौ ॥ ८ ॥

प्रा॒णो र॑क्ष॒त्यगृ॑भीता धाराव॒रा म॒रुतो॑ दी॒र्घा-
यु॒त्वाय॑ ज्योति॒षा त्वा पञ्च॑च॒त्वारि॑श्शत् ॥ ४५ ॥

ह॒रिः ओम् ॥

न्तः त्वां उपगन्त वा उ उपगन्तुमेव हवामहे आह्वयामः । न-
वायां नूतनायां सुमतौ शोभनायां भक्तियुक्तायां अस्मद्बुद्धौ त्वा-
मभूषन्तः सर्वतः प्रशंसन्तो वयं हे इन्द्र! त्वा शुनं त्वद्वपुं
वायुं तदुपलसितमादित्यं च हुवेम आह्वयामः । तदेतन्मन्त्रत्रयं
शुनासीरगुणकेन्द्रदेवताके कर्मणि द्रष्टव्यम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हृदि निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विधातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमट्ठीरनुक्कणसाम्राज्यधुरंधर श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते

माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मण-

भाष्ये द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः.

पञ्चमप्रपाठकः समाप्तः.

अथ द्वितीयाष्टके षष्ठप्रपाठकारम्भः.

‘स्वाद्वां त्वा स्वादुना । तीव्रां तीव्रेण । अमृ-
ताममृतेन । मधुमतीं मधुमता । सृजामि सः
सोमेन । सोमोऽस्यश्विभ्यां पच्यस्व । सरस्वत्यै

यस्य निश्चसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

उपहोमार्थमन्त्राणां पञ्चमे शेष ईरितः ।

षष्ठे प्रपाठके सौत्रामणिः कौकिल्युदीर्यते ॥ २ ॥

‘तत्र प्रथमानुवाके ग्रहा उच्यन्ते । कल्पः—“सुरायास्संधा-
नकाले तोक्मैर्मासरेण नग्रहुना च सुरां संसृज्य” इति । अङ्क-
रिता ब्रीहयस्तोक्माः । ईषत्तप्तानां यवानां चूर्णं द्विविधं सूक्ष्मं
स्थूलं च । तत्र सूक्ष्मं चूर्णं दध्ना तक्त्रेण वा मिश्रितं दग्धैः
प्रच्छलं मासरमित्युच्यते । स्थूलं चूर्णं तु मन्येन मिश्रितं दग्धैः
प्रच्छलं नग्रहुरित्युच्यते । तैस्तोक्ममासरनग्रहुभिः सुरायाः संसर्ज-
नार्यं स्वाद्वां त्वेति मन्त्रः—हे सुरे ! स्वाद्वां त्वा स्वादुना
सोमेन संसृजामि । अत्र सोमशब्देन पूर्वोक्तं तोक्ममासरनग्रहु
शब्दाभिधेयद्रव्यत्रयमुपलक्ष्यते । सोमस्यौषधिराजत्वेन तदुपलक्षणं
कर्तुं शक्यम् । कीदृशीं त्वां ? तीव्रां उग्रगन्धां अमृतां अ-
मृतवदाप्यायनकरीम् । अत एव बलीवर्दादीनाप्यायितुं पाययन्ति।

पच्यस्व । इन्द्राय सुत्राग्णे पच्यस्व । परितो पि-
 श्वता सुतम् । सोमो य उत्तमः हविः ॥ १ ॥ दध-
 न्वा यो नर्यो अफस्वन्तरा । सुषाव सोममद्रिभिः ।
 पुनातु ते परिश्रुतम् । सोमः सूर्यस्य दुहिता ।

मधुमती माधुर्येणोपेताम् । कीदृशेन सोमेन? तीव्रेण वमनाद्युप-
 युक्तौषधित्वेन सोमस्य तीव्रत्वम् । अमृतेन “अपाम सोमममृता
 अभूम्”* इति श्रुतेरमृतत्वप्रापकेण । मधुमता माधुर्ययुक्तेन ।
 एवंविधसोमरूपतया भावितैस्तोक्मादिभिर्युक्तत्वात्त्वं सोमोऽसि । त-
 स्माद्देवतात्रयार्थं त्वं पच्यस्व सुत्राग्णे सुष्ठु रसकाय ॥

“कल्पः—“सक्तूनां तृतीयेन परिकीर्य परितो पिश्वता सुत-
 मित्येकस्या गोर्दुग्धेन परिपिच्य” इति । श्यामाकसक्तुंस्त्रेषा वि-
 भज्य तृतीयांशं सुरायामुपरि विकीर्य तदुपरि दग्धपरिपेचना-
 र्थोऽयं मन्त्रः—यः सोमलतात्मकः तदेवेदमुत्तमं हविः तदत्र सु-
 तमभिषुतं इतः अस्मात्सीरात् परितः सिक्तमभूत् । यः सोमः
 नर्यो नराणां यजमानानां हितस्सन् अफस्वन्तरा द्रवद्रवेषु मध्ये
 आ समन्तात् दधन्वा स्वादुत्वं धारयति, तं सोमं अद्रिभिः
 उपांशुसत्वनममृतिभिः पाषाणैः सुषाव यजमानोऽभिषुतवान् ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—“आज्यमुत्पूय पय उत्पुनाति प्राह्सो-
 मो अतिद्रुत इति सोमवामिनः, प्रत्यह्सोमो अतिद्रुत इति सो-
 मातिपवितस्य” इति । तत्र सोमवामिनो मन्त्रमाह—हे इन्द्र! ते

वारैण शश्वता तना । वायुः पूतः पवित्रेण ।
 प्राङ्खसोमो अतिद्रुतः । इन्द्रस्य युज्यस्सखा ।
 'वायुः पूतः पवित्रेण । प्रत्यङ्खसोमो अतिद्रुतः॥
 इन्द्रस्य युज्यस्सखा । ब्रह्म क्षत्तुं पवते तेजं इ-
 न्द्रियम् । सुरया सोमस्सुत आसुतो मदाय । शु-

त्वदर्यं सूर्यस्य दुहिता पयः पावयन्ती सूर्यस्य संबन्धिनी दु-
 हितृस्थानीया दीप्तिः स्तुतं द्रवीभूतं सोमं सोमत्वेन भावितं
 पयोद्रव्यं वारैण बालजन्येन पवित्रेण पुनातु शोधयतु । कीदृ-
 शेन वारैणः शश्वता शश्वतेन दृढेन तना विस्तीर्णेन तादृ-
 शेनानेन पवित्रेण पूतः सोमः पयोरूपो वायुवच्छीघ्रगामी भूत्वा
 प्राङ् ऊर्ध्वं निर्गतः । कीदृशः सोमः ? इन्द्रस्य युज्यो योग्यः
 सखा । तादृशोऽयं सोमः शुद्धो भवत्वित्यर्थः । यः पूर्वं सोम-
 यागं कृत्वा वान्ति कृतवांस्तस्येदानीं सौत्रामण्यां पयश्शोधनार्थो-
 ऽयं मन्त्रः ॥

‘यस्य तु पुरा सोमो जीर्णः सोऽयं सोमातिपवितः । यद्वा—
 यस्य सोमोऽधोद्वारेण निर्गतः सोऽयं सोमातिपवितः तस्य पय-
 श्शोधनार्थं मन्त्रमाह—अत्र “पुनातु ते परिस्तुतम्” इति पूर्व-
 भागोऽनुषज्यते । प्रत्यङ् अतिद्रुतः अधोनिर्गतः । अन्यत्पूर्ववद्वाक्ये-
 यम् ॥

‘कल्पः—“ब्रह्म क्षत्रं पवत इति सुरां प्रतिप्रस्थाता” इति ।
 पुनातीत्यनुवर्तते । ब्राह्मणजातिः क्षत्रियजातिश्च तेजःकारणमिन्द्रि-
 यवृद्धिकारणं चेदं द्रव्यं पवते पुनाति । अनया सुरया सह

क्रेण देव देवताः पिष्टृग्धि । रसेनान्नं यजमानाय
 धेहि । कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चित् । यथा दा-
 न्त्यनुपूर्वं विभूयं । इहेहैषां कृणुत् भोजनानि । ये

सोमः सुत उत्पादितः । मदाय देवानां मदार्यं आसुतः सर्व-
 तोऽभिषुतश्च । हे सोमदेव ! तव शूक्रेण निर्मलेन रसेन देव-
 ताः पिष्टृग्धि संपृक्ताः कुरु । यजमानाय चान्नं संपादय ॥

“कल्प—‘अध्वर्युः पयोग्रहान्गृह्णाति कुविदङ्गेति सर्वेषामेका
 पुरोरुक्त एका पुरोनुवाक्या, एकः प्रेषः, एका याज्या. ‘उपया-
 मगृहीतोऽस्यश्विम्यां त्वा जुष्टं गृह्णामि’ इति गृहीत्वा यक्सक्तुभिः
 श्रीत्वा पवित्रेण परिमृज्य ‘एष ते योनिस्तेजसे त्वा’ इति सा-
 दयित्वा ‘उपयामगृहीतोऽसि सरस्वत्यै त्वा जुष्टं गृह्णामि’ इति
 गृहीत्वा गोधूमसक्तुभिः श्रीत्वा पवित्रेण परिमृज्य ‘एष ते
 योनिर्वीर्याय त्वा’ इति सादयित्वा ‘उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा
 मुत्राम्गो जुष्टं गृह्णामि’ इति गृहीत्वोपवाकसक्तुभिः श्रीत्वा प-
 वित्रेण परिमृज्य ‘एष ते योनिर्विलाय त्वा’ इति सादयित्वा”
 इति । तत्र पुरोरुक्तमाह—अङ्गशब्दः प्रियसंवोधनवाचकः । हे
 प्रियाः ! अश्विसरस्वतिसुत्रामेन्द्राः ! ये यज्वानो बर्हिषो यागस्य
 नमोवृक्तिं नमस्कारविनाशनं न जग्मुः न प्रापुः । किंतु अत्य-
 न्तश्रद्धावोऽनुतिष्ठन्ति तेषामेषां यजतां हविर्विषयाणि भोजनानि
 इहेह कृणुत् । ग्रहणपात्राणामनेकत्वाद्दीप्सा । तत्रोपमानमुच्यते—
 कुविच्छब्दो बहर्षवाची । चिच्छब्दस्समुच्चये । यथा लोके यवम-
 न्तो यवादिधान्योपेताः कृषिकाः कुवित् यवं चित् बहुलं यवं

वृहिषो नमोवृक्तिं न जग्मुः । ⁷⁻⁹ उपयामगृहीतोऽ-
 स्यश्विभ्यां त्वा जुष्टं गृह्णामि ॥ ३ ॥ सरस्वत्या इ-
 न्द्राय सुत्राम्णे । ¹⁰⁻¹² एष ते योनिस्तेजसे त्वा । वी-
 र्याय त्वा बलाय त्वा । ¹³⁻¹⁵ तेजोऽसि तेजो मयि
 धेहि । वीर्यमसि वीर्यं मयि धेहि । बलमसि बलं

अन्यानि च गोधूमप्रियङ्गवादिधान्यानि अनुपूर्वं तत्तत्परिपाकानु-
 क्रमेण विगूय विधूय विशेषेण इदं पक्वमिदमपक्वमिति पृथक्कृत्य
 दान्ति लुनन्ति तथा गूयमपि नमस्कारादिरहितो नास्तिकोऽयं
 यज्वा श्रद्धालुरयं यज्वेति विविच्य श्रद्धालोर्हवींषि भुङ्क्वम् ॥

⁷⁻⁹अथ ग्रहणमन्त्रानाह—उपयामशब्दः पृथिवीकार्यदारुपात्रवा-
 ची । “इयं वा उपयामः” * इति श्रुतेः । पयोरूपद्रव्यविशेषः ।
 त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि अश्विदेवार्थं त्वामिह पात्रे गृह्णामि ।
 सरस्वतीमन्त्रे पूर्वोत्तरभागावनुषज्जनयौ । तथा सुत्रामन्त्रेऽपि ॥

¹⁰⁻¹²अथ सादनमन्त्रानाह—हे आश्विनग्रह ! एष त्वरप्रदेशः
 ते तव स्थानम् । अस्मिन् स्थाने तेजस्तिष्ठत्यर्थं त्वां सादया-
 मीति शेषः । वीर्यबलमन्त्रयोरप्येष ते योनिरित्यनुवर्तते । हे सा-
 रस्वतग्रह ! वीर्यवृद्धये त्वामिह सादयामि । हे सुत्रामग्रह !
 बलवृद्धये त्वामिह सादयामि ॥

¹³⁻¹⁵कल्पः—“उत्तरैर्यथालिङ्गमुपतिष्ठते” इति । ग्रहत्रयं क-
 मेण संबोध्य योजनीयम् ॥

मयिं धेहि । ¹⁶नाना हि वां देवहितं सद्ः कृतम् ।
 मा सः संसृक्षाथां परमे व्योमन् । सुरा त्वमसि
 शुष्मिणी सोमं एषः । मा मां हिः सीस्स्वां पो-
 निमाविशन् ॥ ४ ॥ ¹⁷⁻¹⁹उपयामगृहीतोऽस्याश्विनं

¹⁶कल्पः—“सुरायां बाल आनीयमानायां घारायाः प्रतिप्र-
 स्थाता सुराग्रहान्गृह्णाति ‘नाना हि वां देवहितं सद्ः कृतम्’
 इति सर्वेषामेका पुरोरुगेका पुरोनुवाक्यैकः प्रैष एका याज्योपयाम-
 गृहीतोऽस्याश्विनं तेजोऽश्विन्यां त्वा जुष्टं गृह्णामीति गृहीत्वा
 पवित्रेण परिमृज्यैष ते योनिर्मोदाय त्वेति सादयत्युपयामगृही-
 तोऽसि सारस्वतं वीर्यं सरस्वत्यै त्वा जुष्टं गृह्णामीति गृहीत्वा
 पवित्रेण परिमृज्यैष ते योनिरानन्दाय त्वेति सादयत्युपयाम-
 गृहीतोऽस्यैन्द्रं बलमिन्द्राय त्वा सुत्राम्णे जुष्टं गृह्णामीति गृहीत्वा
 पवित्रेण परिमृज्यैष ते योनिर्महसे त्वेति सादयति” इति । तत्र
 पुरोरुचमाह—हे सुरे ! हे सोम ! वां युवायोः नाना पृथग्भूतं
 सद्ः स्थानं देवेभ्यो हितं कृतं संपादितं तस्मात्तौ युवां मा
 संसृक्षाथां परमे व्योमन् उत्कृष्टे मदीयरक्षणे निमित्तभूते सति
 परस्परसंसृष्टौ मा भूतम् । हे गृह्यमाणद्रव्यविशेष ! त्वं शुष्मि-
 णी बलवती सुराऽसि । एष तु सोमः शान्तात्मा ततश्च यु-
 वयोः संसर्गो न युज्यते । हे सोम ! स्वां योनिं मृदूदररूपं
 स्वस्थानमाविशन् मां सोमस्य पातारं मा हिंसीः ॥

¹⁷⁻¹⁹अथ ग्रहणमन्त्रानाह—हे द्रव्यविशेष ! त्वदीयरक्षणे नि-
 मित्तभूते सति परस्परसंसृष्टौ मा भूतम् । हे गृह्यमाणद्रव्य !

तेजः । सारस्वतं वीर्यम् । ऐन्द्रं बलम् । ^{२०-२२} एष ते
 योनिर्मोदाय त्वा । आनन्दाय त्वा महर्से त्वा ।
^{२३-२६} ओजोऽस्योजो मयि धेहि । मन्युरसि मन्युं
 मयि धेहि । महोऽसि महो मयि धेहि । सहोऽसि
 सहो मयि धेहि । ^{२७} या व्याघ्रं विषूचिका । उभौ
 वृकं च रक्षति । इयेनं पतत्रिणः सिंहम् । सेमं

उपयामेन गृहीतोऽसि । तदिदं तव स्वरूपमश्विसंबन्धि तेजः ।
 अतोऽश्विभ्यां त्वा जुष्टं गृह्णामीति शेषः । एवं सारस्वतमन्त्रः
 ऐन्द्रमन्त्रश्च सूत्रोक्तक्रमेणानुषङ्गशेषपूरणार्थं योजनीयः ॥

^{२०-२२}अथ सादनमन्त्रानाह—सूत्रोक्तक्रमेण ग्रहत्रयं सादने योज-
 नीयम् ॥

^{२३-२६}कल्पः—“षण्णामनुवाकशेषेणाध्वर्युर्यजमानश्चोपतिष्ठते, उ-
 त्तरेण चानुवाकेन” इति । तत्रानुवाकशेषे चत्वारि यजुंष्याह—ओजो
 बलं, मन्युर्दीप्तिः, महः पूजा, सहोऽभिमवितृत्वम् । हे द्रव्यवि-
 शेष ! त्वमुर्केर्गुणैर्युक्तोसि अतो मय्यपि तान्गुणान् संपादय ॥

^{२७}अथैकामृचमाह—मुक्तान्नजरणविरोधिव्याधिविशेषो विषूचिका ।
 तादृशी या व्याघ्रं वृकं चोभौ रक्षति । वृकोऽरण्यश्वा । व्या-
 घ्रवृकयोर्दीपनपाटवात्कदाचिदप्यजरणदोषो नास्ति । तथा सा वि-
 षूचिका इयेनाख्यं पक्षिणं सिंहं च रक्षति । तयोरपि नास्ति
 सा व्याधिः । सा व्याघ्रादिरक्षिका विषूचिका इमं यजमानं
 अंहसः पापफलाद्याधेः पातु ॥

पात्वः हंसः । ¹⁸⁻²⁹ संपृचस्स्थ सं मा भद्रेण पृक्तं ।
विपृचस्स्थ वि मा पाप्मना पृक्तं ॥ ५ ॥

हविः प्रत्यङ्मुखो अतिद्रुतो गृह्णाम्याविश-
न्विपूचिका पञ्च च ॥ १ ॥

²⁸⁻²⁹ अथ यजुर्द्रष्टा माह—हे इन्द्रपात्रस्य द्रव्यविशेषाः ! यूयं
द्रवत्वेन स्वभावतः संपर्कशीलाः स्थ, अतो मां भद्रेण श्रेयसा
संयोजयत । इह तु पृथक्पात्रे घृतत्वाद्विपृचो वियुक्तरूपाः स्थ ।
अतो मां पाप्मना विपृक्तं वियोजयत ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

स्वार्द्धां तोषमादिभिर्योज्यं सुरा क्षीरं पुनेत्यतः ।
ऋचां त्रयादुत्पुनीयात्सुरां ब्रह्मेति शोधयेत् ॥ १ ॥
कुचित्पुरोरुचं द्रूयादुपयामादिभिस्त्रिभिः ।
पयः पात्रत्रये ग्राह्यमेपा सादयते त्रिभिः ॥ २ ॥
तेजस्त्रिभिरुपस्थेयं नानेत्येतां पुरोरुचम् ।
सुराग्रहे पठेन्मन्त्रैरुपयामादिभिस्त्रिभिः ॥ ३ ॥
सुरां गृह्णात्यथैपाद्यैर्मन्त्रैस्संसादयेत्त्रिभिः ।
ओजोऽसीत्यादिभिः सप्तमन्त्रैस्तानुपतिष्ठते ।
प्रथमे हानुवाकेऽस्मिन्नेकोनविंशदीरिताः ॥ ४ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्विती-
याष्टके षष्ठ्यपाठके प्रथमोऽनुवाकः,

‘सोमो राजाऽमृतं सुतः । ऋजीषेणाजहान्मृत्युम् । ऋतेन सत्यमिन्द्रियम् । विपानं शुक्रमन्वसः । इन्द्रस्येन्द्रियम् । इदं पयोऽमृतं मधु । सोममद्भ्यो व्यपिवत् । छन्दसा हंससदृशुचिषत् । ऋतेन सत्यमिन्द्रियम् । अद्भ्यः क्षीरं व्यपिवत् ॥

‘प्रथमे ग्रहा उक्ताः । द्वितीये तदुपस्थानमुच्यते । तत्र प्रथमामृतमाह—अयमभिषुतः सोमो राजा स्वयममृतं पीयूषसमानः यया पीयूषं पिबतोऽपमृत्युर्नास्त्येवं सोमपस्यापि नापमृत्युरित्यर्थः । तत्रायं हेतुः—ऋजीषेण ईदृक्स्यातीयेन नीरसेन मृत्युमजहात् । ऋजीषे ह्यपमृत्युमजहात् । ऋजीषमपमृत्युप्रापकं रसनिस्सरणेन तस्य परित्यागादपमृत्युहेतुः परित्यक्तः । अतोऽयं ऋतेन यज्ञनिष्पादनेन इन्द्रियं इन्द्रियवृद्धिहेतुः तदेतत्सत्यं शपथं करोमीत्यर्थः । अन्वसोऽन्नरसादपि विपानं विशेषेण पानयोग्यं सोमरसरूपममृतम् । अतः शुक्रं शुद्धं योयमिन्द्रस्तस्यापीन्द्रियवृद्धिकारणमिदम् । किंच—इदं द्रव्यं मधु पयो मधुरं क्षीररूपमत एवामृतरूपम् ॥

‘अथ द्वितीयामाह—शुचौ शुद्धप्रदेशे स्वर्गे सीदतीति शुचिषत् हंसः सर्वप्राणिद्वि स्थितो जीवात्मा तद्रूपधारीन्द्रः छन्दसा स्वेच्छया तमिमं सोममद्भ्यः सकाशाद्विभज्यापिवत् । ऋतेन यज्ञद्वारेणेन्द्रियवृद्धिहेतुस्सोमः तदेतत्सत्यम् । तत्र दृष्टान्तः—यया लोके कुहं क्रौञ्चपक्षी आङ्गिरसः सर्वाङ्गसंबन्धिसारयुक्तः पुष्टशरीर इत्यर्थः । तादृशो धिया स्वबद्ध्या क्षीरमद्भ्यो विविच्या-

कुङ्कुङ्गिरसो घिया । ऋतेन सत्यमिन्द्रियम् । अ-
 न्नात्परिस्नुतो रसम् । ब्रह्मणा व्यपिबत्क्षत्तम् । ऋ-
 तेन सत्यमिन्द्रियम् । ^३रेतो मूत्रं विजहाति । यो-
 निं प्रविशदिन्द्रियम् । गर्भो जरायुणाऽऽवृतः । उल्बं
 जहाति जन्मना । ऋतेन सत्यमिन्द्रियम् ॥ ७ ॥
 वेदेन रूपे व्यकरोत् । सतासती प्रजापतिः । ऋ-

पिबत् । क्षीरपात्रे स्वमुखे प्रक्षिप्ते सति मुखगताम्बरससंपर्कात्क्षी-
 रांशो जलांशश्चोभौ विविच्येते । तत्र जलभागं परित्यज्य क्षीर-
 भागमेव पिबति । तद्वदयमिन्द्रोऽपि सोमरसं जलभागाद्विविच्य
 पिबति । अतो यज्ञद्वारेणेन्द्रियवृद्धिहेतुस्सोमः तदेतत्सत्यम् । त-
 त्रैवान्यो दृष्टान्त उच्यते—यथा सत्रं सत्रियनातिः ब्रह्मणा
 प्रौढेन क्षीराज्यादिना योगात् परितः स्ववतीति परिस्नुदन्नं त-
 स्मादन्नात्संपन्नं रसं पिबति । राजादयो हि भोजनकाले प्रभूते
 क्षीरे वा ब्रीह्याद्यन्नं प्रक्षिप्य तदन्नरसोपेतं क्षीरादिकं पिबति ।
 एवमिन्द्रोऽयमपि सारभूतं रसं पिबति । ऋतेनेति पूर्ववत् ॥

^३अथ तृतीयामाह—यथा लोके स्त्रीयोनिं प्रविशत् पुरुषस्ये-
 न्द्रियं रेतो मूत्रं च विमज्ज्य परित्यजति । मूत्रस्य बहिस्त्यागः ।
 रेतसो गर्भाशये त्यागः । तद्वेतःपरिणामो जरायुणा वेष्टितो गर्भो
 भूत्वा स्वकीयेन जन्मना तदावरणरूपमुल्बं जहाति । एवमिन्द्रो-
 ऽप्यसारं परित्यज्यैकस्मिन्नपि पात्रे सारमेव स्वीकरोति । ऋतेनेति
 पूर्ववत् । यथा प्रजापतिरेकरूपेण वेदेन पर्यालोच्य सतासती

तेन सत्यमिन्द्रियम् । 'सोमेन सोमौ व्यपिवत् ।
 सुतासुतौ प्रजापतिः । ऋतेन सत्यमिन्द्रियम् ।
 दृष्ट्वा रूपे व्याकरोत् । सत्यानृते प्रजापतिः । अ-
 श्रद्धामनृतेऽर्द्धात् । श्रद्धां सत्ये प्रजापतिः ।
 ऋतेन सत्यमिन्द्रियम् । 'दृष्ट्वा परिस्त्रुतो रसम् ।
 शुकेण शुक्रं व्यपिवत् । पयस्सोमं प्रजापतिः ।
 ऋतेन सत्यमिन्द्रियम् । विपानं शुक्रमन्धसः ।

पृथिव्यादिसद्रूपं शशविषाणाद्यसद्रूपं च विभज्याकरोत् । तथाऽय-
 मिन्द्रः सारासारविभागं कृतवान् । ऋतेनेति पूर्ववत् ॥

^४अथ चतुर्थीमाह—प्रजापतिरेकरूपेण सोमद्रव्येण युक्तो र-
 सात्मकोऽयं सोमोऽभिषुतो वल्लयात्मकोऽयं सोमो नाभिषुत इति
 विभज्य तत्र रसात्मकमेवापिवत् । अत्र प्रजापतिशब्देन प्रजापा-
 लकत्वादिन्द्रो विवक्षितः । तत्र विभागे दृष्टान्त उच्यते—यथा
 प्रजापतिः सत्यवदनमनृतवदनं चेत्येवं वचनस्य द्वे रूपे विशेष-
 पेण सृष्टवान् । ततोऽनृतं प्रजानामश्रद्धामविश्वासं स्थापितवान् ।
 सत्यवचने तु स प्रजापतिर्विश्वासं स्थापितवान् । एवमयमिन्द्रोऽ-
 प्यभिषुतमेव पिबति ॥

^५अथ पञ्चमीमाह—प्रजानां पालकोऽयमिन्द्रः परिस्त्रुत आ-
 लवालस्य परितः श्रयणं कुर्वतो द्रव्यस्य रसं दृष्ट्वा तत्र शु-
 केण शुद्धेन द्रव्यान्तरेण सहितं शुद्धद्रव्यान्तरं पयः सोमं च

इन्द्रस्येन्द्रियम् । इदं पयोऽमृतं मधु ॥ ८ ॥

अद्भ्यः क्षीरं व्यपिवुज्जन्मनर्तेन सत्यमिन्द्रियं
श्रद्धां सत्ये प्रजापतिरष्टौ च ॥ २ ॥

सोमो राजा विपानं सोममद्भ्योऽन्नाद्रेतो मू-
त्रं वेदेन सतासती सोमेन सुतासुतौ दृष्ट्वा रूपे
दृष्ट्वा परिस्नुतो रसं विपानं दश ॥

'सुरावन्तं वह्निषदं सुवीरम् । यज्ञं हिन्व-
न्ति महिषा नमोभिः । दधानास्सोमं दिवि देवता-

विशेषेणापिबत् । ऋतेनेत्यादिकं प्रथममन्त्रवद्वचारूपेयम् । तैरेतैः
षष्ठभिर्मन्त्रैरुपस्थानं कुर्यात् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयाष्टके
षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः.

'द्वितीये ग्रहोपस्थानमुक्तम् । तृतीये ग्रहहोमोऽभिधीयते । कल्पः—
“सुरावन्तमिति पयोऽग्रहाजुहोति” इति ॥ महिषाः महनीयाः
पूजनीया यजमाना नमोभिः नमस्कारोपेतैर्मन्त्रैः यज्ञमिमं सौत्रा-
मण्याख्यं हिन्वन्ति श्रीणयन्ति सम्यगनुतिष्ठन्तीत्यर्थः । कीदृशं
यज्ञं? सुरावन्तं सुरादव्योपेतं वह्निषदं वह्निषि दर्भे आसाद्य-
मानेन हविषा युक्तं सुवीरं शोभनापत्यप्रदम् । दिवि दुलोके

सु । मदेमेन्द्रं यजमानास्स्वर्काः । "यस्ते रसस्सं
भृत ओषधीषु । सोमस्य शुष्मस्सुरया सुतस्य ।
तेन जित्व यजमानं मदेन । सरस्वतीमश्विनावि-
न्द्रमग्निम् । "यमश्विना नमुचेरासुरादधि । सरस्व-
त्यसनोदिन्द्रियाय ॥ ९ ॥ इमं तः शुक्रं मधुमन्त-
मिन्दुम् । सोमः राजानमिह भक्षयामि । "यदत्र
रिप्तः रसिनस्सुतस्य । यदिन्द्रो अपिबच्छर्चीभिः ।

देवतासु सोमं दधानाः संपादयन्तो वयं यजमानाः स्वर्काः
शोभनेनाचिनेन युक्ता इन्द्रं मदेम दृष्टं करवाम ॥

^१कल्पः—“यस्ते रसस्संभृत इति सुराग्रहान्” इति । जुहो-
तीत्यनुवर्तते । हे सुरे ! योऽयं ते रस ओषधीषु ब्रीह्यादिषु
संभृतः संपादितः सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य शुष्मः बलप्रदो रसः
सुरया संयोजितः तेन मदेन तदीयेन हर्षेण यजमानं जित्व
प्रीणय । तथा सरस्वत्यादिदेवांश्च प्रीणय ॥

^२कल्पः—“यमश्विना नमुचेत्याश्विनमध्वर्युर्भक्षयति” इति ।
अश्विनौ देवौ यं रसं नमुचिनाम्नोऽसुरात् अध्याहृतवन्तौ । सर-
स्वती च इन्द्रियार्थं असनोत् प्रादात् । तमिमं सोमं राजानं इह-
कर्मणि भक्षयामि । कीदृशं सोमं ? शुक्रं शुद्धं मधुमन्तं माधु-
र्योपेतं इन्दुं आह्लादकं परमैश्वर्यप्रदं वा ॥

^३कल्पः—“यदत्र रिप्तमिति सरस्वतं प्रतिप्रस्थाताऽऽग्नीध्रश्च”
इति । भक्षयत इति शेषः । रसिनो रसयुक्तस्य सुतस्याभिषुतस्य

अहं तदस्य मनसा शिवेन । सोमः राजानमिह
 भक्षयामि । पितृभ्यस्स्वधाविभ्यस्स्वधा नमः ।
 पितामहेभ्यस्स्वधाविभ्यस्स्वधा नमः । प्रपिताम-
 हेभ्यस्स्वधाविभ्यस्स्वधा नमः । अक्षन्पितरः ॥ १०
 अमीमदन्त पितरः । अतीतृपन्त पितरः । अमी-
 मृजन्त पितरः । पितरश्शुन्धध्वम् । पुनन्तु मा
 पितरस्सोम्यासः । पुनन्तु मा पितामहाः । पुन-

सोमात्मकस्य पयसो यदवशिष्टं पात्रे रिप्तं लिप्तं यच्चेन्द्रः स्व
 कीयाभिः शचीभिः शक्तिभिः सहापिवत् । अस्य सोमात्मकस्य
 पयसः तदवशिष्टं रसरूपं सोमराजत्वेन भाव्यमानं इह कर्माणि
 शिवेन मनसाऽहं भक्षयामि ॥

कल्पः—“दक्षिणेनाहवनीयं पयश्शेषं पितृपितामहप्रपिता-
 महेभ्यो ददाति पितृभ्य इति” इति । स्वधाकारस्तृप्तिहेतुरेषाम-
 स्तीति ते स्वधाविनः तादृशेभ्यः पितृभ्यः स्वधा पयश्शेषोऽयं
 समर्पितः तथा तेभ्यो नमस्कारोऽस्तु एवं पितामहप्रपितामहयो-
 र्योजनीयम् । एते पितरोऽस्तन् भुक्त्वन्तः । भुक्त्वा चास्मानमीमदन्त
 संतुष्टान् कुर्वन्तः । अतीतृपन्त तृप्तियुक्तान् कुर्वन्तः । अमीमृजन्त
 शोषितवन्तः । हे पितरः! यूयमपि शुन्धध्वं शुद्धा भवत ॥

कल्पः—“पुनन्तु मा पितरस्सोम्यास इत्युपतिष्ठते” इति ।
 तत्रोपस्थानसाधनभूतासु दशस्वद्वेषु प्रथमासृचमाह—सोम्यासः अ

न्तु प्रपितामहाः । पवित्रेण शतायुषा । पुनन्तु
 मा पितामहाः । पुनन्तु प्रपितामहाः ॥ ११ ॥ प-
 वित्रेण शतायुषा । विश्वमायुर्व्यश्नवै । ^{८-१५} अग्र आ-
 यूँषि पवसेऽग्रे पवस्व । पवमानस्सुवर्जनः पु-
 नन्तु मा देवजनाः । जातवेदः पवित्रव्ययत्तै पवि-
 त्रमर्चिषि । उभाभ्यां देव सवितर्वैश्वदेवी पुनती ।
^{१६} ये समानास्समनसः । पितरो यमराज्ये । तेषां
 लोकस्स्वधा नमः । यज्ञो देवेषु कल्पताम् ॥ १२ ॥

नुग्राहकत्वेन सौम्याः पितरः! पवित्रेण शुद्धेन शतसंख्याकेनायुषा
 मां पुनन्तु शोधयन्तु । एवं पितामहप्रपितामहाश्च ॥

^१अथ द्वितीयामाह—पूर्वमन्त्रोक्तानामपि पुनःकथनमादरार्थम् ।
 एतेषां प्रसादेनाहं सर्वमप्यायुः प्राप्तवानि ॥

^{८-१५}अथ तृतीयादीनामष्टानामृचां प्रतीकानि दर्शयति—अत्राद्य-
 मृद्वयं तु “त्वमग्रे रुद्रः”* इत्यनुवाके व्याख्यातम् । अवशि-
 ष्टं षट्कं “पवमानस्सुवर्जनः”† इत्यनुवाके व्याख्यातम् ॥

^{१६}कल्पः—“अथाहुतीर्जुहुतो ये समाना इत्यध्वर्युर्ये सजाता
 इति प्रतिप्रस्थाता” इति । यमराज्ये यमलोके वर्तमानाः पितरो
 मया समानस्वभावाः संगतमनस्काश्च ये सन्ति तेषां पितॄणां
 लोको ममास्त्विति शेषः । तेभ्यः पितृभ्यः स्वधा हविश्शेषो

१७ ये सज्जातास्समनसः । जीवा जीवेषु मामकाः ।
तेषां श्रीर्मयि कल्पताम् । अस्मिन्लोके शत-
समाः । १८ द्वे स्रुती अंगृणवं पितृणाम् । अहं दे-
वानाम् मर्त्यानाम् । याभ्यामिदं विश्वमेजत्स-

दत्तो नमस्कारश्च कृतः । अयं मदीयो यज्ञो देवेषु कल्पतां
वृत्तिप्रदो भवतु ॥

१७ अथ द्वितीयामाह—जीवेषु वर्तमानेषु मध्ये मामका मदी-
या ये जीवाः सज्जाता आत्रादिरूपेण मया सहोत्पन्नाः संग-
तमनस्का मयि प्रीतियुक्ताः तेषां सर्वेषां श्रीः घनादिसंपत् मयि
कल्पतां तिष्ठतु मदधीना भवत्वित्यर्थः । अस्मिन् लोके मम समाः
शतसंख्याकाः सन्तु ॥

१८ अथ “द्वे स्रुती” इत्यादिमन्त्रो बल्मीकवपायां सुरावप-
नार्यः । स च पूर्वकाण्डे “युवं सुरामम्”* इत्यनुवाके राजसूया-
न्तर्गतसौत्रामण्यर्थमाश्रितः । इह तु कौकिल्यर्थमाश्रितः । मरणशी-
लानां श्रौतमार्गवर्तिनां कर्मानुष्ठायिनामुपासकानां च दक्षिणमार्ग
उत्तरमार्गश्चेति द्वे स्रुती द्वौ मार्गौ वेदमुखादहं श्रुतवानस्मि । तत्रैकः
पितृणां संबन्धी तल्लोकप्राप्तिहेतुत्वात् । अन्यश्च देवानां संबन्धी
ब्रह्मलोकप्राप्तिहेतुत्वात् । एतौ चोभौ मार्गौ छान्दोग्यवृहदारण्य-
कयोः स्पष्टमाश्रितौ—“ते धूममभिसंभवन्ति । धूमाद्रात्रिम्” इति
दक्षिणमार्गः । “तेऽर्चिपमभिसंभवन्ति, अर्चिषोऽहः” इत्यादिरुत्तर-

मेति । यदन्तरा पितरं मातरं च । "इदं हविः
प्रजननं मे अस्तु । दशवीरं सर्वगणं स्वस्तये ।
आत्मसनिं प्रजासनिं । पशुसन्त्यभयसनिं लोक-
सनिं । अग्निः प्रजां बहुलां मे करोतु । अन्नं प-

मार्गः । एजत् कम्पमानं परलोकगतियुक्तमिदं विश्वं प्राणिजातं
याम्यां मार्गाभ्यां तत्तल्लोकं सम्यक्प्राप्नोति । यन्मार्गद्वयं पितरं
मातरं चान्तरा व्यापृथिव्योर्मध्ये वर्तते तादृशमार्गद्वयमहमशृ-
णवमित्यन्वयः ॥

^१कल्पः—“इदं हविरित्येन्द्रं ब्रह्मा यजमानश्च” इति । ह
विशेषं भक्षयत इति शेषः । इदं भक्ष्यमाणं हविर्मे स्वस्तयेऽ-
स्तु मम क्षेमाय भवतु । कीदृशं हविः? प्रजननं प्रजोत्पादकं
दशवीरं दशसंख्याकैः कर्मशूरैः पुत्रैर्युक्तं तथा बन्धुभृत्यादिभिर्ब-
हुभिर्गणैर्युक्तं सर्वगणम् । जीवात्मानमस्मिन् शरीरे चिरकालावस्था-
यित्वा सनोति ददातीत्यात्मसनिं प्रजासनिं पशुसनिं प्रजां पशू-
न्ददातीति प्रजासनिं पशुसनिं, अभयसनिं भीतिराहित्यं परलो-
कान्ददातीति । अयमग्निर्मदीयां प्रजां बहुलां करोतु । देवाः! अ-
न्नादीनस्मासु संपादयत । तथा धनपुष्ट्यन्नरसानस्मासु धारयत ।
इदं हविरस्मदुदरे स्वाहा हुतमस्तु ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

सुरा यस्ते क्रमात्कार्या द्वाभ्यां क्षीरसुराहुतिः ।

यमश्विनेत्याश्विनाख्यमध्वर्युर्भक्षयेत्तथा ॥ १ ॥

यो रेतो अस्मासु वत्त । रायस्पोषमिषमूर्जमस्मा-
सु दीघरुस्वाहा ॥ १३ ॥

इन्द्रियाय पितरं दशतायुषा पुनन्तु मा पिता-
महाः पुनन्तु प्रपितामहाः कल्पताश्च स्वस्तये
पञ्च च ॥ ३ ॥

सीसेन तन्त्रं मनसा मनीषिणः । ऊर्णासूत्रे-
ण कवयो वयन्ति । अश्विना यज्ञश्च संविता सर-

सारस्वतं प्रतिप्रस्थाताऽऽग्नीध्रश्च यादेत्यतः ।

पितृभ्य इत्यादिकेन पयश्शेषं वृदाति हि ॥ २ ॥

देश आहवनीयस्य दक्षिणेऽथोपतिष्ठते ।

पुनन्तु मेल्यादिकानां मन्त्राणां दशकेन हि ॥ ३ ॥

अध्वर्योश्च प्रतिप्रस्थातुर्ये स द्वयमाहुतौ ।

सुराशेषं तु बल्मीके नयति द्वे स्रुती इति ॥ ४ ॥

इदं भक्षयतो ब्रह्मस्वामिनौ ब्रह्मैन्द्रकम् ।

अनुवाके तृतीयेऽस्मिन्मन्त्रा एकोनविंशतिः ॥ ५ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयाष्टके

षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः.

तृतीये ग्रहहोमोऽभिहितः । चतुर्थे उपहोमा उच्यन्ते ।

कल्पः—“मनोताकाले पृथक्पात्रेषु पशूनां यूषाणि निदधाति
पुरस्तास्त्विष्टकृतः शृङ्गशैफिरुपहोमान् नुहोत्यष्टावष्टावेकैकस्य कुष्ठि-

स्वती । इन्द्रस्य रूपं वरुणो भिषज्यन् । तदस्य
रूपममृतं शचीभिः । तिस्रो दधुर्देवतास्स ररा-

कशफाः । आश्विनस्य यूषेण कुष्ठिकान् शफं च पूरयित्वा सी-
सेन तन्त्रमित्यष्टर्चेन प्रतिमन्त्रं द्वाभ्यां द्वाभ्यां कुष्ठिकशफाभ्यां
जुहोतीत्युत्तमायाः शृङ्गे अनुषजति हत्वा स्वेष्टमिषेचनपात्रेषु सं-
पातानवनीयाहवनीये कुष्ठिकशफान्प्रविध्यन्त्येवमुत्तरेणाष्टर्चेन सा
रस्वतस्य सर्वेणानुवाकैर्नन्द्रस्य" इति । अत्र कुष्ठिकशब्देन श-
फसमीपस्थः क्षुद्ररूपशफोऽभिधीयते । एकैकशफमेकैकमुपशफं च
यूषेण पक्वमांसरसेन पूरयित्वैकैकामार्हुतिं जुहुयात् । एतैश्च मन्त्रै-
र्यजमानेन प्रायणीयो यज्ञावयवो निष्पाद्यो भविष्यन्निन्द्रेदेहो नि-
रूप्यते । तत्र प्रथमासृचमाह—मनीषिणो बुद्धिमन्त उहापोहकु-
शलाः कवयो विद्वांसः शास्त्राभिज्ञा ऋत्विजः स्वमनसा प्रयोगं
सर्वं विचार्य सीसद्रव्यक्रीतेन व्रीह्यङ्कुरादिना तन्त्रं सौत्रामण्य-
ज्ञविस्तारं ऊर्णामूत्रेणैव वयन्ति निष्पादयन्ति । यथा लोके के-
चिद्विपालका ऊर्णामूत्रेण कम्बलं वयन्ति । एवमेतेऽप्यृत्विजः
सीसक्रीतद्रव्यादिना यज्ञार्थं दीधितन्तुरूपं वयन्ति । अश्विनासर-
स्वत्याद्या देवता इन्द्रस्य स्वरूपभूतमिमं यज्ञमोषधिसदृशैः पश्वङ्गैः
भिषज्यन् चिकित्सन्ते ॥

द्वितीयामाह—द्वावश्विनौ एका सरस्वती इत्येतास्तिस्त्रो देवताः
शचीभिः स्वकीयशक्तिभिः अस्येन्द्रस्य तत् यज्ञात्मकं रूपं अ-
मृतं विनाशरहितं यथा भवति तथा दधुः संपादयामासुः । की-
दृश्यो देवताः ? संरराणाः संभूय परस्परं रममाणाः । लोकम-

णाः । लोमानि शर्पैर्वहुधा न तोक्मभिः । त्वग-
स्य मांसमभवन्न लाजाः । तदश्विनां भिषजां
रुद्रवर्तनी । सरस्वती वयति पेशो अन्तरः ॥१४॥
अस्थि मज्जानं मांसैः । कारोतरेण दधतो गवां

शब्देनाङ्कुरिता व्रीहय उच्यन्ते । तदङ्कुररूपं बालतृणं शर्पश-
ब्देनोच्यते । नकार उपमार्थः । तोक्मभिः शर्पैर्वहुधा लोमानीव
निष्पादितवन्तः । अङ्कुरप्ररोहाधारभूता बीजविशेषा लाजशब्देनो-
च्यन्ते । ते च लाजा अस्य यज्ञरूपस्येन्द्रस्य त्वगिव मांसमि-
वामवन् ॥

तृतीयामाह—रुद्रस्येव वर्तनिर्माणं ययोरश्विनोस्तौ रुद्रवर्तनी।
यथा रुद्रः क्रूरो देवो हिंसितुं समर्थ एवमेतावश्विनौ व्याधिं
नाशयितुं समर्थावित्यर्थः । तादृशावश्विनौ तत्र यज्ञे भिषजौ
चिकित्सकौ । या तु सरस्वती अन्तरः शरीरमध्ये पेशो वयति
रूपं निष्पादयति । मांसशब्देन यवनिष्पन्नाः सूक्ष्मसक्तवो दाधि-
मिश्रा दधैः परिवेष्टिता उच्यन्ते । कारोतरशब्देनावटस्थानीयस्त-
त्सदृशो वेणुदलनिर्मितश्रमणा सर्वतः परिवेष्टितः सुराश्रपणार्थ-
भाण्डाधारः पदार्थविशेष उच्यते । गवां त्वच्यवस्थितेन कारोत-
रेण मांसैश्च मज्जानमस्य च दधतः दधाति सरस्वती संपा-
दयतीत्यर्थः ॥

त्वचि । 'सरस्वती मनसा पेशलं वसु । नासत्या-
भ्यां वयति दर्शतं वपुः । रसं परिस्तुता न रोहि-
तम् । नम्रहुधीरस्तसरं न वेमं । पर्यसा शुक्रम-
मृतं जनित्रम् । सुरया मूत्राज्जनयन्ति रेतः । अ-

चतुर्थीमाह—इयं सरस्वती नासत्याभ्यां अश्विदेवताभ्यां सहिता
वपुर्वयति शरीरं मनसा निष्पादयति । कीदृशं वपुः ? पेशलं वसु
देवतात्मनो निवासयोग्यं दर्शतं दर्शनीयं दृष्टिप्रियमित्यर्थः । परिस्तु-
ता न परिस्तुतेव धारया स्तवत् सुराद्रव्यं परिस्तुदित्युच्यते । तथा
परिस्तुतेव शरीरस्थं रसं जलं रोहितं रक्तं वयति संपादयति
स्तवन् स एव रक्तस्थानीय इत्यर्थः । नम्रहुशब्देन यवानां स्थू-
लचूर्णानि संस्त्रावेणाभिषिक्तानि कथ्यन्ते । सोऽयं नम्रहुरवयवा-
न्तरस्थानीय इत्यर्थः । धीर इत्यादिदृष्टान्तः—लोके धीरो बुद्धि-
मान् कुविन्दः तसरं न नववस्त्रमिव । वेमशब्देन वस्त्रनिर्माणकाले
प्रहारदण्डोऽभिधीयते । यथा कुविन्दः प्रहारदण्डेन वस्त्रं निष्पा-
दयति तद्वदित्यर्थः ॥

पञ्चमीमाह—यदेतदत्र पयोद्रव्यं यच्च सुराद्रव्यं तेन द्रव्य-
द्वयेन मूत्रात् मूत्रद्वारात् सकाशात् निर्गमनयोग्यं रेतो देवता
जनयन्ति । कीदृशं रेतः ? शुक्रं दीप्तिमच्छ्रेतवर्णं अमृतं विना-
शरहितं अत एव जनित्रं अपत्योत्पादकम् । या देवता रेतो
जनयन्ति ताः कीदृशयः ? अमर्ति दुर्मर्ति चापवाधमानाः । अम-
तिः कर्तव्यविषयज्ञानाभावः, दुर्मर्तिर्विपरीतज्ञानम् । किंच—ता दे-

पामतिं दुर्मतिं बाधमानाः । ऊर्ध्वं वातं स्रुवं
तदारात् ॥ १५ ॥ 'इन्द्रस्सुत्रामा हृदयेन सत्यम् ।
पुरोडाशेन सविता जजान । यकृत्क्लोमानं वरुणो
भिषज्यन् । मतस्त्रे वायव्यैर्न मिनाति पित्तम् ।
'आन्त्राणि स्थाली मधु पिन्वमाना । गुदा पात्रा-

वताः तत्तस्मिन् संपादयितव्ये शरीरे आरात्समीपे उदरमध्ये
ऊर्ध्वं जनयन्ति । अर्धं जीर्णमन्नं अपरिपक्वं पुरीषं ऊर्ध्वश-
ब्दवाच्यम् । पयस्सुराम्यामेव तज्जनयन्ति । तथा स्रुवं वातं ज-
नयन्ति । वातः प्राणवायुः । व्रुवशब्दः श्वासकालीनं शब्दमनुक-
रोति । तेन शब्देन सहितमित्यर्थः ॥

'षष्ठीमाह—श्रोमनं यथा भवति तथा त्रायत इति सुत्रामा ।
तादृश इन्द्रः पशोर्हृदयेन सत्यं यथार्यज्ञानशक्तिं जजान । स-
विता च पुरोडाशेन यकृत् जजान । वरुणश्च पुरोडाशेन क्लो-
मानं भिषज्यन् वर्तते । यकृत्क्लोमशब्दाभ्यां हृदयस्य पार्श्वद्वयव-
र्तिनो मांसखण्डावुच्येते । यकृत्क्लोमोः समीपवर्तिनी द्वे मांसे
मतस्त्रे । वायव्यैर्न वायव्यैरिव वायव्यानि ग्रहपात्राणि तैर्मतस्त्रे
इव पित्तमिव मिनाति अवयवजातं संपादयति ॥

'सप्तमीमाह—मधु मधुरं क्षीरादिरसं पिन्वमाना प्रीणयन्ती
धारयन्तीत्यर्थः । तादृशी स्थाली या वर्तते सेयं आन्त्राणि
आन्त्रस्थानीयानि । अन्यानि पिष्टादिद्रव्यस्थापनार्थानि पात्राणि
तानि गुदा गुदस्थानीयानि । स्थाल्याः पात्राणां च दृष्टान्तः—

णि सुदुघा न धेनुः । इयेनस्य पत्रं न ग्रीहा श-
चीभिः । आसुन्दी नाभिरुदरं न माता । कुम्भो
वनिष्ठुर्जनिता शचीभिः । यस्मिन्नग्रे योन्यां गर्भो
अन्तः ॥ १६ ॥ ग्लाशीर्व्यक्तशतघार उत्सः । दुहे
न कुम्भीः स्वधां पितृभ्यः । मुखं सदस्य शि-

सुदुघा न धेनुः शोभनं क्षीरं दोग्धीति सुदुघा तादृशी धेनु
रिव स्थाव्यादिकं वर्तते । ग्रीहशब्दो मांसविशेषवाची । स च मां-
सविशेषः इयेनाख्यस्य पक्षिणः पत्रं न पक्ष इव । तादृशः स
मांसविशेषः शचीभिः स्वव्यवहारशक्तिभिस्सह पात्रैस्संपादित इति
शेषः । येयमभिषेकार्थाऽऽसुन्दी सेयं नाभिस्थानीया । या तु माता
सा भूम्यात्मिका वेदि. सेयमुदरं न, उदरमिव ॥

१० अष्टमीमाह—उलूकपक्षिसदृशो मांसविशेषो वनिष्ठुः । योऽय-
मत्र द्रवद्रव्यस्थापनार्थः कुम्भः स वनिष्ठुस्थानीयः । स च श-
चीभिः स्वशक्तिभिर्जनिता उत्पादयिता । यस्मिन्वनिष्ठौ अग्रे पुरो-
मागे योन्यामन्तः यो गर्भो वर्तते । अत्र सुरावनयनार्थं शतच्छि-
द्रयुक्तः कुम्भो योऽस्ति सोऽयं व्यक्तः स्पष्टः । बहुच्छिद्रोपेत
त्वाच्छतघारः । सुरास्त्रवणयुक्तत्वादुत्सः । तादृशः कुम्भः ग्लाशीः
नासिकाच्छिद्रस्थानीयः । येयं द्रवद्रव्यधारणार्था कुम्भी तां कुम्भीं
पितृभ्यः पित्रर्थं स्वधां दुहे न अमृतं दोग्धीव । अध्वर्युरिति शेषः ॥

११ नवमीमाह—सीदत्यत्रेति सदः देवयजनस्थानं तेन सदेन अस्य
निरूप्यमाणशरीरस्य सन्मुखं समीचीनं मुखं शिर इत् शिरश्च

रु इत्सदेन । जिह्वा पवित्रमश्विना सः सरस्वती ।
 चप्पं न पायुर्भिषगस्य बालः । वस्तिर्न शेषो हर-
 सा तरस्वी । ¹⁰अश्विभ्यां चक्षुरमृतं ग्रहाभ्याम् ।
 छागेन तेजो हविषा शृतेन । पक्ष्माणि गोधूमैः
 कलैरुतानि । पेशो न शुक्लमसितं वसाते ॥ १७ ॥

संपन्नमिति शेषः । पवित्रं द्रव्यशोधनार्थं यद्वत्त्वं तज्जिह्वा । एत-
 त्सर्वमश्विनौ सरस्वती च तिस्रः संपादितवत्यः । चप्पं पिष्टपात्रं
 तत् पायुर्न अपानस्थानमिव वर्तते । योऽयं बालः द्रव्यशोधनार्थः
 सोऽयमस्य शरीरस्य भिषक्, चिकित्सकस्थानीयः । तेन हि
 व्याधिस्थानीयो द्रव्यदोषोऽपनीयते । योऽयं पशोः शेषः सोऽयं
 वस्तिर्न मूत्रस्थानमिव । हरसा वह्निज्वालारूपेण तेजसा तरस्वी
 निरूप्यमाणो देहो वेगवानिव लक्ष्यते ॥

¹⁰ दशमीमाह—अश्विभ्यां ग्रहाभ्यां अश्विनोस्संबन्धिनौ यौ ग्र-
 हावयवौ ताभ्यां अमृतं विनाशरहितं चक्षुः संपादितम् । शृतेन
 पक्वेन हविस्स्वरूपेण छागेन चक्षुर्गतं तेजः संपादितम् । सक्तु-
 तिष्णादनार्थं ये गोधूमाः ये च कलाः बदरफलीविशेषाः तैरुभयैः
 परस्परं उतानि संबद्धानि पक्ष्माणि रोमाणि संपाद्यन्ते । पेशो
 न रूपमिव यत्पशौ दृश्यते तच्चक्षुर्गतशुक्लं असितं च शुक्लमण्डलं
 कृष्णमण्डलं च तदुभयं वसाते अश्विनौ देवौ पक्ष्मभिराच्छादयतः ॥

“अविर्न मेघो नसि वीर्याय । प्राणस्य पन्था अ-
मृतो ग्रहाभ्याम् । सरस्वत्युपवाकैर्व्यानिम् । न-
स्यानि बर्हिर्वदरैर्जजान । ^{११}इन्द्रस्य रूपमृषभो
बलाय । कर्णाभ्यां श्रोत्रंमृतं ग्रहाभ्याम् । य-
वा न बर्हिर्भुवि* केसराणि । कर्कन्धु जज्ञे मधु

^{११}एकादशीमाह—अविर्न अविरिव वर्तमानो यः सारस्वतो मेघः
सोऽयं नसि नासिकायां वीर्याय श्वासप्रवृत्तिसामर्थ्याय प्रवर्तते ।
इयं च नासिका प्राणाख्यस्य वायोः अमृतः कदाचिदपि वि-
नाशरहितः पन्थाः गमनागमनहेतुः ग्रहाभ्यां पयस्मुराभ्यां निष्पा-
दितः । तथेयं सरस्वती उपवाकैः हरितयवसक्तुभिः व्यानवायुं
जनयति । नस्यानि नासिकायां भवानि बर्हिः बर्हीपि लोमानि बदरैः
सक्तुनिष्पादनाय संपादितैः बदरफलैः जजान संपादयामास ॥

^{१२}द्वादशीमाह—योऽयमृषभ इन्द्रस्य रूपं इन्द्रदेवताकत्वेन
तत्स्वरूपसदृशः सोऽयमस्य शरीरस्य बलार्थं संपाद्यते । पशुसं-
बन्धिभ्यां कर्णाभ्यां पयस्मुरारूपग्रहाभ्यां चामृतं श्रोत्रं बाधि-
र्यरहितं श्रोत्रेन्द्रियं संपाद्यते । भुवि यवा न भूमावुत्पन्ना यवा
इव बर्हिः वेद्यामासादितानि बर्हीपि केसराणि प्रवृद्धतमानि लो-
मानि । सरघाः मधुमसिकाः ताभिः संपादितं सारवं मधु तद्रूपं
कर्कन्धु जज्ञे । कर्कन्धुशब्देनातिस्थूलबदरफलपिष्टमुच्यते । तच्च
मधुसदृशं मुखाज्जज्ञे यज्ञप्रारम्भे समुत्पन्नमित्यर्थः ॥

सार्वधं मुखात् । ¹³आत्मन्नुपस्थे न वृकस्य लोमम् ।
मुखे श्मश्रूणि न व्याघ्रलोमम् ॥ १८ ॥ केशा न
शीर्षे यशसे श्रियै शिखा । सिंहस्य लोमम्
त्विषिरिन्द्रियाणि । ¹⁴अङ्गान्यात्मन्भिषजा तदश्वि-
ना । आत्मानमद्वैस्तमधात्सरस्वती । इन्द्रस्य

¹³त्रयोदशीमाह—“प्रकृतिभूतायां सौत्रामण्यां त्रयाणां लो-
मानि” इति वाक्येन वृकव्याघ्रसिंहानां लोमानि विहितानि । ता-
न्यत्र चोदकप्राप्तानि ग्रहत्रये प्रसिष्यन्ते । तत्र यद्वृकस्य लोम
तत् आत्मन् संपाद्यमानशरीरे उपस्थे न गुह्यप्रदेश इव वर्तते ।
यत्तु व्याघ्रलोम तत् मुखे वर्तमानानि श्मश्रूणीव । यत्तु सिंह-
स्य लोम तच्छिरसि केशा इव । केशनिष्पन्ना च शिखा य-
शसे श्रियै च संपद्यते । अनुष्ठानकाले सशित्वत्वेन यशः ।
लोके व्यवहारे रमणीयत्वेन श्रीः । या तु लोमगता त्विषिः दीप्तिः
सा तु संपाद्यस्य शरीरस्येन्द्रियस्यानया ॥

¹⁴चतुर्दशीमाह—तत् तदानीं यागावसरे भिषजा चिकित्सकौ
अश्विनौ आत्मन् संपाद्ये शरीरे अङ्गानि हस्तपादादीनि संपा-
दितवन्तौ । सरस्वती च तैरङ्गैः आत्मानं संपूर्णदेहं समधात् स
म्यगर्कापीत् । कीदृशी सरस्वती? इन्द्रस्य वर्तमानस्य यद्रूपं त-
द्भवाना संपादयन्ती । तथा शतमानं शतसंवत्सरप्रमाणं आयुः
संपादयन्ती । तथा चन्द्रेण आह्लादकरूपेण अमृतं ज्योतिः अ-
नश्वरं तेजः संपादयन्ती ॥

रूपः शतमानमायुः । चन्द्रेण ज्योतिरमृतं दधाना । ¹⁵सरस्वती योन्यां गर्भमन्तः । अश्विभ्यां पत्नी सुकृतं विभर्ति । अपाः रसेन वरुणो न साम्ना । इन्द्रश्च श्रियै जनयन्नप्सु राजा । ¹⁶तेजः पशूनां हविरिन्द्रियावत् । परिस्तुता पयसा सारधं मधु । अश्विभ्यां दुग्धं भिषजा सरस्वत्या सुता-

¹⁵पञ्चदशीमाह—अश्विभ्यां देवाभ्यां सुकृतं सुष्ठु संपादितं उत्पादनीयशरीररूपं गर्भं पत्नी पालयित्री सरस्वती योन्यां गर्भाशये अन्तर्मध्ये विभर्ति पोषयति । अपां रसेन सारमूतेन साम्ना परस्परं साम्येन पयस्सुराग्रहेणाप्सु वरुणो न राजा यथा जलमध्ये वरुणो राजा तस्यामब्देवतायां पुत्रं जनयति तथेमं यजमानं इन्द्रं इन्द्रसमानशरीरं श्रियै संपदनुभवार्थं अयमनुष्ठीयमानो यागो जनयन्वर्तते ॥

¹⁶षोडशीमाह—पशूनां तेजः सारमूतं हविः भिषजा चिकित्सकाभ्यामश्विभ्यां दुग्धं संपादितमित्यर्थः । केन द्रव्येण ? परिस्तुता पयसा परितः स्तवतीति परिस्तुत् सुरा तथा क्षीरेण च संपादितं हविः । कीदृशं हविः ? इन्द्रियावत् इन्द्रियाभिवृद्धिकरं सारधं मधु सरवाभिः संपादितेन मधुना सदृशं यथा अश्विभ्यां हविः संपादितं तथा सरस्वत्या तत्फलमूतो यजमानस्य इन्द्रसदृशः संपादितः । केन साधनेन ? सुतासुताभ्यां अभिषवसदृशव्यापारेण संपादिता सुरा सुता । तादृक्प्रयासरहितक्षीरमसुतं

सुताभ्याम् । अमृतस्सोम इन्द्रुः ॥ ११ ॥

अन्तर आरादन्तर्वसाते व्याघ्रलोमः राजा
चत्वारि च ॥ ४ ॥

मित्रोऽसि वरुणोऽसि । समहं विश्वैर्देवैः ।
क्षत्रस्य नाभिरसि । क्षत्रस्य योनिरसि । स्योना

ताभ्यां देहः संपादितः । कीदृशो देहः? अमृतः देवलोके स-
मुत्पन्नत्वान्मरणरहितः सोमः सौम्यः दृष्टिप्रियः इन्द्रः चन्द्रवदा-
ह्लादकरः परमैश्वर्ययुक्तो वा । एवमेतैः षोडशभिर्मन्त्रैर्यजमानस्य भा-
विदेहमुचनपररूपहोमः कर्तव्यः ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयाष्टके
षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः.

चतुर्थे उपहोमा अभिहिताः । पञ्चमेऽभिषेकोऽभिधीयते । क-
ल्पः—“औदुम्बर्यासन्द्यरतिमात्रशीर्षण्यानूच्या नाभिदघ्नपादा मौ-
ञ्जिविवाना मित्रोऽसि वरुणोऽसीति तां यजमानायतने प्रतिष्ठा-
पयत्यासादनोपवेशनाभिमन्त्रणानि राजसूयवत्” इति । हे आस-
न्दीविशेष ! त्वमिष्टप्रापकत्वान्मित्रोऽसि । अनिष्टनिवारकत्वाद्वरु-
णोऽसि । अहमत्र त्वद्वलात्सर्वैर्देवैः संगतो भूयासम् ॥

कल्पः—“क्षत्रस्य नाभिरसीति तस्यां कृत्स्नधीवासमास्तीर्य”
इति । हे चर्मपट ! त्वं क्षत्रस्य बलस्य नाभिर्मध्यस्थानमसि ।
तथा क्षत्रस्य बलस्य योनिः कारणमसि ॥

कल्पः—“स्योना मा सीद मुपदा मा सीदेति तामासाद्य

माऽऽसीद । सुपदा माऽऽसीद । मा त्वा हिंसीत् ।
 मा मां हिंसीत् । निषसाद धृतव्रतो वरुणः ।
 पुस्त्यास्वा ॥ २० ॥ साम्राज्याय सुक्रतुः । देवस्य
 त्वा सवितुः प्रसवे । अश्विनोर्बाहुभ्याम् । पूष्णो
 हस्ताभ्याम् । अश्विनोर्भैषज्येन । तेजसे ब्रह्मवर्च-
 सायाभिषिञ्चामि । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ।

यजमानो मा त्वा हिंसीन्मामा हिंसीदित्युपविशति" इति । हे
 आसन्दि ! त्वं स्याना सुखकरी भूत्वा मां प्रत्यासीद । तथा सुपदा
 सुष्टूपेवशनयोग्या सती मां प्रत्यासीद प्राप्नुहि । मदीयो देहः त्वां
 मा हिनस्तु । त्वदीयस्वरूपमपि मां मा हिनस्तु ॥

‘कल्पः—“निषसाद धृतव्रत इत्यासीनमनुमन्त्रयते” इति ।
 अयं यजमानो धृतव्रतः स्वीकृतनियमः वरुणः फलप्रतिबन्ध-
 कपापनिवारको भूत्वा साम्राज्यं कर्तुं सुक्रतुः शोभनसंकल्पस्सन्
 पत्स्यासु गृहसमानेषु आसन्दीस्थानेषु अनिषसाद सर्वत उपविष्टवान् ॥

‘कल्पः—“तस्यां प्राप्नुस्वमासीनं प्रत्यप्नुस्वास्तिष्ठन्नश्विनोः सं-
 पातैरभिषिञ्चति देवस्य त्वा” इति । सवितुर्देवस्य प्रेरणे सति
 अश्विसंवन्धिभ्यां बाहुभ्यां पूषसंवन्धिभ्यां हस्ताभ्यां अश्विनोस्सं-
 वन्धिना संपातेनौषधरूपेण कान्तिब्रह्मवर्चससिद्धयर्थं यजमानं त्वा-
 मभिषिञ्चामि ॥

‘कल्पः—“एवमुत्तरेण मन्त्रेण सारस्वतस्योत्तमेनैन्द्रस्य” इति ।
 संपातेनाभिषिञ्चतीत्युभयत्रानुवर्तते । पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥

अश्विनोर्वाहुभ्याम् । पूष्णो हस्ताभ्याम् । सरस्वत्यै
 भैषज्येन ॥ २१ ॥ वीर्यायान्नाद्यायाभिषिञ्चामि ।
 देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे । अश्विनोर्वाहुभ्याम् ।
 पूष्णो हस्ताभ्याम् । इन्द्रस्येन्द्रियेण । श्रियै यशसे
 बलायाभिषिञ्चामि । कोऽसि कतसोऽसि । कस्मै
 त्वा कायं त्वा । ^{१०-११}सुश्लोकाँ ४ सुमङ्गलाँ ४ सत्य-

^१पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥

^{१०}कल्पः—“कोऽसि कतमोऽसीति पाणिं संस्पृश्य” इति । हे
 यजमान ! त्वं कोसि प्रजापतिरूपोऽसि । अत एव कतमोऽसि अवि-
 ज्ञातविशेषोऽसि । न हि प्रजापतिरीदृश एवेति केनचिदपि निर्धार-
 यितुं शक्यते । तस्य सर्वात्मकत्वेन विशेषस्य दुर्निरूपत्वात् । अतः
 कस्मै अविज्ञेयस्वरूपासिद्धयर्थं त्वां स्पृशामि । कायं प्रजापतिरूप-
 सिद्धयर्थं त्वां स्पृशामि । अनेन मन्त्रेण जजमानस्य पाणिद्वयमभि-
 संस्पृशेत् ॥

^{१०-११}कल्पः—“अत्र राजसूयवन्मङ्गल्यनाम्न आहूय” इति । राज-
 सूये त्वेवमुक्तम्—“मङ्गल्यनाम्नो राजाऽऽह्वयति सुश्लोकाँ ४ इति संग्रही-
 तारं सुमङ्गलाँ ४ इति भागदुधं सत्यराजा ३ निति क्षत्तारम्” इति ।
 शोभनः श्लोकः कीर्तिर्यस्यासौ सुश्लोकः । आह्वानार्थां सानुनासिका
 ध्रुतिः । सुष्ठु मङ्गलाचरणं यस्यासौ सुमङ्गलः । सत्येन स्वामिव्यापारेण
 राजत इति सत्यराजः । एतैः संग्रहीत्रादय आह्वातव्याः स्युः ।
 रथस्योपर्यश्वप्रग्रहधारी संग्रहीता । यद्वा संपादितं राजधनं भाण्डा-

राजाश्च । "शिरो मे श्रीः ॥ २२ ॥ यशो मुखम् ।
 त्विषिः केशाश्च श्मश्रूणि । राजा मे प्राणोऽमृत-
 म् । स्रग्माद्भुक्तुः । विराट्छ्रोत्रम् । जिह्वा मे भद्रम् ।
 वाङ्महः । मनो मन्युः । स्वरङ्गामः । मोदाः प्र-
 मोदा अङ्गुलीरङ्गानि ॥ २३ ॥ चित्तं मे सहः ।
 बाहू मे बलमिन्द्रियम् । हस्तौ मे कर्म वीर्यम् ।

गारे सम्यक्संगृह्णातीति संग्रहीता । ग्रामेषु राजभागकरं दुग्धे स्वी-
 करोतीति भागदुघः । क्षत्ता सारधिर्द्वारपालको वा ॥

१२ कल्पः—“शिरो मे श्रीरिति यथालिङ्गमङ्गानि संमृश्य”
 इति । मदीयं शिरः श्रियो हेतुत्वेन श्रीरूपमस्तु । मुखं यशोहेतु-
 रस्तु । केशाः श्मश्रूणि च कान्तिहेतवः सन्तु । मदीयः प्राणः सर्वेन्द्रि-
 याणां राजा सन् अमृतहेतुरस्तु । चक्षुरिन्द्रियं दूरमुष्मादिदर्श-
 नेन सम्यग्ग्राजमानमस्तु । श्रोत्रेन्द्रियं दूरशब्दमन्दध्वनिश्रवणेन विवि-
 धं राजमानमस्तु । मदीया जिह्वा विविधरसज्ञानेन कल्याणभोगहेतु-
 रस्तु । वागिन्द्रियं समारज्जनेन पूजाहेतुरस्तु । मदीयं मनः धर्मकार्य-
 मननहेतुरस्तु । मदीयो भामः क्रोधः भ्रातृव्यनिराकरणेन स्वय-
 मेव राजाऽस्तु । अङ्गुलयो मोदा हर्षहेतवः सन्तु । अङ्गानि अनु-
 क्तव्यवाः प्रमोदाः प्रकृष्टहर्षहेतवः सन्तु । मदीयं चित्तं स्तुति-
 निन्दादिसहनहेतुरस्तु । मनश्चित्तयोर्वृत्तिभेदेन भेदः । मदीयौ बाहू
 मणिवन्धस्य मूलभागौ प्रबलशक्तिहेतू स्ताम् । हस्तौ मणिवन्ध-
 स्याग्रभागौ वीर्यवज्रापारहेतू स्ताम् । मदीय आत्मा मध्यशरी-

आत्मा क्षत्रमुरो मम । पृष्टीर्मे राष्ट्रमुदरमसौ ।
 ग्रीवाश्च श्रोण्यौ । ऊरु अरत्नी जानुनी । विशो
 मेऽङ्गानि सर्वतः । नाभिर्मे चित्तं विज्ञानम् । पा-
 युर्मेऽपचितिर्भसत् ॥ २४ ॥ आनन्दनन्दावाण्डौ
 मे । भगस्सौभाग्यं पसः । ¹³जङ्घाम्यां पद्भ्यां ध-
 मौऽस्मि । विशि राजा प्रतिष्ठितः । ¹⁴प्रति क्षत्रे प्र-
 तितिष्ठामि राष्ट्रे । प्रत्यश्वेषु प्रतितिष्ठामि गोषु ।
 प्रत्यङ्गेषु प्रतितिष्ठाम्यात्मन् । प्रति प्राणेषु प्रति

रमुरश्च सत्रं बलहेतुरस्तु । पृष्ट्यादयो जान्वन्ता अवयवा राष्ट्र-
 हेतवः सन्तु । पृष्टयः पायोरुपरिस्थान्यस्थीनि । उदरादयः
 प्रसिद्धाः । ग्रीवाः गलावयवाः । अरत्नी प्रकोष्ठौ । विशो मनुष्याः ।
 ममाङ्गानीव सर्वतो विधेयाः सन्तु । मदीयो नाभिः चित्तं चैत-
 न्यहेतुरस्तु । पायुः विज्ञानं विसर्गज्ञानकुशलोऽस्तु । भसन्मे ममोप-
 स्येन्द्रियं अपचितिः नियतत्वेन बहुमानहेतुरस्तु । मदीयावाण्डौ वृषणौ
 आनन्दनन्दयोर्हेतू स्ताम् । पुंसस्सुखमानन्दः । स्त्रियास्सुखं नन्दः ।
 पसः प्रजननं भगसौभाग्यहेतुरस्तु । भग ऐश्वर्यम् । सौभाग्यं देहशोभा ॥

¹³कल्पः—“जङ्घाम्यां पद्भ्यामिति प्रत्यवरुद्ध” इति । जानु-
 म्यामधोभागौ जङ्घे ताम्यां पादाम्यां च धर्मः देहस्य धारायिताऽ-
 स्मि । विशि प्रजायां प्रतिष्ठितः स्थैर्येणावस्थितः राजाऽस्मि ॥

¹⁴कल्पः—“प्रतिक्षत्रे प्रतितिष्ठामि राष्ट्र इति जपित्वा” इति ।
 सत्रादिषु यज्ञान्तेषु प्रतितिष्ठामि स्थैर्येणावस्थितोऽस्मि । सत्त्वं बलं

तिष्ठामि पुष्टे । प्रति द्यावापृथिव्योः । प्रतितिष्ठामि
 यज्ञे ॥ २५ ॥ ¹⁵ त्रया देवा एकादश । त्रयस्त्रिंश-
 शास्सुरार्धसः । बृहस्पतिपुरोहिताः । देवस्य सवि-
 तुस्सवे । देवा देवैरवन्तु मा । प्रथमा द्वितीयैः ।
 द्वितीयास्तृतीयैः । तृतीयास्सत्येन । सत्यं यज्ञेन ।
 यज्ञो यजुर्भिः ॥ २६ ॥ यजूंषि सामभिः । सा-
 मान्यग्भिः । ऋचो याज्याभिः । याज्या वषट्कारैः ।
 वषट्कारा आहुतिभिः । आहुतयो मे कामान्त्सम-

स्तत्रियादिर्वा । राष्ट्रं देशः । अश्वादयः प्रसिद्धाः । आत्मा शरीरम् ।
 पुष्टं शरीरस्य पुष्टिः ॥

¹⁵ कल्पः—“त्रया देवा एकादशेत्याहुतीर्जुहोति” इति । तत्र
 प्रथमामृचमाह—एकादशसंख्याका देवतास्त्रयाः त्रिविधाः लोकत्रय-
 वर्तित्वात् । तथा चाम्नातम्—“ये देवा दिव्येकादश स्य” * इत्या-
 दिना । ते चैते त्रयस्त्रिंशत्संख्याका देवाः सुरार्धसः शोभनस्य
 कर्मणः साधकाः । बृहस्पतिः पुरोहितो मुख्यो येषां ते बृहस्पति-
 पुरोहिताः । सवितुर्देवस्य प्रसवे सति ते सर्वे मुख्या देवा इतरैस्सह
 मामवन्तु । तत्र प्रथमगणस्थाः द्वितीयगणस्थैस्सहिताः । द्वितीयग-
 णस्थास्तृतीयगणस्थैस्सहिताः । तृतीयगणस्थास्सत्येन सहिताः । सत्यं
 च यज्ञेन सहितम् । एवं यज्ञादय आहुतिपर्यन्ता उत्तरोत्तरवस्तुभि-
 स्सह तिष्ठन्ति । ताश्चाहुतयो मदीयान्कामान्समर्पयन्तु समृद्धान्कुर्वन्तु ॥

र्धयन्तु । ¹⁶भूस्स्वाहा । ¹⁷लोमानि प्रयतिर्मम ।
त्वक् आनतिरागतिः । मांसं म उपनतिः । व-
स्वस्थि । मज्जा म आनतिः ॥ २७ ॥

पस्त्यास्वा सरस्वत्यै भैषज्येन श्रीरङ्गानि भ-
सद्यज्ञे यज्ञो यजुर्भिरुपनतिर्द्वे च ॥ ५ ॥

¹⁶अथ द्वितीयं मन्त्रमाह—येयं भूमिस्तस्यै स्वाहा हुतमस्तु ॥

¹⁷कल्पः—“लोमानि प्रयतिर्ममेति यथालिङ्गमङ्गानि संमृशति”
इति । मदीयानि लोमानि प्रयतिः शुद्धिकराणि सन्तु । मदीया
त्वक् आनतिः अन्येषां प्रद्वीमावहेतुरस्तु । आगतिः अन्येषां पदा-
र्थानामागमनहेतुरस्तु । मदीयं मांसं उपनतिः अभिप्रेतसंपत्तिहेतुरस्तु ।
अस्थि च मदीयं वमु धनहेतुरस्तु । मत्संवन्धिमज्जा च आनतिः
अन्येषां वशीकरणहेतुरस्तु ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

आसन्दीं स्थापयेन्मित्रः क्षत्रस्य चर्मसंस्कृतिः ।

स्योनां तस्यामुपविशेन्नृपसादेति मन्त्रयेत् ॥

देवत्रयेणामिषिञ्चेत्कोऽसि पाणी उपस्पृशेत् ।

सुश्लोकत्रयेणाह्वयेच्छिरः स्वात्माभिमर्शनम् ॥

अवरोहति जङ्गाभ्यां प्रतिक्षत्रादिकं जपेत् ।

त्रया भूराहुतीर्हुत्वा लोमेत्यङ्गान्युपस्पृशेत् ॥

अनुवाके पञ्चमेऽस्मिन्मन्त्राः सप्तदश स्मृताः ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयाष्टके षष्ठप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

१ यद्देवा देवहेडनम् । देवासश्चक्रमा वयम् ।
 अग्निर्मा तस्मादेनसः । विश्वान्मुञ्चत्वंहसः ।
 २ यदि दिवा यदि नक्तम् । एनांसि चक्रमा वय-
 म् । वायुर्मा तस्मादेनसः । विश्वान्मुञ्चत्वंहसः ।
 ३ यदि जाग्रद्यदि स्वप्ने । एनांसि चक्रमा वयम् ॥
 सूर्यो मा तस्मादेनसः । विश्वान्मुञ्चत्वंहसः ।
 ४ यद्रामे यदरण्ये । यत्सभायां यदिन्द्रिये । यच्छूद्रे
 यदये । एनश्चक्रमा वयम् । यदेकस्याधि धर्मणि ।

१ पञ्चमेऽभिषेक उक्तः । षष्ठेऽवमृष्य उच्यते. कल्पः—“यद्देवा
 देवहेडनमित्यवमृष्ये षष्ठाहुतीर्जुहोति” इति । तत्र प्रथमामृचमाह—
 देवासः द्योतनात्मका हे देवाः ! देवहेडनं देवविषयमनादररूपं
 यत्पापं वयं समृत्यपुत्राः चक्रम कृतवन्तः । अंहसः अभिमवनस्त्र-
 भावात् विश्वत्मात्सर्वस्मात् तस्मादेनसः पापात् अग्निर्मा मां मुञ्चतु
 मुक्तं करोतु ॥

२ द्वितीयामाह—कालीविशेषे कृतात्पाप्मनो वायुर्मोचकोऽस्तु ॥

३ तृतीयामाह—अवस्थाविशेषे कृतात्पाप्मनः सूर्यो मोचकोऽस्तु ॥

* चतुर्थीमाह—अर्यः स्वामी वैश्यो वा । अरण्यादिदेशविशेषे
 चक्षुरादीन्द्रियविशेषे शूद्रादिपुरुषविशेषे च यदेनो वयं चक्रम यद-
 प्येकस्य अन्यपुरुषस्य धर्मणि अग्निहोत्रादिधर्मकार्ये अधिकं पापं
 चक्रम तस्य सर्वस्य पापस्य हे आहुतिरूप ! त्वं अवयजनं
 विनाशकमसि ॥

तस्यावयज्जनमसि । ^६यदापो अघ्निया वरुणेति
शपामहे । ततो वरुण नो मुञ्च ॥ २९ ॥ ^७अवभृथ
निचङ्कुण निचेरुरसि निचङ्कुण । अव देवैर्देवकृ-
तमेनोऽयाट् । अव मर्त्यैर्मर्त्यकृतम् । उरोरा नो
देव रिषस्पाहि । ^८सुमित्रा न आप ओषधयस्सन्तु ।
दुर्मित्रास्तस्मै भूयासुः । योऽस्मान्द्वेष्टि । यं च

^६पञ्चमीमाह—हे वरुण ! या आपः सन्ति याश्चाघ्निया गावः
एतद्वयं भूम्यादेरुपलक्षणम् । तेषु सर्वेषु विषयेषु इति अनेन प्रका-
रेण शपामहे सत्यत्वेन अनृतत्वेन वा शपथं कुर्मः । यस्यापम-
स्ति हे वरुण ! ततः शपथकृतात्पापात् नोऽस्मान् मुञ्च मुक्ता-
न्कुरु ॥

^७कल्पः—“अवभृथ निचङ्कुणेत्यवभृथं यजमानोऽभिमन्व्य” इति ।
हे अवभृथ ! कर्माभिमानिन्वरुण ! निचङ्कुण ! राक्षसभर्त्सनार्थं
नितरां ध्वनिकारिन् ! निचेरुरसि अस्मद्रक्षणार्थं निगूढत्वेन चर-
णशीलोऽसि । हे निचङ्कुण ! अस्माभिर्देवेषु कृतं एनः अपराधं
तैर्देवैस्सह त्वं अवायाट् विनाशय । मर्त्येषु ऋत्विक्षु कृतं तैर्मर्त्यैस्सह
तदवायाट् विनाशय । हे देव ! उरोः अधिकात् रिषः देवमर्त्यकृतात्
हिंसनात् नः अस्मान् आ समन्तात्पाहि ॥

^८कल्पः—“सुमित्रा न आपो द्रुपदादिवेन्मुमुक्षान इत्याहुत्य”
इति । तत्र प्रथममन्त्रमाह—या एता अवेदेवताः याश्चौषधिवेदेवताः

वयं द्विष्मः । ^८द्रुपदादिवेन्मुमुक्षानः । स्विन्नस्ना-
त्वी मलादिव ॥ ३० ॥ पूतं पवित्रेणेवाज्यम् ।
आपंशुन्धन्तु मैनेसः । ^९उद्वयं तमसस्परि ।
पश्यन्तो ज्योतिरुत्तरम् । देवं देवत्रा सूर्यम् । अ-
गन्म ज्योतिरुत्तमम् । ^{१०}प्रतियुतो वरुणस्य पाशः ।

तास्सर्वाः नोऽस्मान्प्रति सुमित्रा अत्यन्तमनुकूलाः सन्तु । योऽ-
स्मानुदासीनानपि द्वेष्टि यं चान्यमुदासीनमपि वयं द्विष्मः तस्मै
द्विविधाय तादृशपुरुषाय ता आप ओषधयश्च दुर्मित्राः प्रति-
कूलाः सन्तु ॥

^८द्वितीयमन्त्रमाह—राजानो हि अपराधिनस्तस्करस्य पादं स-
च्छिद्रे काष्ठे कीलयन्ति तत् द्रुपदमित्युच्यते । तस्मान्मुमुक्षान इव
एतद्वन्धनान्मुक्तः पुरुषश्चौर्याभियोगं परित्यज्य शुद्ध इत्येव व्यव-
हियते । यथा स्विन्नः पुरुषः स्नात्वी स्नानं कृत्वा मलान्मुमु-
क्षानः शुद्ध इत्येव व्यवहियते । यथा च कर्मण्याज्यं उत्पवन-
पवित्रेण पूतं भवति तथेमा आपो मामेनेसः पापात् शुन्धन्तु
शुद्धं कुर्वन्तु ॥

^९कल्पः—“उद्वयं तमसस्परीत्यादित्यमुपस्थाय” इति । तमस-
स्परि अन्धकारस्योपरि वर्तमानं उत्तरं ज्योतिः उत्कृष्टं प्रकाशं
उत्पश्यन्तः उत्कर्षेण वीक्षमाणा वयं देवत्रा देवेषु मध्ये देवं
द्योतमानं सूर्यं सूर्यस्वरूपं उत्तमं ज्योतिः अगन्म प्राप्ताः स्मः ॥

^{१०}कल्पः—“प्रतियुतो वरुणस्य पाश इत्युदकान्तं प्रत्यस्यति”

प्रत्यस्तो वरुणस्य पाशः । ¹¹⁻¹³ एधोऽस्येधिषीम-
हि । समिदसि ॥ ३१ ॥ तेजोऽसि तेजो मयि धेहि ।
¹⁴ अपो अन्वचारिषम् । रसेन समसृक्षमहि । पय-
स्वा अग्र आगमम् । तं मा सस्मृजु वर्चसा ।
प्रजया च धनेन च । ¹⁵ समाववर्ति पृथिवी । स-

इति । योऽयं वरुणस्य पाशः जलमध्यवर्ती सोऽस्माभिः बहि
निर्गच्छद्भिः प्रतियुतः परित्यक्तः । तथा वरुणस्य पाशः प्रत्यस्तः
विनाशितः ॥

¹¹⁻¹³ कल्पः—“पशुवत्समित्र उपस्थानं च” इति । पशो
त्वेवमुक्तम्—“एधोऽस्येधिषीमहीत्याहवनीये समिध आधायपो अन्व
चारिषमित्युपतिष्ठन्ते” इति । तत्र समिदाधानमन्त्रान् त्रीनाह—
हे समित् ! त्वमेधोऽसि अभिवृद्धिहेतुरसि । अतस्त्वामाधाय वयमे-
धिषीमहि वृद्धिं प्राप्नुम । हे द्वितीयसमित् ! त्वं सभिन्वनसाधनमसि ।
हे तृतीयसमित् ! त्वं तेजोहेतुरसि । अतो मयि तेजो धेहि
संपादय ॥

¹⁴ उपस्थानमन्त्रमाह—अहमेता अपः अनुसृत्याचारिषं कर्मा-
नुष्ठितवानस्मि । रसेन जलगतेन सारेण समसृक्षमहि संसृष्टा अमूम ।
हे अग्ने ! पयस्वान् जलसारयुक्तोऽहमागमं त्वत्समीपे समागतोऽस्मि ।
तमेतादृशं मां वर्चसा बलेन च प्रजया धनेन च संसृज संयोजय ॥

¹⁵ कल्पः—“समाववर्तीत्युपस्थाय” इति । येयं पृथिवी सा
समाववर्ति सम्पगावृत्ता मया सह समागता । एवमुपःकालः, सूर्यः,

मृषाः । समु सूर्यैः । समु विश्वमिदं जगत् । वै-
श्वानर ज्योतिर्भूयासम् । विभुं कामं व्यश्रवै । ¹⁶ भू-
स्वाहा ॥ ३२ ॥

स्वम् एनाऽसि चक्रमा वयं मुञ्च मलादिव
समिदसि जगन्नीणि च ॥ ६ ॥

¹ 'होता यक्षश्चसमिधेन्द्रमिडस्पदे । नाभा पृथि-

सर्वमिदं जगच्च समावर्ति । हे वैश्वानर ! अहं ज्योतिस्स्वरूपो
भूयासम् । त्वत्प्रसादाद्विभुं कामं व्याप्तं फलं व्यश्रवै प्राप्त्वानि ॥

¹⁶ कल्पः—“भूस्वाहेत्याहुतिं हुत्वा ” इति । येयं भूः पृथिवी
सा स्वाहा त्वयि स्वाहुता ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

यद्वाः पञ्चमिर्हुत्वाऽवभृथेत्यनुमन्त्रयेत् ।

सुमित्रा द्रुपदा द्वाभ्यां स्नात्वा द्वेत्युपातिष्ठते ॥

प्रतीत्यापः परित्याज्या एधोऽस्त्रिर्हुत्वाऽत्रिभिः ।

अपस्तमेत्युपस्थानं भूस्वाहेति जुहोति हि ॥

अत्र मन्त्राण्योऽष्टशोका अचर्याः कृत्यमीरितम् ।

इति तैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयाष्टके षष्ठप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः

¹ इत्थं षड्भिरनुवाकैरस्यां कौकिल्यां सौत्रामण्यामाध्वयवेमुक्तम् ।
अथावशिष्टैश्चतुर्दशभिरनुवाकैर्होत्रमुच्यते । तत्रास्मिन् सप्तमेऽनुवाके

व्या अर्धि । दिवो वर्ष्मन्त्समिध्यते । ओजिष्ठश्च-
र्षणीसहान् । वेत्वाज्यस्य होतर्यज । होता यक्षत्त-
नूनपातम् । ऊतिभिर्जेतारमपराजितम् । इन्द्रै

होतारमुद्दिश्य मैत्रावरुणेन पठनीया एकादश प्रयाजपैषा उच्यन्ते ।
तत्र 'समिद्भ्यः प्रेष्य' इत्यध्वर्युणा प्रेषितो मैत्रावरुणः प्रेषमन्त्रं
पठति । तमिमं मन्त्रमाह—

योऽयं होता विद्यते सोऽयं समिधेन्द्रं समिन्नामकेनाग्निना युक्त-
मिन्द्रं इडस्पदे इडाख्याया गोः पदस्थाने अस्मिन्नाहवनीये यक्षत्
यजतु पूजयत्वित्यर्थः । या सोमक्रयणी गौः तस्याः पादपातोः
क्रियानपि भाग आहवनीये प्रक्षिप्तः तस्मादिडस्पदमित्युच्यते ।
समिन्नामकः कश्चिदग्निविशेषः प्रथमयाऽऽहुत्या हुयते । अतः स-
मिन्नामकाग्निद्वारा तमिन्द्रं होता यक्षदित्युच्यते । तच्चेडायाः पदं
आहवनीयाख्यं पृथिव्या नामा नाभिस्थानीयायामुत्तरेवेद्यां अव्युपरि
वर्तते । हूमानोऽयमग्निः दिवो वर्ष्मन् द्युलोकस्य शरीरस्थानीय
इत्यर्थः । तत्र समिध्यते सम्यग्दीप्यते । चर्षणीसहान् चर्षणयो
मनुष्याः तान् सहन्ते अभिभवन्तीति चर्षणीसहाः देवाः तानुद्दिश्य
तेषां देवानां मध्ये ओजिष्ठः अत्यन्तप्रबलः तादृशोऽग्निः आज्यस्य
वेतु इदमान्यमश्नातु पिबत्वित्यर्थः । हे होतः ! यज तदर्थं याज्यां पठ ॥

१ द्वितीयं प्रेषमन्त्रमाह—अत्र सर्वत्र प्रथमान्तो होतृशब्दो दैव्यं
होतारमाचष्टे, संबुद्धचन्तो मानुषम् । यथा पूर्वमन्त्रे समिच्छब्दः
प्रयाजदेवतारूपमग्निविशेषमाह, एवमत्रापि तनूनपाच्छब्दो द्वितीय-
प्रयाजदेवतारूपमग्निविशेषमाचष्टे । दैव्यो होता तनूनपात्नामकमग्नि

देवः सुवर्चिदम् । पृथिभिर्मधुमत्तमैः । नरा-
शंसेन तेजसा ॥ ३३ ॥ वेत्वाज्यस्य होत-
र्यज । *होता यक्षदिडाभिरिन्द्रमीडितम् । आ-
जुह्वानममर्त्यम् । देवो देवैस्सवीर्यः । वज्र-
हस्तः पुरंदरः । वेत्वाज्यस्य होतर्यज । *होता

यस्तु यजतु पूजयतु तदग्निद्वारा इन्द्रं पूजयतु । कीदृशमिन्द्रम् ?
उत्तिभिः अभद्रक्षणेयुक्तं, नेतारं युद्धे जयशीलं केनाप्यन्वेन
अपराजितं, देवं द्योतमानं, सुवर्चिदं स्वर्गस्य लब्धारं, मधु-
मत्तमैः अक्षपानादिपाथेयसंपत्त्या अत्यन्तं मधुरैः पृथिभिः मार्गि-
युक्तं, नराशंसेन मनुष्यैः शंसनीयेन तेजसा युक्तं, तथाविधे-
न्द्रपूजार्थं तनूनपादग्निराज्यं पिबतु । तदर्थं हे मानुष होतः !
याज्यां पठ ॥

*तृतीयमन्त्रमाह—इडाशब्देन प्रयानदेवतारूपस्तृतीयोऽग्निरुच्यते ।
बहुवचनं पूजार्थम् । तदग्निद्वारा दैव्यो होता इन्द्रं पूजयतु । की-
दृशमिन्द्रम् ? ईदितं नानाविधैर्मन्त्रैः स्तुतम्, आजुह्वानं सर्वेषु यज्ञेषु
होमभानं आह्वानभानं वा, अमर्त्यं मरणरहितम् । स चेन्द्रो देवो
देवैस्सह सवीर्यः बहुसामर्थ्ययुक्तः शत्रून्निमिवितुं वज्रहस्तः आसुरीं
पुरीं दारयति विनाशयतीति पुरंदरः । तथाविधेन्द्रस्य पीतये पूर्वो
क्तो वह्निराज्यं पिबतु । हे मानुष होतः ! याज्यां पठ ॥

*चतुर्थमन्त्रमाह—बहिदशब्दश्चतुर्थप्रयानदेवतारूपमग्निमाचष्टे ।
तस्मिन्बर्हिषि पूजिते सति तद्वारेण इन्द्रं दैव्यो होता पूजयतु ।

यक्षहर्हिषीन्द्रं निषद्वरम् । वृषभं नर्यापसम् ।
 वसुभी रुद्रैरादित्यैः । सयुग्भिर्वहिरासदत् ॥३४॥
 वेत्वाज्यस्य होतर्यजं । ^१होता यक्षदोजो न
 वीर्यम् । सहो द्वार इन्द्रमवर्धयन् । सुप्रा-
 यणा विश्रयन्तामृतावृषः । द्वार इन्द्राय मीदुषे ।
 वियन्त्वाज्यस्य होतर्यजं । ^२होता यक्षदुषे इन्द्रस्य

कीदृशमिन्द्रं ! निषद्वरं नितरां यज्ञे मीदन्ति उपविशन्तीति नि-
 षदो देवाः तेषां श्रेष्ठम्, वृषभं कामानां वर्षयितारम्, नरेभ्यो हितं
 नर्यं तथाविधं कर्म यस्यासौ नर्यापाः तथाविधम् । स चेन्द्रो
 वस्वादिभिः सयुग्मिः स्वेन सह वर्तमानैर्युक्तो वहिरासदत् यज्ञं
 प्राप्नोतु । वेत्त्वित्यादि पूर्ववत् ॥

^१पञ्चममन्त्रमाह—द्वारशब्दः पञ्चमप्रयाजदेवतारूपमग्निमाह ।
 पूजार्थं बहुवचनम् । तमग्निं देव्यो होता पूजयतु । ताश्च द्वार-
 शब्दाभिधेया देवता इन्द्रं वर्धयन्तु । ओजआदयो दृष्टान्ताः ।
 यथा अष्टमन्त्रातोरोजसो वीर्यस्य चक्षुरादीन्द्रियसामर्थ्यस्य च सहस्रः
 शरीरबलस्य च वृद्धिः तथेन्द्रस्यभिवृद्धिरित्यर्थः । ताश्च द्वारदे-
 वताः सुप्रायणाः शोभनगतयः कृतावृषः यज्ञस्य वर्धयिष्यः
 तथाविधाः विश्रयन्तां विशेषेण यज्ञमाश्रयन्तु । मीदुषे वृष्ट्या-
 दिना सेचकाय इन्द्रायेन्द्रार्थं द्वारो देवता वियन्तु पिबन्तु ॥

^२षष्ठमन्त्रमाह—उषाशब्दः षष्ठप्रयाजाग्निमूर्तिद्वयमाह । तादृश्यौ
 उपे द्वे देव्यो होता पूजयतु । कीदृश्यावुषे ! इन्द्रस्य धेनू धेनु-

धेनू । सुदुधे मातरौ मही । सवातरौ न तेजसी ।
वत्समिन्द्रमवर्धताम् ॥ ३५ ॥ वीतामाज्यस्य होत-
र्यजं । होता यक्षद्वेया होतांरा । भिषजा स-
खाया । हविषेन्द्रं भिषज्यतः । कवी देवौ प्र-
चेतसौ । इन्द्राय धत्त इन्द्रियम् । वीतामाज्यस्य
होतर्यजं । होता यक्षन्तिस्त्रो देवीः । त्रयस्त्रिधात-

वत्प्रीणयिष्यौ, सुदुधे मुखेन दोग्धुं शक्ये, मातरौ पयःप्रदानेन
मातृसदृश्यौ, मही महर्त्यौ पूज्ये वा । वातृशब्दो गमनस्वभावं
वत्समाचष्टे । समानो वाता वत्सो ययोस्ते सवातरौ । नकार
उपमार्थः । इन्द्रस्य वत्सस्थानीयत्वादेकवत्से इव ते उभे वर्तेते ।
तेजसी तेजस्विन्यौ, तादृश्यौ मूर्ती वत्सस्थानीयमिन्द्रं अवर्धतां
वृद्धिं प्रापयताम् । ते मूर्ती आज्यं वीतां पिबताम् ॥

सप्तममन्त्रमाह—दैव्यहोतृशब्देन सप्तमप्रयानदेवतारूपस्याग्नेर्द्वौ
देहावुच्येते । तावुभौ होता पूजयतु । कीदृशौ ? भिषजौ अनि-
ष्टव्याधिचिकित्सकौ, सखाया परस्परं स्निग्धौ, तावुभौ अनेन ह-
विषा तमिन्द्रं भिषज्यतः अनिष्टपरिहारेण चिकित्सां कुरुतः ।
तावुभौ कवी विद्वांसौ, देवौ द्योतमानौ, प्रचेतसौ परुष्टज्ञानौ,
ताविन्द्रार्थं इन्द्रियं धत्तः शक्तिं पोषयतः । तावुभावाज्यं वीतां
पिबताम् ॥

अष्टममन्त्रमाह—अष्टमप्रयानदेवतारूपस्याग्नेस्त्रिमूर्तयः । तिस्रस्ताः
पूजयतु । कीदृश्यस्ताः ? देवीः द्योतनात्मिकाः, अप्सः कर्मनिमित्तं

वोऽपसः । इडा सरस्वती भारती ॥ ३६ ॥ मही-
न्द्रपत्नीर्हविष्मतीः । वियन्त्वाज्यस्य होतर्यजं ।
९ होता यक्षत्वष्टारमिन्द्रं देवम् । भिषजं सुयजं
घृतश्रियम् । पुरुरूपं सुरेतसं मघोनिम् । इन्द्राय
त्वष्टा दधन्दिन्द्रियाणि । वेत्वाज्यस्य होतर्यजं ।
१० होता यक्षद्वनस्पतिम् । शमितारं शतक्रतुम् ।
धियो जोष्टारमिन्द्रियम् ॥ ३७ ॥ मध्वा समञ्जन्प-

त्रिधातवः त्रीणि शरीराणि धारयिष्यः, अत एव त्रयः त्रिलो-
कात्मिकाः । इडादीनि तासां नामधेयानि, ताश्च मही महत्यः
पूज्याः, इन्द्रपत्नीः इन्द्रस्य पालयिष्यः, हविष्मतीः अस्मद्वत्तेन
हविषा युक्ताः । तादृश्य एता आज्यं वियन्तु भिषन्तु ॥

९ नवममन्त्रमाह—त्वष्टशब्देन नवमप्रयान्देवतारूपोऽग्निरुच्यते तं
होता पूजयतु तद्वारेणेन्द्रं पूजयतु । कीदृशमिन्द्रं ! देवं द्योतना-
त्मकं, भिषजं अनिष्टव्याधिचिकित्सकं, सुयजं सुखेन यष्टुं शक्यं,
घृतश्रियं घृतसेविनं, पुरुरूपं तत्तद्यजमानगृहागमनाय बहुरूपधारिणं,
सुरेतसं शोभनापत्ययुक्तं, मघोनिं अन्नवन्तम् । ईदृशायेन्द्राय स
त्वष्टा इन्द्रियाणि क्रियासामर्थ्यानि दधतु पोषयतु । आज्यं वेत्तु
भिषन्तु ॥

१० दशममन्त्रमाह—वनस्पतिशब्देन दशमप्रयान्देवतारूपोऽग्निरु-
च्यते । तं होता यक्षत् तद्वारेणेन्द्रं पूजयतु । कीदृशमिन्द्रं !
शमितारं सर्वानिष्टशमनहेतुं, शतक्रतुं शतसंख्याकाश्वमेधयुतं, धियो

धिभिस्सुगेभिः । स्वदाति हव्यं मधुना घृतेन । वे-
 त्वाज्यस्य होतुर्यज । "होता यक्षदिन्द्रः स्वाहाऽऽ-
 ज्यस्य । स्वाहा मेदसः । स्वाहा स्तोकानाम् ।
 स्वाहा स्वाहाकृतीनाम् । स्वाहा हव्यसूक्तीनाम् ।
 स्वाहा देवाः आज्यपान् । स्वाहेन्द्रः होत्राज्जु-
 षाणाः । इन्द्र आज्यस्य वियन्तु । होतुर्यज ॥३८॥
 तेजसाऽऽसददवर्धतां भारतीन्द्रियं जुषाणा द्वे
 च ॥ ७ ॥

समिधेन्द्रं तनूनपातमिडाभिर्वर्हिष्योजं उपे दै-

जोष्टारं बुद्धेस्तेवितारं, उपासकानां बुद्ध्या ध्यातव्यमित्यर्थः ।
 इन्द्रियं सामर्थ्योपेतम् । तादृश इन्द्रः सुगेभिः पधिभिः सुखेन
 गन्तुं शक्यैर्मर्गैरागत्य मध्वा मधुरद्रव्येण समञ्जनं हवींषि स्निग्धी-
 कुर्वन् वर्तते । स च मधुना मधुरेण घृतेन हव्यं स्वदाति स्वादू-
 करोति । तयाविधेन्द्रप्रीत्यर्थं वनस्पतिदेव आज्यं पिबतु ॥

११ एकादशमन्त्रमाह—उक्तेषु सर्वेषु प्रयाजेष्वनुगतमिन्द्रं होता
 यत्नतः यजतु पूजयतु । तदिन्द्रस्य प्रीत्यर्थमाज्यस्य स्वाहुतिरस्तु ।
 मेदसो हव्यस्य स्वाहुतिरस्तु । स्तोकानां विन्दूनां स्वाहुतिरस्तु । स्वा-
 हाकृतीनां स्वाहाकारेण दीयमानानां सर्वाहुतिद्रव्याणां स्वाहुतिरस्तु ।
 हव्यसूक्तीनां हविस्तावकमन्त्राभिमानिद्वेवतानामर्थे स्वाहुतिरस्तु । ये
 त्वाज्यं पिबन्तो देवास्तान्सर्वानुद्दिश्य स्वाहुतिरस्तु । होत्राब्धोमनि-

व्यां तिस्रस्त्वष्टारं वनस्पतिमिन्द्रम् । समिधेन्द्रं च-
तुर्वेत्वेको वियन्तु द्विर्वीतामेको वियन्तु द्विर्वेत्वेको
वियन्तु होतर्यज ॥

समिद्ध इन्द्र उषसामनीके । पुरोरुचा पूर्वकु-
द्वावृधानः । त्रिभिर्देवैश्चि ५ शता वज्रबाहुः । जधान

मित्तभूतादिन्द्रं जुषाणाः सेवमाना ये देवास्तेषां स्वाहूतिरस्तु । अय-
मिन्द्रोऽन्ये च सर्वे देवा आज्यं पिबन्तु । हे मानुष होतः ! तदर्थं
याज्यां पठ ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयाष्टके षष्ठप्रपाठके
सप्तमोऽनुवाकः

सप्तमे प्रयाजानां मैत्रावरुणमैषा एकादशाभिहिताः । अष्टमे
तेषामेव प्रयाजानामेकादश पुरोरुचोऽभिधीयन्ते । तत्र प्रथमामृ-
चमाह—समिलामको योऽयं प्रथमप्रयाजदेवोऽग्निः स एवायमि-
न्द्रस्वरूपः, स चोपसां प्रातःकालानां अनीके मुखे वर्तते । किं
कुर्वन्? पुरः पूर्वस्यां दिशि रोचत इति पुरोरुक् आहवनीयः
तेन पूर्वकृत् पूर्वाणि कर्माण्यग्निहोत्रादीनि कुर्वन् । बावृधानः
अतिशयेन वर्धमानः । स च त्रिसंख्याकैस्त्रिंशत्संख्याकैश्च द्वि-
र्भाभिर्देवैः सहितः वज्रबाहुस्सन् वृत्रं चैरिणं जवान हतवान् ।
दुरः स्वर्गस्य द्वाराणि विववार विवृतानि चकार ॥

वृत्रं वि दुरो ववार । ^२नराशस्त्रः प्रति शूरो मि-
मानः । तनूनपात्प्रति यज्ञस्य धाम । गोभिर्वपा-
वान्मधुना समञ्जन् । हिरण्यैश्चन्द्री यजति प्रचे-
ताः । ^३ईडितो देवैर्हरिवा अभिष्टिः । आजुहानो
हविषा शर्धमानः ॥३१॥ पुरंदरो मधवान् वज्रवा-

^२द्वितीयामाह—तनूनपात्संज्ञको द्वितीयप्रयाजदेवः । स च नरा-
शंस ऋत्विग्भिर्नरैः आ समन्तात् शंसनीयः युद्धेषु शूरस्सन् प्रति-
मिमानः बैरिणां बलमिगतया परिच्छिन्दन् वर्तते । तथा यज्ञस्य
धाम फलभूतं स्थानं प्रतिमिमानो वर्तते । तथा गोभिः स्वकीयैः
रश्मिभिः वपावान् शरीरपुष्टिमान् वर्तते । तथा मधुना मधुरेण
घृतेन समञ्जन् पुरोडाशादिहवींषि श्लूणीकुर्वन् वर्तते । तथा भक्ते
भ्यो दीयमानो हिरण्यैः चन्द्री आह्लादकारी सन् प्रचेताः प्रकृष्टज्ञा-
नयुक्तो यजति देवान्पूजयति ॥

^३तृतीयामाह—ईडितशब्देन तृतीयप्रयाजदेव उच्यते । स च
देवैरीडितः स्तुतः इन्द्राभिन्नत्वात् । हरिवान् हरिशब्दाभिधेयाम्या-
मश्वाम्यां युक्तः । अभिष्टिः अभितः क्रियमाणा इष्टिर्यागो यस्य
सोऽयमभिष्टिः यागनिष्पादक इत्यर्थः । आजुहानः सङ्गमे प्रतिभ-
टानामाह्वानकारी । हविषा शर्धमानः अस्माभिर्हुतेनाधिकं बलं प्रा-
प्नुवन् । बैरिणां पुराणि दारयतीति पुरंदरः । मधवान् धनवान् ।
वज्रबाहुः इन्द्ररूपेण वज्रस्थ धारयिता तादृशोऽयं जुषाणः प्रीय-
माणः नोऽस्माकं यज्ञं उपायातु समीप एवागच्छतु ॥

हुः । आयातु यज्ञमुप नो जुषाणः । ^१जुषाणो वर्हि-
 हरिवान् इन्द्रः । प्राचीनं ^२सीदत्प्रदिशा पृथिव्याः ।
 उरुव्यचाः प्रथमान ^३स्योनम् । आदित्यैरुक्तं व-
 सुभिस्सजोषाः । ^४इन्द्रं दुरं कवप्यो धावमानाः ।
 वृषाणं यन्तु जनयस्सुपत्नीः । द्वारो देवीरभितो वि-
 श्रयन्ताम् । सुवीरा वीरं प्रथमाना महोभिः ॥४०॥

^१चतुर्थीमाह—वर्हिर्नामकश्चतुर्थप्रयानदेवः । स चेन्द्रस्वरूपः ।
 हरिवान् अश्वयुक्तः । जुषाणः प्रीतियुक्तस्सन् पृथिव्यास्संबन्धिन्या
 प्रदिशा प्रकृष्टया पूर्वया दिशा युक्तं प्राचीनं आहवनीयस्थानं
 सीदत् प्राप्नोतु । उरुव्यचाः अत्यन्तं व्याप्तस्सन् प्रथमानं विस्तृतं
 स्योनं सुखकरं हविः प्राप्नोत्विति शेषः । कीदृशः सः ? आदि-
 त्यैर्वसुभिश्च सजोषाः समानप्रीतिः । कीदृशं हविः ? अक्तं श्लक्ष्णम् ॥

^२पञ्चमीमाह—द्वारशब्दाभिधेया देव्यः पञ्चमप्रयानदेवस्य स्त्री-
 मूर्तयः ताश्चेन्द्रमामितो विश्रयन्तां विशेषेण सेवन्ताम् । कीदृश्यो
 द्वारः ? दुरः छिद्रभूयिष्ठा महावकाशा इत्यर्थः । कवप्यः कषाट-
 वत्यः, धावमानाः प्रवेशनिर्गमनरूपगतिमत्यः शुद्धिमत्यो वा, जनयः
 यज्ञानां जनयिज्यः, सुपत्नीः सुष्ठु पालयिज्यः, तादृश्यो देव्यः
 वृषाणं कामानां वर्षयितारं यन्तु प्राप्नुवन्तु । पुनरपि कीदृश्यः ?
 सुवीराः शोभनवीरपुरुषाधिष्ठिताः, महोभिः कीर्तिभिः प्रथमानाः
 लोकेषु प्रख्याताः । कीदृशमिन्द्रः ? वीरं युद्धेषु शूरम् ॥

‘उपासा नक्ता वृहती वृहन्तम् । पर्यस्वती सुदुधे
शूरमिन्द्रम् । पेशस्वती तन्तुना संव्ययन्ती । देवा-
नां देवं यजतस्सुरुक्मे । ‘दैव्या मिमाना मनसा
पुरुत्रा । होताराविन्द्रं प्रथमा सुवाचा । मूर्धन्
यज्ञस्य मधुना दधाना । प्राचीनं ज्योतिर्हविषा
वृधातः । ‘तिस्रो देवीर्हविषा वर्धमानाः । इन्द्रं जु-

० षष्ठीमाह—उपशब्देन नक्तशब्देन चाभिधेये षष्ठप्रयाजदेव-
स्य द्वे मूर्ती । ते उभे इन्द्रं यजतः पूजयतः । कीदृशौ? वृहती
महत्तमौ, पर्यस्वती क्षीरवत्यौ, सुदुधे मुखेन दोग्धुं शक्ये, पेश-
स्वती रूपवत्यौ, तन्तुना संव्ययन्ती वस्त्रेणैवालंकुर्वाणे, सुरुक्मे
शोभनाभरणे । कीदृशमिन्द्रं? वृहन्तं महान्तं तथा युद्धेषु शूरं
देवानामपि देवं स्तामिनम् ॥

१ सप्तमीमाह—दैव्या होताराविति सप्तमप्रयाजदेवस्य द्वौ पुरु-
षदेहावुच्येते । तावुमाविन्द्रं हविषा वृधातः वर्धयतः । कीदृशौ
तौ? पुरुत्रा बहुषु स्थानेषु मनसा मिमाना स्वचित्तेनोत्पादयन्तौ
श्रद्धया ध्यायन्तावित्यर्थः । प्रथमा मुख्यमूर्ती । सुवाचा शौमन-
वाक्यौ कल्याणस्तुतियुक्तौ । यज्ञस्य मूर्धन् मूर्धस्थानीये आहव-
नीये प्राचीनं ज्योतिर्वधाना उत्तमां ज्वालामुत्पादयन्तौ । कीदृशेन
हविषा? मधुना मधुरेण ॥

२ अष्टमीमाह—सरस्वती इडा भारती चेत्यष्टमप्रयाजदेवस्य तिस्रो
मूर्तयः । ताश्च देवीर्हविषा वर्धमानास्तस्य इन्द्रं जुषाणाः सेवमा-

प्राणा वृषणं न पत्नीः ॥ ४१ ॥ अच्छिन्नं तन्तुं पय-
सा सरस्वती । इडां देवी भारती विश्वतूर्तिः * ।
९ त्वष्टा दधदिन्द्राय शुष्मम् । अपाकोऽचिष्टुर्यशसे
पुरुणि । वृषा यजन्वृषणं भूरिरेताः । मूर्धन् यज्ञस्य
समनक्तु देवान् । १० वनस्पतिरवसृष्टो न पाशैः ।

ना वर्तन्ते । तत्र दृष्टान्तः—वृषणं न पत्नीः यया पन्त्यः से-
कारं सेवन्ते तद्वत् । कीदृशमिन्द्रम् ? अच्छिन्नं तन्तुं अवि-
च्छिन्नं पुत्रपौत्रादिसङ्गं तन्वानम् । कीदृशेन हविषा ? पयसा स्त्री
रसदृशेन । कीदृशी भारती ? देवी द्योतमाना विश्वमूर्तिः स्वे-
च्छागृहीतबहुशरीरयुक्ता ॥

९ नवमीमाह—नवमप्रयाजदेवस्त्वष्टृशब्देनोच्यते । सोऽयमिन्द्रा-
यं शुष्मं बलं दधत् संपादयतु । कीदृशस्त्वष्टा ? अपाकः बालो
न भवतीत्यर्थः । यशसे यशसोऽर्थे पुरुणि बहूनि कार्याणि अचिष्टुः
अचैषीत् संपादितवानित्यर्थः । स्वयं वृषा सेचनसमर्थः भूरिरेताः
बह्वपत्यवीजयुक्तः वृषणं सेचनसमर्थमिन्द्रं यजन् पूजयतु । यज्ञस्य
मूर्धन् आहवनीये देवान् समनक्तु सम्यग्वविः प्रापयतु ॥

१० दशमीमाह—दशमप्रयाजदेवो वनस्पतिः । स च मधुना
मधुरेण घृतेन हव्यं स्वदाति स्वादूकरोति । तत्र दृष्टान्तः—
पाशैरवसृष्टो न यथा कारागृहे बद्धः पुरुषः पाशैर्मुक्तस्सन् स्वगृहे
गत्वा विस्त्रम्भेण व्यापारं करोति तद्वत् । किं कुर्वन् ? तमन्या

त्मन्या समञ्जच्छमिता न देवः । इन्द्रस्य हव्यैर्ज-
ठरं पृणानः । स्वदाति हव्यं मधुना घृतेन ।

११ स्तोकानामिन्दुं प्रति शूर इन्द्रः । वृषायमाणो
वृषभस्तुरापाट् । घृतप्रुषा मधुना हव्यमुन्दन् ।
मूर्धन् यज्ञस्य जुपता ५ स्वाहा ॥ ४२ ॥

शर्धमानो महोभिः पक्षीर्घृतेन चत्वारि च ॥८॥

समञ्जन् आत्मनैव सम्यगच्छन् स्वतन्त्रस्सन्नित्यर्थः । स्वातन्त्र्ये
दृष्टान्तः—शमिता देवो न यथा पशोर्विशसनकर्ता विशसने स्वतन्त्र-
स्तद्वत् । पुनः किं कुर्वन् ? हव्यैरिन्द्रस्य जठरं उदरं पृणानः पूरयन् ॥

११ एकादशीमाह—इन्द्रशब्दः सर्वप्रयानसाधारणदेवतावाची ।
सोऽयमिन्द्रो यज्ञस्य मूर्धन् आहवनीये स्वाहा हुतं हविर्जुपताम् ।
कीदृश इन्द्रः ? स्तोकानामिन्दुं प्रति शूरः स्तोकानां हविलेशानां
मध्ये योऽयमिन्द्रातिस्वल्पोऽशस्तं प्रति शूर आदरवान् अल्पमपि
हविर्भागं नावजानातीत्यर्थः । वृषायमाणः वृषवदाचरन् । यथा वृषो
गोषु बहुत्वसानुत्पादयति तद्वदयं बहुत्वजोत्पादक इत्यर्थः । वृषभः
कामानां वर्षयिता । तुरापाट्, तूर्णं सहते शत्रूनभिभवतीत्यर्थः ।
किं कुर्वन् ? घृतप्रुषा घृतसंगतेन मधुना मधूरेण रसेन हव्यमुन्दन्
पुरोडाशादिरूपं हविर्देवीकुर्वन् । ता एताः पुरोरुगाख्या एकाद-
शसंख्याका ऋचः प्रयानानां याज्या आप्रिय इति चोच्यन्ते ।
हविःप्रसेपात्पूर्वपाठत्वात्पुरोरुचः । इज्यन्ते प्रयाजा आभिरिति
याज्याः । देवताः सर्वतः प्रीणयन्तीत्याप्रियः ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये पष्ठप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः.

१ आचर्षणिप्रा २ विवेष यन्मा । ३ तं सग्रीचीः ।
 ४ सत्यमित्तन्न त्वावा ५ अन्यो अस्ति । इन्द्रं देवो
 न मर्त्यो ज्यायान् । अहन्नहिं परिशयानमर्णः ।
 अवासृजोऽपो अच्छां समुद्रम् । प्रसंसाहिषे पु-

१-२ अष्टमे प्रयानयाज्या अभिहिताः । अथ नवमे ऐन्द्रस्य पशोर्विषापुरोडाशहविषां द्वे द्वे याज्यापुरोनुवाक्ये क्रमेणोच्येते । तत्र वषामन्त्रयोः प्रतीके दर्शयति—“आचर्षणिप्रा वृषभो जनानाम्” * इति पुरोनुवाक्या । सा च “जुष्टीनरः” * इत्यत्र व्याख्याता । “विवेष यन्मा विषणा”† इति याज्या । सा च “इन्द्रं वो विश्वतस्परि”† इत्यत्र व्याख्याता ॥

३ अथ पुरोडाशे पुरोनुवाक्यायाः प्रतीकं दर्शयति—‘तं सग्रीचीरूतयो वृष्णिग्यानि’ इत्येषा “वृषासो अंशुः”। इत्यत्र व्याख्याता ॥

४ अथ तत्रैव याज्यामाह—हे इन्द्र ! तत् मयोच्यमानं वचः सत्यमित् सत्यमेव । कीदृशं वच इति तदुच्यते—अन्यः कश्चिद्देवो मर्त्यो वा त्वावान् त्वत्सदृशो नास्ति । ज्यायान् अधिको नास्ति । अर्णः उदकमुद्दिश्य त्वं परिशयानं परितो व्याप्य वर्तमानं अहिं मेघं अहन् हतवानासि मेघं भित्वा जलं वर्षणतीत्यर्थः । ततः समुद्रमच्छा समुद्राभिमुखेन अपो जलानि अवासृजः अवाष्मुखत्वेन सृष्टवानासि ॥

५ अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह—हे पुरुहूत ! बहुषु यज्ञेष्वह-

रूहूत शत्रून् । ज्येष्ठस्ते शुष्म इह रातिरस्तु ।
 इन्द्राभंरु दक्षिणेना वसूनि । पतिस्सिन्धूनामसि
 रेवतीनाम् । स शेवृधमधिधा द्युम्नमस्मे । महि
 क्षत्रं जनापाडिन्द्र तव्यम् । रक्षां च नो मघोनः
 पाहि सूरिन् । राये च नस्स्वपत्या इषेधाः ॥४३॥
 रेवतीनां चत्वारि च ॥ ९ ॥

यमान! इन्द्र! शत्रून् प्रकर्षेण ससाहिषे अभिमूतवानसि । ते शुष्मः
 बलं ज्येष्ठः अत्यन्तप्रवृद्धः । इह अस्मिन्कर्मणि रातिः त्वदीयं
 धनं अस्तु । हे इन्द्र! दक्षिणेन हस्तेन वसूनि धनानि आ-
 भर । त्वं तु रेवतीनां धनयुक्तानां संपदां सिन्धूनां रत्नाधाराणां
 समुद्राणां पतिः पालकोऽसि ॥

“तत्रैव याज्यामाह—हे इन्द्र! स त्वं शेवृधं मुखवर्धकं द्युम्नं
 धनं अस्मे अस्मासु अधिधाः अधिकं संपादय । जनापाट् विरोधिज-
 नानामभिभवि तव्यं त्वदीयं सत्त्वं बलं महि महत् । नः अस्मान्
 मघोनो धनवतः कृत्वा रक्ष । तथा सूरिन् विदुषश्च कृत्वा पाहि ।
 नः अस्मान् राये धनाय स्वपत्यै शोभनापत्यत्वाय इषे अन्नाय च
 धाः धारय अस्मभ्यं धनादीन् देहीत्यर्थः ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

येन्द्रे पशौ वपायां द्वे ऋचौ याज्यानुवाक्यके

आचर्षणि विवेपेति पुरोडाशे पुनर्द्वयम् ॥

तं सध्रीचीस्सत्यमिच्च हविषस्तु तथा द्वयम्

प्रससाहि सशे मन्त्रा अनुवाके षडीरिताः ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः.

१ देवं वह्निरिन्द्रः सुदेवं देवैः । वीरवंस्तीर्णं वे-
द्यामवर्धयत् । वस्तोर्वृतं प्राक्तोर्भृतम् । राया व-
हिष्मतोऽत्यगात् । वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ।
२ देवीर्द्वार इन्द्रः संघाते । विड्वीर्यामन्नवर्धयत् ।

१ नवमे वषादीनां याज्यानुवाक्या उक्ताः । दशमेऽनुया-
जानामेकादश मैत्रावरुणप्रेषा उच्यन्ते । तत्र प्रथममन्त्रमाह—
वह्निश्शब्देन दर्भाभिमानिप्रयमानुयाजदेवतास्वरूपमुच्यते । तद्वहिः
इन्द्रं देवमवर्धयत् । कीदृशं वह्निः? सुदेवं शोभना देवता यस्य
तत्सुदेवं सर्वे देवा वह्निषि सीदन्ति । तथा देवैर्देवसदृशैः अति-
ग्निर्वेद्यां स्तीर्णं प्रसारितम् । तथा वीरः कर्मशूरो घजमानोऽस्या-
स्तीति वीरवत् । वस्तोरक्तोरित्येतदव्ययद्वयमहोरात्रवाचकम् । इदं
वह्निः वस्तोरहनि वृतं संपादितम् । अक्तोः रात्रौ प्रभृतं प्रक-
र्षणोन्नतदेशे स्थापितम् । तादृशं वह्निः राया धनेन वहिष्मत
वह्निर्धुक्तानन्यान् यागान् अत्यगात् अतीत्य गतं इतरयामेभ्योऽधिकं
घनं प्रयच्छतीत्यर्थः । वसुधेयस्य वसु धनेमेव धेयं संपादनीयं यस्य
कुबेरादेः सोऽयं वसुधेयः तस्य वसुवने धनदाननिमित्तं तदीयं घनं
अस्मभ्यं दातुमित्यर्थः । वेतु वह्निर्देव आज्यं पितुः । तदर्थं हे
होतः! यज याज्यां ५३ ॥

२ द्वितीयमन्त्रमाह—द्वारशब्दामिधेयाः स्त्रीमूर्तयो द्वितीयानुयाज-
देवताः ता देव्य इन्द्रमवर्धयन् । कीदृश्यः? संघाते विड्वीः द्वारा-
भिमानित्वात्कवाटद्वयमेलने दृढशक्तयः । कुत्र वर्धितवत्यः? यामन्

आ वत्सेन तरुणेन कुमारेण च मीविता अपावी-
णम् । रेणुककाटं नुदन्ताम् । वसुवनं वसुधेयस्य
वियन्तु यज्ञं ॥ ४४ ॥ ^१देवी उपासा नक्ता । इन्द्रं
यज्ञे प्रयत्यह्वेताम् । दैवीविंशः प्रायासिष्टाम् । सु-
प्रीते सुधिते अभूताम् । वसुवनं वसुधेयस्य वीतां

नियमरूपयामे । वत्सः अत्यन्तवालः तरुणो युवा तयोर्मध्ये
वर्तमानः कुमारः । चकारस्तेषां समुच्चये । आकारः कात्स्न्य-
वाची सर्वैरपत्यः सहितमिन्द्रमित्यर्थः । किंच एता ह्यर्देवताः मी-
विताः बलाधिक्येन स्थौल्यमापन्नास्तस्य रेणुककाटं अपनुदन्ताम् ।
कट्यां भवं काटं लिङ्गं रेणुकं रमणशीलं काटं यस्य राक्षसा-
देः तं स्वैरचारिणं निराकुर्वन्तु । दृष्टान्तार्थोऽर्वाञ्चशब्दः । दुर्दान्ताश्चो
यथा विषयव्यसनेन यत्र कापि बडवामारोहति तादृशमित्यर्थः ।
ता देव्यो वियन्तु आज्यं पिबन्तु । वसुवन इत्यादि पूर्ववत् ॥

^१तृतीयमन्त्रमाह—उपासानक्तशब्दवाच्ये अहोरात्राभिमानिन्यौ
तृतीयानुयाजदेव्यौ । ते उभे प्रयति प्रकर्षेण गच्छति वर्तमाने
यज्ञे इन्द्रमह्वेतां इन्द्रस्याह्वानमकुरुताम् । दैवीविंशः देवसंवाग्धनीः
प्रजाः प्रायासिष्टां प्रकर्षेण प्रापितवत्यौ । स्वयं च सुप्रीते अत्य-
न्ततृष्टे सुधिते सुखप्राप्तियुक्ते अभूताम् । सुप्रीतमुधितशब्दौ सुख-
प्राप्तिवाचकौ । तादृशौ देव्यौ वीतां पिबताम् ॥

यजं । 'देवी जोष्टी वसुधिति । देवमिन्द्रमवर्धता-
म् । अयाव्यन्याऽघा द्वेषां^४ सि । आऽन्याऽवाक्षी-
द्वसु वार्याणि । यजमानाय शिक्षिते ॥ ४५ ॥ व-
सुवनै वसुधेयस्य वीतां यजं । 'देवी ऊर्जाहुती
दुधे सुदुधे । पयसेन्द्रमवर्धताम् । इषमूर्जमन्याऽ-
वाक्षीत् । सग्धिं^५ सपीतिमन्या । नवेन पूर्व दय-
माने । पुराणेन नवम् । अधातामूर्जमूर्जाहुती वसु

^४ चतुर्थमन्त्रमाह—यथा तृतीयानुयानेदेवस्योपासान्तकशब्दवाच्ये
द्वे स्त्रीमूर्ती तथा चतुर्थानुयानेदेवस्य जोष्टीशब्दवाच्ये द्वे स्त्रीमूर्ती ।
ते च वसुधिति सुखप्राप्तियुक्ते । तादृश्यावुभे इन्द्रं देवं अवर्धतां
वर्धितवत्यौ । तयोरुभयोर्मध्ये अन्या काचिद्देवी अघा द्वेषांसि
द्वेष्याणि पापानि अयावि अस्मत्तः पृथक्कृतवती । अन्या इतरा
देवता वार्याणि वसु वरणीयानि धनानि आऽवाक्षीत् सर्वतः
प्रापितवती । किमर्थं? यजमानाय । कीदृश्यौ देव्यौ? शिक्षिते
कुशले ॥

^५ पञ्चममन्त्रमाह—ऊर्जाहुतिशब्दवाच्ये पञ्चमानुयानेदेवते स्त्री-
मूर्ती । ते च दुधे अपेक्षितस्य फलस्य दोहयित्तृणौ, सुदुधे सुष्ठु
दोह्युं शक्ये, तादृश्यावुभे पयसा क्षीराविकारेण हविषेन्द्रमवर्धतां
वर्धितवत्यौ । तयोरन्या काचित् इषमन्नं ऊर्जं रसं च अवाक्षीत्
प्रापितवती इतरा तु सग्धिं सहभोजनं सपीति सहपानं च उभयोः
प्रापितवती । ते चोभे नवेन इदानीं क्रियमाणेन हविषा पुरा

वार्याणि । यजमानाय शिक्षिते । वसुवने वसुधे-
यस्य वीतां यज ॥ ४६ ॥ 'देवा देव्या होतारा ।
देवमिन्द्रमवर्धताम् । हताघशस्त्रावाभाष्टा वसु वा-
र्याणि । यजमानाय शिक्षितौ । वसुवने वसुधेय-
स्य वीतां यज । 'देवीस्तिस्त्रस्तिस्त्रो देवीः । प-
तिमिन्द्रमवर्धयन् । अस्पृक्षद्भारती दिवंम् । रुद्रैर्य-

कदाचित् अनुष्ठितं हविः दयमाने रक्षयिष्यौ पुराणेन च हविषा
नवं हविः पालयन्त्यौ हविर्द्वयेनात्यन्ततुष्टे इत्यर्थः । ते च उर्जाहुती
देव्यौ ऊर्जं क्षीरादिरसं अधातां संपादितवत्यौ । शेषं पूर्ववत् ॥

१षष्ठमन्त्रमाह—दैव्याहोतृशब्दवाच्यौ षष्ठानुयाजदेवस्य द्वौ
देहौ । तथाविधौ देवौ इन्द्रं देवं अवर्धतां वर्धितवन्तौ । कीदृशौ
देवौ ? हताघशंसौ अघमस्मद्विषयं द्रोहं शंसतीत्यवशंसौ वैरी स
च हतो याम्यां तौ हताघशंसौ । तादृशौ देवौ यजमानार्य व-
रणीयानि वसूनि आभाष्टा आहृतवन्तौ । शिक्षितौ कुशलौ ॥

१सप्तममन्त्रमाह—इडा सरस्वती भारती इत्येतास्तिस्त्रो देव्यः
सप्तमानुयाजदेवताः । परस्परवियोगः कदाचिदपि नास्तीति वि-
वक्षया पुनरपि तिस्त्रो देवीरित्युक्तम् । तास्तिस्त्रः पतिं पालकं
इन्द्रं अवर्धयन् वर्धितवत्यः । तासां मध्ये भारती देवी दिवं
द्युलोकं अस्पृक्षत् स्पृष्टवती द्युलोके वर्तते इत्यर्थः । सरस्वती
देवी रुद्रदेवैः सहिता यज्ञं अस्पृक्षत् अपालयदित्यर्थः । इडा

ज्ञश्च सरस्वती । इडा वसुमती गृहान् ॥ ४७ ॥
 वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज । १ देव इन्द्रो न-
 राशश्चरः । त्रिवरुथस्त्रिवन्धुरः । देवमिन्द्रं मवर्ध-
 यत् । शतेन शितिपृष्ठानामाहितः । सहस्रेण
 प्रवर्तते । मित्रावरुणेदस्य होत्रमरुहतः । बृहस्प-
 तिस्तोत्रम् । अश्विनाऽऽध्वर्यवम् । वसुवने वसु-
 धेयस्य वेतु यज ॥ ४८ ॥ १ देव इन्द्रो वनस्पतिः ।

देवी वसुमती धनयुक्ता भूत्वा गृहान् अस्पृष्टत् अपालयत् ।
 तास्तिस्रो देव्यो वियन्तु पिबन्तु ॥

१ अष्टममन्त्रमाह—नराशंसशब्देनाष्टमानुयानदेव उच्यते । स च
 परमैश्वर्ययोगादिन्द्रः । स च त्रिवरुथः त्रिविधसेनायुक्तः । त्रि-
 बन्धुरः त्रिविधोज्जतावनतमावयुक्तः । समीपवर्तिनी काचित्सेनाऽ-
 त्युज्जता, ततो बहिर्भूता मध्यमा काचिदानता, ततोऽपि बहिर्भूताऽ-
 धमाऽन्यन्तमानता । तादृशो देवः प्रसिद्धमिन्द्रं देवं वर्धितवान् ।
 स च नराशंसः शितिपृष्ठानां श्वेतपृष्ठानां गवां शतेन सहस्रेण
 च आहितः सर्वतो व्याप्तः प्रवर्तते । मित्रावरुणेत् मित्रावरुणविव
 अस्य नराशंसस्य होत्रं होतृत्वमर्हतः । बृहस्पतिः स्तोत्रं स्तोतृत्वं
 उद्गातृत्वमर्हति । अश्विनौ च आध्वर्यवं अध्वर्युत्वं अर्हतः ॥

१ नवममन्त्रमाह—नवमानुयानदेवो वनस्पतिशब्दवाच्यः । स च
 परमैश्वर्ययोगादिन्द्रः । वृक्षाभिमानित्वेन तदाकारत्वाद्विरण्यपर्णः
 सुवर्णमयपत्रयुक्तः, मधुशाखः मधुराभिः क्रोमलाभिः शाखाभिर्यु-

हिरण्यपर्णो मधुशाखस्सुषिप्पलः । देवमिन्द्रमव-
र्धयत् । दिवमग्रेणाप्रात । आऽन्तरिक्षं पृथिवीम-
दृ२हीत् । वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज । ¹⁰ देवं
वर्हिर्वारितीनाम् । देवमिन्द्रमवर्धयत् । स्वासस्थमि-
न्द्रेणासन्नम् । अन्या वर्ही२प्यभ्यभूत् । वसुवने
वसुधेयस्य वेतु यज । ¹¹ देवो अग्निस्त्विष्टकृत् ।

क्तः, सुषिप्पलः शोभनेन फलेन युक्तः । सोऽयं वनस्पतिर्देव
इन्द्रं देवं वर्धितवान् । स्वकीयेन वृक्षाग्रेण दिवं द्युलोकं आप्रात
पूरितवान् । तथाऽन्तरिक्षमाऽपान्मध्यमागेन पूरितवान् । पृथिवीमद-
हीत् मूलेर्हदीकृतवान् ॥

¹⁰ दशममन्त्रमाह—दशमानुयानदेवो दर्भाभिमानि वर्हिर्दशब्द-
वाच्यः । तच्च वर्हिः वारितीनां वारां जलानां इतयः प्राप्तयः
वारितयः तासां वारितीनां देवं द्यौतकं दर्भेषु प्ररूढेषु मूर्मो
जलप्राप्तिर्जातेत्यनुमातुं शक्यते, तादृशं वर्हिरिन्द्रमवर्धयत् वर्धितवत् ।
कीदृशं वर्हिः? इन्द्रेण स्वासस्थं शोभनमासनं स्वासः तस्मिन्
स्थातुं योग्यं स्वासस्थम् । इन्द्रो हि वर्हीपि मुखेनोपविशति ।
अत एव आसन्नं इद्रस्य समीपवर्ति भूत्वा अन्यानि लौकिकानि
वर्हीपि अभ्यभूत् तिरस्कृतवत् । न हि लौकिकानि वर्हीपि मन्त्र-
रहितानि इन्द्रेण स्थातुं योग्यानि ॥

¹¹ एकादशमन्त्रमाह—स्विष्टकृत्तामकोऽग्निरेकादशानुयानदेवः । स
इन्द्रं देवं वर्धितवान् । अत्र सर्वत्राशंसार्थत्वाद्भूतवन्निर्देशः ।

देवमिन्द्रमवर्धयत् । स्विष्टं कुर्वन्त्स्विष्टकृत् । स्विष्टमद्य करोतु नः । वसुवने वसुधेयस्य वेतु जय ॥

वियन्तु यजं शिक्षिते शिक्षिते वसुवने वसुधेयस्य वीतां यजं गृहान्वेतु यजाभूत्षट्च ॥ १० ॥

देवं वह्निर्देवीर्द्वारो देवी उपासा नक्ता देवी जोषी देवी ऊर्जाहुती देवा दैव्या होतांरा शिक्षितौ देवीस्त्रिस्तिस्रो देवीः पतिं देव इन्द्रो नराशंसो देव इन्द्रो वनस्पतिर्देवं वह्निर्वारितीनां देवो अग्निस्स्विष्टकृद्देवम् ॥

वेतु वियन्तु चतुर्वीतामेको वियन्तु चतुर्वेतु । अवर्धयदवर्धयन्त्रिरवर्धतामेकोऽवर्धयन्चतुरवर्धयत् । वस्तोरा वत्सेन दैवीरयावीषः हतास्पृक्षच्छतेन दिवमिन्द्रः स्वासस्थः स्विष्टम् । शिक्षिते शिक्षिते शिक्षितौ ॥

यत्पूर्वमिष्टं तत्सर्वं सुष्ठु कुर्वन् वर्तत इति व्युत्पत्त्या स्विष्टकृदिति नाम संपन्नम् । तादृशो देवः नोऽस्मदर्थं अद्यास्मिन्यज्ञे स्विष्टं करोतु । वसुधेयस्य धनस्वामिनः वसुवने धनदाननिमित्तं वेतु अयं देव आज्यं पिबतु । हे होतः ! तदर्थं याज्यां पठ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयाष्टके षष्ठ्यप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥

‘होता यक्षत्समिधाऽग्निमिडस्पदे । अश्विनेन्द्रः
सरस्वतीम् । अजो धूम्रो न गोधूमैः कलैर्भेषजम् ।
मधु शप्पैर्न तेजं इन्द्रियम् । पयस्सोमः परिस्नुतां

‘निर्वापकालीनो योऽयमैन्द्रः पशुः सूत्रकारेणोक्तः—“निर्वपन-
काल ऐन्द्रं पशुमालभते” इति, तत्रानुयाजार्था मैत्रावरुणप्रेषा द-
शमेऽनुवाकेऽभिहिताः । अथैकादशे चोदकप्राप्तपशुत्रये प्रयाजार्था
मैत्रावरुणप्रेषा उच्यन्ते । अस्याः कौकिल्याः प्रकृतिभूतायां सौ-
त्रामण्यां पशुत्रयं विहितम्—“आश्विनं धूम्रमालभते सारस्वतं मेघ-
मैन्द्रमृषभम्” * इति । तदेतत्त्रयमत्र चोदकप्राप्तं, तदीयेषु प्र-
याजप्रेषेषु प्रथममन्त्रमाह - सर्वप्रयाजसाधारणो देवोऽग्निः । तस्य
विशेषमूर्तयः समिदादयः । योऽयं दैव्यो होता सोऽयं इडस्पदे
सोमक्रयणीपदपांसुयुक्त आहवनीये समिधाऽग्निं यस्तत् समिन्मूर्ति-
रूपेण वर्तमानमग्निं यस्तत् पूजयतु । तद्वारेणाश्विनौ द्वाविन्द्रं
सरस्वतीं च देवतात्रयं पूजयतु । योऽयमजो धूम्रवर्णः “आ-
श्विनं धूम्रललामालभते” † इति विहितः सोऽयमत्र ‘सस्त्वर्थेर्गो-
धूमैः कलैर्वदरफलैश्च सह भेषजमौषधं अनिष्टनिवारकमित्यर्थः । अत्र
‘अजो धूम्रो न गोधूमैः’ इत्युक्तो नकारः साहित्यार्थः । एवमु-
त्तरत्रापि यथोचितं साहित्यार्थं उपमार्थो वा योजनीयः । यानि
शप्पाणि व्रीह्यङ्कुराणि तैः साहितं मधुरं इदं द्रव्यं तेजस इन्द्रियस्य
चै कारगत्वेन तद्रूपम् । येयं परिस्नुता धारया खवन्ती मुरा, यच्च
पयः क्षीरं तदुभयमत्र सोमः सोमसदृशं मधु घृतं मधुरघृतस-

घृतं मधु । वियन्त्वाज्यस्य होतर्यज । 'होता यक्ष-
 तनूनपात्सरस्वती । अविर्मेपो न भेषजम् । पथा
 मधुमताऽऽभरन् । अश्विनेन्द्राय वीर्यम् ॥ ५० ॥
 वदरैरुपवाकाभिर्भेषजं तोक्मभिः । पयस्सोमः प-
 रिश्रुता घृतं मधु । वियन्त्वाज्यस्य होतर्यज । 'होता
 यक्षन्नराशंसं न नग्रहुम् । पति २सुरायै भेषजम् ।

दशम्, अतस्तदीयं कर्म निष्पादयितुं योऽयं समिदाख्योऽग्निः येऽ-
 श्वीन्द्रसरस्वत्याख्या देवाः ते सर्वेऽप्याज्यस्य वियन्तु इदमाज्यं पिबन्तु ।
 तदर्थं हे मानुष होतः ! यज याज्यां पठ ॥

“द्वितीयमन्त्रमाह—योऽयं द्वितीयप्रयाजदेवस्तनूनपान्नामकः, या
 च सरस्वती, यौ च सरस्वत्युपलक्षितावश्विनौ, यश्च सरस्वत्युपल-
 क्षित इन्द्रः तान्सर्वान्देवान् अयं दैव्यो होता यक्षत् पूजयतु । योऽ-
 यमन्त्राविजातीयो मेघः “सारस्वतं मेघम्”* इतिवाक्यविहितः सोऽयं
 मधुमता पथा सह भेषजमनिष्टनिवारकम् । कर्मानुष्ठानमेवात्र मधुरः
 पन्थाः । अत्र आश्विना तदुपलक्षिताः सर्वे देवा इन्द्राय वीर्यमाभरन् ।
 कीदृशं वीर्यं ! वदरैः सक्तुहेतुभिर्वदरफलैः उपवाकाभिर्हरितयैवैः तो-
 क्मभिरङ्कुरितवीहिमिश्च निष्पन्नं भेषजमनिष्टनिवारकम् । ‘पयस्सोमः’
 इत्यादि पूर्ववत् ॥

“तृतीयमन्त्रमाह—तृतीयप्रयाजदेवो नराशंसः तमग्न्यादिदेवसंयुक्तं
 होता पूजयतु । साहित्यवाचिना नकारेण देवतान्तरयोगोऽवगम्यते ।

मेषस्सरस्वती भिषक् । रथो न चन्द्रघाश्विनोर्वपा
 इन्द्रस्य वीर्यम् । वदरैरुपवाकाभिर्भेषजं तोक्म-
 भिः । पयस्सोमः परिस्त्रुतां घृतं मधु । वियन्त्वा-
 ज्यस्य होतर्यजं ॥ ५१ ॥ 'होता यक्षदिडेडित आ-
 जुह्वानस्सरस्वतीम् । इन्द्रं बलेन वर्धयन् । ऋष-
 भेण गवेन्द्रियम् । अश्विनेन्द्राय वीर्यम् । यवैः क-
 र्कन्धुभिः । मधु लाजैर्न मासरम् । पयस्सोमः

नग्रहुशब्दः स्थूलयवनिष्पन्नसक्तुवाची । स च द्रव्यविशेषमेलनेन सु-
 रायाः पतिः पालकः । तादृशसुरापतिं नग्रहुं भेषजं अनिष्टनिवारकं
 कर्तुं दैव्यो होता पूजयत्वित्यन्वयः । योऽयं विहितो भेषरूपः पशुः,
 या च तद्देवता सरस्वती तदुभयं भिषक् चिकित्सकसदृशं सर्वारिष्टनि-
 वारकमित्यर्थः । येयं वपा सेयमश्विनोर्देवयोः रथः न चन्द्रो चन्द्र-
 वदाह्लादकारी, इन्द्रस्य तु वीर्यं सामर्थ्यहेतुः । वदरैरित्यादि पूर्ववत् ॥

* चतुर्यमन्त्रमाह—इदृशब्देन चतुर्यप्रयानदेव उच्यते । इडा
 देवेन सहाश्विसरस्वतीन्द्रदेवान् होता यजतु । कीदृश इन्द्रः ?
 ईडितः मन्त्रैः स्तुतः, सरस्वतीमाजुह्वानः इह कर्मण्याहयन् वर्तते ।
 इन्द्रं बलेन वर्धयन्वर्तते । 'ऐन्द्रमृषम्' * इति विहितेन गोजा-
 तीयेनर्षभेणेन्द्रियं वर्धयन्वर्तते । अश्विसहितायेन्द्राय वीर्यं वर्धयन्वर्तते ।
 ये सक्त्वर्या यवाः, ये च कर्कन्धवः स्थूलवदरफलविशेषाः, ये च

परिस्त्रुतां घृतं मधु । वियन्त्वाज्यस्य होतर्यज ।
 'होता यक्षद्वर्हिस्सुष्टरीमोर्णम्रदाः । भिषङ्नास-
 त्या ॥ ५२ ॥ भिषजाऽश्विनाऽश्वा शिशुमती ।
 भिषग्धेनुस्सरस्वती । भिषग्दुह इन्द्राय भेषजम् ।
 पयस्सोमः परिस्त्रुतां घृतं मधु । वियन्त्वाज्यस्य
 होतर्यज । 'होता यक्षदुरो दिशः । कवप्यो न
 व्यचस्वतीः । अश्विभ्यां न दुरो दिशः । इन्द्रो न

लाजसदृशा ब्रीहिवीजविशेषाः तैः सर्वैर्युक्तं मधु मधुरं मासरं मासरद्व-
 व्यं वर्धयन्वर्तते । मासरं तक्रामिश्रितं सूक्ष्मयवचूर्णम् ॥

पञ्चममन्त्रमाह—दर्भाभिमानी वर्हिश्शब्दवाच्यः पञ्चमप्रयाज-
 देवः तं देवं होता यजतु । कीदृशो देवः ? सुष्टरीमा शोभनः
 स्तरीमा वेद्यामास्तरणं यस्यासौ सुष्टरीमा, ऊर्णम्रदाः कम्बलव-
 न्मृदुः । इह कर्मणि नासत्या भिषक् अश्विदेवौ चिकित्सकौ विघ्नरू-
 पानिष्टनिवारकौ । न केवलमत्रैव किं तु सर्वत्र । भिषजाऽश्विना तौ
 देवौ चिकित्सकौ । कीदृशौ ? अश्वा अश्ववन्तौ व्यापिनौ वा । शिशु-
 मती निशितनुडिः येयं सरस्वती साऽपि धेनुः प्रीणयित्री सती
 भिषक् चिकित्सकसदृशी । योऽयमश्विरूपः सरस्वतीरूपश्च भिषक्
 सोऽयमिन्द्राय भेषजमौषधसदृशमिदं कर्म दुहे दोग्धि निष्पादयती-
 त्यर्थः ॥

षष्ठमन्त्रमाह—दुरश्शब्दाभिधेया द्वाराभिमानीत्यः षष्ठप्रयाज-
 देवताः ता होता यजतु । ताः कीदृश्यः ? दिशः दिगात्मिकाः क-

रोदसी दुधे । दुहे कामान्त्सरस्वती ॥ ५३ ॥ अ-
 श्विनेन्द्राय भेषजम् । शुक्रं न ज्योतिरिन्द्रियम् ।
 पयस्सोमः परिस्नुता घृतं मधु । वियन्त्वाज्यस्य
 होतर्यजं । होता यक्षत्सुपेशसोषे नक्तंदिवा । अ-
 श्विनां संजानाने । समञ्जाते सरस्वत्या । त्विषि-
 मिन्द्रे न भेषजम् । श्येनो न रजसा हृदा । पय-
 स्सोमः परिस्नुता घृतं मधु ॥ ५४ ॥ वियन्त्वाज्य-

वप्यो न कवाटयुक्ता इव वर्तन्ते । व्यचस्वतीः व्याप्तिमत्यः । ईदृश्यो
 दिगात्मिका दुराख्या देवता अश्विम्यां न अश्विदेवाम्यां सह वर्तन्ते ।
 इन्द्रो न इन्द्रस्तु रोदसी द्यावापृथिव्यौ दुधे दोग्धि तत्रत्यं सारं संपाद-
 यतीत्यर्थः । सरस्वती कामं दुहे दोग्धि संपादयति । अश्विनेन्द्राय
 अश्विम्यां सहितायेन्द्राय भेषजमौषधसदृशमिदं कर्म शुक्रं न शुद्धमिव
 ज्योतिः प्रकाशकमिन्द्रियं संपाद्यत * इति शेषः ॥

सप्तममन्त्रमाह—उपाशब्देन सप्तमप्रयोजनदेवस्य मूर्तिद्वयमहोरा-
 त्राभिमानिरूपमुच्यते । द्वे उपे होता यजतु । कीदृशे उपे ? सुपेशसे
 शोभनरूपयुक्ते नक्तंदिवा अहोरात्ररूपे अश्विना संजानाने अश्वि-
 देवाम्यां संयुज्य सर्वं जानत्यौ । तथा सरस्वत्या सह समञ्जाते सम्य-
 ग्गच्छन्त्यौ, तादृश्यौ देव्यौ इन्द्रे भेषजं न औषधमिव त्विषिं दीक्षि
 कृतवत्याविति शेषः । श्येनो न प्रबलपक्षीव रजसा रज्जकेन हृदा हृद-
 येन संयुक्ते इति शेषः । यथा श्येनस्तीव्रवेगेन मनुष्याणां हृदयं रज्ज-

स्य होतर्यज । ० होता यक्षदैव्या होतारा भिषजाऽ-
 श्विना । इन्द्रं न जागृवी दिवा नक्तं न भेषजैः ।
 शूष ५ सरस्वती भिषक् । सीसेन दुह इन्द्रियम् ।
 पयस्सोमः परिस्नुतां घृतं मधु । वियन्त्वाज्यस्य
 होतर्यज । ० होता यक्षत्तिस्त्रो देवीर्न भेषजम् । त्रय-
 स्त्रिधातवोऽपसः । रूपमिन्द्रे हिरण्ययम् ॥ ५५ ॥
 अश्विनेडा न भारती । वाचा सरस्वती । मह इ-
 यति तद्ददिमे अपि स्वकार्यनिष्पादनेन रज्जयत इत्यर्थः ॥

० अष्टममन्त्रमाह—दैव्याहोतृशब्देनाष्टमप्रयानदेवस्य द्वौ देहावु-
 च्येते । तौ होता यजतु । भिषजाऽश्विना भिषग्रूपावश्विनावपि
 यजतु । इन्द्रं न इन्द्रमपि यजतु । नकारः समुच्चयार्थः । कीदृशौ
 होतारौ ? दिवा नक्तं न दिवसे रात्रौ च भेषजनैरौषधैः जागृवी
 जागरूकौ अनिष्टपरिहारेण निरन्तरं सावधानावित्यर्थः । येषं
 सरस्वती सा भिषक्समाना सती सीसेन सीसकीतेन शण्डद्रव्येण
 शूषं बलं इन्द्रियं चक्षुरादिपाठवं च दुहे दोग्धि संपादयतीत्यर्थः ॥

० नवममन्त्रमाह—इडा सरस्वती भारती इत्येतास्तिस्त्रो देव्यो
 नवमप्रयानदेवताः तास्तिस्त्रो देवीर्होता यजतु । ताश्च देव्यः इज्य-
 मानाः त्रयः लोकत्रयात्मिकाः त्रिधातवः त्रीणि शरीराणि भार-
 यिज्यः तत्तल्लोकमाप्तिरूपत्रिविधफलधारिण्यस्तस्यः अपसः अस्मात्क-
 र्मणः इन्द्रे हिरण्ययं हिरण्ययं रूपं दधुः । किमिव भेषजनं न औषध-
 मिव । यथा सर्वोपद्रवशमनहेतुरौषधं एवमिन्द्रे संपाद्यमानमिदं रूपमि-

न्द्राय दधुरिन्द्रियम् । पयस्सोमः परिस्त्रुतां घृतं
 मधुं । वियन्त्वाज्यस्य होतर्यजं । ¹⁰ होता यक्षत्व-
 ष्टारमिन्द्रमश्विना । भिषजं न सरस्वतीम् । ओजो
 न जूतिरिन्द्रियम् । वृको न रभसो भिषक् । य-
 शस्सुरया भेषजम् ॥ ५६ ॥ श्रिया न मासरम् ।
 पयस्सोमः परिस्त्रुतां घृतं मधुं । वियन्त्वाज्यस्य
 होतर्यजं । ¹¹ होता यक्षद्वनस्पतिम् । शमितारं
 शतक्रतुम् । भीमं न मन्युं राजानं व्याघ्रं नमसाऽ-

त्यर्थः । यावेतावश्विनौ न, याश्चैता इडाद्यास्तिस्रो देव्यः ते सर्वे
 मिलित्वा इन्द्रार्थं मह इन्द्रियं अत्यधिकं बलं दधुः संपादितवन्तः ॥

¹⁰ दशममन्त्रमाह—दशमप्रयानदेवस्त्वष्टा । तमिन्द्रमश्विनौ स-
 रस्वतीं च होता यजतु । देवतानामेव दृष्टान्तः । भिषजं न,
 यथा भेषजमनिष्टनिवारकं तद्वदेते देवा इत्यर्थः । एतदेवप्रसादात्
 ओजआदि त्रयं संपद्यते । ओजः कर्मानुष्ठान उत्साहः । जूतिर्ज्यो-
 वेयः तत्रालक्ष्यसाहित्यम् । इन्द्रियं करणपाटवम् । त्रितयसमुच्चयार्थो न-
 कारः । योऽयमस्मिन्कर्माणि वृकोऽस्ति तल्लोभ्रामत्र संपादितत्वाल्लो-
 मोपलक्षको वृकशब्दः । स च वृकः रभसो भिषङ्ग तीव्रशक्तित्सक-
 इव हितकारीत्यर्थः । यत्तु मासरं यवसक्तुरूपं द्रव्यं तच्छ्रिया न
 संपदा सममित्यर्थः ॥

¹¹ एकादशमन्त्रमाह—एकादशप्रयानदेवो वनस्पतिः तं होता य-
 जतु । कीदृशम् ? शमितारं सर्वोपद्रवशमनहेतुं, शतक्रतुं शत-

श्विना भामम् । सरस्वती भिषक् । इन्द्राय दुह
 इन्द्रियम् । पयस्सोमः परिस्त्रुता घृतं मधु । विय-
 न्त्वाज्यस्य होतर्यजं ॥ ५७ ॥ ¹²होता यक्षदग्निं
 स्वाहाऽऽज्यस्य स्तोकानाम् । स्वाहा मेदसां पृ-
 थक् । स्वाहा छागमश्विभ्याम् । स्वाहा मेप ५ स-
 रस्वत्यै । स्वाहर्षभमिन्द्राय सि ५ हाय सहसेन्द्रि-
 यम् । स्वाहाऽग्निं न भेषजम् । स्वाहा सोममि-
 न्द्रियम् । स्वाहेन्द्र ५ सुत्रामाण ५ सवितारं वरुणं

संख्याकक्रतुनिष्पादकं, भीमं भयंकरं, मन्युं क्रोधवन्तं, राजानं
 मृगरानं सिंहम्, भामं क्रोधवन्तं, व्याघ्रं न व्याघ्रमपि यजत्वि-
 त्यन्वयः । सिंहलोम्रां व्याघ्रलोम्रां चात्र हविषि प्रक्षिप्तत्वात्तद्या-
 गोपन्यासः । यावेतावश्विनौ ताम्भ्यां सहिता सरस्वती इन्द्रार्थमिन्द्रि-
 यं दुहे दुग्धे ॥

¹²द्वादशमन्त्रमाह—स्वाहाशब्देन द्वादशप्रयाजाभिमानि देवोऽ-
 भिधीयते । यद्यप्येकादशैव प्रायाजा अनुष्ठेयाः तथाऽपि द्विती-
 यप्रयाजे तनूनपात्रराशंसमन्त्रयोः अधिकारिभेदेन विकल्पितत्वात्
 द्वादश मन्त्रा अत्राम्राताः । अतोऽयं द्वादशमन्त्रप्रतिपाद्यो देवः तं
 स्वाहाशब्देन विवक्षितमग्निं देवं होता यजतु । आज्यस्य स्तोकानां
 स्तोकान्विन्दून् स्वाहा सुष्टु जुहुयात्, मेदसां मेदांसि पृथग्विभज्य
 स्वाहा सुष्टु जुहुयात्, छागमाश्विभ्यां स्वाहा सुष्टु जुहुयात्, मेपं

भिषजां पतिम् । स्वाहा वनस्पतिं प्रियं पाथो न
 भेषजम् । स्वाहा देवा ५ आज्यपान् ॥ ५८ ॥
 स्वाहाऽग्नि ५ होत्राज्जुषाणो अग्निर्भेषजम् । पय-
 स्सोमः परित्युता घृतं मधु । वियन्त्वाज्यस्य होत-
 र्यजं । ¹³ होता यक्षदश्विना सरस्वतीमिन्द्र ५ सु-

सरस्वत्यै जुहुयात्, ऋषमिन्द्राय जुहुयात्, सिंहाय होमेहेतवे
 सहसा बलेन सह इन्द्रियं स्वाहा जुहुयात् उद्दिश्य त्यजेदित्यर्थः ।
 भेषजनं औषधमिव वर्तमानमग्निं प्रयमाज्यभागदेवं स्वाहा होमेन
 तर्पयेत् । इन्द्रियं इन्द्रियभिवृद्धिहेतुं सोमं द्वितीयाज्यभागदेवं
 होमेन तर्पयेत् । य एतेऽत्र पुरोवासा विहिताः “ऐन्द्रमेकादश-
 कपालं निर्वपति सावित्रं द्वादशकपालं वारुणं दशकपालम्” *
 इति, तानेतानिन्द्रसवितृवरुणान् होमेन तर्पयेत् । तत्रेन्द्रः सुष्टु
 रक्षकत्वात्सुत्रामेति विशेष्यते । वरुणोऽनिष्टनिवारकत्वाद्भिषजां पति-
 रित्युच्यते । वनस्पतिं यूपदेवं होमेन तर्पयेत् । स विशेष्यते प्रियं
 पाथो न भेषजमिति । यथा प्रियमुदकं तृषाया औषधे एवमयं वन-
 स्पतिरप्यनिष्टनिवारकत्वेनौषधरूपः । ये चाज्यपाः प्रयाजदेवताः ता
 होमेन तर्पयेत् । योऽयं स्विष्टकृद्देवोऽग्निः तं होमेन तर्पयेत् ।
 होत्राद्वोमात् जुषाणः प्रीतः स्विष्टकृदग्निर्भेषजं क्रतुर्वैकल्यनिवार-
 णेनौषधस्वरूपः ॥

¹³ प्रधानदेवार्थः प्रेषः तमेतं त्रयोदशमन्त्रमाह—यौ देवाव-
 श्विनौ, या च सरस्वती, यश्च सुत्रामिन्द्रः तानेतान्मुख्यदेवान् दैव्यो

त्रामाणम् । इमे सोमास्सुरामाणः । छागेर्न मेपै-
 र्ऋषभैस्सुताः । शष्पैर्न तोक्मभिः । लाजैर्महं-
 स्वन्तः । मदा मासरेण परिष्कृताः । शुक्राः पय-
 स्वन्तोऽमृताः । प्रस्थिता वो मधुश्रुतः । तानश्विना
 सरस्वतीन्द्रस्सुत्रामा वृत्रहा । जुषन्ताः सौम्यं
 मधु । पिबन्तु मदन्तु वियन्तु सोमम् । होत-
 र्यज ॥ ५९ ॥

वीर्यं वियन्त्वाज्यस्य होतर्यज नासत्या सरस्व-
 ती मधु हिरण्ययं भेषजं वियन्त्वाज्यस्य होतर्य-
 जाज्यपानमृताः पञ्च च ॥ ११ ॥

समिधाऽग्निः पट् । तनूनपात्सप्त । नराशः
 समृषिः । इडेडितो यवैरष्टौ । बर्हिस्सप्त । दुरोऽश्वि-

होता यजतु पूजयतु । ये चाश्विनसारस्वतीन्द्रग्रहाः त इमे सोमाः
 सोमसदृशाः, सुरामाणः सुष्टु रमणीयाः, मेपैः सारस्वतमेधावयवैः
 ऋषभैः ऐन्द्रर्षमावयवैः छागेर्न आश्विनच्छागावयवैरपि हविर्विशेषैः
 निमित्तभूतैः सुता उत्पादिताः । यानि ब्रीह्यङ्कुरजन्यानि शष्पाणि बाल-
 तृणानि, यानि चाङ्कुरावस्यापन्नानि तोक्मानि, ये च बीजावस्या
 लाजाः तैस्त्रिभिरपि द्रव्यैः एते यागा महस्वन्तः तेनाश्विनो भासन्ते
 मदा मदहेतुना मासरेण यवसक्तुद्रव्येण परिष्कृता अलंकृताः शुक्राः

ना नवं । सुपेशसोपे नक्तमृषिः । दैव्या होतारा-
सीसेन रसः । तिस्रस्त्वष्टारमष्टावष्टौ । वनस्पतिमृ-
षिः । अग्निं त्रयोदश । अश्विना द्वादश त्रयोदश ।
समिधाऽग्निं वदरैर्वदरैर्यवैरश्विना त्विषिमश्विना न
भेषजं रूपमश्विना भीमं भामम् ॥

समिद्धो अग्निरश्विना । ततो घर्मो विराट्त्सु-
तः । दुहे धेनुस्सरस्वती । सोमः शुक्रमिहेन्द्रि-

नेर्मलाः पयस्वन्तः पयसा युक्ता अमृताः स्वादुत्वेन अमृतसमानाः
हे अश्विसरस्वतीसुत्रामेन्द्ररूपा देवाः । वो युष्मदर्थं मधुश्रुतः माधुर्यं
रसस्त्राविणो ग्रहाः प्रस्थिताः, तान्महान् अश्व्यादय एते देवाः
जुषन्तां सेवन्तां, तत्रत्यं सौम्यं रमणीयं मधु मधुरं रसं पिबन्तु ।
ततो मदन्तु हृष्यन्तु । ततः सोमं वियन्तु सोमत्वेन स्वीकुर्वन्तु ।
तदर्थं हे मानुष होतः । यज याज्यां पठ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयाष्टके
षष्ठप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥

एकादशे प्रयानप्रैषा उक्ताः । द्वादशे प्रयानयाज्या आग्नि-
योऽभिधीयन्ते । तत्र प्रथमामाह—हे अश्विनौ । समिद्धः संदीप्तः
समिन्नामकः प्रथमप्रयानदेवोऽग्निः ततो घर्मः संतप्तप्रवर्ग्यसदृशः विरा-
ट् विशेषण राजमानः सुत उत्पन्नः । तथा धेनुः प्रीणायित्री सरस्वती

यम् । ^१तनूपा भिषजा सुते । अश्विनोभा सरस्व-
ती । मध्वा रजा ^२सीन्द्रियम् । इन्द्राय पथिभिर्व-
हान् । ^३इन्द्रायेन्दु ^४सरस्वती । नराश ^५रसेन न-
ग्रहुः ॥ ६० ॥ अधातामश्विना मधु । भेषजं भि-
षजा सुते । ^६आजुह्वाना सरस्वती । इन्द्रायेन्द्रि-

शुक्रं शुद्धं इन्द्रियं इन्द्रियवृद्धिहेतुं सोमं सोममदृशं हविः दुहे दोग्धि
संपादयति ॥

^१द्वितीयामाह—तनूपाः द्वितीयप्रयानदेवः भिषजौ चिकित्सकावश्वि-
नावुभौ सरस्वती इत्येते देवाः सुते प्रवृत्ते कर्मणि मध्वा मधुना
रसेन युक्तानि रजांसि रज्जकानि हविषि विविधमिन्द्रियं हवि-
र्जन्यं सामर्थ्यं च इन्द्रार्थं पथिभिः अनुष्ठानरूपैर्मार्गैः वहान् वहन्तु
संपादयन्तु ॥

^२तृतीयामाह—नराशंसः मन्त्रपाठक्रमेण तृतीयप्रयानदेवः तेन
सहिता सरस्वती इन्द्रार्थं इन्दुं ऐश्वर्यकरं हविस्सारं नग्रहुः एतच्छब्दवाच्यं
स्थूलवपिष्टसत्त्वरूपं संपादयतीति शेषः । अश्विना भिषजा चिकि-
त्सकावश्विनौ सुते प्रवृत्तेऽस्मिन्कर्मणि मधु भेषजं मधुरमौषधरूपं
हविः अधातां संपादितवन्तौ ॥

^३चतुर्थीमाह—चतुर्थप्रयानदेवता इडाः तामिः सहिता सरस्वती
आजुह्वाना स्वयं कर्मण्याहूयमाना इन्द्रार्थमिन्द्रियाणि वीर्यं च संपा-
दयितुं योग्यं हविः दधात्विति शेषः । अश्विनौ देवौ तामिरिडा-

याणि वीर्यम् । इडाभिरश्विनाविषम् । समूर्जः
 स ५ रयिं दधुः । "अश्विना नमुचेस्सुतम् । सोमः
 शुकं परिस्नुता । सरस्वती तमाभरत् । बर्हिषेन्द्रा-
 य पातवे ॥ ६१ ॥ "कवप्यो न व्यचस्वतीः । अ-
 श्विभ्यां न दुरो दिशः । इन्द्रो न रोदसी दुधे ।
 दुहे कामान्त्सरस्वती । 'उपासा नक्तमाश्विना ।
 दिवेन्द्रः ५ सायमिन्द्रियैः । संजानाने सुपेशसा ।

भिस्सह इषमन्नं दधुः संपादितवन्तः । ऊर्जं क्षीरादिरसं संपादित-
 वन्तः । रयिं धनं संपादितवन्तः ॥

^५ पञ्चमीमाह—बर्हिश्शब्दाभिधेयः पञ्चमप्रयाजदेवः । हे अश्विनौ !
 तेन बर्हिषा युक्ता सरस्वती सुतं अभिपुतं शुकं निर्मलं सोमं सोम-
 त्वेन भावितं रसं नमुचेः साकाशात् आभरत् आहरत् । किमर्थं ?
 इन्द्राय इन्द्रार्थं पातवे पातुम् ॥

^६ षष्ठीमाह—दुरश्शब्दाभिधेया या द्वाराभिमानिन्यः षष्ठप्रया-
 जदेवताः कवप्यो न कवाटवत्य इव व्यचस्वतीः अवकाशवत्यः अश्वि-
 म्यां न अश्विभ्यामपि सह वर्तन्त इति शेषः । इन्द्रो न इन्द्रोऽपि
 रोदसी दुधे द्यावापृथिव्यौ दोग्धि । सरस्वती कामान् दुहे दोग्धि ॥

^७ सप्तमीमाह—हे अश्विनौ ! उपासानक्तशब्दवाच्ये अहोरात्राभि-
 मानिन्यौ सप्तमप्रयाजदेवते इन्द्रं दिवा इन्द्रियैः संजानाने संयोज-
 येते । सायं सुपेशसा शोभनरूपेण संजानाने संयोजयेते । तथा
 सरस्वत्या समजाते संयोजयेते ॥

समञ्जाते सरस्वत्या । ^८पातं नो अश्विना दिवा ।
 पाहि नक्त ५ सरस्वति ॥ ६२ ॥ दैव्या होतारा
 भिषजा । पातामिन्द्र ५ सचा सुते । ^९तिस्त्रस्त्रेधा स-
 रस्वती । अश्विना भारतीडा । तीव्रं परिस्त्रुता सो-
 मम् । इन्द्राय सुषवुर्मदम् । ^{१०}अश्विना भेषजं
 मधु । भेषजं नस्सरस्वती । इन्द्रे त्वष्टा यशश्चि-
 यम् । रूप ५ रूपमधुस्सुते । ^{११}ऋतुथेन्द्रो वनस्पतिः ।

^८अष्टमीमाह—हे अश्विनौ ! दिवा नोऽस्मान्पातम् । हे सरस्वति !
 नक्तमस्मान्पाहि । दैव्यहोतृशब्दवाच्यौ हे अष्टमप्रयानदेवौ ! चिकि-
 त्सकौ सचा परस्परं संयुक्तौ सुते प्रवृत्तेऽस्मिन्कर्मणि इन्द्रं पातम् ॥

^९नवमीमाह—हे अश्विनौ ! सरस्वती भारती इडा इत्येतास्तिस्त्रो नव-
 मप्रयानदेवताः त्रेधा लोकत्रयरूपेण वर्तमानाः परिस्त्रुता परिस्त्र-
 वन्त्या मुरया सहितं तीव्रं तीव्रगन्धोपेतं सोमं सोमसदृशं मदं
 मदकरं हविः इन्द्राय सुषवुः इन्द्रार्थं संपादितवत्यः ॥

^{१०}दशमीमाह—यावेतावश्विनौ, या च सरस्वती, योऽपि त्वष्टा
 दशमप्रयानदेवः ते सर्वे मिलित्वा भेषजं सर्वेषामौषधरूपं मधु मधुरं
 नो भेषजं अस्माकं विशेषत औषधरूपं यशः श्रियं यशःप्रदं श्रीप्रदं
 रूपंरूपं बहुरूपकरं इदं हविः सुते प्रवृत्तेऽस्मिन्कर्मणि इन्द्रेऽ-
 स्मिन् अधुः स्थापितवन्तः ॥

^{११}एकादशीमाह—योऽयं वनस्पतिरेकादशमयानरूपो देवः सोऽ-

शशमानः परिस्नुता । कीलालमश्विन्यां मधु । दुहे
धेनुस्सरस्वती । गोभिर्न सोममश्विना । मासरे-
ण परिष्कृता । समधाता ५ सरस्वत्या । स्वाहेन्द्रे
सुतं मधु ॥ ६३ ॥

नग्रहुः पातवे सरस्वत्यधुस्सुतेऽष्टौ च ॥ १२ ॥

यमृतया तस्मिस्तस्मिन्मृतौ इन्द्र इन्द्रेणाभिवस्सन् परिस्नुता परितः
स्ववन्त्या मुरया सह शशमानः शश्वद्वर्तेते । अश्विन्यां युक्ता
सरस्वती धेनुः प्रीणयित्री सती कीलालं उदकमदृशं मधु मधुरं
हविर्दुहे दोग्धि ॥

^{१२} द्वादशीमाह—हे अश्विनौ ! गोभिर्न गवादिभिः ऋषभच्छागेमैषै-
रपि सहितं मासरेण परिष्कृता यवसक्तुद्रव्येणालंकृतं सोमं सोममदृशं
मधु मधुरं इदं हविः सरस्वत्या चरमप्रयानंदेवेन स्वाहाशब्दवाच्येन
च सहितौ युवां इन्द्रे समधातां सम्यक्स्थापितवन्तौ । तदेवं विक-
ल्पितेन द्वितीयप्रयानेन सहितानां प्रयानानां याज्यारूपा द्वादश
मन्त्रा अभिहिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयाष्टके
षष्ठप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥

अश्विना हविरिन्द्रियम् । नमुचेर्विया सर-
स्वती । आ शुक्रमासुराहसु । मधमिन्द्राय जग्निरे ।
१ यमश्विना सरस्वती । हविषेन्द्रमवर्धयन् । स
विभेद वलं* मधम् । नमुचावासुरे सचा । २ त-
मिन्द्रं पशवस्सचा । अश्विनोभा सरस्वती ॥६४॥

१ द्वादशे प्रयानयाज्या आभियोऽभिहिताः । त्रयोदशे वषादीनां
याज्यानुवाक्या उच्यन्ते—त्रिपशुके वषापुरोडाशहविर्यागानां पुरो-
नुवाक्यास्ता एव याज्याः । तत्र तिमृणां वषानां तिस्र ऋचः
तासां चैकैका कस्यांचिद्वषायां पुरोनुवाक्या कस्यांचिद्याज्येत्येवं
द्विरूपा । तत्र प्रथमायां पुरोनुवाक्यां तृतीयायां याज्यामृचमाह—
यावेतावश्विनौ, या च सरस्वती ते त्रयो मिलित्वा धिया स्वबुद्ध्या
इन्द्राय नमुचिनामोऽसुरात् हविराजग्निरे आहूतवन्तः । कीदृशं हविः ?
इन्द्रियं इन्द्रियवर्धकं शुक्रं निर्मलं वसु निवासकारणं मधं महनीयम् ॥

२ अथ प्रथमायां याज्यां द्वितीयस्यां पुरोनुवाक्यामृचमाह—अश्वि-
नावुभौ सरस्वती चेत्येते त्रयो हविषा यमिन्द्रमवर्धयन् सोऽयमिन्द्रः नमु-
चिनाग्नि आसुरं सचा संबद्धं मधं महनीयं वलं* बलतामानमसुरं
विभेद विदारितवान् ॥

३ अथ द्वितीयस्यां याज्यां तृतीयस्यां पुरोनुवाक्यामाह—छागमेप-
र्षभा य एते पशवः, यावुमावश्विनौ, या च सरस्वती ते सर्वे सचा
परस्परं संबद्धाः इन्द्रियं इन्द्रियवृद्धिहेतुं यज्ञं हविषा दधानाः तमि-
न्द्रमभ्यनूषत ॥

दधाना अभ्यनूषत । हविषां यज्ञमिन्द्रियम् । 'य
इन्द्रं इन्द्रियं दधुः । सविता वरुणो भगैः । स सु-
त्रामां हविष्पतिः । यजमानाय सश्वत । 'सविता
वरुणो दधत् । यजमानाय दाशुपे । आदत्त नमु-
चेर्वसु । सुत्रामा वलमिन्द्रियम् ॥ ६५ ॥ 'वरुणः
क्षत्रमिन्द्रियम् । भगेन सविता श्रियम् । सुत्रामा

अयं त्रिषु पुरोडाशेषु पूर्ववत्सिद्धं ऋच आत्राताः । तत्र प्रथमस्य
पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यां तृतीयस्य याज्यामृचमाह—इन्द्रसवितृवरुणाः
पुरोडाशदेवता भगोऽपि तत्सहचारी काश्चित् । ये यस्मिन् इन्द्रे सवि-
तृवरुणभगा इन्द्रियं दधुः संपादितवन्तः सोऽयमिन्द्रः सुत्रामा
सुष्टु रक्तकः हविष्पतिः हविषां पालकः यजमानार्थं सश्वत
संबद्धोऽमृत ॥

अयं प्रथमस्य याज्यां द्वितीयस्य पुरोनुवाक्यामृचमाह—यः सविता
सोऽयं दाशुपे हविर्देतवते यजमानाय दधत् अपेक्षितं संपादयतु ।
तथा च वरुणोऽपि संपादयतु । सुत्रामा इन्द्रः वलमिन्द्रियं वलेन्द्रि-
ययोः कारणं वसु हविस्स्वरूपं धनं नमुचेः सकाशादादत्त ॥

अयं द्वितीयस्य याज्यां तृतीयस्य पुरोनुवाक्यामृचमाह—
योऽयं वरुणः सोऽयं सत्रं वलं इन्द्रियं च दधाति । भगेन सह स-
विता श्रियं दधाति । सुत्रामा इन्द्रः यशसा सह वलं दधाति ।
त एते त्रयो देवाः त्रिविधं दधानाः यजमानस्य यज्ञमाशत
प्राप्तवन्तः ॥

यशसा वलम् । दधाना यज्ञमाशत । ^१अश्विना
 गोभिरिन्द्रियम् । अश्वभिर्वीर्यं वलम् । हविषेन्द्रः
 सरस्वती । यजमानमवर्धयन् । ^२ता नासत्या सु-
 पेशसा । हिरण्यवर्तनी नरा । सरस्वती हविष्म-
 ती । इन्द्रं कर्मसु नोऽवत । ^३ता भिषजा सुकर्म-
 णा । सा सुदुघा सरस्वती । स वृत्रहा शतक्रतुः ।

^१अथ हविषस्तिष्ठ आम्नाताः । तत्र प्रथमस्य पुरोनुवाक्यां
 तृतीयस्य याज्यामाह—अश्विनौ सरस्वती च इत्येते त्रयो देवाः
 गोभिरिन्द्रियं संपाद्य अश्वभिर्वीर्यं वलं च संपाद्य अत्रत्येन हविषा
 इन्द्रं यजमानं च अवर्धयन् । हविर्भोक्तृत्वमिन्द्रस्य वृद्धिः । हवि-
 र्दातृत्वं यजमानस्य वृद्धिः ॥

^२अथ प्रथमस्य याज्यां द्वितीयस्य पुरोनुवाक्यामृचमाह—ता
 नासत्या तावश्विनौ मुपेशसा सुरूपौ हिरण्यवर्तनी आमरणैस्सह
 वर्तमानौ नरा जगद्व्यवहारस्य नेतारौ । सरस्वती चात्र हविष्मती
 हविर्युक्ता । हे इन्द्र ! त्वं च सरस्वती च अश्विनौ च इत्येते यूयं
 अनुष्ठीयमानेष्वेतेषु कर्मसु नोऽस्मान् अवत रस्ततः ॥

^३अथ द्वितीयस्य याज्यां तृतीयस्य पुरोनुवाक्यामृचमाह—ता
 भिषजा तौ चिकित्सकावश्विनौ सुकर्मणा शोभनकर्मयुक्तौ सा सरस्वती
 सुदुघा सुदु दोहनयुक्ता स च वृत्रहा इन्द्रः शतक्रतुः शतसंख्याक-

इन्द्राय दधुरिन्द्रियम् ॥ ६६ ॥

उभा सरस्वती बलमिन्द्रियं नरा पट्च ॥ १३ ॥

देवं बृहिस्सरस्वती । सुदेवमिन्द्रं अश्विना ।
तेजो न चक्षुरक्षयोः । बृहिषा दधुरिन्द्रियम् । वसु-

क्तयुक्तः । ते सर्वेऽपि इन्द्रायमिन्द्रियं संपादितवन्तः । इन्द्रोऽपि
स्वार्थं प्रवर्तत इति भावः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-

यजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयाष्टके

पष्ठप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः

त्रयोदशे वपापुरोडाशहविषां याज्यानुवाक्या उक्ताः । अथ
चतुर्दशेऽनुयाजानां मैत्रावरुणैषा उच्यन्ते । तत्र प्रथममन्त्रमाह—
बृहिश्शब्दवाच्यं प्रयमानुयाजदेवतास्वरूपं, तच्च देवं द्योतमानं सुदेवं
शोभना देवा यस्य सर्वदेवप्रियमित्यर्थः । तादृशं यद्बृहिः, या च
सरस्वती, यौ चाश्विनौ देवौ ते सर्वेऽपि अक्षयोः अक्षिगोलकयोः
तेजश्चक्षुर्न तेजोरूपं चक्षुरिन्द्रियं यथा स्थापयन्ति तथा बृहिषा बृहिर्दे-
वतामुखेन इन्द्रे इन्द्रियं दधु स्थापितवन्तः । वसुधेयस्य द्रव्याधार-
कस्य देवस्य वसुधेन धनदाननिमित्तं ते बृहिरादयो देवाः वि-
यन्तु आज्यं पिबन्तु । तदर्थं हे होतः ! यज याज्यां पठ ॥

वने वसुधेयस्य वियन्तु यजं । 'देवीद्वारो अश्वि-
नां । भिषजेन्द्रे सरस्वती । प्राणं न वीर्यं नसि ।
द्वारो दधुरिन्द्रियम् । वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु
यजं ॥ ६७ ॥ 'देवी उपासावश्विना । भिषजेन्द्रे
सरस्वती । वलं न वाचमास्ये । उपाभ्यां दधुरि-
न्द्रियम् । वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यजं । 'देवी
जोष्टी अश्विना । सुत्रामेन्द्रे सरस्वती । श्रोत्रं न
कर्णयोर्यशः । जोष्टीभ्यां दधुरिन्द्रियम् । वसुवने

²द्वितीयमन्त्रमाह—द्वारशब्दवाच्या द्वितीयानुयानदेवताः ताः
देवीः द्योतमाना अश्विनौ भिषजौ चिकित्सकौ सरस्वती च इत्येते
देवाः नसि नासिकायां वीर्यं वीर्यहेतुं प्राणं न प्राणमिव यथा
प्राणवायुं नासिकायां स्थापयन्ति तथा द्वारः द्वाद्वेता इतरैस्सहिताः
इन्द्रे इन्द्रियं दधुः ॥

³तृतीयमन्त्रमाह—उपशब्दवाच्या तृतीयानुयानदेवते । देवी द्योत-
नात्मिके उभे भिषजावश्विनौ सरस्वती च आस्ये मुखे वाचं वागि-
न्द्रियं वलं न वलमिव यथा मुखे वागिन्द्रियसामर्थ्यं स्थापितवन्तः तथैव
सर्वे देवा उपाभ्यां उपादेवतामुखेन इन्द्रे इन्द्रियं दधुः ॥

⁴चतुर्थमन्त्रमाह—जोष्टीशब्दवाच्या चतुर्थानुयानदेवते । ते च
देवी देव्या द्योतनात्मिके उभे अश्विनौ द्वौ सुत्रामाख्य इन्द्रः सरस्वती
च इत्येता देवताः कर्णयोः कर्णमोलकयोः यशः यशःकारणं श्रोत्रं न

वसुधेयस्य वियन्तु यजं ॥ ६८ ॥ 'देवी ऊर्जा-
 हुती दुधे सुदुधे । पयसेन्द्रं सरस्वत्यश्विना भि-
 पजाऽवत । शुक्रं न ज्योतिस्स्तनयोर्राहुती घत्त
 इन्द्रियम् । वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यजं ।
 'देवा देवानां भिपजा । होताराविन्द्रमश्विना ।
 वषट्कारैस्सरस्वती । त्विषिं न हृदये मतिम् ।
 होतृभ्यां दधुरिन्द्रियम् । वसुवने वसुधेयस्य वि-

श्रोत्रेन्द्रियमिव यथा श्रोत्रेन्द्रियं कर्णगोलकयोः स्थापयन्ति तथा
 जोष्टीभ्यां जोष्टीदेवतामुखेन तदिन्द्रे इन्द्रियं दधुः ॥

पञ्चममन्त्रमाह—ऊर्जाहुतिशब्दवाच्ये पञ्चमानुयाजदेवते । देवी
 द्योतनात्मिके दुधे अभीष्टफलस्य दोग्ध्यां सुदुधे सुदु दोग्धुं शक्ये
 तथाविधे उभे देव्यौ सरस्वती भिपजावश्विनौ च इत्येते यूयं
 पयसा हविषा इन्द्रमवत रक्षत । आहुतिदेव्यौ स्तनयोरुभयोः
 शुक्रं शुद्धं ज्योतिर्न ज्योतिरिव यथा स्त्रीस्तनयोर्ज्योतीरूपं क्षीरं
 स्थापयन्ति तद्वदिन्द्रियं घत्तः ॥

"षष्ठमन्त्रमाह—होतृशब्दवाच्यौ पष्ठानुयाजदेवौ । देवा द्योत-
 नात्मकौ यौ विशेषतः, यौ च देवानां भिपजावश्विनौ, या च सर-
 स्वती वषट्कारदेवैः साहिता ते सर्वेऽपि यूयमिन्द्रमवतेति शेषः ।
 पुनरपि ते सर्वे हृदये हृदयकमले मतिं बुद्धिरूपां त्विषिं न दी-
 तिमिव यथा बुद्धिरूपां दीप्तिं हृदये स्थापयन्ति तथा होतृभ्यां
 होतृदेवमुखेन इन्द्रे इन्द्रियं दधुः ॥

यन्तु यजं ॥ ६९ ॥ 'देवीस्तिस्त्रस्तिस्त्रो देवीः ।
 सरस्वत्यश्विना भारतीडा । शूषं न मध्ये नाभ्याम् ।
 इन्द्राय दधुरिन्द्रियम् । वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु
 यजं । 'देव इन्द्रो नराशक्षः । त्रिवरूथस्सरस्व-
 त्याऽश्विभ्यामीयते रथः । रेतो न रूपममृतं जनि-
 त्रम् । इन्द्राय त्वष्टा दधदिन्द्रियाणि । वसुवने व-
 सुधेयस्य वियन्तु यजं ॥ ७० ॥ 'देव इन्द्रो वन-

७ सप्तममन्त्रमाह—सरस्वती भारती इडा इत्येतास्तिस्त्रः सप्तमानुया-
 जदेवताः । ताश्च परस्परं कदाचिदप्यवियुक्ता इति वक्तुं पुनस्तिस्त्रो
 देवीरित्युक्तम् । अथवा एकैकस्या देवताया मूर्तित्रयाविवक्षया त-
 दुक्तिः । ता एता देवताः सरस्वत्याश्विनौ च इत्येते सर्वे क्षरी-
 रस्य मध्ये नाभ्यां शूषं न बलमिव यथा बलं स्थापयन्ति तथे-
 न्द्राय इन्द्रियं दधुः ॥

८ अष्टममन्त्रमाह—नराशंसारूप्योऽष्टमानुयाजदेवः । स च देवो
 द्योतनात्मक इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः त्रिवरूथः सेनात्रययुक्तः रथः
 रथयुक्तः । स च सरस्वत्याऽश्विभ्यां च सह ईयते व्याप्रियते,
 रूपं रूपसंपादकं अमृतं सुखकारणं जनित्रं प्रजोत्पादकं रेतो
 न रेत इव यथा रेतः स्वस्थाने प्रापयन्ति तथेन्द्राय इन्द्राय
 अयं त्वष्टा नराशंसारूप्यो देव इन्द्रियाणि दधत् संपादयतु ॥

९ नवममन्त्रमाह—नवमानुयाजदेवो वनस्पतिश्चन्द्रवाच्यः । स च
 देवो द्योतनात्मक इन्द्र इन्द्रेण सहितः हिरण्यपर्णः सुवर्णपत्रः

स्पतिः । हिरण्यपर्णो अश्विभ्याम् । सरस्वत्यास्तु-
 पिप्पलः । इन्द्राय पच्यते मधु । ओजो न जूतिमृ-
 षभो न भामम् । वनस्पतिर्नो दधदिन्द्रियाणि ।
 वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यजं । ¹⁰देवं बर्हिर्वा-
 रितीनाम् । अध्वरे स्तीर्णमश्विभ्याम् । ऊर्णम्रदा-
 स्सरस्वत्याः ॥ ७१ ॥ स्योनमिन्द्र ते सदः । ई-
 शायै मन्यु ५ राजानं बर्हिषा दधुरिन्द्रियम् । वसुव-
 ने वसुधेयस्य वियन्तु यजं । ¹¹देवो अग्निस्स्विष्ट-

अश्विभ्यां देवाभ्यां च युक्तः सरस्वत्याश्च संबन्धी सुपिप्पलः शोभन-
 फलोपेत इन्द्रार्थमस्मिन्यज्ञे मधु मधुरं हविः पच्यते । ओजो न
 जूतिं यथा शरीरमध्ये बलं शक्तिवेगमुत्पादयति, ऋषभो न भामं यथा
 लोके कश्चिदृषभो दृप्तः क्रोधमुत्पादयति तद्वदयं वनस्पतिः नः अस्मदर्थं
 इन्द्रियाणि दधत संपादयतु ॥

¹⁰ दशममन्त्रमाह—दशमानुयाजदेवस्वरूपं बर्हिर्नामिकं, तच्च देवं
 द्योतनात्मकं वारितीनां जलप्राप्तीनां संबन्धि । यत्र भूमिर्जलेन
 सिच्यते तत्र बर्हिर्जायते । तच्चाश्विभ्यां अध्वरे यागे स्तीर्णं प्रसारितं
 ऊर्णम्रदाः कम्बलवन्मृदु सरस्वत्याः संबन्धि । हे इन्द्र ! तादृशं बर्हिः
 ते तव स्योनं सुखकरं सदः उपनिवेशनस्थानं ईशायै जगदीश्वररूपे-
 न्द्रदेवतायै मन्युं वैरिविषयं क्रोधं राजानं शरीरदीप्तिं इन्द्रियं चक्षुरा-
 दिपाटवं च बर्हिषा बर्हिर्देवतामुखेन दधुः सरस्वत्यादयः संपादितवत्यः ॥

¹¹ एकादशमन्त्रमाह—एकादशानुयाजदेवः स्विष्टरुच्छब्दवाच्योऽ-

कृत् । देवान्यक्षद्यथायथम् । होतारविन्द्रमश्वि-
नां । वाचा वाच ५ सरस्वतीम् । अग्नि ५ सोम ५
स्विष्टकृत् । स्विष्ट इन्द्रस्सुत्रामां सविता वरुणो
भिषक् । इष्टो देवो वनस्पतिः । स्विष्टा देवा आ-
ज्यपाः । इष्टो अग्निरग्निना । होता होत्रे स्विष्टकृत् ।
यज्ञो न दधदिन्द्रियम् । ऊर्जमपचिति ५ स्वधाम् ।
वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज ॥ ७२ ॥

द्वारो दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु
यज जोष्टीभ्यां दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य वि-
यन्तु यज होतृभ्यां दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेय-
स्य वियन्तु यजेन्द्रियाणि वसुवने वसुधेयस्य वि-
यन्तु यज सरस्वत्या वनस्पतिष्वट्च ॥ १४ ॥

देवं वह्निर्देवीद्वारो देवी उपासांश्विनां देवी जोष्टी

ग्निः । सोऽयं देवः द्योतनात्मकः अन्यान्देवान्यथायथं यक्षन्
यद्यस्य योभ्यं तं तेन पूजितवान् । कं कं पूजितवानिति तदु-
च्यते—होतारो दैव्यमानुषरूपौ देवौ स्वयं देहं धृत्वा वाचा
मन्त्रेणेन्द्रं देवम्, अश्विनौ द्वौ देवौ वाचं सरस्वतीं वाग्रूपां स-
रस्वत्याख्यां देवतां पूजितवान् । तथा स्विष्टकृदयं अग्निं सोमं
च उभावाज्यभागेदेवौ पूजितवान् । सुत्रामा इन्द्रः स्विष्टः सुष्टु पूजितः ।

देवी ऊर्जाहिती देवा देवानां भिषजां वषट्कारैर्देवी-
स्तिस्त्रस्तिस्त्रो देवीस्सरस्वती देव इन्द्रो नराश ५ सो
देव इन्द्रो वनस्पतिर्देवं बर्हिर्वारितीनां देवो अग्नि-
स्त्विष्टकृद्देवान् ॥

सुमिधाऽग्निं देवं बर्हिस्सरस्वत्यश्विना सर्वं
वियन्तु । द्वारस्तिस्त्रस्सर्वं वियन्तु । अज इन्द्रमो-
जोऽग्निपरस्सरस्वतीम् । नक्तुपूर्वस्सरस्वति । अ-
न्यत्र सरस्वती । भिषक्पूर्वं दुहं इन्द्रियम् । अ-
न्यत्र दधुरिन्द्रियम् । सौत्रामण्या ५ सुतासुती ।
अजन्त्ययं यजमानः ॥

सविता च स्विष्टः । भिषग्रूपो वरुणोऽपि स्विष्टः । तथा यूप-
देवो वनस्पतिरिष्टः । आज्यपाः प्रयाजानुयाजदेवाः स्विष्टाः ।
दैव्यो होता योऽयमाग्निः सोऽयमनेनाग्निनेष्टः । स्विष्टकृदाख्योऽ-
यमाग्निः होत्रे होमकर्त्रे यजमानाय यशो न यश्च इव इन्द्रियं
दधत् संपादयति । तथोर्जं स्त्रीरादिरसं संपादयति । तथाऽपचितिं
पूजां संपादयति । तथा स्वधां अन्नं च संपादयति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-

यनुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयाष्टके

षष्ठप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः.

अग्निमद्य होतारमवृणीत । अयं सुतासुती
यजमानः । पचन्पक्तीः । पचन्पुरोडाशान् । गृह-
न्ग्रहान् । वध्नन्नश्विभ्यां छागं सरस्वत्या इन्द्राया
वध्नन्सरस्वत्यै मेपमिन्द्रायाश्विभ्याम् । वध्नन्निन्द्रा-
यर्षभमश्विभ्यां सरस्वत्यै । सूपस्था अद्य देवो
वनस्पतिरभवत् । अश्विभ्यां छागेन सरस्वत्या
इन्द्राय ॥ ७३ ॥ सरस्वत्यै मेपेणेन्द्रायाश्विभ्याम् ।
इन्द्रायर्षभेणाश्विभ्यां सरस्वत्यै । अक्षस्तान्मे-

चतुर्दशे प्रधानपशुत्रयार्या अनूयाजप्रैषा उक्ताः । अयं पञ्च-
दशे सूक्तवाकप्रैषोऽभिधीयते—अद्यास्मिन्कर्मणि अयं यजमानः अग्नि-
रूपं देवं होतारं होमानिष्पादकं पुरुषं अवृणीत वृतवान् । कीदृशो
यजमानः ? सुतासुती, सुतमभिषुतं सोमसुरादि, असुतमभिषवरहितं
पयःप्रमृति तदुभयमस्यास्तीति सुतासुती । किं कुर्वन् ? पक्तीः पक्त्व्यानि
द्रव्याणि पचन् पक्कानि कुर्वन् तथा पुरोडाशान् ऐन्द्रसावित्रादीन्
पचन्पक्कान्कुर्वन् ग्रहानाश्विनादीन् गृहान् पात्रेषु स्वीकुर्वन् योऽयं छागः
तं सरस्वतीन्द्रयुक्ताम्यामश्विभ्यां सर्वदेवार्थं यूपे वध्नन् तथा यो मेपः
तं इन्द्राश्वयुक्तायै मुख्यायै सरस्वत्यै वध्नन् तथा यो वृषभः तमश्व-
सरस्वतीयुक्ताय मुख्यायेन्द्राय वध्नन् अद्यास्मिन्दिने वनस्पतिर्देवो
यूपात्मकः सूपस्था अनवत् सुष्ठु स्थिरावस्थानयुक्तोऽभवत् । सरस्व-
तीन्द्रयुक्ताम्यां मुख्याम्यामश्विभ्यां छागेन पशुना यजमानः परिच-
रति । इन्द्राश्वयुक्तायै मुख्यायै सरस्वत्यै मेपेण पशुना परिचरति ।

द्वस्तः प्रति पचताऽग्रभीषुः । अवीवृधन्त ग्रहैः ।
 अपातामश्विना सरस्वतीन्द्रस्सुत्रामा वृत्रहा ।
 सोमान्धसुराम्णः । उपो उक्थामदाश्रौदमिदा
 अदन् । अवीवृधन्ताङ्गुवैः । त्वामद्यऋष आर्षेयऋ-
 णीणां नपादवृणीत । अयं सुतासुती यजमानः ।
 बहुभ्य आसंगतेभ्यः । एष मे देवेषु वसु वार्या
 यक्ष्यत इति । ता या देवा देवदानान्यदुः । तान्य-

अश्विसरस्वतीयुक्तायेन्द्राय वृषभेण पशूना परिचरति । तान्पशूनि-
 न्द्रादयो देवा असन् अशितवन्तः । मेदस्तः मेदांसि पचता पक्कानि
 हवींषि प्रत्यग्रभीषुः प्रतिगृहीतवन्तः । ग्रहैरनुष्ठितैः अवीवृधन्त वर्धित-
 वन्तः । अश्विनौ देवौ सोमान् सुराम्णः सूरामदृशानि सोम-
 द्रव्याणि अपातां पीतवन्तौ । सरस्वती च पीतवती । सुत्रामा वृत्र-
 हेन्द्रश्च पीतवान् । उपो समीपे उक्थामदाः शस्त्रवद्धर्षहेतुमन्त्रान्
 श्रौदश्रौषुः । विमदाः विशेषेण हर्षयुक्ता अदन् भक्षितवन्तः ।
 आङ्गुपरङ्गविशेषैः अवीवृधन्त सम्यग्वर्धितवन्तः । अद्याश्मिन्कर्मणि
 हे ऋषे ! अतीन्द्रियार्थदर्शिन् ? हे होतः ! त्वामयं यजमानोऽवृणीत
 वृतवान् । आर्षेय ! हे ऋषिकुलोत्पन्न ! ऋषीणां नपात् ! हे ऋषि-
 नसः ! गोत्रप्रवर्तकमृषिं प्रति चतुर्य ! इत्यर्थः । एतदुभयमप्यृषिविशेष-
 णम् । कीदृशो यजमानः ? सुतासुती अभिपुतानभिपुतद्रव्यद्वयवान् ।
 किमर्थं वृतवानिति तदुच्यते—आसंगतेभ्यो बहुभ्य आगत्यास्मिन्क-
 र्मणि संबद्धानां बहूनां देवानामर्थे । केनाभिप्रायेण वृतवानिति

स्मा आ च शास्स्व । आ च गुरस्व । इषितश्च
 होतरसि भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः । सूक्तवा-
 काय सूक्ता ब्रूहि ॥ ७४ ॥

इन्द्राय यजमानस्तप्त च ॥ ७५ ॥

सोऽभिप्राय उच्येत—एष होता मे वसु वारि पुरोडाशरूपं वसु पय-
 स्मुरारूपं वारि च देवेष्वायक्ष्यते समन्ताद्यागं करिष्यतीति । ता
 या देवदानानि यानि तानि देवेभ्यो दत्तानि हवींषि देवा अद्भुः ऋत्विजो
 दत्तवन्तः तानि सर्वाणि हविष्फलानि अस्मै यजमानाय आशास्व च
 सिध्यान्तिवत्येवमाक्षिपं च कुरु । आगुरस्व च तत्सिद्धार्थमुद्यमं च
 कुरु । हे होतः ! इषितो मयाऽभिलषितः प्रेषितश्चासि । भद्र-
 वाच्याय कल्याणवचनाय प्रेषितो मानुषो होता त्वं सूक्तस्य
 वचनं वाको यस्य देवस्य सोऽयं देवः सूक्तवाकः तस्मै सूक्त-
 वाकदेवाय सूक्ता ब्रूहि “इदं द्यावापृथिवी” * इत्येतदनुवाको-
 क्ताति शोभनानि वचनानि कथय ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्ण-

यजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयाष्टके

षष्ठप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः

‘उशन्तस्त्वा हवामहे’ आ नो अग्रे सुकेतुना ।
 ‘त्वं सोम महे भगुं’ ‘त्वं सोम प्रचिकितो म-
 नीषा । ‘त्वया हि नः पितरस्सोम पूर्वं’ ‘त्वं
 सोम पितृभिस्संविदानः । ‘वर्हिषदः पितर-
 आऽहं पितृन् । ‘उपहूताः पितरोऽग्निष्वात्ताः

१-१० पञ्चदशे सूक्तवाकप्रैषोऽभिहितः । षोडशे पितृयज्ञविषया
 मन्त्रा उच्यन्ते । पितृयज्ञश्च सूत्रकारेण निर्दिष्टः—“पूर्ववत्पितृ-
 यज्ञः” इति । स च राजसूयप्रकरणे चातुर्मास्येषु “सोमाय
 पितृमते” * इत्यनुवाके व्याख्यातः । तदर्थानां मन्त्राणां दशा-
 नां प्रतीकानि दर्शयति—एतास्वृत्तु “उशन्तस्त्वा हवामहे” †
 एषा सामिधेनी, सेयं संहितायां द्वितीयकाण्डे व्याख्याता ‡ ।
 “आ नो अग्रे” † “त्वं सोम महे” † इत्युभे आज्यभागयोः
 पुरोनुवाक्ये, ते च “वृषासो अंशुः पवते” † इत्यनुवाके व्या-
 ख्याते । “सोमाय पितृमते पुरोडाशं षट्कपालं निर्वपति” *
 इत्यस्मिन् कर्मणि “त्वं सोम प्रचिकितः” † “त्वया हि नः पितरः” †
 इत्येते पुरोनुवाक्ये । तत्रैव “त्वं सोम पितृभिः” † इति याज्या ।
 “पितृभ्यो वर्हिषद्रचो धानाः” * इत्यस्मिन्कर्मणि “वर्हिषदः पि-
 तर ऊत्यर्वाक” † “आऽहं पितृन्मुविद्वान्” † इत्येते पुरोनुवाक्ये ।
 “उपहूताः पितरः” † इत्येषा याज्या । “पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्योऽ-
 भिवान्यार्या दुग्धे मन्थम्” * इत्यत्र “अग्निष्वात्ताः पितरस्सोम्यासः” †
 इत्येषा पुरोनुवाक्या । ता एताः ‘त्वं सोम प्रचिकितः’ † इत्या-
 द्यास्सप्त संहितायां “उशन्तस्त्वा” इत्यनुवाके व्याख्याताः ॥

पितरः । ^{११} अग्निष्वात्तानृतुमतो हवामहे । नराशंसे सोमपीथं य आशुः । ते नो अर्वन्तस्सुहवा भवन्तु । शं नो भवन्तु द्विपदे शं चतुष्पदे । ^{१२} ये अग्निष्वात्ता येऽनग्निष्वात्ताः ॥ ७५ ॥ अ॒होमुचः पितरस्सोम्यासः । परेऽवरेऽमृतांसो भवन्तः । अ-

^{११} अथ द्वितीयां पुरोनुदाक्यामाह—अग्निष्वात्ता अग्निष्वात्ता नामकाः पितरः पितृविशेषाः । ते च चातुर्मास्यगतपितृयज्ञब्राह्मणे स्पष्टमभिहिताः—“ये वा अयज्वानो गृहमेधिनः । ते पितरोऽग्निष्वात्ताः”* इति । मनुष्यजन्मन्यग्निष्टोमादियागमकृत्वा स्मार्तकर्मनिष्ठाः सन्तो मृत्वा च पितृत्वं गताः तानग्निष्वात्तानृतुमत ऋतुरूपेण यज्ञकालेन युक्तान् हवाहमे आह्वयामः । ये पितरो नराशंसे नरैः शंसनीये यज्ञे सोमादिरूपेण सोमपीथं सोमपानमाशुः प्राप्तवन्तः ते पितरो नोऽस्माकं सुहवाः सुखेनाद्वातुं शक्या अर्वन्तः शीघ्रगतिमन्तो भवन्तु । नोऽस्माकं द्विपदे मनुष्याय शं सुखकरा भवन्तु । चतुष्पदे पशवे च शं भवन्तु ॥

^{१२} अथ विकल्पितामन्यां द्वितीयां पुरोनुदाक्यामाह—अग्निष्वात्ताः पूर्वोक्तलक्षणाः पितरो ये सन्ति ये च यागं कृत्वा पितृलोकं प्राप्ता अनग्निष्वात्ताः पितरः ते सर्वेऽप्यहोमुचः पापान्मोचयितारः सोम्यासः सोमपानाहर्हाः परे कृतयागा अवरे यागरहिताः द्विधा अप्यमृतासः मनुष्यवच्छीघ्रमरणरहिताः ते भवन्तः पितरोऽधिब्रुवन्तु देवानां समीपे यजमानमाधिकं ब्रुवन्तु । यजमानानस्मानवन्तु ॥

धिब्रुवन्तु ते अवन्त्वस्मान् । ¹³ वान्यायै दुग्धे जुष-
माणाः करम्भम् । उदीराणां अवरे परे च । अग्नि-
ष्वात्ता ऋतुभिस्संविदानाः । इन्द्रवन्तो हविरिदं
जुषन्ताम् । ¹⁴ यदग्रे कव्यवाहन ¹⁵ त्वमग्न ईडितो
जातवेदः । ¹⁶ मातलीकव्यैः । ¹⁷ ये तातृपुर्दवत्रा

¹³ अथ तत्रैव याज्यामाह—अग्निष्वात्तनामकाः पितरो मदी-
यमिदं हविर्जुषन्ताम् । कीदृशा अग्निष्वात्ताः? वान्यायै मृतव-
त्साया घेनोर्दुग्धे प्रक्षिप्तं करम्भं यवपिष्टरूपं मन्यं जुषमाणाः।
तेषु मध्ये ये परे उत्कृष्टाः ये चावरे निकृष्टाः ते सर्वेऽप्युदी-
राणां अस्मिन्कर्मणि उत्कर्षेण प्राप्ता ऋतुभिर्द्युतकालाभिमानिदेवैः
सह संविदाना एकमत्यं गताः इन्द्रवन्तः परमैश्वर्ययुक्तेन पितृ-
राजेन यमेन संयुक्ताः ॥

¹⁴⁻¹⁵ अत्र शाखान्तरानुसारेण हविरन्तरं सूत्रकार उदाजहार—
“अग्नये कव्यवाहनाय यमाय वा मन्यम्” इति । तत्र द्वयोः
पुरोनुवाक्ययोरेकस्या याज्यायाश्च प्रतीकानि दर्शयति—एतास्तिस्वः
“उशन्तस्त्वा हवामहे” * इत्यनुवाके संहितायां व्याख्याताः ॥

¹⁷ अथ तत्रैव स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्यामाह—ये पितरो देवत्रा
देवेषु मध्ये जेहमानाः प्रथमानाः होत्रावृधः होमकर्तृन्वर्धयन्तः
स्तोमतष्टासः स्तोत्ररूपैर्मन्त्रैः संस्कृतास्सन्तः अर्कैरर्चनीयैर्हविर्भिः
तातृपुः तृप्तिं गताः हे अग्ने ! तैः पितृभिः सार्धमर्वाङ्मायहि अस्म-

जेहमानाः । होत्रावृधस्स्तोमंतष्टासो अर्कैः ।
 आग्ने याहि सुविदत्रैर्भिर्वाङ् । सत्यैः कव्यैः पि-
 तृभिर्धर्मसद्भिः ।^{१०} हव्यवाहमजरं पुरुप्रियम् । अग्निं
 घृतेन हविषा सपर्यन् । उपासदं कव्यवाहं पितृ-

दधिमुखं आगच्छ । कीदृशैः पितृभिः । सुविदत्रेभिः सम्यगभिज्ञैः
 सत्यैः सत्यवादिभिः कव्यैः कव्याख्येन पितृणामन्नेन युक्तैः वर्म-
 सद्भिः वर्मे दीप्यमानेऽस्मिन्कर्मणि निवसद्भिः ॥

^{१०}अथ तत्रैव याज्यामाह—अहं त्विष्टकृदाख्यामिममग्निं उपा-
 सदं उपसन्नोऽस्मि । किं कुर्वन् ? घृतेन हविषा सपर्यन् पूजयन् ।
 कीदृशमग्निं ? हव्यवाहं देवार्थं हव्यस्य वोदारं अनरं जरारहितं
 पुरुप्रियं पुरुणां बहूनां यजमानानां प्रियं पितृणामर्थं कव्यवाहं
 कव्याख्यस्य हविषो वोदारम् । स तादृशोऽग्निः नोऽस्माकं वीरवर्ती
 वीरैर्भृत्यैर्युक्तां प्रजां पुत्रपौत्रादिरूपां समृण्वतु सम्यक्प्रापयतु ॥
 अथ विनियोगसंग्रहः—

पितृयज्ञे सामिधेनी ह्युशन्तस्त्वेति वर्णिता ।

आ नस्त्वं सोम इत्याज्यभागयोर्द्वे पुरोरुचौ ॥

पितृमत्सोमयागे तु त्वं सोम प्रेत्युभे मते ।

पुरोनुवाक्ये याज्या तु त्वं सोमेत्यादिका मता ॥

बर्हिषः पितृयागे तु बर्हिष्यादित्रयं तथा ।

अग्निष्वेति चतस्त्रस्त्युरग्निष्वान्तयज्ञौ तथा ॥

णाम् । स नः प्रजां वीरवती ५ समृण्वतु ॥ ७६ ॥

अनग्निष्वात्ता जेहमानास्सप्त च ॥ १६ ॥

'होतां यक्षदिडस्पदे । समिधानं महद्यशः । सु-
पमिद्धं वरेण्यम् । अग्निमिन्द्रं वयोधसम् । गायत्रीं

यदग्ने कव्यवाहेति कव्यवाहयज्ञौ त्रयम् ।

येता द्वे स्विष्टकृद्यागे मन्त्रा अष्टादशेरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्ण

यजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयाष्टके

षष्ठप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः

‘षोडशे पितृयज्ञपाज्यानुवाक्या उक्ताः । अथ यत्पश्चन्तरं सूत्र-
कारेणोदाहृतम् “इन्द्राय वयोधसे पशुमालभेते” इति, तत्र प्रया-
नार्था मैत्रावरुणप्रेषाः सप्तदशोऽभिधीयन्ते । तत्र प्रथममन्त्रमाह—
योऽयं दैव्यो होता सोऽयमिडस्पदे सोमकयणीपदपांसुयुक्ते आह-
वनीये समिधानं समिन्नामकं प्रथमप्रयानदेवं यक्षत् यजतु । कीदृशं
देवं? महद्यशः महतो यशसः कारणम् । सुपमिद्धं सुखेन सम्यक्प्र-
ज्वलितम् । वरेण्यं सर्वैर्वरणीयम् । तदेवद्वारा अग्निं तदग्निरूपं वयो-
धसं वय आयुष्यं धारयतीति वयोधाः तादृशमिन्द्रं पशुस्वामिनं देवं
यजतु । तथा गायत्रीं छन्दः चतुर्विंशत्यक्षरं छन्दोदेवं यजतु । ततो
यजमानाय इन्द्रियं चक्षुरादिपाटवं ज्यवि गाम्, अविशब्दो मास-

छन्दं इन्द्रियम् । त्रयविं गां वयो दधत् । वेत्वा-
ज्यस्य होतर्यजं । ^१होता यक्षच्छुचिर्व्रतम् । तनून-
पातमुद्भिदम् । यं गर्भमदितिर्दधे ॥ ७७ ॥ शुचि-
मिन्द्रं वयोधसम् । उष्णिहं छन्दं इन्द्रियम् । दि-
त्यवाहं गां वयो दधत् । वेत्वाज्यस्य होतर्यजं ।
^२होता यक्षद्विडेन्यम् । ईडितं वृत्रहन्तमम् । इडा-
भिरीड्य ^३सहः । सोममिन्द्रं वयोधसम् । अनुष्टु-

षट्कोपलक्षक इति चतुर्यकाण्डे प्रतिपादितम्, * त्रीणि मासपट्ट-
कानि यस्याः गोः सेयं त्रयविः तादृशी गां वय आयुष्यं च दधत्
संपादयतु । अयं प्रयाजदेवः आज्यस्य वेतु हूयमानमाज्यं पिबतु ।
तदर्थं हे मानुष होतः ! यन याज्यां पठ ॥

^१अथ द्वितीयमन्त्रमाह—तनूनपात्नामको द्वितीयप्रयाजदेवः तं होता
यक्षत् यजतु । कीदृशः? शुचिर्व्रतं शुद्धं एतत्कर्मरूपं व्रतं यस्य
तादृशम् । उद्भिदं फलस्योद्भित्तरं उत्पादयितारम् । यं तनूनपादा-
रूपमग्निं अदितिः इयं भूमिः गर्भं दधे तं यनावित्यन्वयः । तद्वा-
रेण शुचिं शुद्धात्मानं वयोधसं इन्द्रं पशुदेवं उष्णिक्छन्दोदेवं च
यजतु । ततः इन्द्रियं दित्यवाहं गां द्विवर्षां गां आयुष्यं च संपाद-
यतु । वेत्वित्यादि पूर्ववत् ॥

^२अथ तृतीयमन्त्रमाह—ईडेन्यस्तृतीयप्रयाजदेवः तं होता यजतु ।
कीदृशम्? ईडितं सर्वैः ऋत्विग्भिः स्तुतम् । वृत्रहन्तमं अतिशयेन

भुं छन्द इन्द्रियम् । त्रिवृत्सं गां वयो दधत् ॥ ७८ ॥
 वेत्वाज्यंस्य होतुर्यजं । होता यक्षत्सुवर्हिषदम् ।
 पूषण्वन्तममर्त्यम् । सीदन्तं वर्हिषि प्रिये । अमृ-
 तेन्द्रं वयोधसम् । बृहतीं छन्द इन्द्रियम् । पञ्चाविं-
 गां वयो दधत् । वेत्वाज्यंस्य होतुर्यजं । होता
 यक्षद्युचस्वतीः । सुप्रायुणा ऋतावृधः ॥ ७९ ॥
 द्वारो देवीर्हिरण्ययीः । ब्रह्माण इन्द्रं वयोधसम् ।
 पङ्क्तिं छन्द इहेन्द्रियम् । तुर्यवाहं गां वयो दधत् ।

वैरिघातिनम् । इडाभिरीड्यं स्तुतिपरामिः ऋग्भिः स्तुत्यम् । सहः
 बलहेतुम् । इन्द्रमित्यादि पूर्ववत् । तस्य विशेषणं सोमं सोमपा-
 नार्हमित्यर्थः । त्रिवृत्सं त्रिवर्षम् ॥

‘अथ चतुर्थमन्त्रमाह—वर्हिषशब्देन चतुर्थप्रयानेदेव उच्येत,
 तं होता यक्षत् यजतु । कीदृशम् ! पूषण्वन्तं पोषणसामर्थ्ययु-
 क्तम् । अमर्त्यं मरणरहितम् । प्रिये वर्हिषि यज्ञे सीदन्तं उ-
 पविष्टम् । अमृतशब्दे मरणरहित्यताची इन्द्रस्य विशेषणम् ।
 पञ्चाविं सार्धसंवत्सरद्वयोपेतम् ॥

‘अथ पञ्चममन्त्रमाह—द्वारशब्दवाच्याः पञ्चमप्रयानेदेव-
 ताः । ताश्च व्यचस्वतीः व्याप्तिमत्याः अवकाशवत्यः । सुप्रायणाः
 सुष्ठु प्रायणां गमनागमनरूपं यासु ताः । ऋतं सत्यं वर्धयन्तीत्यु-
 तावृधः । हिरण्ययीः सुवर्णाभरणयुक्ताः । ब्रह्माणः परिवृद्धाः । तादृ-
 शीहोता यजतु । इन्द्रमित्यादि पूर्ववत् । इह कर्मणि तुर्यवाहं
 सार्धसंवत्सरत्रयोपेतम् ॥

वेत्वाज्यस्य होतर्यजं । ^१होता यक्षत्सुपेशसे । सु-
 शिल्पे बृहती उभे । नक्तोषासा न दर्शते । विश्व-
 मिन्द्रं वयोधसम् । त्रिष्टुभं छन्द इन्द्रियम् ॥८०॥
 पष्ठवाहं गां वयो दधत् । वेत्वाज्यस्य होतर्यजं ।
^२होता यक्षत्प्रचेतसा । देवानामुत्तमं यशः । हो-
 तारा दैव्या कवी । सयुजेन्द्रं वयोधसम् । जगतीं
 छन्द इहेन्द्रियम् । अनड्वाहं गां वयो दधत् । वेत्वा-
 ज्यस्य होतर्यजं । ^३होता यक्षत्पेशस्वतीः ॥८१॥
 तिस्रो देवीर्हिरण्ययीः । भारतीर्वृहतीर्महीः । पति-

^१अथ षष्ठमन्त्रमाह—नक्तोषासाशब्दवाच्ये षष्ठप्रयानदेवते ।
 ते च सुपेशसे शोभनरूपयुक्ते । सुशिल्पे शोभनशिल्पोपेते । शिल्प-
 शब्देन कलाविद्या उच्यन्ते । बृहती महत्यौ । न दर्शते दर्श-
 नीये च । ते उभे होता यजतु । विश्वं विश्वस्वामिनिम् । इन्द्र-
 मित्यादि पूर्ववत् । पष्ठवाहं संवत्सरचतुष्टयोपेतम् ॥

^२अथ सप्तममन्त्रमाह—दैव्यौ होतारौ सप्तमप्रयानदेवौ । तौ
 च प्रचेतसौ प्रकृष्टज्ञानयुक्तौ । देवानां सर्वेषामुत्तमं यशः संपा-
 दयन्तौ । कवी विद्वांसौ । सयुजा सहैव वर्तमानौ । इह कर्माणि
 अनड्वाहं शकटवहनक्षमं गाम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

^३अष्टममन्त्रमाह—तिस्रो देव्योऽष्टमप्रयानदेवताः ताश्च पेशस्वतीः
 रूपवत्यः । हिरण्ययीः सुवर्णाभरणोपेताः । भारतीरिति बहुवचनेनेडा-

मिन्द्रं वयोधसम् । विराजं छन्दं इहेन्द्रियम् । धेनुं
गां न वयो दधत् । वेत्वाज्यस्य होतर्यजं । ^९होता यक्षत्सुरेतसम् । त्वष्टारं पुष्टिवर्धनम् । रूपाणि वि-
भ्रतं पृथक् । पुष्टिमिन्द्रं वयोधसम् ॥ ८२ ॥ द्विपदं
छन्दं इहेन्द्रियम् । उक्षाणं गां न वयो दधत् । वे-
त्वाज्यस्य होतर्यजं । ^{१०}होता यक्षच्छतक्रतुम् । हि-
रण्यपर्णमुक्थिनम् । रशनां विभ्रतं वशिम् । भगु-
मिन्द्रं वयोधसम् । ककुभं छन्दं इहेन्द्रियम् । व-

सरस्वत्यावपि गृह्यते । बृहतीः प्रौढाः । महीः पूज्याः । पतिं
पालकम् । धेनुं गां न नवप्रसूतिकां गामपि । अन्यत्पूर्ववत् ॥

^९ नवममन्त्रमाह—त्वष्टृशब्देन नवमप्रयानदेव उच्यते । स च
सुरेताः शोभनरेतस्को बहुप्रजाप्रदः । शरीरस्य पुष्टिं वर्धयतीति
पुष्टिवर्धनः । स च प्रतिशरीरं पृथग्विद्यमानानि रूपाणि विभ्र-
हर्तते । तादृशं देवं होता यक्षत् यजतु । पुष्टिं पुष्टिप्रदमिन्द्रम् ।
इह कर्मणि उक्षाणं गां न सेचनक्षमं वृषभमपि । अन्यत्पूर्ववत् ॥

^{१०} दशममन्त्रमाह—हिरण्यपर्णशब्देन सुवर्णपर्णयुक्तो दशमप्रया-
नदेवो वनस्पतिरुच्यते । स च शतक्रतुः शतसंख्याकक्रतुहेतुः ।
उक्थी शस्त्रोपेतः मन्त्रेण प्रशस्यमान इत्यर्थः । स च वशिं स्ववशां
रशनां यूपवस्थां विभ्रहर्तते । तादृशं होता यजतु । भगं भाग्ययुक्तम् ।
वशां वन्ध्यम् । वेहतं गां न गर्भघातिनीं गामपि । अन्यत्पूर्ववत् ॥

शां वेहतं गां न वयो दधत् । वेत्वाज्यस्य होत-
र्यजं । ^{११}होता यक्षस्वाहाकृतीः । अग्निं गृहपतिं
पृथक् । वरुणं भेषजं कविम् । क्षत्रमिन्द्रं वयोध-
सम् । अतिच्छन्दसं छन्द इन्द्रियम् । बृहदृषभं गां
वयो दधत् । वेत्वाज्यस्य होतर्यजं ॥ ८३ ॥

दधे दधद्वतावृधं इन्द्रियं पेशस्वतीर्वयोधसं वे-
त्वाज्यस्य होतर्यजं सप्त च ॥ १७ ॥

इडस्पदेऽग्निं गायत्रीं त्र्यविम् । शुचिं व्रतं शु-
चिमुष्णिहं दित्यवाहम् । ईडेऽन्यं सौममनुष्टुभं
त्रिवृत्सम् । सुबृहस्पदं मृतेन्द्रं बृहतीं पश्चाविम् ।
व्यचस्वतीस्सुप्रायुणा द्वारो ब्रह्माणः पङ्क्तिमिह तु-
र्यवाहम् । सुपेशसे विश्वमिन्द्रं त्रिष्टुभं पष्ठवाहम् ।
प्रचेतसा सयुजेन्द्रं जगतीमिहानुद्वाहम् । पेशस्वती-
स्तिस्त्रो भारतीः पतिं विराजमिह धेनुं न । सुरेत-
सं त्वष्टारं पुष्टिं द्विपदमिहोक्षाणं न । शतक्रतुं भ-
गमिन्द्रं ककुभमिह वशां वेहतं गां न । स्वाहा-

^{११} एकादशमन्त्रमाह—स्वाहाकृतिशब्देनैकादशप्रयानेदेव उच्य-
ते । स च पृथग्गृहपतिः प्रत्येकं गृहस्य पालकः । वरुणः पाप-

कृतीः क्षुद्रमतिच्छन्दसं बृहदृषभं गां वयः । इन्द्रि-
यमृषिवसुनवदशेहेन्द्रियमष्टं नव दश गां न वयो
दधुर्षवेवेतु ॥

^१समिद्धो अग्निस्सुमिधा । सुषमिद्धो वरेण्यः ।
गायत्री छन्द इन्द्रियम् । त्र्यविर्गौर्वयो दधुः । ^२त-
नूनपाच्छुचिब्रतः । तनूपाञ्च सरस्वती । उष्णिक्छ-

वारकः । कविः विद्वान् । तादृशमग्निं होता यजतु । क्षत्रं बलवन्तम् ।
बृहत् प्रौढम् । अन्यत्पूर्ववत् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयाष्टके षष्ठप्र-
पाठके सप्तदशोऽनुवाकः.

^१ऐन्द्रे पञ्चवेकादश प्रयानप्रैषाः सप्तदशोऽभिहिताः । अष्टादशे
आग्निनामिकाः प्रयानयाज्या उच्यन्ते । तत्र त्रयमाह्वयमाह—
सामिन्नामकः प्रथमप्रयानदेवोऽग्निः । स च समिधा सामिद्यागेन
सुषमिद्धः सुष्टु प्रज्वलितः । योऽयं तादृशोऽग्निः, यच्च गायत्र्या
कृत्यं छन्दः, योऽपि त्र्यविः सार्वसंवत्सरो गौः त एते देवाः
इन्द्रियं चक्षुरादिपाटवं, वय आयुष्यं च दधुः संपादितवन्तः ॥

^२अथ द्वितीयामाह—तनूनपाच्छब्देन द्वितीयप्रयानदेव उच्यते ।
स च शुचिब्रतः शुद्धेन व्रतकर्मणा युक्तः तादृशः तनूपात् शरीर-
प्राप्तिहेतुः । सरस्वती च, उष्णिक्छन्दश्च दित्यवाट्, संवत्सरद्वयोपेतो
गौश्च इत्येते देवा इन्द्रियं, वयश्च संपादयन्तु ॥

न्दं इन्द्रियम् । दित्युवाङ्गौर्वयो दधुः । ^१इडाभि-
रग्निरीडयः । सोमो देवो अमर्त्यः ॥८४॥ अनु-
पुच्छन्दं इन्द्रियम् । त्रिवृत्सो गौर्वयो दधुः । ^२सुव-
र्हिर्गग्निः पूषण्वान् । स्तीर्णवर्हिर्गमर्त्यः । बृहती
छन्दं इन्द्रियम् । पञ्चाविर्गौर्वयो दधुः । ^३दुरो देवी-
दिशो महीः । ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः । पङ्क्तिश्छ-
न्दं इहेन्द्रियम् । तुर्युवाङ्गौर्वयो दधुः ॥८५॥ ^४उपे

^१अथ तृतीयामाह—इडाभिः मन्त्रोक्ताभिः स्तुतिभिः ईड्यः स्तुत्यः ।
ईड्यनामकोऽग्निस्तृतीयप्रयाजदेवः । यश्च अमर्त्यो मरणरहितः सोमो
देवः, यदप्यनुपुच्छन्दः, योऽपि संवत्सरत्रयोपेतो गौः त एते देवाः
इन्द्रियं, वयश्च दधुः ॥

^२अथ चतुर्थीमाह—सुष्टु बर्हिः यस्यासौ सुवर्हिः एतन्नामकश्च-
तुर्थप्रयाजदेवोऽग्निः । पूषण्वान् पूष्णा देवेन युक्तः पोषणसामर्थ्ययुक्तो
वा । स्तीर्णवर्हिः वेदिप्रसारितवर्हिर्युक्तः । अमर्त्यो मरणरहितः । ईड्यो
योऽग्निः, यच्च बृहती छन्दः, योऽपि सार्धसंवत्सरद्वयोपेतो गौः एते
देवा इन्द्रियं, वयश्च दधुः ॥

^३अथ पञ्चमीमाह—दुरः पञ्चमप्रयाजदेवताः । ताश्च देवीः द्योत-
मानाः । दिशो दिग्भूपाः । महीर्महत्त्वः । यश्च ब्रह्मा ब्राह्मणस्वामी
बृहस्पतिर्देवः, यदपि पङ्क्तिश्छन्दः, योऽपि सार्धसंवत्सरत्रयोपेतो
गौः एते देवा इन्द्रियं, वयश्च दधुः ॥

^४अथ षष्ठीमाह—उपे षष्ठप्रयाजदेवते । यद्वा प्रयतमाने । सुपे

युद्धी सुपेशासा । विश्वे देवा अमर्त्याः । त्रिष्टुच्छन्द
इन्द्रियम् । पृष्ट्वाङ्गौर्वयो दधुः । ^१दैव्या होतारा
भिवजा । इन्द्रेण सयुजा युजा । जगती छन्द इहे-
न्द्रियम् । अनुङ्वाङ्गौर्वयो दधुः । ^२त्सि इडा सर-
स्वती । भारती मरुतो विशाः ॥८६॥ विराट्छन्द
इहेन्द्रियम् । धेनुगौर्न वयो दधुः । ^३त्वष्टा तुरीपो
अद्भुतः । इन्द्राग्नी पुष्टिवर्धना । द्विपाच्छन्द इहेन्द्रि-

शसा शोभमानरूपे । ईदृशौ ये देव्यौ, ये चामर्त्या मरण-
धर्मरहिता विश्वे देवाः, यच्च त्रिष्टुच्छन्दः, योऽपि संवत्सरचतु-
ष्टयोपेतो गौः एते देवा इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥

^१अथ सप्तमीमाह—दैव्यौ होतारौ सप्तमप्रयाजदेवौ । तौ च
भिवनौ त्रिक्रित्सकौ इन्द्रेण सयुजा सह वर्तमानौ युजा परस्प-
रमपि संयुक्तौ । ईदृशौ यौ देवौ, यच्च जगती छन्दः, योऽपि
शकटवहनतमो गौः एते देवा इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥

^२अथाष्टमीमाह—इडा सरस्वती भारती च अष्टमप्रयाजदेवता-
स्तिस्रो यासन्ति, येऽपि देवानां मध्ये विशो मरुतः, यदपि
विराट्छन्दः, नवप्रसूतिका गौरपि या विद्यते एते देवा इह
कर्माणि इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥

^३अथ नवमीमाह—त्वष्टा नवमप्रयाजदेवः । स च तुरीपः
शीघ्रप्राप्तिमान् अद्भुत आश्चर्यविग्रहः तादृशो यो देवः, यौ च
पुष्टिवर्धना पुष्टि वर्धयितरौ ताविन्द्राग्नी, यदपि द्विपात् पादद्वयो-

यम् । उक्षा गौर्न वयो दधुः । ^{१०} शमिता नो वन-
स्पतिः । सविता प्रसुवन्भगम् । ककुच्छन्द इहे-
न्द्रियम् । वशा वेहद्वौर्न वयो दधुः । ^{११} स्वाहा यज्ञं
वरुणः । सुक्षत्रो भेषजं करत् । अतिच्छन्दाच्छन्दं
इन्द्रियम् । बृहदृषभो गौर्वयो दधुः ॥ ८७ ॥

अमन्त्यस्तुर्यवाङ्गौर्वयो दधुर्विशो वशा वेहद्वौर्न
वयो दधुश्चत्वारि च ॥ १८ ॥

पेतं छन्दः, उक्षा गौर्न सेवनसमर्थो गौरपि यो विद्यते, ते
देवा इह कर्मणि इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥

^{१०} अथ दशमीमाह—वनस्पतिर्दशमप्रयाजदेवः । स च नोऽस्माकं
शमिता सर्वोपद्रवशमनहेतुः । तादृशो यो देवः, यश्च सविता भगं
सौभाग्यं प्रसुवन् प्रेरयन्वर्तते, गौर्न गौरपि वेहत् गर्भघातिनी सती
वशा बन्ध्या या विद्यते एते देवा इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥

^{११} अथैकादशीमाह—स्वाहाकाराख्य एकादशप्रयाजदेवो यज्ञं
निष्पादयति । स च वरुणः अनिष्टवारकः सुसत्रः शोभनबलोपेतः
भेषजं करत् औषधं करोति । तादृशो यो देवः, यच्चातिच्छन्द-
आख्यं छन्दः, योऽपि प्रौढ ऋषभो गोः एते देवा इन्द्रियं
वयश्च दधुः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण

यजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयाष्टके

षष्ठप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः

वसन्तेनर्तुना देवाः । वसंवस्त्रिवृतां स्तुतम् ।
 रथन्तरेण तेजसा । हविरिन्द्रे वयो दधुः । ^२ग्रीष्मेण
 देवा ऋतुना । रुद्राः पञ्चदशे स्तुतम् । बृहता
 यशसा बलम् । हविरिन्द्रे वयो दधुः । ^३वर्षाभिर्
 ऋतुनाऽऽदित्याः । स्तोमे सप्तदशे स्तुतम् ॥८८॥
 वैरूपेण विशौजसा । हविरिन्द्रे वयो दधुः । ^४शा-
 रदेनर्तुना देवाः । एकविंश ऋभर्वस्तुतम् । वै-

^१ऐन्द्रस्य पशोः प्रयाजयाज्या अष्टादशेऽभिहिताः । एकोन-
 विंशे वपापुरोडाषहविषां याज्यानुवाक्या उच्यन्ते । तत्र वपायाः
 पुरोनुवाक्यामाह—वसन्ताख्येनर्तुदेवेन सहिता वसवो देवा इन्द्रे हवि-
 रिदं समर्प्यमाणं वय आयुष्यं च दधुः संपादितवन्तः । कीदृशं हविः ?
 त्रिवृदाख्येन स्तोमेन स्तुतम् । तथा तेजसा तेजस्विना रथन्तराख्येन
 साम्रा स्तुतम् ॥

^२अथ वपाया याज्यामाह—ग्रीष्मर्तुना सहिता इन्द्राः पञ्चदशस्तोमे
 यशस्विना बृहत्साम्रा स्तुतं बलकरं हविर्वयश्चेन्द्रे दधुः ॥

^३अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह—वर्षर्तुना सहिता आदित्याः
 सप्तदशस्तोमे वैश्यानुग्राहकेण ओजस्विना वैरूपसाम्रा स्तुतं हवि-
 र्वयश्चेन्द्रे दधुः ॥

^४अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह—शरदृतुसहिता ऋभुनामका
 देवा एकविंशस्तोमे श्रिया श्रीप्रदेन वैराजेन साम्रा स्तुतं श्रियं
 श्रीप्रदं हविर्वयश्चेन्द्रे दधुः ॥

राजेन श्रिया श्रियम् । हविरिन्द्रे वयो दधुः ।
 हेमन्तेनर्तुना देवाः । मरुतस्त्रिणवे स्तुतम् । व-
 लैन शकरीस्सहः । हविरिन्द्रे वयो दधुः । शैशि-
 रेणर्तुना देवाः । त्रयस्त्रिंशोऽमृतं स्तुतम् । स-
 त्येन रेवतीः क्षत्रम् । हविरिन्द्रे वयो दधुः ॥ ८९ ॥

स्तोमे सप्तदशे स्तुतं सहो हविरिन्द्रे वयो
 दधुश्चत्वारि च ॥ ९९ ॥

वसन्तेन ग्रीष्मेण वर्षाभिश्शरदेन हेमन्तेन
 शैशिरेण षट् ॥

अथ हविषः पुरोनुवाक्यमाह—हेमन्तर्तुसहिता मरुतामका देवाः
 त्रिणवस्तोमे बलैन बलप्रदेन शकरीः शकरसाम्ना स्तुतं सहो बल-
 प्रदं हविर्वयश्चेन्द्रे दधुः ॥

अथ हविषो याज्यामाह—शैशिरर्तुसहिता देवास्त्रयस्त्रिंशोऽमृते
 स्तोमे सत्येन सत्यवाक्येन हेतुना रेवतीः रेवत्याक्येन साम्ना स्तुतं
 अमृतं अविनश्वरं क्षत्रं बलप्रदं हविर्वयश्चेन्द्रे दधुः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-

यजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणमाष्ये द्वितीयाष्टके षष्ठम-

पाठके एकोनविंशोऽनुवाकः.

१देवं वह्निरिन्द्रं वयोधसम् । देवं देवमवर्धयत् ।
 गायत्रिया छन्दसेन्द्रियम् । तेज इन्द्रे वयो दधत् ।
 वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज । देवीर्द्वारो देवमिन्द्रं
 वयोधसम् । देवीर्देवमवर्धयत् । उष्णिहा छन्दसे-
 न्द्रियम् । प्राणमिन्द्रे वयो दधत् । वसुवने वसुधे-
 यस्य वियन्तु यज ॥ १० ॥ २देवी देवं वयोध-
 सम् । उपे इन्द्रमवर्धताम् । अनुष्टुभा छन्दसेन्द्रि-

१एकोनविंशे वपापुरोडाशहविषां याज्यानुवाक्या उक्ताः । अथ
 विंशेऽनुयाजानां मैत्रावरुणप्रैषा उच्यन्ते । तत्र प्रथममन्त्रमाह—
 बार्हिशब्देन प्रथमानूयाजदेवस्वरूपमुच्यते । तच्च देवं द्योतनशक्तिम् ।
 योऽयमिन्द्रो वयोधा आयुष्याधारकः तं देवमिन्द्रं पूर्वोक्तदेवन-
 शक्तिं बर्हिस्स्वरूपमवर्धयद्बार्हितवत् । तच्च गायत्र्याख्येन छन्दसा
 सहितं सत् इन्द्रियं वसुरादिपाटवं तेजः शरीरकान्तिः वय आयुष्यं
 च दधत् संपादयति । वसुधेयस्य धनधारकस्य देवस्य वसुवने धन-
 दाननिमित्तं अयं प्रथमानूयाजदेवो वेतु आज्यं पितु । तदर्थं हे
 होतः ! यज याज्यां पठ ॥

२अथ द्वितीयमन्त्रमाह—द्वारशब्दवाच्या देव्यो द्वितीयानूयाज-
 देवता यास्तान्ति ता देव्यो देवं द्योतमानं वयोधसमिन्द्रं देवमव-
 र्धयन् । ताश्च देव्य उष्णिहा छन्दसा सहेन्द्रियपाटवं प्राणं स्थैर्य-
 मायुष्यं चेन्द्रे संपादयन्तु ॥

३अथ तृतीयमन्त्रमाह—उपे देवी उपाख्ये देव्यौ तृतीयानूयाज-

यम् । वाचमिन्द्रे वयो दधत् । वसुवने वसुधेय-
स्य वीतां यज । 'देवी जोष्टी' देवमिन्द्रं वयोधसम् ।
देवी देवमवर्धताम् । बृहत्या छन्दसेन्द्रियम् । श्रो-
त्रमिन्द्रे वयो दधत् । वसुवने वसुधेयस्य वीतां
यज ॥ ११ ॥ 'देवी ऊर्जाहुती' देवमिन्द्रं वयोध-
सम् । देवी देवमवर्धताम् । पङ्क्त्या छन्दसेन्द्रियम् ।
शुक्रमिन्द्रे वयो दधत् । वसुवने वसुधेयस्य वीतां
यज । 'देवा दैव्या' होतारा देवमिन्द्रं वयोधसम् ।

देवते । ते उमे वयोधसमिन्द्रं देवं वर्धितवत्यौ । ते चानुष्टुभा
छन्दसा सहेन्द्रियं वाग्वयासीन्द्रे संपादयतः ॥

^४ अथ चतुर्थमन्त्रमाह—जोष्टी देवी जोष्ट्याख्ये देव्यौ ये विद्येते
ते देव्यौ द्योतमानं वयोधसं इन्द्रं देवं वर्धितवत्यौ । ते च बृहत्या
छन्दसा सहेन्द्रियं श्रोत्रवयासीन्द्रे संपादयतः । इन्द्रियशब्दः सामा-
न्यवाची वाक्श्रोत्रादयो विशेषवाचिनः ॥

^५ अथ पञ्चममन्त्रमाह—ऊर्जाहुत्याख्ये ये देव्यौ द्योतमानं वयो-
धसमिन्द्रं देवं वर्धितवत्यौ । ते च पङ्क्त्या छन्दसा सहेन्द्रियं शुक्रं
वयासीन्द्रे संपादयतः । शुक्रशब्देन दीप्तिरुच्यते ॥

^६ अथ षष्ठमन्त्रमाह—दैव्यहोतृनामकौ यौ देवौ विद्यते तौ देवौ
द्योतमानं वयोधसमिन्द्रं देवं वर्धितवन्तौ । तौ च त्रिष्टुभा छन्दसा

देवा देवमवर्धयताम् । त्रिष्टुभा छन्दसेन्द्रियम् ।
 त्विषिमिन्द्रे वयो दधत् । वसुवने वसुधेयस्य वीतां
 यजं ॥ १२ ॥ 'देवीस्तिस्त्रस्तिस्त्रो देवीर्वयोधसम् ।
 पतिमिन्द्रमवर्धयत् । जगत्या छन्दसेन्द्रियम् । बल-
 मिन्द्रे वयो दधत् । वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु
 यजं । 'देवो नराशंसो देवमिन्द्रं वयोधसम् ।
 देवो देवमवर्धयत् । विराजा छन्दसेन्द्रियम् । रेत-
 इन्द्रे वयो दधत् । वसुवने वसुधेयस्य वेतु यजं ॥ १३ ॥
 'देवो वनस्पतिर्देवमिन्द्रं वयोधसम् । देवो दे-
 वमवर्धयत् । द्विपदा छन्दसेन्द्रियम् । भगमिन्द्रे

सहेन्द्रियं त्विषि वयांसिन्द्रे दधतुः । पूर्वत्र शुकशब्देन शरीरका-
 न्तिरुक्ता, इह त्विषिशब्देन रश्मिरुच्यते ॥

^१ अथ सप्तममन्त्रमाह—या देव्यस्तिस्त्रस्त्रिसंख्याका एकैकस्यास्त्रिमु-
 र्गित्वात्पुनरपि तिस्र इत्युच्यन्ते । तास्सर्वाः वयोधसं पालकामिन्द्रं
 वर्धितवत्यः । ताः पुनर्जगत्या छन्दसा सह इन्द्रियं बलं वयांसिन्द्रे
 संपादयन्ति ॥

^२ अथाष्टममन्त्रमाह—नराशंसारूप्यो यो देवोऽस्ति स देवो
 द्योतमानं वयोधसमिन्द्रं देवं वर्धितवान् । स च विराजा छन्दसा
 युक्त इन्द्रियं रेतो वयांसिन्द्रे संपादयति ॥

^३ अथ नवममन्त्रमाह—वनस्पत्यारूप्यो यो देवोऽस्ति स देवो

वयो दधत् । वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज । ¹⁰ देवं
 बर्हिर्वारितीनां देवमिन्द्रं वयोधसम् । देवो देवमव-
 र्धयत् । ककुभा छन्दसेन्द्रियम् । यज्ञ इन्द्रे वयो
 दधत् । वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज । ¹¹ देवो
 अग्निस्स्विष्टकृद्देवमिन्द्रं वयोधसम् । देवो देवमव-
 र्धयत् । अतिच्छन्दसा छन्दसेन्द्रियम् । क्षत्रमिन्द्रे
 वयो दधत् । वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥ १४ ॥

वियन्तु यज वीतां यज वीतां यज वेतु यज
 वेतु यज पञ्च च ॥ २० ॥

देवं बर्हिर्गीयत्रिया तेजः । देवीर्द्वारं उष्णिहां
 प्राणम् । देवी देवमुपे अनृष्टुभा वाचम् । देवी जोष्टी

द्योतमानं वयोधसमिन्द्रं वर्धितवान् । स च द्विपदा छन्दसा सह
 इन्द्रियसौभाग्यवर्थासीन्द्रे संपादयति ॥

¹⁰ अथ दशममन्त्रमाह—वारितीनां जलप्राप्तीनां संबन्धि बर्हि-
 राख्यं यदेवस्वरूपमस्ति तदिदं बर्हिस्स्वरूपं द्योतमानं वयोधस-
 मिन्द्रं देवं वर्धितवत् । तच्च ककुभा छन्दसा सह इन्द्रिय-
 यशोवर्थासीन्द्रे संपादयति ॥

¹¹ अथैकादशमन्त्रमाह—स्विष्टकृदाख्योऽग्निर्देवो योऽस्ति स देवो
 द्योतमानं वयोधसं इन्द्रं देवं वर्धितवान् । स च अतिच्छन्दोरूपेण
 छन्दसा सह इन्द्रियबलवर्थासि इन्द्रे संपादयति । अतो घनधा-

बृहत्या श्रोत्रम् । देवी ऊर्जाहुती पङ्क्त्या शुक्रम् ।
 देवा दैव्या होतारा त्रिष्टुभा त्विषिम् । देवीस्तिस्त्र-
 स्तिस्त्रो देवीः पतिं जगत्या बलम् । देवो नराश-
 सो विराजा रेतः । देवो वनस्पतिर्द्विपदा भगम् ।
 देवं बर्हिवारितीनां ककुभा यशः । देवो अग्निस्त्रि-
 ष्टकदतिच्छन्दसा क्षत्रम् । वेतु वियन्तु चतुर्वीता-
 मेको वियन्तु चतुर्वेतु । अवर्धयदवर्धयंश्चतुरवर्ध-
 तामेकोऽवर्धयंश्चतुरवर्धयत् ॥

स्वादीं त्वा सोमस्सुरावन्तः सीसेन मित्रोऽसि
 यदेवा होता यक्षस्समिधेन्द्रः समिद्ध इन्द्र आच-
 र्षणिप्रा देवं बर्हिरिन्द्रः सुदेवः होता यक्षस्समि-
 धाऽग्निः समिद्धो अग्निरश्विनाऽश्विना हविरिन्द्रियं
 देवं बर्हिस्सरस्वत्युग्निमद्योशन्तो होता यक्षदिड-
 स्पदे समिद्धो अग्निस्समिधा वसन्तेन देवं बर्हिर-
 न्द्रं वयोधसे विःशतिः ॥ २० ॥

रकस्य धनदाननिमित्तं अयं स्विष्टकृदेवः आज्यं वेतु पिबतु ।
 तदयं हे होतः ! यत्र याज्यां पठ ॥ अस्य प्रपाठकस्यानुवाका-
 र्यसंग्रहः—

स्वाहीं त्वाऽमी मदन्त पितरस्साम्राज्याय पूतं
पवित्रेणैवाज्यमुपासान्ता वदरैरधातामश्विना देव
इन्द्रो वनस्पतिः पष्ठवाहं गां देवी देवं वयोधसं
चतुर्नवतिः ॥ १४ ॥ हरिः ओं तत्सत्.

'त्रिवृथस्तोमो' भवति । ब्रह्मवर्चसं वै, त्रिवृत् ।

ग्रहा उपस्थितिर्होम उपहोमोऽभिषेचनम् ।

तथाऽवभृथ ऐन्द्रे तु पशौ चत्वार ईरिताः ॥ १ ॥

पशुत्रयेऽथ चत्वारः सूक्तवाके त्वनन्तरः ।

पितृयज्ञे तूत्तरः स्यात्पशवेन्द्रे चतुष्टयम् ॥ २ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चनुरो देयाद्विद्यार्थमेहेश्वरः ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-

यजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयाष्टके

षष्ठप्रपाठके विशोऽनुवाकः.

षष्ठप्रपाठकस्समाप्तः.

अथ द्वितीयाष्टके सप्तमप्रपाठकारम्भः.

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

षष्ठे प्रपाठके सौत्रामाणिः कौकिल्युदीरिता ।

सवनामान एकाहाः कथ्यन्ते सप्तमे स्फुटम् ॥ २ ॥

सूयत इश्वरत्वेनाभिषिच्यत एष्विति सवा एकाहविशेषाः ।

ब्रह्मवर्चसमेवावर्नुधे । ^{२-३}अग्निष्टोमस्तोमो भव-
ति । ब्रह्मवर्चसं वा अग्निष्टोमः । ब्रह्मवर्चसमेवा-
वर्नुधे । रथंतर ५ सामं भवति । ब्रह्मवर्चसं वै
रथंतरम् । ब्रह्मवर्चसमेवावर्नुधे । ^१परिस्त्रजी होता
भवति ॥ १ ॥ अरुणो मिर्मिरस्त्रिशुक्रः । एतद्वै ब्र-
ह्मवर्चसस्य रूपम् । रूपेणैव ब्रह्मवर्चसमवर्नुधे ।

तत्रादौ बृहस्पतिसव उच्यते । तस्मिंश्च बृहस्पतिसवे चोदक-
प्राप्तास्त्रिवृदादिस्तोमान्द्वादशस्वपि स्तोत्रेषु बाधितुमेकं स्तोमं वि-
धत्ते—प्रकृतौ बहिष्पवमानस्तोत्रे त्रिवृत्स्तोमः, चतुर्वाज्यस्तोत्रेषु
माध्यंदिनपवमानस्तोत्रे च पञ्चदशस्तोमः, चतुर्षु पृष्ठस्तोत्रेष्वार्षपवमा-
नस्तोत्रे च सप्तदशस्तोमाः, यज्ञायज्ञीयस्तोत्रे एकाविंशस्तोमः । तान्वा-
धित्वा सर्वेषु स्तोत्रेषु त्रिवृत्स्तोम एकः कर्तव्यः । तस्य ब्रह्मवर्च
सहेतुत्वाद्ब्रह्मवर्चसप्राप्तिर्भवति ॥

^{१-३}सोमयागसंस्थाविशेषं विधत्ते । पृष्ठस्तोत्रे विकल्पितबृहत्सा-
मव्यावृत्त्यर्थं रथंतरसाम विधत्ते ॥

^१होतरि कंचिद्विशेषं विधत्ते—परिस्त्रजी खलतिः, शिरसि
स्त्रगाकारेण परित एव केशा न तु मध्य इत्यर्थः । अरुणः
संख्यावर्णः । मिर्मिरः पुनःपुनरतिवेगेन चक्षुर्मालिनयुक्तः । त्रिशु-
क्रः त्रिषु वेदेषु शुद्धो मातृवंशपितृवंशनिजाचारिषु वा शुद्धः । यदे
तद्विज्वेषस्य लक्षणं खलत्वादि, यच्च त्रिशुक्रत्वं तदुभयमपि ब्रह्म-
वर्चसस्वरूपम् । अतस्तदनुकूलेन रूपेण ब्रह्मवर्चसं प्राप्नोति ॥

‘वृहस्पतिरकामयत देवानां पुरोधां गच्छेयमिति ।
 स एतं वृहस्पतिसवमपश्यत् । तमाहरत् । तेना-
 यजत । ततो वै स देवानां पुरोधामगच्छत् । यः
 पुरोधाकामस्स्यात् । स वृहस्पतिसवेन यजेत ॥२॥
 पुरोधामेव गच्छति । तस्य प्रातस्सवने सन्नेषु ना-
 राज्ञःसेषु । एकादश दक्षिणा नीयन्ते । एकादश
 माध्यंदिने सर्वने सन्नेषु नाराज्ञःसेषु । एकादश
 तृतीयसवने सन्नेषु नाराज्ञःसेषु । त्रयस्त्रिंशत्सं-
 पद्यन्ते । त्रयस्त्रिंशद्देवताः । देवता एवावरु-
 न्धे । अश्वश्चतुस्त्रिंशः । प्राजापत्यो वा अश्वः ॥३॥
 प्रजापतिश्चतुस्त्रिंशो देवतानाम् । यावतीरेव दे-

५ वृहस्पतिसवस्योत्पत्तिविधिमुक्त्वा प्रयोगं विधत्ते । वृहस्पतिः
 पुरोधां देवगुरुत्वलक्षणं मुख्यत्वं पौरोहित्यं वा ॥

६ दक्षिणायां विशेषं विधत्ते—मक्षिताप्यायितचमसा नराशंसाः
 तेषु दक्षिणस्य हविर्धानस्याघस्तात्सन्नेषु सत्स्वेकादश गावो दक्षि-
 णात्वेन नीयन्ते दातव्याः । एवमुत्तरयोरपि सवनयोः । स्ता मिलि-
 त्वा त्रयस्त्रिंशत्संख्यया देवतासाम्यात्तत्प्रीतिहेतवो भवन्ति “ये देवा
 दिव्येकादश स्य” इति मन्त्रे त्रयस्त्रिंशद्देवा आम्राताः ॥

७ दक्षिणायामपरं विशेषमाह—पूर्वोक्तगवापेतया चतुस्त्रिंशत्सं-
 ख्यापूरकोऽश्वो दातव्यः । प्रजापतिजन्यत्वात्प्राजापत्यत्वम् । प्रजा-

वताः । ता एवावरुन्धे । 'कृष्णाजिनैऽभिषिञ्चति ।
ब्रह्मणो वा एतद्रूपम् । यत्कृष्णाजिनम् । ब्रह्मवर्च-
सेनैवैनं समर्धयति । 'आज्येनाभिषिञ्चति । तेजो

पतिश्च पूर्वोक्तदेवतापेक्षया चतुस्त्रिंशः । अतोऽश्वदानेन सर्वदेवता-
प्राप्तिर्भवति ।

* एतस्य कर्मणः सवत्वादाभिषेकं विधत्ते—कृष्णाजिनमास्तीर्य
तत्रोपविष्टं यजमानमभिषिञ्चेत् । ऋक्सामयोः कृष्णमृगरूपत्वसा-
धारणत्वाद्ब्रह्मरूपत्वम् । तेन ब्रह्मवर्चससमृद्धिः ।

* अभिषेकद्रव्यं विधत्ते । आज्यस्य स्निग्धत्वात्तेजस्त्वम् ॥

अत्र मीमांसा । चतुर्याध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“इष्ट्वा तु वाजपेयेन बृहस्पतिसर्वं यजेत् ।

कालं वा बोधयेद्वाक्यमुताङ्गत्वस्य बोधकम् ॥

क्त्वाश्रुत्या माति कालोऽत्र मैवमङ्गत्वबोधनम् ।

श्रुतेर्मुख्यं प्रक्रिया च तथा सत्यनुगृह्यते ॥

इदमाम्नायते—“वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसर्वेन यजेत । अग्निं चित्वा
सौत्रामण्या यजेत ” इति । तत्रेष्टेति क्त्वाप्रत्ययो वाजपेयस्य
पूर्वकालिकतां द्योते । तस्माद्वाक्यमिदं बृहस्पतिसवस्योत्तरकालीनतां
बोधयतीति चेन्मैवम् । वाजपेयाङ्गत्वबोधनमेव क्त्वाश्रुतेर्मुख्योऽर्थः ।
“समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ” इति सूत्रेण क्रियाद्वयस्यैककर्तृकतायां
तद्विधानात् । यद्यपि सूत्रे पूर्वकाल इत्युक्तम्, तथाऽपि तत्र
नियतं, मुखं व्यादाय स्वपितीत्यत्र कालैक्येऽपि प्रयोगदर्शनात् ।

वा आज्यम् । तेजं एवास्मिन्दधाति ॥ ४ ॥

होता भवति यजेत् वा अश्वो दधाति ॥ १ ॥

'यदाग्नेयो भवति । अग्निमुखा हृद्धिः । अथ
यत्पौष्णः । पुष्टिर्वै पूषा । पुष्टिर्वैश्यस्य । पुष्टिमे-

वाजपेयप्रकरणमप्यङ्गत्वेन गृह्यते । अन्यथा त्वप्रकृते बृहस्पति-
सवे कालविधानात्प्रकरणं बाध्येत । अङ्गत्वे कर्मान्तरत्वेन प्रसि-
द्धबृहस्पतिसवत्वाभावात्तच्छब्दोऽनुपपन्न इति चेन्न । मासाग्निहोत्र-
न्यायेन तद्धर्मातिदेशार्थत्वात् । तस्माद्वाक्यमिदमङ्गत्वबोधकम् । आग्नि-
चित्त्वैत्यत्राप्येवं योजनीयम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयाष्टके
सप्तमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः.

^१ प्रथमे बृहस्पतिसवोऽभिहितः । द्वितीये वैश्यसवोऽभिधीयते ।
स च सूत्रकारेण स्पष्टमभिहितः—“अथ सवानां व्याख्यातो
बृहस्पतिसवः । वैश्यः पुष्टिकाम आग्नेयादीनि सप्त हवींषि निर्व-
पति । पृश्निः पष्ठौही मारुत्यालभ्यते । तस्याः पुरस्तात्स्विष्टकृतो
यजमानायतन ऋषभचर्म प्राचीनग्नीवमुत्तरलोममास्तीर्य तस्मिन्नासीनं
यजमानं दध्नाऽभिषिञ्चति” इति । तत्र प्रथमं हविर्विधत्ते—
आग्नेयोऽष्टाकपालः कर्तव्यः, समृद्धेरग्निपूर्वकत्वात् । आदावाग्नेयेन
तत्समृद्धं कर्म भवति ।

^२ द्वितीयं हविर्विधत्ते—पौष्णश्चरुः कर्तव्यः, पूषदेवतायाः पुष्टि-

वावरुन्वे । ^३प्रसवाय सावित्रः । अथ यत्त्वाष्ट्रः ।
 त्वष्टा हि रूपाणि विकरोति । निर्वरुणत्वाय वा-
 रुणः ॥ ५ ॥ अथो य एव कश्च सन्धसूयते । स हि
 वारुणः । ^४अथ यद्वैश्वदेवः । वैश्वदेवो हि वैश्यः ।
^५अथ यन्मारुतः । मारुतो हि वैश्यः । सप्तैतानि
 हेतुत्वात् । वैश्यस्य पुष्टिकामत्वात्पुष्टिमेव प्राप्नोति ।

^६अथ तृतीयं हविर्विधत्ते—सावित्रोऽष्टाकपालः पुरोडाशः
 कार्यः । स च सवितुः प्रसवाय प्ररेणाय संपद्यते । चतुर्थं
 हविर्विधत्ते—अष्टाकपालः त्वाष्ट्रः कार्यः । तस्मात्त्वष्टा निषिक्ते रेतसि
 विविधानि रूपाणि करोति । पञ्चमं हविर्विधत्ते—अष्टाकपालो
 वारुणः कार्यः । स च निर्वरुणत्वाय वरुणपाशराहित्याय संप-
 द्यते । अपिच पूर्वं यः को ह्यस्यः पुरुषः सन्धसूयतेऽभिषिच्यते
 स हि तदा वारुणो वरुणेनानुगृहीत इत्युच्यते । तस्माद्वारुण-
 यागोऽभिषेकयोग्यः ॥

^७षष्ठं हविर्विधत्ते—एकादशकपालो वैश्वदेवः कार्यः । यस्मा-
 द्वैश्यः विश्वेदेवैः सह प्रजापतेर्मध्यभागादुत्पन्नः । तं विश्वे देवा
 देवता अन्वसृज्यन्त । “जगती छन्दो वैरूपं साम वैश्यो मनु-
 प्याणाम्” इति श्रुत्यन्तरविधानात् । ततस्तदीयत्वाद्वैश्वदेवस्तत्र योग्यः ॥

^८सप्तमं हविर्विधत्ते—एकादशकपालो मारुतः कार्यः । मरुतां
 देववीट्त्वेन वैश्ययागे योग्यत्वात् । मरुतां विट्त्वम् “मारुतो वै
 देवानां विशः” इति विप्रसिद्धश्रुतेः ।

^९अधिकशङ्कानिवृत्तये हविस्सख्यां दर्शयति—“ईदृक् चान्यादृक्

हवीं॒षि भवन्ति । सप्त गणा वै मरुतः । पृश्निः
 पष्ठौही मारुत्यालभ्यते । विड्वै मरुतः । विशो
 एवैतन्मध्यतोऽभिषिच्यते । तस्माद्वा एष विशः
 प्रियः । विशो हि मध्यतोऽभिषिच्यते । ^{१०}ऋषभ-
 चर्मेऽभ्यभिषिञ्चति । स हि प्रजनायिता । दध्नाऽभि-
 षिञ्चति । ऊर्वा अन्नाद्यं दधि । ऊर्जैर्वैनमन्नाद्येन
 समर्धयति ॥ ६ ॥

वारुणो विड्वै मरुतोऽष्टौ च ॥ २ ॥

च ॥ इत्यादयः सप्त गणाः । अथ पशुं विधत्ते—पृश्निः श्वेतवर्णा,
 पष्ठौही चतुर्वर्षा । तादृशी काचिदजा मरुदेवताकाऽऽलब्धव्या ।

^१अभिषेककालविधिमुक्तयति—एतस्य पशोर्मध्ये स्विष्टकृतः
 पुरस्तादभिषिञ्चेदिति विधिरुत्तमः । एवं सति विशः प्रजाया
 मध्य एतदभिषेचनं कृतं भवति । यस्माद्विशो मध्येऽभिषेकः कृत-
 स्तस्मादेवैष वैश्यः सर्वानुष्ठायिविशां प्रियो भवति ।

^{१०}अभिषेकार्यमासनं विधत्ते—यस्मादृषभः प्रजोत्पादकस्तस्मा-
 त्तदीये चर्मणि पर्याभिषिञ्चेत् । अभिषेकद्रव्यं विधत्ते । दध्नो
 रसरूपत्वात्तादृशेनावेनैनं वैश्यं समर्धयति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
 यजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयाष्टके
 सप्तमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः.

१ यदाग्नेयो भवति । आग्नेयो वै ब्राह्मणः । २ अथ यत्सौम्यः । सौम्यो हि ब्राह्मणः । ३ प्रसवायैव सावित्रः । अथ यद्वार्हस्पत्यः । एतद्वै ब्राह्मणस्य वाक्पतीयम् । ४ अथ यदग्नीषोमीयः । आग्नेयो वै ब्राह्मणः । तौ यदा संगच्छेते ॥ ७ ॥ अथ वीर्याव-
त्तरो भवति । ५ अथ यत्सारस्वतः । एतद्वि प्रत्यक्षं

१ द्वितीये वैश्यसवोऽभिहितः । तृतीये ब्राह्मणसवोऽभिधीयते । स च सूत्रकारेण स्पष्टीकृतः—“ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसकाम आग्नेया-
दीन्यष्टौ हवींषि निर्वपति पुरस्तात्स्विष्टकृतो हिरण्येन घृतमुत्पूय
तेन कृष्णाग्निं आसीनमभिषिञ्चति” इति । तान्येतानि हवींषि
विधातव्यानि । तत्र प्रथमं विधत्ते—आग्नेयोऽष्टाकपालः कर्तव्यः ।
अग्निना सह ब्राह्मणस्य प्रनापातिमुखजत्वसंभ्येनाग्नेयत्वम् ॥

२ द्वितीयं विधत्ते—सौम्य एकादशकपालः कर्तव्यः । “सोमोऽ-
स्माकं ब्राह्मणानां राजा” इति श्रुतेः ब्राह्मणस्य सौम्यत्वम् ॥

३ तृतीयं विधत्ते—सावित्रोऽष्टाकपालः कार्यः । स च प्रसवा-
यैव कल्प्यते । चतुर्थं विधत्ते—वार्हस्पत्योऽष्टाकपालः कर्तव्यः ।
यद्बृहस्पतिसंवन्धित्वं एतदेव ब्राह्मणस्य वाक्पतित्वं नाम ॥

४ पञ्चमं विधत्ते—अग्नीषोमीय एकादशकपालः कर्तव्यः ।
ब्राह्मणस्याग्नेयत्वं पूर्वमुक्तम् । तेन पूर्वोक्तं सौम्यत्वमप्युपल-
क्ष्यते । तावाग्निश्च सोमश्चेत्येतौ यदा सङ्गता भवतस्तदानीं द्विगु-
णब्राह्मण्येन वीर्यातिशयो भवति ॥

५ अथ षष्ठं विधत्ते—सारस्वतोऽष्टाकपालः कार्यः । ब्राह्मणस्य

ब्राह्मणस्य वाक्पृतीयम् । निर्वरुणत्वायैव वारुणः ।
 अधो य एव कश्च सन्त्सूयते । स हि वारुणः । अथ
 यद्द्यावापृथिव्यः । इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत ।
 तं द्यावापृथिवी नान्वमन्येताम् । तमेतेनैव भाग-
 धेयेनान्वमन्येताम् ॥ ८ ॥ वज्रस्य वा एषोऽनुमा-
 नाय । अनुमतवज्रस्सूयाता इति । अष्टावेतानि

सरस्वतीसंबन्धित्वं यदास्ति एतत्प्रत्यक्षमेव वाक्पतित्वम् । बृहस्पतिसं-
 न्वेन तु यद्वाक्पतित्वं पूर्वमुक्तं तच्छास्त्रसिद्धम् । जिह्वायाः सरस्वती-
 संबन्धे तु तद्वाक्पतित्वमनुभूयते ॥

सप्तमं विधत्ते—वारुणोऽष्टाकपालः कर्तव्यः । स च पूर्ववद्वरु-
 णपाशराहित्यायैव संपद्यते । अपिच य एव कश्चित्पुमानधमोऽपि
 सुयतेऽभिषिच्यते स पुमान्वरुणेनानुगृहीतो राजा भवति ॥

अष्टमं विधत्ते—द्यावापृथिव्यः एककपालः कर्तव्यः । पुरा
 कदाचिदिन्द्रो वृत्रवधार्थं वज्रमुद्यतवान् । तमिन्द्रं ते द्यावापृ-
 थिव्यौ नान्वमन्येताम् । अनुमत्यभावे कारणं दर्शपूर्णमासब्राह्मणे
 स्पष्टमाभिहितम्—“ते अब्रूतां द्यावापृथिवी मा प्रहारावयोर्वै
 श्रितः” इति । योऽयमेककपालरूपो भागोऽस्ति तेन भागधेयेन
 तुष्टे द्यावापृथिव्यौ वृत्रवधार्थमुद्यतं वज्रमङ्गीकृतवत्स्यौ । अतोऽत्रापि
 यः पुरोडाशः स एव वज्रस्यानुमत्यर्थं संपद्यते । अनुमतवज्रो हि
 पुरुषः शत्रुसये समर्थत्वात्सूयाता अभिषेकमर्हतीतिवाभिज्ञा आहुः ॥

अधिकत्वशङ्कानिवारणाय हविस्संख्यां दर्शयति—अष्टसंख्यो-

हवींषि भवन्ति । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्री ब्रह्मवर्चसम् । गायत्रियैव ब्रह्मवर्चसमवर्तुन्धे । हिरण्येन घृतमुत्पुनाति । तेजस एव रुचे । ^{१०}कृष्णाजिनेऽभिषिञ्चति । ब्रह्मणो वा एतद्वक्त्रसामयो रूपम् । यत्कृष्णाजिनम् । ब्रह्मन्नेवैनमृक्त्रसामयोरध्यभिषिञ्चति । ^{११}घृतेनाभिषिञ्चति । तथा वीर्यावतरो भवति ॥
संगच्छेते भागधेयेनान्वमन्येतां रूपं चत्वारि च ॥

पेताया गायत्र्या ब्रह्मवर्चसहेतुतया ब्रह्मवर्चसप्राप्तिः । अभिषेकद्रव्यस्योत्पवनं विधत्ते—निर्मलद्रव्यत्वात्स्वतोऽपि घृतं तेजोर्धमेव पुनरपि हिरण्योत्पवनेनात्यन्तदीप्त्यर्थं भवति ॥

^{१०}अभिषेककालीनमाधारं विधत्ते—कृष्णाजिने समासीनमेनमभिषिञ्चेत् । कृष्णाजिनं च ब्रह्मणो वेदस्य संबन्धिनोः ऋक्सामयोः स्वरूपम् । “ऋक्सामे वै देवेभ्यो यज्ञायातिष्ठमाने कृष्णोरूपं कृत्वाऽपक्रन्थातिष्ठताम्” इत्यन्यत्राम्नात् । अतः कृष्णाजिनेऽभिषेकेण ब्रह्मन्नेव वेद एव ऋक्सामयोरुपर्येनमभिषिञ्चति ॥

^{११}द्रव्यं विधत्ते—घृतस्य वज्ररूपत्वमन्यत्राम्नातम्—“घृतं खलु वै देवा वज्रं कृत्वा” इति । अतो घृतेनाभिषेके वीर्यातिशयो भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णाद्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयाष्टके

सप्तमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥

‘न वै सोमेन सोमस्य सुवोऽस्ति । हतो ह्येषः ।
अभिपुतो ह्येषः । न हि हतस्सूयते । सौमीः सू-
तवशामालभते । सोमो वै रेतोधाः । रेत एव त-
दधाति । सौम्यर्चाऽभिषिञ्चति । रेतोधा ह्येषा ।
रेतस्सोमः । रेत एवास्मिन्दधाति । यत्किञ्च रा-

‘तृतीये ब्राह्मणसवोऽभिहितः । चतुर्थे सोमसवोऽभिधीयते ।
तस्य सोमयागरूपत्वं निषिध्य पशुरूपत्वं विधत्ते—सोमेन यागेन
सोमस्य देवस्य च सवोऽभिषेको नैवास्ति । यस्मात्कारणाच्च एष
सोमो हतः । हननं कयमिति तदुच्यते—यस्मादेवैष सोमोऽभि-
पुतस्तस्मादस्ति तस्य हननं “ घ्रान्ति वा एतत्सोमं यदभिपु-
ण्वन्ति ” इत्यन्यत्राभिषवस्य हननरूपत्वश्रवणात् । न हि कचिदपि
हतः पुरुषोऽभिषिच्यमानो दृश्यते । तस्मात्सोमस्याभिषेकसिद्धये
सोमयागं परित्यज्य सोमदेवताकां सूतवशामालभते । सकृत्प्रजामु-
त्पाद्य पश्चाद्वन्ध्या सूतवशा । सोमस्य रेतोधारकत्वात्तया देवतया
रेत एव धारयति ॥

“अथाभिषेकमन्त्रं विधत्ते—“अपादम्” इत्यादिका वक्ष्यमाणा
सौमी । यस्माद्वेगेण रेतोधारणहेतुः सोमोऽपि रेतस्वरूपः अतः
सौम्याभिषेके सत्यस्मिन्यजमाने रेत एव दधाति ॥

‘अस्मिन्सवे कर्तव्यान्तरं विधत्ते—राजसूये हेमपवित्राभिषेचनी
यदशपेयकेशवपनीयव्युष्टिद्विरात्रसत्रधृतिसंज्ञकाः सप्त सोमयागाः, तां
न्वर्जयित्वा यत्किञ्चिदनुमत्यादिकं सौत्रामण्यन्तं प्रयोगजातं तत्सर्वं

जुसूर्यमृते सोमम् । तद्धस्तर्वि भवति । अषाढं युत्सु
पृतनासु परिमम् । सुवर्षामप्स्वां वृजनस्य गोपाम् ।
भरेषुजाः सुक्षितिः सुश्रवसम् । जयन्तं त्वामनु
मदेम सोम ॥ १० ॥

रेतस्सोमस्तत्त च ॥ ४ ॥

मरिमन् सोमसवेऽनुष्ठेयम् । तस्मिन्नाजसूयप्रयोगमध्येऽरत्नीनां हविर्भ्य
ऊर्ध्वं संसृपां हविर्भ्यः पुरस्तात्सौमी सूतवशाऽऽलब्धव्या । तस्याः
स्विष्टकृतः पुरस्तादाभिषेकः कार्यः ॥

* अभिषेकाय सौमीनृत्वं पठति—हे सोम ! वयं त्वामनुष्ठत्य
मदेम हृष्यास्म । कीदृशं त्वां ! युत्सु युद्धेषु अषाढं मोदुमशक्यं, पृत-
नासु सेनासु परि पूरकं, सुवर्षां सुवः स्वर्गस्यात्यरिष्टं विनाशयतीति
सुवर्षास्तं सुवर्षां अप्स्वां न केनापि प्लायते भुज्यत इत्यप्सा अप्सा
एवाप्स्वास्तं, वृजनं पापवर्जनं तस्य गोपां रक्षितारं, भरेषु भरणी-
येष्वग्निष्टोमादिषु जायते निवसतीति भरेषुजास्तं भरेषुजां, सुक्षितिं
शोभना क्षितिर्भूमिर्निवासस्थानं यस्यासौ सुक्षितिस्तं, मुष्टु श्रवः कीर्ति
यस्यासौ मुश्रवास्तं मुश्रवसं, जयन्तं सर्वत्र जयशीलम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

रुष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयाष्टके

सप्तमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः.

यो वै सोमैन सूयते । स देवसुवः । यः पशूनां सूयते । स देवसुवः । य इष्ट्या सूयते । स मनुष्यसुवः । एतं वै पृथगे देवाः प्रायच्छन् । ततो वै सोऽप्यारण्यानां पशूनामसूयत । यावतीः कियतीश्च प्रजा वाचं वदन्ति । तासां ५ सर्वासां ५ सूयते ॥ ११ ॥

य एतेन यजते । य उ चैनमेवं वेद । नाराश ५

चतुर्थे सोमसवोऽभिहितः । पञ्चमे पृथिसवोऽभिधीयते । तमेतं विधत्ते—यः क्रतुः सोमैन सूयते निष्पाद्यते स देवानां योग्यः सवः । यथा पूर्वोक्तो बृहस्पतिसवः । यश्च पशुना निष्पाद्यते वैश्यसवादिः सोऽपि देवानामपि योग्यः सवः । अतस्तदुभयं तथैव तिष्ठतु । यश्च स्वयमिष्ट्या निष्पाद्यते स मनुष्ययोग्यः सवः सर्वेषां सुलभः । तस्मादेतमेव मनुष्यसवं पृथिनाम्ने कस्मैचिद्वाज्ञे वेनपुत्राय देवाः प्रायच्छन् । तस्मादेव स मनुष्यसवः । स पृथिरारण्यानामपि पशूनामसूयत अधिपतिरासीत्किमुत ग्राम्याणाम् । पृथिनाऽनुष्ठितत्वादयं पृथिसवः । एतेन पृथिसवेन यो यजते, यश्चैनमेवं वेद स द्विविधोऽप्यसौ पुरुषः प्रजाभिरुच्यमानानां तासां सर्वासां वाचां सूयते अधिपतिर्भवति । प्रजाश्च यावतीः कियतीश्च यावत्यः कियत्यश्च सन्ति ताः प्रजा वाचं वदन्ति तस्यां वाचि कोऽप्यंशो न परित्यज्यते । एतदभिप्रेत्य तासां सर्वासामिति बहुवचननिर्देशः ॥

५ अस्मिन्पृथिसवेऽभिषेकमन्त्रं विधत्ते—नरैः शंसनीयः स्वयमपि

स्यर्चाऽभिषिञ्चति । मनुष्या वै नराशंसः । नि-
हुत्य वावैतत् । अथाभिषिञ्चति । 'यत्किञ्च राज-
सूर्यमनुत्तरवेदीकम् । तत्सर्वं भवति । 'ये मे पञ्चा-
शतं ददुः । अश्वानां सधस्तुतिः । द्युमदग्ने महि-
श्रवः । बृहत्कृषि मघोनाम् । नृवदमृत नृणाम् ॥
॥ १२ ॥ सूयते सधस्तुतिस्त्रीणि च ॥ ५ ॥

मनुष्यरूपो देवविशेषो नराशंसः तत्संबन्धिनी 'ये मे पञ्चाशतम्'
इत्यादिका नाराशंसी तथाऽभिषिञ्चेत् । तत्र पूर्वोक्तरीत्या मनुष्यमूर्तय
एव देवा नराशंसशब्देनोच्यन्ते, तत्सबन्ध्यभिषेचनं यदस्ति
एतेन निहन्त्यैवापलप्यैव भवन्तो यतो मनुष्या अतो भवज्जा-
तीयानस्माननुग्रहीतुमर्हन्तीत्येवं प्रलोभ्यैवानन्तरमाभिषिञ्चति ॥

अस्मिन्पुणिसवे कर्तव्यविशेषं विधत्ते—राजसूये ह्युत्तरवेदि-
युक्ताः सत्यसोमयागा द्विपशुः पशुबन्धश्चातुर्मास्यानि चैतानि वर्ज-
यित्वा यदन्यदनुमत्यादिकं सौत्रामण्यन्तमस्ति, तत्सर्वमत्र कर्तव्यम् ।

अथ नाराशंसीमृचं पठति—ये मनुष्या मे मह्यमृत्विजेऽश्वानां
पञ्चाशतं ददुः दातुं समर्थाः तेषां मघोनां धनिकानां नृणां मनुष्याणां
यजमानानां यज्ञो हेऽग्ने सधस्तुतिः स्तुत्या सहितं श्रवो बृहत्कृषि ।
कीदृशं श्रवः ! द्युमत् दीप्तिमत् धनयुक्तमित्यर्थः । महि महत् ।
नृवत् पुत्रभृत्यादियुक्तम् । अमृतशब्दः संबुद्धचन्तोऽग्निविशेषणम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-

यजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयाष्टके
सप्तमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः.

एव गोसवः । षट्त्रिंश उक्थ्यो बृहत्सामा ।
 पवमाने कण्वरथन्तरं भवति । यो वै वाजपेयः ।
 स सम्राट्सवः । यो राजसूयः । स वरुणसवः ।
 प्रजापतिस्स्वाराज्यं परमेष्ठी । स्वाराज्यं गौरेव ।
 गौरिव भवति ॥१३॥ य एतेन यजते । य उ चे-
 नमेवं वेद । उभे बृहद्रथन्तरे भवतः । तद्धि स्वा-
 राज्यम् । अयुतं दक्षिणाः । तद्धि स्वाराज्यम् ।

पञ्चमे पृथिसव उक्तः । षष्ठे गोसव उच्यते—एष वक्ष्यमा-
 णो गोसवाख्यः क्रतुरनुष्ठेयः । स च सर्वेषु स्तोत्रेषु षट्त्रिंश
 स्तोमयुक्त उक्थ्यसंस्थारूपः । पृष्ठस्तोत्रे बृहत्सामयुक्तः । तस्य
 पवमानस्तोत्रे कण्वरथन्तराख्यं सामं भवति ।

अथ वाजपेयराजसूयाम्यामुत्कृष्टत्वेनैतं सर्वं प्रशंसति—योऽयं
 वाजपेयोऽस्ति सोऽयं साम्राज्यहेतुरेव सवः । यश्च राजसूयः
 सोऽपि वरुणैश्वर्यप्राप्तिहेतुरेव सवः । न तु तदुभयमाधिकफलप्रा-
 प्तिहेतुः । यस्तु स्वाराज्यं पराधीनत्वमप्राप्तः परमेष्ठी परमे पदे
 स्थितः प्रजापतिरस्ति स तु सर्वेभ्यः फलेभ्योऽधिकफलभूतः ।
 स्वाराज्यं हि सर्वैः प्रार्थ्यते । स्वाराज्यं नाम गौरेव गोसव एव,
 स्वाराज्यप्राप्तिहेतुत्वात् ।

एतदनुष्ठानं तद्वेदनं च प्रशंसति—यथा गौररण्ये स्वच्छ-
 न्दचारी एवमयं ब्रह्मलोकेश्वर स्वतन्त्रो भवति । बृहत्सामोति यदुक्तं
 तदेव सामद्वयरूपेण प्रशंसति—अत्रैकेनैव बृहत्सामा सामद्वय-

प्रतिधुषाऽभिषिञ्चति । तद्धि स्वाराज्यम् । ^१अनुद्धते
वेद्यै दक्षिणत आहवनीयस्य बृहतस्तोत्रं प्रत्यभि-
षिञ्चति । इयं वाव रथंतरम् ॥ १४ ॥ असौ बृहत् ।
अनयोरेवैनमनन्तर्हितमभिषिञ्चति । ^२पशुस्तोमो
वा एषः । तेन गोसवः । षट्त्रिंशस्सर्वः ।

साध्योऽतिशयः क्रियते । अतस्तद्धि बृहत्सामानुष्ठानमेव स्वारा-
ज्यप्राप्तिहेतुः । दक्षिणायां विशेषं विधत्ते—गवामयुतमत्र दक्षि-
णात्वेन दातव्यम् । अभिषेकद्रव्यं विधत्ते—प्रतिधुषा तदानीमेव दुग्धेन
क्षीरेण अभिषिञ्चेत् । सोऽयमभिषेकोऽयुतगोप्राप्तिवत्स्वाराज्यहेतुः ।

^३अयमभिषेकस्य देशकालौ विधत्ते—वेद्यै वेद्या मध्य आह-
वनीयस्य दक्षिणभागे योऽयमनुद्धतदेशोऽस्ति सोऽयमभिषेकस्य योग्यो
देशः तस्मिन्देशेऽभिषिञ्चेत् । बृहतस्तोत्रं प्रति बृहत्साम्ना क्रियमाणं
स्तोत्रं यदा प्रवर्तते तदाऽभिषिञ्चेत् । यदिदं कण्वरथंतरं पवमा-
नस्तोत्रे प्रवृत्तं तद्धूमिस्वरूपं, यच्च पृष्ठस्तोत्रे बृहत्साम तद्दुह्यलो-
करूपं, तयोरुभयोर्लोकयोर्मध्येऽनन्तर्हितं व्यवधानरहितमेवैनं यज-
मानमभिषिञ्चन्ति ।

^४षट्त्रिंश उक्थ्यो बृहत्सामेति यत्पूर्वमुक्तं तत्र स्तोमं प्रशंस-
ति—यस्मादेष क्रतुः पशुहेतुना स्तोमेन युक्तस्तेन गोसव इत्यु-
च्यते । पशुहेतुस्तोमयुक्तत्वमेव षट्त्रिंश इत्यनेन विशदीक्रियते ।
“षट्त्रिंशदक्षरा बृहती बार्हताः पशवः” इत्यन्यत्रास्नातम् । अतोऽ-
स्मिन्गोसवे सर्वोऽपि स्तोमः षट्त्रिंश एव क्रियते न तु त्रिवृदादिः ।

रेवज्जातस्तहसा वृद्धः । क्षत्राणां क्षत्रभृत्तमो
वयोधाः । महान्महित्वे तस्तभानः । क्षत्रे राष्ट्रे
च जागृहि । प्रजापतेस्त्वा परमेष्ठिनस्स्वाराज्येना-
भिषिञ्चामीत्याह । स्वाराज्यमेवैनं गमयति ॥ १५ ॥

इव भवति रथंतरमाहैकं च ॥ ६ ॥

^१ सि५हे व्याघ्र उत या पृदाकौ । त्विषिरग्नौ

^१ अथामिषेकार्थमन्त्रमाह—हे यजमान ! त्वं रेवत् धनवत्
जीवनं यथा भवति तथा ज्ञानः प्रवृत्तः, सहसा वृद्धो बलेना-
धिकः क्षत्राणां बलवतां मध्ये क्षत्रभृत्तमः अतिशयेन बलवान्
वयोधा दीर्घायुष्यवारी महान् विद्याचारादिगुणैराधिकः महित्वे
पूज्यत्वे तस्तभानः स्थिरं वर्तमानः । क्षत्रे बलकार्ये राष्ट्रे जनपदे
च जागृहि अप्रमत्तो वर्धस्व । परमेष्ठिन उत्तमे पदे स्थितस्य
प्रजापतेः संबन्धिना स्वाराज्येन पराधीनरहितत्वेन राज्येन निमि-
त्तेन त्वामभिषिञ्चामि । तमेतं मन्त्रं विधत्ते—इत्युक्तमेतं मन्त्रमेतद-
भिषेककाले पठेन् तेन पाठेनैवं यजमानं स्वाराज्यं प्रापयति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-

यजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयाष्टके

सप्तमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः.

^१ षष्ठे गोसवोऽभिहितः । सप्तम ओदनसवोऽभिधीयते । कल्पः—

“ओदनसवेनाद्वाद्यकामो रोहिण्यां यजेत । उपव्युषं श्रपयति

ब्राह्मणे सूर्ये या । इन्द्रं या देवी सुभगा जजान ।
 सा न आगन्वर्चसा संविदाना । या राजन्ये
 दुन्दुभावायतायाम् । अश्वस्य क्रन्द्ये पुरुषस्य
 मायौ । इन्द्रं या देवी सुभगा जजान । सा न
 आगन्वर्चसा संविदाना । ^१ या हस्तिनि द्वीपिनि
 या हिरण्ये । त्विषिरश्वेषु पुरुषेषु गोषु ॥ १६ ॥
 इन्द्रं या देवी सुभगा जजान । सा न आगन्व-

दर्विहोमो भवत्युदित आदित्ये सिंहे व्याघ्र इति चतस्र आहु-
 तीरोदनाङ्गत्वा" इति । तत्र प्रथमामृचमाह—पृदाकुः मनुष्यनि-
 गरणसमर्थोऽनगरः । सिंहादिष्वग्न्यादिषु च येयं त्विषिः अम-
 धृष्यत्वलक्षणं तेजस्तदभिमानिनी या देवी सुभगा सौभाग्ययुक्ता
 सती इन्द्रं परमैश्वर्ययुक्तं पुरुषं जनान् उत्पादयामास । सा देवी
 वर्चसा बलेन संविदाना ऐकमत्यं गता सती नोऽस्मान्प्रति आगन्
 आगच्छतु ।

^२ अथ द्वितीयामाह—राजन्ये क्षत्रिये आयतायां ताव्यमानायां
 दुन्दुमौ अश्वस्य क्रन्द्ये क्रन्दने हेपिते पुरुषस्य मायौ सिंहना-
 दादिशब्दे । एतेषु या त्विषिर्गाम्भीर्यलक्षणा तदभिमानिनी ।
 या देवीत्यादि पूर्ववत् ।

^३ अथ तृतीयामृचमाह—नगरे जातस्तत्रैव वर्तमानो हस्ती ।
 अरण्ये जातस्तत्रैव वर्तमानो द्वीपीत्यवान्तरभेदः । द्वीपी मृगा-

चैसा संविद्वाना । 'रथे अक्षेपु वृषभस्य वाजे ।
 वाते पर्जन्ये वरुणस्य शुष्मे । इन्द्रं या देवी सुभ-
 गा जजान । सा न आगन्वर्चसा संविद्वाना ।
 'राडसि विराडसि । सम्राडसि स्वराडसि ।
 'इन्द्राय त्वा तेजस्वते तेजस्वन्तः श्रीणामि ।
 इन्द्राय त्वौजस्वत ओजस्वन्तः श्रीणामि ॥ १७ ॥
 इन्द्राय त्वा पर्यस्वते पर्यस्वन्तः श्रीणामि ।

नतरं वा । हस्त्यादिष्वश्वादिषु च या त्विषिर्महार्धत्वलक्षणा तद-
 भिमानीनी । या देवीत्यादि पूर्ववत् ।

४ अथ चतुर्थीमाह—वाजो वेगः । शुष्मो बलम् । रथादिषु
 वातादिषु च या त्विषिः स्वस्वकार्यक्षमलक्षणा तदभिमानीनी । या देवी-
 त्यादि पूर्ववत् ।

५ कल्पः—“राडसीत्येतैः प्रतिमन्त्रं मन्थान्कल्पयन्त्याज्यमन्यं
 ब्राह्मणः पयोमन्यं राजन्यो दधिमन्यं वैश्य उदमन्यं शूद्रः” इति ।
 तान्मन्त्रानाह—हे आज्यमन्य ! त्वं राडसि राजमानोऽसि । विविधं
 राजत इति विराट् । सम्यग्ग्राजत इति सम्राट् । स्वातन्त्र्येण राजत
 इति स्वराट् ।

६ कल्पः—“इन्द्राय त्वा तेजस्वते तेजस्वन्तं श्रीणामि” इति
 ब्राह्मणः सक्तुभिराज्यं श्रीत्वा ‘तेजोऽसि’ इत्यामिमन्यं ‘तत्ते
 प्रयच्छामि’ इति यजमानाय प्रयच्छति । ‘तेजस्वदस्तु मे मुखम्’

इन्द्राय त्वाऽऽयुष्मत् आयुष्मन्तः श्रीणामि ।
 तेजोऽसि । तत्ते प्रयच्छामि । तेजस्वदस्तु मे
 मुखम् । तेजस्वच्छिरो अस्तु मे । तेजस्वान्वि-
 श्वतः प्रत्यङ् । तेजसा संपिपृग्धि मा । ^{७८} ओजो-
 ऽसि । तत्ते प्रयच्छामि ॥ १८ ॥ ओजस्वदस्तु मे
 मुखम् । ओजस्वच्छिरो अस्तु मे । ओजस्वा-

इति प्रतिगृह्य भक्षयति । एवमितरेषामुत्तरोत्तरश्रयणोऽभिमन्त्रणः प्रदानो
 भक्षणश्च यथालिङ्गम्” इति । तत्र श्रयणमन्त्राणां पाठस्तु—
 हे आज्यमन्य ! त्वां तेजोयुक्तेन्द्रार्थं तेजस्वन्तं त्वां सक्तुभिस्सह
 श्रीणामि पचामि । आज्यस्य तेजोरूपत्वेन तेजस्त्वम् । एवं पयो-
 मन्यादिषु योज्यम् । ओजसो बलहेतुत्वात्पयोमन्य ओजस्वान् ।
 दर्शोऽष्टौ च ‘ऐन्द्रं पयः’ इत्याम्नानादिन्द्रस्य पयस्त्वम् । दधिमन्यस्य
 पयोविकारत्वेन पयस्त्वम् । चिरजीवित्वादिन्द्रस्यायुष्मत्त्वम् । उद-
 मन्यस्यायुर्हेतुत्वादायुष्मत्त्वम् ।

१ आज्यमन्यस्याभिमन्त्रणादींस्त्रीन्मन्त्रानाह—हे आज्यमन्य ! त्वं
 तेजोरूपोऽसि । हे यजमान ! तन्मन्यद्रव्यं ते तुभ्यं प्रयच्छामि ।
 मे मम यजमानस्य मुखं तेजोयुक्तमस्तु । शिरोऽपि तेजस्वदस्तु ।
 हे मन्य ! त्वं तेजस्वान्मूत्वा विश्वतः सर्वस्मात्प्रत्यङ् प्रत्यासन्नस्सन्मां
 तेजसा संपिपृग्धि संपृक्तं कुरु ।

२ पयोमन्यस्याभिमन्त्रणादींस्त्रीन्मन्त्रानाह—ओजो बलम् । अ-
 न्यत्पूर्ववद्वाक्येयम् । दधिमन्यस्याभिमन्त्रणादींस्त्रीन्मन्त्रानाह—द-

न्विश्वतः प्रत्यङ् । ओजसा संपिपृग्धि मा ।
 पयोऽसि । तत्ते प्रयच्छामि । पयस्वदस्तु मे
 मुखम् । पयस्वच्छिरो अस्तु मे । पयस्वान्विश्वतः
 प्रत्यङ् । पयसा संपिपृग्धि मा ॥ ११ ॥

¹⁰⁻¹¹ आयुरसि । तत्ते प्रयच्छामि । आयुष्मद-
 स्तु मे मुखम् । आयुष्मच्छिरो अस्तु मे । आ-
 युष्मान्विश्वतः प्रत्यङ् । आयुषा संपिपृग्धि मा ।
 इममग्र आयुषे वर्चसे कृधि । प्रियं रेतो वरुण
 सोम राजन् । मातेवास्मा अदिते शर्म यच्छ ।

धिमन्थस्य पयोविकारत्वात्पयस्त्वम् । मुखस्य पयोभोजित्वात्पयस्त्व-
 त्वम् । शिरश्शब्देन कृत्स्नो देह उपलक्ष्यते । तस्य पयोजन्य-
 शक्तिमत्त्वात्पयस्त्वम् । अन्यत्पूर्ववत् ।

¹⁰⁻¹¹ उदमन्थस्याभिमन्त्रणादीस्त्रीन्मन्त्रानाह—उदमन्थस्यायुर्हेतुत्वा-
 दायुष्ट्वम् । अन्यत्पूर्ववत् । कल्पः—“ ओदनशेषं यजमानः
 प्राश्नाति, इममग्र आयुषे वर्चसे कृधीति प्राश्नन्तमभिमन्त्रयेत् ”
 इति । पाठस्तु—हेऽमे ! इमं यजमानमायुषे दीर्घायुष्ट्वाय वर्चसे
 बलाय च कृधि समर्थं कुरु । हे वरुण ! प्रियं कृधि अमीष्टं कुरु ।
 हे सोम राजन् ! रेतः कृधि प्रजोत्पादनसामर्थ्यं कुरु । हेऽदिते ! अस्मै
 यजमानाय मातेव शर्म यच्छ सुखं देहि । हे विश्वेदेवाः ! अयं
 यजमानः जरदष्टिर्यथा सत् जरप्राप्तिमान्यथा भवति, तथा
 कुर्वन्तु चिरजीविनं कुर्वन्त्वित्यर्थः ।

विश्वे देवा जरदष्टिर्यथा संत ॥ २० ॥ ¹² आयुरसि
 विश्वायुरसि । सर्वायुरसि सर्वमायुरसि । ¹³ यतो
 वातो मनोजवाः । यतः क्षरन्ति सिन्धवः । तासां
 त्वा सर्वासा रुचा । अभिषिञ्चामि वर्चसा ।
 "समुद्र इवासि गह्वना । सोम इवास्यदाभ्यः ।
 अग्निरिव विश्वतः प्रत्यङ् । सूर्य इव ज्योतिषा

¹² कल्पः—“ हिरण्यं यजमानाय वधाति ’ ’ आयुरसि विश्वा-
 युरसि ’ इत्यावध्यमानो जपति ” इति । पाठस्तु—हे हिरण्य !
 त्वमायुर्हेतुरसि । न केवलं ममैवायुर्हेतुः किंतु विश्वेषां मनुष्याणां
 सर्वेषां देवानां चायुर्हेतुरसि । तस्मात्त्वेमेव सर्वायुरसि ।

¹³ कल्पः—“ तैरेनं संमृष्टैरभिषिञ्चति यतो वातो मनोजवाः ”
 इति । तैः अपां ग्रहैः । पाठस्तु—यतो यस्या रुचो दीप्तेर्वेगवान्वातः
 प्रवर्तते । पुनरपि यतः सिन्धवो नद्यो मनोजवा मनोवेगयुक्ताः सत्यः
 क्षरन्ति प्रवहन्ति । तासां सर्वासामपां संबन्धिन्या रुचा त्वां यजमानं
 वर्चसा बलानिमित्तमभिषिञ्चामि ।

¹⁴ कल्पः—“ समुद्र इवासि गह्वनेत्येनमभिमन्त्र्य ” इति ।
 पाठस्तु—हे यजमान ! त्वं गह्वना गाम्भीर्येण समुद्र इवासि समुद्र-
 समोऽसि । सोमवददाभ्यः केनाप्यधृष्योऽसि । अग्निरिव विश्वतः
 सर्वस्मात् प्रत्यङ् प्रत्यासन्नः असि । अग्निर्हृदरमध्यवर्तित्वात्प्रत्यासन्नः ।
 सूर्य इव ज्योतिषा व्याप्तोऽसि ।

विभूः ॥ २१ ॥ ¹⁵ अ॒पां यो द्रव॑णे रसः । तम॒ह-
म॒स्मा आ॑मु॒ष्याय॑णाय । तेज॑से ब्रह्मवर्च॑साय
गृह्णामि । अ॒पां य ऊ॒र्मौ रसः । तम॒हम॒स्मा आ॑-
मु॒ष्याय॑णाय । ओज॑से वी॒र्याय॑ गृह्णामि । अ॒पां
यो म॑ध्य॒तो रसः । तम॒हम॒स्मा आ॑मु॒ष्याय॑णाय ।
पु॒ष्ट्यै प्र॒जन॑नाय गृह्णामि । अ॒पां यो य॒ज्ञियो

¹⁵ कल्पः—“ अ॒पां ग्र॒हान्गृह्ण॑न्ति ये म॒न्यान्कल्प॑यन्ति ‘ अ॒पां
यो द्रव॑णे रसः ’ इत्येतेः प्रतिमन्त्रम् ” इति । तानेतांश्चतुरो
मन्त्रानाह—अ॒पां संबन्धि॑नि द्रव॑णे द्रवीभावे यो रसः सारः तं
रसमहमामुष्यायणाय अमुष्य देवदत्तस्य पुत्रायास्मै यज्ञदत्ताख्याय
यजमानाय तेजोब्रह्मवर्चसयोः सिद्धयर्थं गृह्णामि । एवमुत्तरे त्रयो
मन्त्रा व्याख्येयाः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

स्यादोदनसवे होमः सिंहे मन्त्रचतुष्टयात् ।

राट्चतुर्भिश्चतुर्मन्यान्कल्पयेद्ब्राह्मणादयः ॥ १ ॥

आज्यं क्षीरं दधि जलं द्रव्याण्येषां क्रमादिह ।

श्रीणन्ति सक्तुभिर्मन्यानिन्द्रायेति चतुष्टयान् ॥ २ ॥

तेजोऽसीत्याज्यमन्यस्य मन्त्रणं तत्त इत्यतः ।

तं मन्थं स्वामिने दद्यात्तेजस्वज्ञस्येदतः ॥ ३ ॥

क्षीरादिमन्येऽप्योजोऽसीत्यादिमन्त्रास्तथैव हि ।

खादन्तं मन्त्रयेज्जेममायुस्तु स्वामिनो जपः ॥ ४ ॥

रसः । तमहमस्मा आमुष्यायुणाय । आयुवे दी-
र्घायुत्वाय गृह्णामि ॥ २२ ॥

गोष्वोजस्वन्तः श्रीणाम्योजोऽसि तत्ते प्रय-
च्छामि पर्यसा संपिपृग्धि मा सद्विभूर्यज्ञियो
रसो द्वे च ॥ ७ ॥

^१अभिप्रेहि वीरयस्व । उग्रश्चेत्तां सपत्नहा । आ-

यतोऽभिषिच्याभिषिक्तं समुद्रो मन्त्रयेत हि ।

अपामित्यभिषेकाय गृह्णन्ति हि नलग्रहान् ॥

अनुवाके सप्तमेऽस्मिन्मन्त्रा द्वात्रिंशदीरिताः ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-

यजुर्वेदीयैतित्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयाष्टके

सप्तमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः.

^१सप्तमेऽनुवाके ओदनसवस्य होमादिमन्त्रा उक्ताः । अष्टमे
रथारोहणमन्त्रा उच्यन्ते । कल्पः—“अग्नेणाहवनीयं रथोऽवस्थितो
भवति । ‘अभिप्रेहि’ इति तं यजमानोऽभ्येति” इति । हे
यजमान रथमभिषिक्त्य मेहि प्रकर्षेण गच्छ । गत्वा च वीरयस्व
विक्रमं कुरु । उग्रः तीव्रशासनः चेत्ता जयोपायाभिज्ञः सपत्नहा
वैरिघाती च भव । कल्पः—“आतिष्ठ मित्रवर्धन इत्यारोहन्तमभि-
मन्त्रयते” इति । हे यजमान त्वं मित्राभिवृद्धिहेतुस्सन् रथमातिष्ठ
आरोह । देवास्तुभ्यं त्वदर्यमधिब्रवन् अधिकोऽयं यजमान इति

तिष्ठ मित्रवर्धनः । तुभ्यं देवा अधिब्रवन् । अङ्कौ
न्यङ्कावभित् आतिष्ठ वृत्रहन्त्रथम् । ^२आतिष्ठन्तं
परि विश्वे अभूवन् । श्रियं वसानश्चरति स्वरो-
चाः । महत्तदस्यासुरस्य नाम । आ विश्वरूपो
अमृतानि तस्यौ । ^३अनु त्वेन्द्रो मद्वन् वृहस्प-
तिः ॥ २३ ॥ अनुसोमो अन्वगिरावीत् । अनु त्वा

ब्रुवन्तु । कल्पः—“अङ्कौ न्यङ्काविति रथचक्रे अभिमृशति
पक्ष्मी वा । ‘आतिष्ठ वृत्रहन्’ इति पञ्चभिरारूढम्” इति । अभि-
मन्त्रयत इत्यनुवर्तते । अत्र चक्रस्पर्शनहेतोः ऋचः, अभिमन्त्रणमन्त्र-
णेषु प्रथमाया ऋचश्च प्रतीके दर्शयति—‘अङ्कौ न्यङ्कावभितो
रथं यौ’ इति । एषा संहितायाः प्रथमकाण्डे देव सवितः प्रमुवेत्यनु-
वाके व्याख्याता । “आतिष्ठ वृत्रहन्” इत्येषा ग्रहकाण्डे व्याख्याता ।

^२अथ द्वितीयामृचमाह—आतिष्ठन्तं रथमारोहन्तं यजमानं विश्वे
देवाः सर्वेऽपि देवाः पर्यभूवन् परितोऽलंकृतवन्तः । अयं च रथ
स्त्वयाऽधिष्ठितः श्रियं वसान आच्छादयस्त्वयि सर्वसंपदं कुर्वन्ति-
त्यर्थः । स्वरोचाः स्वायत्तदीप्तिस्तन् चरति प्रवर्तते । असुरस्य
शत्रूणां निरसितुमित्राणां वा प्राणप्रदस्यास्य रथस्य तन्नाम महत्
अधिकम् । त्वदीयो रथ आयातीति श्रुत्वा शत्रवः पलायन्त इत्यर्थः ।
एवंविधो रथो विश्वरूपो बहुदेशसंचारेण बहुविधरूपस्तन् अमृतानि
अमरणसाधनानि फलानि आतस्यौ संपादयति ।

^३अथ तृतीयामाह—हे यजमान रथमातिष्ठन्तं त्वामिन्द्रवृहस्प-

विश्वे देवा अवन्तु । अनु सप्त राजानो य उताभि-
षिक्ताः । 'अनुत्वा मित्रावरुणाविहावतम् । अनु
द्यावापृथिवी विश्वशंभू । सूर्यो अहोभिरनु त्वाऽ-
वतु । चन्द्रमा नक्षत्रैरनु त्वाऽवतु । 'द्यौश्च त्वा
पृथिवी च प्रचेतसा । शुक्रो बृहदक्षिणा त्वा पि-
पर्तु । अनु स्वधा चिकित्ता सोमो अग्निः । आऽयं

तिसोमा अनुमदन्तु अनुमोदन्तामङ्गीकुर्वताम् । अग्निरपि त्वां अनु
क्रमेण आवीत् रक्षतु । ये विश्वे देवास्तेऽपि त्वां अनुक्रमेणावन्तु ।
उत अपिच सप्त राजानः त्वदीयदिग्व्यातिरिक्ताः सप्तसु दिक्षु वर्त-
माना राजानोऽभिषिक्ता ये सन्ति ते सर्वेऽपि त्वामनुमोदन्तु ।

‘अथ चतुर्थीमाह—मित्रावरुणविह कर्मणि त्वां अनु क्रमेण
रक्षताम् । विश्वशंभू विश्वस्य मुखस्य भावयिष्यौ द्यावापृथिव्यौ
त्वामनुरक्षताम् । सूर्योऽयमहोभिः सह त्वामन्ववतु । चन्द्रमा नक्षत्रैः
सह त्वामनुरक्षतु ।

‘अथ पञ्चमीमाह—द्यौश्च पृथिवी चेत्येते प्रचेतसा प्रकष्ट-
ज्ञानयुक्ते सत्यौ त्वां रक्षताम् । योऽयं सोमयागे शुक्राख्यो ग्रहः स त्वां
पिपर्तु पालयतु । तथा बृहत् साम त्वां पिपर्तु । दक्षिणा त्वां
पिपर्तु । स्वधाशब्दोपलक्षितमन्नं त्वामनुचिकित्सतां तवानिष्टं निवा-
रयत्वित्यर्थः । तथा सोमोऽग्निश्चेत्येतावुभौ त्वदीयमनिष्टं निवारये-
ताम् । अयं रयो रजसी रजनात्मके द्यावापृथिव्यौ उपस्थं तत्स-
मीपे स्थितमन्तरिक्षं च आपृणक्तु सर्वतः स्तेन संपृक्तानि करोतु ।

पृणक्तु रजसी उपस्थम् ॥ २४ ॥

बृहस्पतिस्सोमो अग्निरेकं च ॥ ८ ॥

प्रजापतिः प्रजा असृजत । ता अस्मात्सृष्टाः
परांचीरायन् । स एतं प्रजापतिरोदनमपश्यत् ।
सोऽन्नं भूतोऽतिष्ठत् । ता अन्यत्रान्नाद्यमवित्वा ।
प्रजापतिं प्रजा उपावर्तन्त । अन्नमेवैनं भूतं पश्य-

स्वयं लोकत्रयं व्यामोत्वित्यर्थः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

अमीति रयमप्येति ह्यातिष्ठेत्यभिमन्त्रणम् ।

अङ्गो चक्रे स्पृशेदाभिमन्त्रयेद्रथसंस्थितम् ॥

पञ्चभिश्चैवमत्रोक्ता अष्टौ मन्त्राः क्रमादमी ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयाष्टके

सप्तमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥

अष्टमेऽनुवाके ओदनसवगता रथारोहणमन्त्रा उक्ताः । सोऽयमो-
दनसवो नवमेऽभिधीयते । तमेतं विधत्ते—प्रजापतिना सृष्टाः प्रजा
अन्नार्थिन्यस्तदन्वेषणाय पुनरावृत्तिरहिताः आयन् यत्र कापि गताः ।
तदानीं प्रजापतिरन्नहेतुमोदनसवं दृष्ट्वा तदनुष्ठानेनान्नं प्राप्तोऽति-
ष्ठत् । ताश्च प्रजा अन्यत्रान्नमलब्ध्वा पुनः प्रजापतिं प्रत्यागताः ।

न्तीः प्रजा उपावर्तन्ते । य एतेन यजते । य उँ चै-
 नमेवं वेद । ^{२-३} सर्वाण्यन्नानि भवन्ति ॥ २५ ॥ सर्वे
 पुरुषाः । सर्वाण्येवान्नान्यवरुन्धे । सर्वान्पुरुषान् ।
 राडसि विराडसित्याह । स्वाराज्यमेवैनं गमयति ।
^{४-५} यद्विरण्यं ददाति । तेजस्तेनावरुन्धे । यत्ति-
 सृधन्वम् । वीर्यं तेन । यदष्ट्रम् ॥ २६ ॥ पुष्टि-
 तेन । यत्कमण्डलुम् । आयुष्टेन । यद्विरण्यमाव-
 द्धाति । ज्योतिर्वै हिरण्यम् । ज्योतिरेवास्मिन्दधा-

यो यजमान एतेनौदनसवेन यजते यश्चैनमौदनसवं सम्यग्वेद वेत्ति,
 तमेतमुभयविधं पुरुषमन्नप्राप्तिगुक्तं दृष्ट्वा प्रजाः सर्वा आगच्छन्ति ।

^{२-३} पूर्वोक्तैः 'सिंहे व्याघ्रे' इत्यादिभिर्मन्त्रैर्यदन्नं होतव्यं तदिह
 विधत्ते—ब्रीहिभिर्यज्जुदयामाकादिभिर्निष्पाद्यानि यावन्त्यन्नानि संभ-
 वन्ति तावन्ति सर्वाण्यन्न कर्तव्यानि । कर्तारश्च ब्राह्मणसत्रिय-
 वैश्यशूद्राः सर्वे पुरुषाः । तेन सर्वान्नसर्वपुरुषसमृद्धिः प्राप्यते ।
 मन्थकल्पनमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—राडसीत्यादींश्चतुरो मन्त्रान्प-
 ठेतेन स्वाराज्यप्राप्तिः ।

^{४-५} यदुक्तं सूत्रकारेण—'हिरण्यं ब्राह्मणाय ददाति । तिसृ-
 धन्वं राजन्याय । अष्ट्रं वैश्याय । मापकमण्डलुं शूद्राय' इति ।
 तदेतत्सर्वं विधत्ते—तिसृभिरिषुभिः सहितं धनुस्तातिसृधन्वम् । अष्ट्रा-
 फालं लाङ्गलाग्रस्या लोहशलाकेत्यर्थः । कर्णे हिरण्याभरणबन्धनं

ति । अथो तेजो वै हिरण्यम् । तेज एवात्मन्वत्ते ।
 "यदोदनं प्राश्नाति" । एतदेव सर्वमवरुध्य ॥२७॥
 तदस्मिन्नकथाऽधात । "रोहिण्यां कार्यैः । यद्वाह्येण
 एव रोहिणी । तस्मादेव । अथो वर्षमैवैनं समा-
 नानां करोति । "उद्यता सूर्येण कार्यैः । उद्यन्तं
 वा एतं सर्वाः प्रजाः प्रतिनन्दन्ति । दिदृक्षेण्यो
 दर्शनीयो भवति । य एवं वेद । "ब्रह्मवादिनो

विधत्ते—हिरण्यगता दीप्तिर्ज्योतिः तद्धारणेन मुखस्य शोभनत्वं तेजः ।

"होमद्रव्यशेषप्राशनं विधत्ते—सर्वान्शेषमसणे सत्येतत्सर्वमज-
 जातं संपूर्णं संपाद्य तत्संपादितमस्मिन्यजमान एकधा अघात
 एकीकृत्य स्थापयति ।

"ओदनसवप्रयोगस्य नक्षत्रविशेषं विधत्ते—यस्मात्कारणाद्रोहि-
 णीनक्षत्रं ब्राह्मणवत्प्रशस्तं तस्मादेव कारणाद्रोहिण्यामयं कार्यैः ।
 'सप्त सप्त क्रमाज्ज्ञेया विप्राद्याः कृत्तिकादयः' इति ज्योतिषशास्त्रे
 ब्राह्मणनक्षत्रेषु सप्तस्वस्थितत्वाद्रोहिण्या ब्राह्मणत्वम् । अपिच
 रोहिण्यां कुर्वन्नेन यजमानं समाप्तानां सर्वेषां शिरस्स्थानीयं करोति ।

"रोहिणीनक्षत्रदिनेऽप्युदयकालं विधत्ते—उदयं गच्छता सूर्येण
 सहायं सवः कर्तव्यः, सूर्योदयस्य सर्वपुरुषानन्दहेतुत्वात्तत्रानुष्ठानं
 प्रशस्तम् । वेदनं प्रशंसति—दिदृक्षेण्यो दर्शनेच्छाविषय उपास्य
 इत्यर्थः । दर्शनीयः मूर्खः ।

"यदुक्तं सूत्रकारेण—'अथैनं त्रिभिर्दर्भपुञ्जीलैः पवयति । अव-

वदन्ति ॥ २८ ॥ अवेत्योऽवभृथाऽ नाऽ इति ।
 यद्दर्भपुञ्जीलैः पवयति । तद्विस्वदेवावैति । तन्नावै-
 ति । ¹⁰ त्रिभिः पवयति । त्रयं इमे लोकाः । ए-
 भिरवैनं लोकैः पवयति । अथो अपां वा एतत्ते-
 जो वर्चः । यद्दर्भाः । यद्दर्भपुञ्जीलैः पवयति । अ-
 पामेवैनं तेजसा वर्चसाऽभिषिञ्चति ॥ २९ ॥

भवन्त्यष्टामवरूढ्य वदन्ति दर्भा यद्दर्भपुञ्जीलैः
 पवयत्येकं च ॥ ९ ॥

भृथप्रत्याग्रायो भवतीति विज्ञायते” इति । तदिदं विधत्ते—अस्मि-
 न्नोदनसवे किमवभृथः कार्यो न वेति ब्रह्मवादिनां विचारार्थेयं धृतिः ।
 तदनुष्ठाने तु क्रियाबाहुल्यम् । अनुष्ठानाभावे शुद्धचभाव इति
 तेषामभिप्रायः । तत्र दोषद्वयरहितमिदमुत्तरम् । दर्भपुञ्जीलशब्देन
 कतिपयदर्भनाडियुक्ताः शाखाविशेषा उच्यन्ते । तैः शोधने सति
 तदेवावभृथारूपं कर्म अवैति सिवत् अनुष्ठितमेव शुद्धेः संपन्नत्वात् ।
 तन्नानुष्ठितमपि क्रियाबाहुल्याभावात् ।

¹⁰ दर्भपुञ्जीलसंख्यां विधत्ते—त्रित्वसंख्याया लोकसाम्याल्लोकैः
 शुद्धिः कृता भवति । अपिच दर्भाणामुदकसारत्वाद्बलहेतुत्वाच्च सार-
 बलाम्यामयं शोधितो भूत्वाऽभिषिक्तो भवति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयाष्टके

नवमोऽनुवाकः.

१ प्रजापतिरकामयत बृहोभूयान्त्स्यामिति । स
एतं पञ्चशारदीयमपश्यत् । तमाहरत् । तेनायजत ।
ततो वै स बृहोभूयान्भवत् । यः कामयेत बृ-
होभूयान्त्स्यामिति । स पञ्चशारदीयेन यजेत ।
बृहोरेव भूयान्भवति । २ मरुत्स्तोमो वा एषः ।
मरुतो हि देवानां भूर्यिष्ठाः ॥ ३० ॥ ३ बृहुर्भवति ।
य एतेन यजते । य उ चैनमेवं वेद । पञ्चशार-

१ नवमेऽनुवाके ओदनसवोऽभिहितः । दशमे पञ्चशारदीयविधि-
रुच्यते । स च सूत्रकारेण स्पष्टमुदाहृतः—“पञ्चशारदीयेन बृहो-
भूयान्भवति । अनुवत्सरं पशुबन्धेन यजते । सप्तदश पृथ्वीनुक्षः पञ्च-
वर्षानानयन्ति । सप्तदश पृथ्वीर्वत्सतर्यः स्त्रीवत्सा अप्रवीताः । प्रोक्षिता-
न्पर्यग्निकृतानुक्षण उत्सृजन्ति वत्सतरिरालभन्ते” इति । तमिमं
पञ्चशारदीयं विधत्ते—बृहोर्धेनप्रजादिसमृद्धादन्यपुरुषादपि नूयानत्य-
न्तसमृद्धः । पञ्चमु शरत्सु संवत्सरेष्वनुष्ठेयः पञ्चशारदीयः ।
स्पष्टमन्यत् ।

२ तमेतं प्रशंसति—स्तोमशब्देन स्तोमयुक्तो यज्ञ उपलक्ष्यते ।
मरुत्संज्ञकानां देवगणानां संबन्धी स्तोमो मरुत्स्तोमः । मरुतो
ह्येतस्यानुष्ठानेन देवानां मध्येऽत्यन्तं समृद्धाः संपन्नाः ।

३ यागं वेदने च प्रशंसति । संवत्सरसंख्यां प्रशंसति—पञ्च-
संख्यासामान्यादनुष्ठारा संवत्सरे प्रतिष्ठा । तथा पञ्चिच्छन्दोद्वारा
यज्ञप्राप्तिः । स्तोमानामवधिं विधत्ते—त्रिवृदादिस्तोमाः सप्तदश

दीयो भवति । पञ्च वा ऋतवस्संवत्सरः । ऋ-
तुष्वेव संवत्सरे प्रतितिष्ठति । अथो पञ्चाक्षरा पङ्-
क्तिः । पाङ्क्तो यज्ञः । यज्ञमेवावर्तुन्धे । सप्तदशङ्
स्तोमा नातियन्ति । सप्तदशः प्रजापतिः । प्रजाप-
तेराप्त्यै ॥ ३९ ॥

भूयिष्ठां यन्ति द्वे च ॥ १० ॥

अगस्यो मरुद्भ्य उक्ष्णः प्रौक्षत् । तानिन्द्र

स्तोमं नातिक्रामन्ति । तमेतमनतिक्रामं सूत्रकारः स्पष्टमुदाहृत्य—
“उत्तमीरालभ्य दीक्षन्ते त्रिवृदग्निष्टोमः पञ्चदश उक्थ्यः सप्त-
दश उक्थ्यः पञ्चदशोऽग्निः सप्तदशोऽतिरात्रः” इति । पञ्चमे
संवत्सरे वत्सतरीर्हं चरमभाविनीरालभ्य पश्चात्पञ्चरात्राय दीक्ष-
यित्वा क्रमेण त्रिवृदग्निष्टोमादीनि पञ्चाहान्यनुष्ठेयानि । तेषु पञ्च-
स्वप्यहस्त्वेकविंशत्रिणवादयः स्तोमा न विद्यन्ते । सोऽयं सप्त-
दशस्तोमानतिक्रमः ‘आश्रावय’ इत्याद्यक्षरात्मकत्वेन प्रजापतिस्सप्त-
दशः । अतस्तदनतिक्रमः प्रजापतेः प्राप्त्यै भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयैतत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयाष्टके

सप्तमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः.

१ दशमे पञ्चशारदीयाविधिरुक्तः । एकादशे तदीयपशुविधिरु-

आदेत्त । त ए॒नं वज्रमु॒द्यत्याभ्या॑यन्त । तानु॒ग-
स्त्यश्चै॒वेन्द्रश्च॑ कयाशुभीर्येनाशमयताम् । ताञ्छा-
न्तानुपा॒ह्वय॑त । यत्क॑याशुभीर्यं भव॑न्ति शान्त्यै । ^१ त-
स्मादे॒त ऐन्द्रा॑ मारु॒ता उ॒क्षाण॑स्सव॒नीया॑ भवन्ति ।
त्रयः॑ प्रथ॒मेऽह॒न्नाल॑भ्यन्ते । एवं द्वि॒तीये॑ । एवं तृ-
तीये॑ ॥ ३२ ॥ एवं च॑तुर्थे । पञ्चो॒त्तमेऽह॒न्नाल॑भ्य-

च्यते । तत्रादौ सामविशेषं विधत्ते—अगस्त्यो महर्षिर्मरुत उद्दिश्य
उक्ष्णः वृषभान्पशून्प्रोक्षितवान् । तान् मरुदर्थं प्रोक्षितान्पशून् इन्द्रोऽ-
पजहार । तदा ते मरुतो हस्तैर्वज्रमुद्यम्यैनमिन्द्रमभिलक्ष्य हन्तु-
मागताः । तदानीमगस्त्येन्द्रो कयाशुभीयाख्येन साम्रा तान्मरुतः
शान्तानकुरुताम् । तत इन्द्रो गतक्रोधांस्तान् मरुतः स्वसमीपे समा-
हूतवान् । अतोऽस्मिन्पञ्चशारदीये शान्त्यर्थं कयाशुभीर्यं साम
गायेत् ।

^२ अयं पशून्विधत्ते—यस्मादिन्द्रस्य मरुतां च पशुविषयैकमत्यं
संपन्नं तस्मादैन्द्रा मारुताः कर्तव्याः । तेषां च सवनीयानां सप्त-
दशानामुक्षां पञ्चमु दिनेषु विमज्ज्य प्रयोगः । तत्र प्रतिदिनं
पशुत्रये सति द्वावधिकाववशिष्येते । अतस्ताभ्यां सह पञ्च पशवः
उत्तमेऽहन्यालभ्याः । यस्मादेतदहः समाप्तिदिनत्वादतिशयेन प्रवृ-
द्धम् । तत्र ह्युदीच्यादिदिग्बिशेषा अतिरात्रत्वेन स्तोत्रविशेषाश्च
संपद्यन्ते । तस्मात्तत्र पशुबाहुल्यं युक्तम् ।

न्ते । वर्षिष्ठमिव ह्येतदहः । 'वर्षिष्ठस्समानानां
भवति । य एतेन यजते । य उ चैनमेवं वेद ।
स्वाराज्यं वा एष यज्ञः । एतेन वा एकयावा का-
न्दमस्स्वाराज्यमगच्छत् । 'स्वाराज्यं गच्छति ।
य एतेन यजते ॥ ३३ ॥ य उ चैनमेवं वेद ।
मारुतो वा एष स्तोमः । एतेन वै मरुतो देवानां
भूर्यिष्ठा अभवन् । भूर्यिष्ठस्समानानां भवति ।
य एतेन यजते । य उ चैनमेवं वेद । पञ्चशार-

^३ यजमानवेदने प्रशंसति—समानानां मध्ये वर्षिष्ठः गुणैरति-
शयेन प्रवृद्धः । पञ्चशारदीयं प्रशंसति—एष पञ्चशारदीयाख्यो
यज्ञः स्वराज्यस्वरूपः, तत्प्राप्तिहेतुत्वात् । एतेन पञ्चशारदीयेनैव
पुरा कान्दमो नाम कश्चिद्विषः स्वाराज्यं प्राप्तवान् । स कीदृशः ।
एकयावा एकेन वाहनेन यातीत्येकयावा, रथेनैव गच्छति न तु
वाहनान्तरेणेत्यर्थः ।

^४ यागवेदने प्रशंसति । पशुदेवतारूपममरुतसंबन्धेन क्रतुं प्रशंसति—
यस्मादेतेन पञ्चशारदीयेन देवानां मध्ये मरुतः अतिशयेन बहुला
अभवन् तस्मादेष त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशस्तोमयुक्तो यागो मारुतः । एत-
द्याज्ञी तद्वेदी च समानानां मध्येऽत्यन्तबहुलो भवति ।

^५ पञ्चमु संवत्सरेष्वनुष्ठानं प्रशंसति—स्वात्मानमारभ्य पुत्रपौत्रा-
दिद्वारा यः पञ्चमः पुरुषस्तत्पर्यन्तं सर्वेषामन्नसमृद्धिर्भवति । सप्त

दीयो वा एष यज्ञः । आ पञ्चमात्पुरुषादन्नमन्ति ।
 य एतेन यजते । य उ चैनमेवं वेद । सप्तदश
 स्तोमा नातिरयन्ति । सप्तदशः प्रजापतिः । प्र-
 जापतेरेव नैति ॥ ३४ ॥ तृतीये गच्छति य एतेन

दशं स्तोमावसानं प्रशंसति । प्रजापतेः सकाशान्नातिगच्छतीत्यर्थः ।
 अत्र मीमांसा । एकादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“उत्सोत्सर्गे किमुत्कर्षस्त्यागो वाऽऽद्योऽत्र पूर्ववत् ।

अन्वह्नित्वयोरुत्तमाहपञ्चत्वयोर्विधौ ॥

वाक्यभेदाद्विशिष्टानामन्येषां कर्मणां विधिः ।

तस्मादारण्यवच्छेपत्याग उत्सर्ग इष्यताम्” ॥

अस्त्यहीनेषु पञ्चशरदीयनामकः कश्चित्सर्वविशेषः पञ्चाहः ।
 स च पञ्चसु संवत्सरेष्वनुष्ठेयः । तत्र प्रथमे संवत्सरे विशाखान-
 क्षत्रयुक्तायाममावास्यायां सप्तदश स्त्रीपशवः सप्तदशोक्षाणश्च विहि-
 ताः । तेषु सर्वेषु पर्याग्निकृतेषु मोक्षितेषु सत्सु स्त्रीपशूनामालम्भं पुरु-
 षपशूनामुत्सर्गं चात्राय पुनर्द्वितीये तृतीये चतुर्थे संवत्सरे तथैवा-
 नुष्ठानमात्राय पश्चादिदमात्रातम्—“त्रींस्त्रीनित्येकैकस्मिन्नहन्यालभेर-
 न्यञ्चोत्तमेऽहनि” इति । तत्र वत्सरचतुष्टयगतासु चतसृष्वमावास्यासु
 योऽयं पुरुषपशूनामुक्षामुत्सर्गस्तत्र तत्कर्मशेषत्यागो न भवति,
 किंतूत्कर्षः । कुतः ? त्रींस्त्रीनितिवाक्येनालम्भस्याभिधानात् । यथा
 पूर्वत्र प्राजापत्यानामालम्भोत्कर्षस्तथाऽत्रापि युज्यत इति प्राप्ते ब्रूमः ।
 “त्रींस्त्रीनेकैकस्मिन्नहन्यालभेरन्” इत्यत्र पर्याग्निकरणानन्तरभाविने

यजतेऽति य एतेन यजते य उं चैनमेवं वेद
त्रीणि च ॥ ११ ॥

अगस्त्यस्स्वाराज्यं मारुतः पञ्चशारदीयो वा
एष यज्ञस्सप्तदशः प्रजापतेरेव नैति ॥

अस्याजरासो दमा मरित्राः । अर्चद्दूमासो अ-
ग्रयः पावकाः । श्विचीचयश्श्वात्रासो भुरण्यवः ।

प्रातमालम्भमनूद्यैकेकाहत्वत्रित्वगुणयोर्विधौ वाक्यं भिद्येत । तस्माद्गुण-
द्वयविशिष्टानामन्येषां कर्मणां विधिरभ्युपेयः । तथा "पञ्चोत्तमेऽहन्"
इत्यत्रोत्तमाहत्वपञ्चत्वयोर्विधौ वाक्यभेदः । तथासत्यारण्यपशुन्यायेन
सप्तदशोक्षाणः पर्यामिकरणप्रोक्षणाभ्यां समापनीयाः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-

यजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयाष्टके

सप्तमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः.

एकादशे पञ्चशारदीयगताः पशवोऽभिहिताः । द्वादशे त्वग्नि-
ष्टुदास्ये क्रतौ ग्रहाणां ग्रहकाले पुरोरुचोऽभिधीयन्ते । अत एव
सूत्रकारेणोक्तम्—“तथाऽग्निष्टुतस्य पुरोरुचोऽस्याजरासोऽग्र आयू-
श्च पवस इत्येन्द्रवायवस्य द्वितीया मैत्रावरुणस्य तृतीयाऽऽ-
श्विनस्य चतुर्थी पञ्चमी शुक्रामन्यिनोः षष्ठ्याग्रयणस्यान्यामा-
ग्नेयीमुख्यस्य नियुनाक्ति नित्या ध्रुवस्य नियुनक्त्येन्द्राग्नेश्वदेवयोः
रग्निश्रिय इति तिस्रो मरुत्वतीयानां श्रुधि श्रुत्कर्णेत्युत्तरा माहे-

वनर्षदो वायवो न सोमाः । यजा नो मित्रावरु-
णा । यजा देवा ५ ऋतं बृहत् । अग्ने यक्षि स्वं
दमम् । ३ अश्विना पिबत ५ सुतम् । दीद्यग्नी शुचि-

न्द्रस्य विश्वेषामादितिरिति तिस्र आदित्यग्रहस्योत्तमा सावित्रस्य”
इति । तत्रेन्द्रवायवस्य या प्रथमा पुरोरुग्विद्यते तामाह—अस्य
यजमानस्य दमा यज्ञग्रहा एवंगुणकाः सन्तिवति प्रार्थयन्ते ।
किंगुणकाः ? अजरासः विनाशरहिताः । मरित्राः म्रियन्ते संज्ञ-
प्यन्ते पशवो येष्विति मरित्राः पुनःपुनर्विशस्यमानपशुका इत्यर्थः ।
अत एव स्वात्रासः श्वेता निर्मला इत्यर्थः । अर्चद्भूमासः अर्च-
नीयधूमाः अग्रयः अग्निमन्तः पावकाः शोधकाः श्विचीचयः श्विचि-
वृद्धिमञ्चन्ति गच्छन्ति प्रतिदिनमनुष्ठानवृद्धियुक्ता इत्यर्थः । भुरण्यवः
मरणकुशलाः फलसंपादका इत्यर्थः । वनर्षदः वननीयफलप्राप्तिहेतवः ।
वायवो न वायुसदृशाः निरन्तरयज्ञप्रवृत्तियुक्ता इत्यर्थः । सोमाः
सोमयागयुक्ताः ।

३ अथ मैत्रावरुणग्रहस्य पुरोरुचमाह—हे ग्रह ! नः अस्मदर्थं
मित्रावरुणा यजा मित्रावरुणारूपौ देवौ पूजय । तद्वारा देवा-
न्सर्वान्यज । ऋतं यज्ञरूपमिदं कर्म बृहत् प्रौढं वर्तते । अतो हेऽग्ने !
स्वं दमं स्वकीयं ग्रहं याक्षि पूजय कर्मनिष्पादनेनालंकुरित्वित्यर्थः ।

३ अथाश्विनग्रहस्य पुरोरुचमाह—हे अश्विनौ ! युवां सुतम्-
भिषुतं सोमं पिबतम् । कीदृशौ ? दीद्यग्नी दीप्यमानाग्नियुक्तौ,
शुचित्रता शुद्धकर्मयुक्तौ, तथा यज्ञवाहसा यज्ञनिर्वाहकौ, ऋतुना
यज्ञोचितकालविशेषेण युक्ताविति शेषः ।

व्रता । ऋतुना यज्ञवाहसा ॥ ३५ ॥ द्वे विरूपे
चरतस्स्वर्ये । अन्याऽन्या वृत्तमुपधापयेते । हरि-
रन्यस्यां भवति स्वधावान् । शुक्रो अन्यस्यां द-
दृशे सुवर्चाः । पूर्वापरं चरतो माययैतौ । शिशू-
क्रीडन्तौ परियातो अध्वरम् । विश्वान्यन्यो भुव-

‘अथ शुक्रग्रहस्य पुरोरुचमाह—अहश्च रात्रिश्चेत्येते द्वे विरूपे
शुक्लकृष्णात्वाद्विधमरूपे स्वर्ये सुप्रयोजने चरतः पर्यावर्तते । अन्या-
ऽन्या तयोरेकैका पृथक्पृथगेव वत्समुपधापयेते वत्ससदृशं स्व-
स्वोचितं देवमुपधापयेते स्तनपानेनेव प्रीणयतः । तयोर्मध्येऽन्यस्यां
रात्रिरूपायां मातरि वत्सस्थानीयो हरिः हरणशीलोऽग्निः स्वधावान्
अज्ञवान्भवति । अन्यस्यामहस्संज्ञिकायां मातरि वत्सस्थानीयः
शुक्रः शुभ्रः सुवर्चाः शोभनदीप्तिरादित्योऽज्ञवान्दृश्यते । तथा
चाग्निहोत्रब्राह्मणे श्रुतम्—“तस्मादग्नये सायं हूयते सूर्याय
प्रातः” इति । एवंविधसूर्याग्निरूपोऽयं शुक्रग्रह इत्यर्थः ॥

‘अथ मन्थिग्रहस्य पुरोरुचमाह—एतौ सूर्याचन्द्रमोरूपौ मा-
तृस्थनीयाया दिवः शिशू बालकौ पूर्वभागमपरभागं च प्रति संचरतः ।
उदयाय पूर्वभागोऽस्तमयाय पश्चिमभागः । एवंविधसंचारे पार-
मेश्वरी मायैव साधनम् । सा हि पारमेश्वरी शक्तिः सूर्याच-
न्द्रमसौ निर्माय स्वस्वव्यापारे स्थापितवती । तौ च शिशू स्व-
कीयलीलया क्रीडन्तावस्मदीयमध्वरं परियातः प्राप्नुतः । तयोर्म-
ध्येऽन्यः सूर्यो विश्वानि भुवनानि सर्वान् लोकानभिचष्टे सर्वतः प्रका-

नाऽभिचष्टे । ऋतूनन्यो विदधज्जायते पुनः ।
 "त्रीणि गता त्रीषहस्त्राण्यग्निम् । त्रि५ शस्त्रं देवा
 नव चासपर्यन् ॥ ३६ ॥ औक्षन्धृतैरास्तृणन्वर्हि-
 रस्मै । आदिहोतारं न्यपादयन्त । अग्निनाऽग्नि-
 स्समिध्यते । कविर्गृहपतिर्युवा । हव्यवाड् जुह्वास्यः ।

शयति । अन्यश्चन्द्रमाः ऋतून्वसन्तादीन्विदधत् निष्पादयन्पुनर्जायते
 तत्तच्छुद्धमतिपदि पुनः पुनरुत्पद्यते । एवंविधचन्द्ररूपोऽयं मन्यग्रहः ।
 तथाच श्रुतम्—“असौ वा आदित्यः शुक्रश्चन्द्रमा मन्थी” इति ॥

“अयाग्रयणस्य पुरोरुचमाह—यद्यपि हविर्भुजस्त्रयस्त्रिशदेवा-
 स्तथाऽपि योगैश्वर्यकाल्पितलीलाविग्रहमेदाच्छतत्रयं सहस्रत्रयं त्रिश-
 द्भव चेत्येतावन्तो देवा भवन्ति । ते च देवा अग्निमसपर्यन् परिचि-
 तवन्तः । त्रयास्त्रिशत्संख्याकानामेव मुख्यदेवतानामितरे लीलाविग्रहाः ।
 इत्यमुमर्थं वाजसनेयिनः साकल्यब्राह्मणे समामनन्ति—“महिमान
 एवैषां ये ते त्रयास्त्रिशत्स्वेव देवाः” इति । ते देवाः कथं परिच-
 रन्तीति तदुच्यते—धृतैराज्यैरौलसन्नुपरि सिञ्चन्ति जुहतीत्यर्थः । अस्मै
 अग्न्यर्थं वह्निः आस्तृणन् वेद्यां वह्निरास्तृणन्ति । आदित् अनन्तर-
 मेवैनमाग्निं होतारमनुमन्यमाना न्यपादयन्त निषण्णं कुर्वन्ति ॥

“अथैन्द्राग्रस्य पुरोरुचमाह—इन्द्रसहितेनाग्निना ग्रहदेवतारूपेणा-
 यमाहुत्याघारोऽग्निः समिध्यते सम्पन्दीप्यते । कीदृशोऽग्निः? कविः
 हवनप्रकारं विद्वान्, गृहपतिः यज्ञगृहस्वामी, युवा सर्वदा तरुणः,
 देवार्थं हव्यं वहतीति हव्यवाड्, जुहूरेवास्थं मुखं यस्यासौ जुह्वास्यः
 जुहुगत् हविरयं पक्षयतीत्यर्थः ॥

८ अग्निर्देवानां जठरम् । पूतदक्षः कविक्रतुः । देवो
देवेभिरागमत् । ९ अग्निश्रियो मरुतो विश्वकृष्टयः ।
आ त्वेषमुग्रमवं ईमहे वयम् ॥ ३७ ॥ ते स्वानिनो
रुद्रिया वर्षनिर्णिजः । सि ५ हा न हेषकृतवस्तु-

८ अथ वैश्वदेवग्रहस्य पुरोरुचमाह—योऽयमग्निः स एव देवानां
जठरं उदरस्थानीयः । पूतश्चासौ दक्षश्चेति पूतदक्षः, पूतः शुद्धः
दक्षः कर्मनिष्पादनकुशलः । कविक्रतुः कवीनां विदुषां देवानां सेवन्धी
क्रतुर्वागो यस्यासौ कविक्रतुः तादृशो देवोऽग्निर्देवेभिरन्यैर्देवैस्सह
आगमत् इह कर्मण्यागच्छतु ।

९ अथ मरुत्वतयिग्रहाणां यास्तिस्त्रः पुरोरुचस्तासां मध्ये प्रथ-
मामाह—य एते मरुतस्ते अग्निश्रियो विश्वकृष्टयश्च । अग्निं श्रयन्ते
सेवन्त इत्यग्निश्रियः ते हविस्स्वीकरणार्थमग्निमाश्रयन्ति । विश्वे कृष्टयो
मनुष्या येषां ते विश्वकृष्टयः सर्वैर्मनुष्यैः पूज्या इत्यर्थः । तादृ-
शानां मरुतां अवः रक्षणं आ समन्तात् वयमीमहे प्राप्नुमः । ते ह्यस्मा-
न्रक्षन्ति । कीदृशं रक्षणं! त्वेष दीप्तिमत् उग्रं विरोधिनां भयंकरम् ।
यथा दीप्त्या विरोधि तमो नश्यति एवमेव तदीयरक्षणजन्येन तेजसा
अस्माद्दिरोधिना नश्यन्तीत्यर्थः । ते मरुतो वायुविशेषाः स्वानिनः
वृष्टिवेलायां स्वानयुक्ता गर्जनयुक्ताः । रुद्रो वैद्युताग्निः “रुद्रो वा
एष यदग्निः” इति श्रुतेः, । रुद्रियाः वैद्युताग्नियुक्ताः । वर्षेण
निर्णेजन्ति भूमिं शोधयन्तीति वर्षनिर्णिजः । सिहा न सिहा इव ।
हेषकृतवः शब्दकारिणः, उत्साहेन सिंहनादं कुर्वन्तीत्यर्थः । सुदा-
नवः शोभनफलस्य दातारः ।

दानवः । ¹⁰ यदुत्तमे मरुतो मध्यमे वा । यद्वाऽवमे
 सुभगासो दिविष्ट । ततो नो रुद्रा उत वाऽन्वस्य ।
 अग्ने वित्ताहविषो यद्यजामः । ¹¹ ईडे अग्निं ५ स्व-
 वसं नमोभिः । इह प्रसप्तो विचयत्कृतं नः । रथैरिव
 प्रभरे वाजयद्भिः । प्रदक्षिणिन्मरुता ५ स्तोमं मृ-
 ध्याम् ॥ ३८ ॥ ¹ श्रुधि श्रुत्कर्णं वह्निभिः । देवै-

¹⁰ अथ द्वितीयामाह—हे मरुतो यूयं यदुत्तमे स्थाने स्थिताः
 यदि वा मध्येमे स्थिताः यद्वा अवमेऽत्यन्तनिकृष्टे स्थाने स्थिताः
 अथवा सुभगासः सौभाग्ययुक्तास्सन्तो दिवि द्युलोके स्थिताः ।
 हे रुद्राः दुःखद्वाविणो मरुतः ततो द्युस्थानात् उत वा अन्य-
 स्मात्स्थानात् नः अनु अस्माननुगच्छत । हेऽग्ने यद्विर्वयं यजामः
 अस्य हविषः सारं वित्तात् जानीहि ।

¹¹ अथ तृतीयामाह—स्ववसं सुष्ठु रत्नकमग्निं नमोभिः नमस्कारै-
 सह ईडे स्तुतिं कुर्वे । सोऽग्निरिह कर्मणि प्रसप्तः प्रकर्षेण समा-
 गतस्सन् नः अस्माभिः यत्कृतं कर्म तत् विचयत् विचिनुयात् । वाज-
 यद्भिः अक्षमिच्छाद्भिः ऋत्विग्भिस्सहितोऽहं रथैरिव प्रभरे यथा रथैर्यु-
 द्धसाधनानि प्रकर्षेण हरन्ति एवमहं हवींषि प्रकर्षेण हरामि ।
 प्रदक्षिणिन् प्रदक्षिणयन्मक्त्या प्रदक्षिणं कुर्वन्नहं मरुतां संब-
 न्धिनं स्तोमं स्तोत्रयुक्तं यज्ञं ऋध्यां समृद्धं कुर्याम् ।

¹² अथ माहेन्द्रग्रहस्य पुरोरुचमाह—हेऽग्ने श्रुत्कर्णं शृण्वत्कर्णं
 विज्ञाप्यस्य श्रोतः वह्निभिः हविषो वोदृभिः, सयावभिः गमनशीलस-

रग्ने स॒याव॑भिः । आसी॑दन्तु व॒र्हिषि॑ । मि॒त्रो वरु॑णो
अ॒र्य॒मा । प्रा॒तर्या॑वा॒णो अध्व॑रम् । ^{१०}विश्वे॑षामदि॒-
तिर्य॑ज्ञिया॒नाम् । विश्वे॑षामतिथि॒र्मानु॑षाणाम् ।
अ॒ग्निर्दे॒वाना॑मव॒ आवृ॑णानः । सु॒मृ॒डी॒को भ॑वतु वि॒-
श्ववे॑दाः । ^{११}त्वे अ॒ग्ने सु॒म॒तिं भि॑क्ष॒माणाः ॥ ३९ ॥
दि॒वि श्रवो॑ दधिरे य॒ज्ञिया॑सः । न॒क्ता च च॑क्रु-

हितैर्देवैस्सह त्वं श्रुधि अस्मद्विज्ञाप्यं शृणु । अध्वरे यज्ञं प्रात॒-
र्यावा॑णः प्रातःकाले गन्तारो मित्रादयस्त्रयः चर्हिषि अस्मदीय॒-
यज्ञे आसी॑दन्तु आगत्य तिष्ठन्तु ।

^{१०}अथादित्यग्रहस्य तिस्रः पुरोरुचः । तत्र प्रथमामाह—अय॒-
मग्निः सु॒मृ॒डी॒कः सु॒खहेतु॑र्भवतु । कीदृशोऽग्निः ? यज्ञिया॒नां यज्ञ॑-
योग्या॒नां विश्वे॑षां सर्वेषामृत्विजां अदितिः अखण्डयिता मातृवत्पालक॒-
इत्यर्थः । तथा विश्वेषां सर्वेषां मानुषाणां अतिथिः अतिथिवत्पूज॒-
नीयः । देवानां सर्वेषां मध्ये अवः अस्मद्वत्क्षणं आवृणानः सर्वत्र
प्रार्थयमान । विश्ववेदाः विश्वस्य वेदिता ।

^{११}अयं द्वितीयामाह—हेऽग्ने यज्ञियासः यज्ञार्हा ऋत्विग्यज॒-
मानाः त्वे त्वयि सु॒म॒तिं शो॒भनवृ॑द्धिं त्वत्सेवापरां भि॑क्ष॒माणाः
याच॑मानाः दि॒वि द्यु॒लोके श्रवः की॒र्तिं दधिरे संपा॑दितवन्तः ।
त्वां से॒वित्वा दे॒वेषु की॒र्तिं प्राप्ता इत्यर्थः । उपसा उपःकालेन
सह नक्ता च रात्रिमपि चकारादहश्च विरूपे विलक्षणरूपयुक्ते
चक्रुः कृतवन्तः । तदेव कथमिति तदुच्यते—कृष्णं वर्णं रात्रेः

यसा विरूपे । कृष्णं च वर्णमरुणं च संधुः ।
¹⁵ त्वामग्न आदित्यासं आस्यम् । त्वां जिह्वा ५
 शुचयश्चक्रिरे कवे । त्वा ५ रातिषाचो अध्वरेषु
 सश्विरे । त्वे देवा हविरदन्त्याहुतम् । ¹⁶ नि त्वा
 यज्ञस्य साधनम् । अग्ने होतारमृत्विजम् । वनु-

कृष्णरूपम्, अरुणं चोषसो रक्तरूपम्, चकाराम्यामहः शुक्ल-
 रूपं च संधुः संपादितवन्तः यज्ञानुष्ठानद्वारा यजमाना यज्ञेन
 तुष्टा देवा वा तादृशं रूपं कृतवन्त इत्यर्थः ।

¹⁵ अथ तृतीयामाह—हेऽग्ने, आदित्यासः एते आदित्याः त्वा-
 मास्यं मुखं चक्रिरे त्वयि हुतस्य भक्षणात् । हे कवे विद्वन्नग्ने
 शुचयः शुद्धा अन्येऽपि देवास्त्वां स्वकीयजिह्वां चक्रिरे । राति
 फलदानं सचन्ते समवनयन्तीति रातिषाचः फलप्राप्तिकामा इत्यर्थः ।
 तादृशा यजमानास्त्वामग्निमध्वरेषु यागेषु सश्विरे फलदानाय प्राप्त-
 वन्तः । देवाः सर्वेऽपि त्वे त्वयि आहुतं सर्वतो हुतं हविरिदमदन्ति ॥

¹⁶ अथ सावित्रग्रहस्य पुरोरुचमाह—हेऽग्ने देव त्वां निधी-
 महि नितरां ध्यायेम । कीदृशं ? यज्ञस्य साधनं होमद्वारा नि-
 ष्पादकं, होतारं देवानामाहातारं, अत एव ऋत्विजं ऋत्विक्समानं,
 प्रचेतसं प्रकृष्टज्ञानयुक्तं, नीरं जीवनप्रदं, दूतं हितार्थं यतमानं
 अमर्त्यं मरणरहितम् । वनुष्वदिति क्रियाविशेषणम् । परिचरण-
 वक्ष्या भवति तथा ध्यायेमेत्यर्थः ॥

प्वदेव धीमहि प्रचेतसम् । जीरं दूतममर्त्यम् ॥ ४०
 यज्ञवाहसा सपर्यन्वयमृध्यां भिक्षमाणाः प्रचे-
 तसमेकं च ॥ १२ ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

अस्याजरा पुरोरुक्स्यादग्निष्टुत्यैन्द्रवायवे ।

यजेति मैत्रावरुणे अग्निनेत्याग्निने ग्रहे ॥ १ ॥

द्वे द्विरूपे तु शुक्रस्य ग्रहे पूर्व्वेति मन्विनी ।

त्रीणीत्याग्रयणे हाग्निनेत्यैन्द्राग्रग्रहे भवेत् ॥ २ ॥

अग्निर्देवा वैश्वदेवे हाग्निश्रिय इति त्रयम् ।

ज्ञेया मरुत्वतीयेषु माहेन्द्रे तु श्रुधीत्यसौ ॥ ३ ॥

विश्वेषां तिस्र आदित्ये नि त्वा सावित्रके ग्रहे ।

अनुवाके द्वादशेऽस्मिन्मन्त्राः षोडश वर्णिताः ॥ ४ ॥

अथ मीमांसा । दशमाध्यायस्य चतुर्थे पादे चिन्तितम्—

आग्नेयेषु ग्रहेषूहो नास्ति वा स्तुतशस्त्रयोः ।

संस्कारत्वादस्ति मेवमर्थकर्मत्वनिर्णयात् ॥

अग्निष्टुदास्य एकाहे श्रूयते—“आग्नेया ग्रहा भवन्ति” इति ।
 तेषु चोदकप्राप्तयोर्नानादेवत्ययोः स्तुतशस्त्रयोः संस्कारकर्मत्वभ्रमेणा-
 स्त्यूह इति वदन्तं प्रत्येतदुत्तरं—द्वितीयाध्याये तयोरर्थकर्मत्वस्य
 निर्णयित्वान्नास्त्यूह इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-

यजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयाष्टके

सप्तमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः.

‘तिष्ठ हरी रथ आ युज्यमाना याहि । वायुर्न
नियुतो नो अच्छ । पिवास्यन्धो अभिसृष्टो
अस्मे । इन्द्र स्वाहा ररिमा ते मदाय । कस्य
वृषा सुते सचा । नियुत्वान्वृषभो रणत् । वृत्रहा

¹ द्वादशेऽनुवाकेऽग्निष्टुद्यागे ग्रहाणां पुरोरुचोऽभिहिताः । अथ
त्रयोदशे इन्द्रस्तुद्यागे ग्रहाणां पुरोरुचोऽभिधीयन्ते । एतच्च सूत्रे
स्पष्टमभिहितम्—“इन्द्रस्तुत इन्द्रस्तोमेनोक्थ्येनेन्द्रियकामो वीर्यकामो
वा यजेत, ऐन्द्रियः पुरोरुचस्तिष्ठ हरी कस्य वृषेऽनेन्द्रवायवस्य
तृतीया मैत्रावरुणस्य चतुर्थ्याश्विनस्य पञ्चमो षष्ठी शुक्रामन्यिनोः
सप्तम्याग्रयणस्य नित्योक्थ्यस्य नियुनक्ति ध्रुवेन्द्राग्रैश्वदेवानां नित्वा-
मरुत्वतीयमाहेन्द्राणां, आ नो विश्वाभिरिति तिस्र आदित्यग्रहस्यो-
त्तमा सावित्रस्य” इति । तत्रैन्द्रवायवस्य प्रथमां पुरोरुचमाह—
हे इन्द्र युज्यमाना रथे संबध्यमानौ हरी अश्वावातिष्ठ अधितिष्ठ,
नोऽस्मान् अच्छ अभिलक्ष्य आयाहि आगच्छ । तत्र दृष्टान्तः—
वायुर्न नियुतः, यथा नियुत्संज्ञकानश्वानभिलक्ष्य वायुर्याति तद्वत्,
आगत्य च अस्मे अस्माभिः अभिसृष्टः प्रेरितस्त्वं अन्धः अन्नरूपं सोमं
पिबासि पीतवान्मव । हे इन्द्र ते मदाय तव हर्षार्थं स्वाहा ररिमा
स्वाहाकृतं हविर्ददिम ।

² अथ तत्रैव द्वितीयां पुरोरुचमाह—कस्य प्रजापतेः संबन्धी
वृषा इन्द्रः सुतेऽभिपुते सोमे सचा संबद्धो नियुत्वान् नियुन्नामकै-
रश्वैर्युक्तो वायुः वृषभो रणत्, यथा वृषभो दत्तो रणति तयाऽयं वायु-
स्तुष्टो रणति गर्जति । वृत्रहा इन्द्रश्च सोमपीतये सोमपानाय रणति ।

सोमं पीतये । ^१ इन्द्रं वयं महाधने । इन्द्रमर्भं हवामहे । युजं वृत्रेषु वज्रिणम् ॥ ४१ ॥ ^२ द्वितायो वृत्रहन्तमः । विद इन्द्रं शतक्रतुः । उप नो हरिभिस्सुतम् । ^३ स सूर आ जनयज्ज्योतिरिन्द्रम् । अया धिया तरणिरद्विवर्हाः । ऋतेन शुष्मीनव-

^१ अथ मैत्रावरुणग्रहस्य पुरोरुचमाह—वयं यजमाना महाधने बहुधनसाध्ये मौढकर्मणीन्द्रं हवामहे आहुयामः । अर्भं स्वल्पेऽपि कर्मणि इन्द्रं हवामहे आहुयामः । कीदृशमिन्द्रं ? युजं कर्मद्वयेऽपि योग्यं, वृत्रेषु प्राप्तेषु शत्रुषु वज्रिणं वज्रहस्तम् ।

^२ अथाश्विनग्रहस्य पुरोरुचमाह—द्वयोर्लोकयोः समूहो द्विता तस्यां द्वितायां वृत्रहन्तमः अतिशयेन वैरिप्राप्ती शतक्रतुः शतसंख्याकाश्वमेधयुक्तो य इन्द्रो विद्यते सोऽयमिन्द्रो हरिभिरुखैः सह उप अस्माकं समीपं प्राप्य सुतं अभिपुतं सोमं विदे लब्धवान् ।

^३ अथ शुक्रग्रहस्य पुरोरुचमाह—स शुक्रग्रहरूपः सूरः आदित्यः ज्योतिः प्रकाशं जनयज्जिन्द्रमागच्छतु । अया धिया अनया मदनुग्रहबुद्ध्या तरणिः त्वरमाणः अद्विवर्हाः पर्वतानां शत्रूणां निर्वर्हिता अभिप्रविता भवति । ऋतेन यज्ञेनानुष्ठितेन शुष्मीन् बलवतोऽस्मान् अर्कैः अर्चनीयैः फलैः अवमानः पाठयमानो वर्तते । अस्त्रः निरसनकुशलः अद्रिः पर्वतसमान इन्द्र उत्तिष्ठः उत्कर्षेणागच्छतः शत्रून् विविधेद विशेषेण दारितवान् ।

मानो अकैः । व्युस्त्रिषो अस्त्रो अद्रिर्विभेद । ^१उत
त्यदाश्वश्वियम् । यदिन्द्र नाहुषीष्वा । अग्रे विक्षु-
प्रतीदयत् ॥ ४२ ॥ ^२भरेष्विन्द्र ५ सुहव ५ हवाम-
हे । अ ५ होमुच ५ सुकृतं दैव्यं जनम् । अग्निं मित्रं
वरुणं ५ सातये भगम् । द्यावापृथिवी मरुतस्स्व-
स्तये । ^३महि क्षेत्रं पुरुश्चन्द्रं विविद्वान् । आदिष्य-
स्त्रिभ्यश्च रथं ५ समैरत् । इन्द्रो नृभिरजनदीद्यान-

^१अथ मन्यग्रहस्य पुरोरुचमाह—हे इन्द्र नाहुषीषु नहु-
षस्य राज्ञः सवन्निवनीषु विक्षु प्रजामु यद्धनं प्रतीदयत् प्रत्ये-
कमेव प्राप्तमासीत् तादृशं आश्वश्वियमुत आशुगाम्यश्वसमूहयुक्तमपि
हेऽग्रे आ त्यत् त्वमेव स्वमकेभ्य आनयसि ।

^२अथाग्रयणस्य पुरोरुचमाह—सुहवं मुखेनाह्वातुं शक्यमिन्द्रं
भरेषु भरणीयेषु कर्मसु हवामहे आह्वयामः । तथाऽग्निमित्रावरु-
णान्भगमादित्यं च सातये धनलाभायाह्वयामः । तथा द्यावा-
पृथिव्यौ मरुतश्च स्वस्तये क्षेमायाह्वयामः ।

^३अथैन्द्राग्रस्य पुरोरुचमाह—अयमिन्द्रो विविद्वान् विविधद्रव्य-
जातं जानन् आदित् अनन्तरमेव सस्त्रिभ्यः सस्त्रिसदृशेभ्यो यजमानेभ्यो
महि प्रौढं क्षेत्रं पुरुश्चन्द्रं बहुलमाहादकारि धनं च रथं चर-
णशीलं गोमहिषादि च समैरयत् सम्यक्प्रेरितवान् दत्तवानित्यर्थः ।
सोऽयमिन्द्रः दीद्यानः दीप्यमानः नृभिः मनुष्यैः ऋत्विग्भिस्सार्धं
सूर्यादीनजनत् अजनयदुत्पादितवान् । गातुं गमनशीलो वायुः तम् ।

स्ताकम् । सूर्यमुपसं गातुमग्निम् । "उरुं नो लो-
कमनुनेषि विद्वान् । सुर्वर्वज्ज्योतिरभयः स्वस्ति ॥
ऋष्या तं इन्द्र स्थविरस्य बाहू । उपस्थेयाम श-
रणा बृहन्तां । ¹⁰आ नो विश्वाभिरूतिभिस्सजो-
षाः । ब्रह्म जुषाणो हर्यश्व याहि । वरीवृजस्थ-
विरोभिस्सुशिप्र । अस्मे दधद्वर्षणं शुष्ममिन्द्र ।

"अयं वैश्वेदेवग्रहस्य पुरोरुचमाह—हे इन्द्र त्वं विद्वान् सर्वं
ज्ञानन्नोऽस्मदर्शमुक्तं विस्तीर्णं लोकं अनुनेषि अनुक्रमेण संपादयसि ।
तथा सुर्वर्वत् स्वर्गयुक्तं तत्साधनभूतमित्यर्थः । अमयं भयरहितं स्व-
स्ति क्षेमकरं ज्योतिः अग्निस्वरूपं ऋष्व प्राप्नुहि । स्थविरस्य चिर-
कालीनत्वेन बृद्धसदृशस्य ते तव बाहू उपस्थेयाम उपस्थानं
करवाम । त्वदीयं बाहुद्वयमनुग्रहबुद्ध्या यथाऽस्मच्छिरसि स्थाप-
यसि तथा वयं त्वां भजेम । कीदृशौ बाहू? शरणा रक्षितारौ
बृहन्ता गुणाधिकौ ।

¹⁰अथादित्यग्रहस्य तिस्रः पुरोरुचः । तत्र प्रथमामाह—हरि-
नामकावश्वौ यस्यासौ हर्यश्वः । शोभने शिप्रे हनू यस्यासौ
सुशिप्रः, तादृश हे इन्द्र त्वं ब्रह्म जुषाणः परिवृद्धमिदं कर्म
सेवमानः सजोषाः अस्मानिस्तद् समानप्रीतिस्सन् विश्वाभिरूतिभिः
समस्तै रक्षणेस्सहितो नोऽस्मान्प्रति आयाहि आगच्छ । किं कुर्वन् ?
स्थविरोभिर्वरीवृजत् प्रवृद्धैरुपायैर्वर्जयितव्याञ्छत्रूनत्यर्थं वर्जयन् । तथा
वृष्यं कामवर्षणहेतुं शुष्मं बलं अस्मे दधत् अस्मासु संपादयन् ॥

¹¹ इन्द्राय गावं आशिरम् । दुदुहे वज्रिणे मधु ।
यत्सीमुपह्वरेऽविदत् । ¹² तास्ते वज्रिन्धेनवो जोज-
युनः ॥ ४४ ॥ गभस्तयो नियुतो विश्ववाराः । अ-
हरहर्भूय इज्जोगुवानाः । पूर्णा इन्द्र क्षुमतो भोज-
नस्य । ¹³ इमां ते धियं प्रभरे महो महीम् । अस्य

¹¹ अयं द्वितीयामाह—वज्रिणे वज्रयुक्ताय इन्द्राय इन्द्राय
आशिरं ईषन्माधितं दधिहेतुभूतं मधु मधुरं क्षीरं गावो दुदुहे
दुग्धवत्यः । यत्सीं यदेव क्षीरमुपह्वरेऽस्मिन्प्रवृत्तेऽध्वरे वर्तमान
इन्द्रोऽविदत् अलब्ध । तत्क्षीरं दुदुह इति पूर्वत्रान्वयः ॥

¹² अयं तृतीयामाह—हे वज्रिन् वज्रयुक्तेन्द्र ते त्वदर्थं ताः
पूर्वोक्ता धेनवो नोऽस्माञ्जोजयुः शीघ्रमेव प्राप्ताः । कीदृश्यो
धेनवः ? गभस्तयो दीप्तिमत्यः पुष्टशरीरा इत्यर्थः । नियुतो निय-
मेन क्षीरादेर्मिश्रयिष्यः । विश्ववाराः स्वकीयक्षीरेण क्षुधादिरूपं
विश्वं सर्वमप्युपद्रवं वारयन्तीति विश्ववाराः । अहरहः दिनेदिने
भूयइत् भूयिष्ठमेव जोगुवानाः शब्दयन्त्यः क्षीरपूर्णस्तनत्वेन दो-
हनार्थं वत्समाकारयितुं हम्भारवं कुर्वत्य इत्यर्थः । क्षुमतः शब्द-
वतो भोजनस्य पूर्णाः पूरयिष्यः क्षीरस्य बाहुल्ये सति चुल-
केन पुनःपुनर्मोजने हि महान् शब्द उत्पद्यते ॥

¹³ अयं सावित्रग्रहस्य पुरोरुचमाह—हे इन्द्र महो महनी-
यस्य ते तव मही महतीमिमामनुग्रहरूपां धियं प्रभरे प्रकर्षण
धारयामि । अस्य ते ईदृशस्य तव संबन्धि यस्तोत्रमानेन

स्तोत्रे धिषणा यत्त आनुजे । तमुत्सवे च प्रसवे
 च सासहिम् । इन्द्रं देवासश्शवसा मदन्ननु ॥ ४५ ॥
 वज्रिणमयत्स्वस्ति जोजयुर्नस्तप्त च ॥ १३ ॥

त्वद्गुणानभिव्यञ्जयति तस्मिन् स्तोत्रे धिषणा मदीया बुद्धिः प्रवृत्त-
 तामिति शेषः । उत्सवेऽस्मिन्कर्मनुष्ठानरूपे प्रसवे च तत्कलो-
 त्पादने सासाहिं अत्यन्तसहिष्णुं सर्वदोद्युक्तमित्यर्थः । तादृशं शवसा
 बलेन युक्तं तमिन्द्रं देवासः सर्वे देवा अनुमदन् अनुमोदन्ताम् ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

इन्द्रस्तुष्ठाग्रके गमे ग्रहाणां स्युः पुरोरुचः ।

तिष्ठा कस्येत्येन्द्रवायव इन्द्रं तदनन्तरे ॥ १ ॥

द्विताय इत्याश्विने स्यात्स भूरः शुक्रसेजके ।

उत त्वं मन्यिनामि स्याद्वरेष्वाग्रयणग्रहे ॥ २ ॥

महीत्येन्द्राग्रके वैश्वदेवे तूरुं न इत्यसौ ।

आदित्ये तिस्र आ नः स्युरिमां सावित्रकग्रहे ।

त्रयोदशेऽनुवाकेऽस्मिन्मन्त्रा उक्तास्त्रयोदश ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयाष्टके

सप्तमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः.

प्रजापतिः पशून्सृजत । तेऽस्मात्सृष्टाः पराञ्च
 आयन् । तानग्निष्टोमेन नाप्नोत् । तानुक्थ्येन ना-
 प्नोत् । तान्धोडशिना नाप्नोत् । तान्रात्रिया नाप्नो-
 त् । तान्संधिना नाप्नोत् । सोऽग्निमब्रवीत् । इमा-
 न्म ईप्सेति । तानग्निस्त्रिवृता स्तोमेन नाप्नोत् ॥४६॥
 स इन्द्रमब्रवीत् । इमान्म ईप्सेति । तानिन्द्रः पञ्च-
 दशेन स्तोमेन नाप्नोत् । स विश्वान्देवानब्रवीत् ।
 इमान्म ईप्सेतेति । तान्विश्वे देवास्सप्तदशेन स्तो-
 मेन नाप्नुवन् । स विष्णुमब्रवीत् । इमान्म ईप्से-

त्रयोदशे इन्द्रस्तुत्रामके क्रतौ ग्रहाणां पुरोरुच उक्ताः । चतु-
 दशे त्वसोर्यामविधिरुच्यते । तं विधातुमाख्यानमाह—प्रजापतिना
 सृष्टाः पशवो यदा पुनरावृत्तिरहिताः प्रजापतेस्सकाशाद्रतास्तदा
 प्रजापतिरग्निष्टोमादिकं क्रमेणानुष्ठाय तान्पशून्प्राप्तुं न शक्नोऽभूत् ।
 यद्रात्रिया अतिरात्रक्रतुगतै रात्रिपर्यायैः स्तोत्रैः, संधिना अतिरात्रा-
 वसाने त्रिवृद्वायंतरः संधिरिति यत्स्तोत्रं विहितं तेन स्तोत्रेण ।
 एतैरुपायैः पशून्प्राप्तुमशक्तः प्रजापतिराग्निं प्रत्यब्रवीत् । हेऽग्ने मे
 मर्दर्यमिमान्पशूनीप्सा आप्तुमिच्छ तदर्धमुद्योगं कुर्विति । ततः सोऽ-
 ग्निस्तर्दर्यं त्रिवृत्स्तोममनुष्ठाय तेन प्राप्तुं शक्नो नाभूत् । एवमिन्द्रो
 विश्वे देवाश्च । विष्णुस्तु एकविंशस्तोममनुष्ठाय तेन पशून्प्राप्य
 वारवन्तीयेन साम्रा पुनर्गमनं निवारयामास । अतोऽयं विष्णुः

ति । तान्विष्णुरेकविंशेन स्तोमेनाप्नोत् । वारु-
वन्तीयेनावारयत् ॥ ४७ ॥ इदं विष्णुर्विचक्रम इति
व्यक्रमत । यस्मात्पशवः प्र प्रेव भ्रंशेरन् । स
एतेन यजेत । यदाप्नोत् । तदप्नोर्यामस्याप्नोर्याम-
त्वम् । एतेन वै देवा जैत्वानि जित्वा । यं काम-

“इदं विष्णुः” इति मन्त्रेणोक्तो यो विक्रमस्तं कृतवान् । तमेव
पशुप्राप्तिरूपं विक्रमं मन्त्रोऽवादीदित्यर्थः ॥

इदानीमप्नोर्यामकृतुं विधत्ते—एकः प्रशब्दः प्राथम्यवाची, अपरः
प्रकर्षवाची । प्रथममेव पशवो यस्मात्पुरुषात् प्रेव भ्रंशेरन् प्रकर्षेण
भ्रष्टा इव भवन्ति स पुरुष एतेनाप्नोर्यामेण स्तोमेन यजेत ।
तत्स्वरूपं सूत्रकारेण स्पष्टमुक्तम्—“अप्नोर्यामश्चेत्संधिचमसानुन्नय-
श्चतुर्भ्यश्चमसगणेभ्यो राजानमतिरेचयति” इति । संधिस्तोत्रपर्यन्ते-
रेकोनात्रिंशत्स्तोत्रैर्युक्तमतिरात्रप्रयोगमनुष्ठाय तत् ऊर्ध्वं चतुर्भ्यश्चमस-
गणेभ्यो राजानमतिरेचयेत् । ततः पुनरपि चत्वारि स्तोत्राणि
भवन्ति । तदेवं त्रयस्त्रिंशत्स्तोत्रयुक्तोऽप्नोर्यामः ॥

तस्य निर्वचनं दर्शयति—यस्मात्कारणादनेन कृतुना पशूना-
मोक्तस्मात्कारणादाप्त्यर्थो यामो यज्ञ इति व्युत्पत्त्या तन्नाम संपन्नम् ।
एतस्य क्रतोः सर्वकामप्राप्तिमाधनत्वं दर्शयति—पुरा देवा एते

मकामयन्तु तमाप्नुवन् । यं कामं कामयते ।
तमेतेनाप्नोति ॥ ४८ ॥

स्तोमेन नाप्नोदवारयन् नवं च ॥ १४ ॥

व्याघ्रोऽयमग्नौ चरति प्रविष्टः । ऋषीणां पुत्रो
अभिशास्तिपा अयम् । नमस्कारेण नमसा ते जु-

नाप्तोर्यामकतुना नेतव्यानि सर्वाणि युद्धानि जित्वा काम्यमानं
फलं प्राप्नुवन् । अतोऽन्योऽपि देववत्सर्वं प्राप्नोति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयाष्टके
सप्तमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः.

चतुर्दशोऽप्तोर्यामोऽभिहितः । अयं पञ्चदशपोऽहसप्तदशोऽनुवाकेषु
यज्ञसंयुक्तालौकिको राजाभिषेकोऽभिधीयते । तत्रास्मिन्ननुवाके ताव-
दादौ होममन्त्रा उच्यन्ते । कल्पः—“व्याघ्रोऽयमग्नौ चरति सप्ता
ह्वतीर्हृत्वा” इति । तत्र प्रथमामृत्तमाह—अयमभिषेकार्हो राजाऽ-
स्मिन्नाहुत्याधारेऽग्नौ प्रविष्टो व्याघ्रवदप्रवृत्ते मूत्वा लोके चरति ।
सोऽयमृषीणामृत्विजां पुत्रः, अभिषेकसंस्कारेण तैरुत्पादितत्वात् ।
अभिशास्तिपाः पापेभ्यः पाता रस्तिता भवत्विति शेषः । हेऽग्ने ते
तव नमस्कारेण युक्तोऽहं नमसा उपनतेन हविषा जुहोमि । देवानां
भागं मिथुया कर्म यया मिथ्या भवति तथा वयं मा कर्म किंतु
सत्यमेव कर्म इत्यर्थः ।

होमि । मा देवानां मिथुया कर्म भागम् । 'सावी-
हिं देव प्रसवायं पित्रे । वर्ष्माणंमस्मै वरिमाण-
मस्मै । अथास्मभ्यः सवितस्सर्वताता । दिवे
दिव आसुवा भूरिपश्वः । 'भूतो भूतेषु चरति
प्रविष्टः । स भूतानामधिपतिर्वभूव ॥ ४९ ॥ तस्य
मृत्यौ चरति राजसूर्यम् । स राजा राज्य-

२ अथ द्वितीयामाह—हे देव प्रसवाय प्रजानां प्रेरकाय पित्रे
पालकायस्मै राज्ञे वर्ष्माणं सावीहिं सर्वथा प्रेरय । अस्य राज्ञो देहो
यथा सर्वान्पालयति तथा त्वमनुगृहाणेत्यर्थः । किं चास्मै राज्ञे वरि-
माणमुत्त्वं राज्यविस्तारं सावीः प्रेरय अनुजानीहि । अय अनन्तरं
हे सवितः सर्वे देवास्तायन्ते विस्तीर्यन्त एष्विति सर्वताता ये यज्ञा-
स्तेषु सर्वताता अस्मभ्यमस्मदर्थं भूरिपश्वः भूरीन्बहुलान्पशून् आसुव स-
र्वतः प्रेरय ॥

३ अथ तृतीयामाह—भूतेषु प्राणिजातेषु मध्ये प्रविष्टोऽयं भूतः
स्वयमुद्धृतश्चरति सर्वनियामकत्वेन प्रवर्तते । अत एव भूतानां प्रा-
णिनां सर्वेषामधिपतिः स्वामी बभूव । तस्य राज्ञो मृत्यौ दुष्ट-
शिक्षारूपमरणनिमित्तभूते सति राजसूर्यं चरति । राजा सूर्येतेऽ-
भिषिच्यतेऽस्मिन्कर्मणीति राजसूर्याख्यमिममभिषेकमिदं कर्म च दुष्ट-
शिक्षार्थं प्रवर्तते इत्यर्थः । सोऽभिषिक्तो राजा राज्यमिदमनुम-
न्यतां दुष्टशिक्षाशिष्टपरिपालनरूपं यद्राजकृत्यं तदङ्गीकरोतु ॥

मनुमन्यतामिदम् । 'येभिश्शिल्पैः पप्रधानाम-
दृहत् । येभिर्द्यामभ्यपिः शत्रुजापतिः । ये-
भिर्वाचं विश्वरूपाः समव्ययत् । तेनेममग्र इह
वर्चसा समङ्ग्वि । 'येभिरादित्यस्तपति प्रकेतु-
भिः । येभिस्सूर्या ददृशे चित्रभानुः । येभिर्वाचं
पुष्कलेभिरव्ययत् । तेनेममग्र इह वर्चसा स-
मङ्ग्वि । 'आऽयं भातु शवसा पञ्च कृष्टीः ।

‘अथ चतुर्थीमाह—प्रजापतिर्येभिः शिल्पैः कौशलैः पप्रधानां
विस्तारयुक्तामिमां पृथिवीमदृहत् दृढीकृतवान्, तथा येभिः कर्म-
कौशलैर्द्यां द्युलोकमभ्यपिंशत् अभितश्चन्द्रतारकादिभिः सुरूपामकरोत्,
तथा येभिर्द्यैः कर्मकौशलैर्वाचमिमां मुञ्चायमाणां विश्वरूपां नानाप-
दार्थवाचकत्वेनानेकरूपां समव्ययत् सम्यक्संपादितवान्, तेन तथा-
विधकौशलजातेन वर्चसा तद्योगेन बलेन च हेऽग्रे इमं राजान-
मिह लोके समङ्ग्वि समर्थं कुरु, तथाविधसामर्थ्येन संयोजयेत्यर्थः ॥

‘अथ पञ्चमीमाह—येभिः प्रकेतुभिः प्रकृष्टतेजोविशेषैरयमादि-
त्यः सर्वत्र तापं करोति, किञ्च येभिर्द्यैस्तेजोविशेषैः सूर्यश्चित्रभानु-
ईदये विचित्रराशियुक्तोऽयमिति प्राणिभिर्दृश्यते, येभिर्द्यैस्तेजोवि-
शेषैः पुष्कलैः संपूर्णैर्वाचं शब्दात्मिकामव्ययत् विविधां परिवृतां
सर्वो जन्तुरकरोत् । तेनेत्यादि पूर्ववत् ॥

‘अथ षष्ठीमाह—अयं राजा शवसा बलेन पञ्च कृष्टीः पञ्च-
संख्याकान्मनुष्यान्निषादपञ्चमान्ब्राह्मणादिवर्णविशेषानाभातु समन्ताद्दी-

इन्द्र इव ज्येष्ठो भवतु प्रजावान् । अस्मा अस्तु
 पुष्कलं चित्रभानु । आऽयं पृणक्तु रजसी उप-
 स्थम् । यत्ते शिल्पं कश्यप रोचनावत् । इन्द्रि-
 यावत्पुष्कलं चित्रभानु । यस्मिन्धसूर्या अपिता-
 स्सप्त साकम् । तस्मिन्नाजानुमधिविश्रयेमम् ।
 ४ द्यौरसि पृथिव्यसि । व्याघ्रो वैयाघ्रेऽधि ॥ ५१ ॥
 विश्रयस्व दिशो महीः । विशस्त्वा सर्वा वाञ्छ-

पयतु । किंचायं राजा स्वयमिन्द्र इव ज्येष्ठः प्रशस्यतमः प्रजा-
 वान् स्वाधीनप्रजायुक्तो भवतु । अस्मै राज्ञे विद्यमानं सर्ववस्तुनातं
 पुष्कलं संपूर्णं चित्रभानु विचित्रत्वेन भासमानं स्वस्वकार्यलभमस्तु ।
 किंचायं राजा रजसी रज्जनात्मिके द्यावापृथिव्यावुपस्थं तत्समी
 पस्थितमन्तरिक्षं च आपृणक्तु तेजसा सर्वतः प्राप्नोतु पालयत्वित्यर्थः ॥

१ अयं सप्तमीमाह—हे कश्यपाख्य प्रजापते ते तव यच्छिल्पं
 कर्मकौशलं रोचनावद्भासितम् इन्द्रियावद्भिर्योषेतं पुष्कलं संपूर्णं
 चित्रभानु विचित्रत्वेन भासमानम् । किंच यस्मिन्स्त्वदीये शिल्पे
 सप्तसंख्याकाः सूर्याः साकमपिताः सहावस्थापिताः । ते च सप्त सूर्या
 आरण्यकाण्डे ‘आरोगो भ्राज’ इत्यनुवाके प्रपञ्चिताः । तस्मिन्
 शिल्पे इमं राभानं अधिविश्रय अधिकत्वेनाश्रितं कुरु ॥

४ कल्पः—“द्यौरसि पृथिव्यसीति यजमानायतने शार्दूलचर्म प्रा-
 चीनग्रीवमुत्तरलोमास्तृणानि” इति । हे शार्दूलचर्म त्वं शुलोक-
 पमसि मूलिकरूपमसि । कल्पः—“तस्मिन्नाजानुपविशति ‘व्याघ्रो

न्तु । मा त्वद्राष्ट्रमधिभ्रशत् । १ या दिव्या आपः
 पयसा संवभूवुः । या अन्तरिक्ष उत पार्थिवीर्याः ।
 तासां त्वा सर्वासां रुचा । अभिषिञ्चामि वर्च-
 सा । अभि त्वा वर्चसा सिचं दिव्येन । पयसा
 सह । यथाऽऽसा राष्ट्रवर्धनः ॥ ५२ ॥ तथा त्वा
 सविता करत् । इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् । समु-
 द्रव्यंचसं गिरः । रथीतमं रथीनाम् । वाजा-
 नां सत्पतिं पतिम् । वसंवस्त्वा पुरस्तादभिषि-

वैयाघ्रे' इत्यासीनमभिमन्त्रयते" इति । हे राजन्, त्वं व्याघ्रव-
 दप्रधृष्यो भूत्वा व्याघ्रसंवन्धिनि चर्मण्यधि उपरिस्थितो महीर्महती-
 र्दिशः प्राच्यादिका विश्रयस्व विशेषेणाश्रितो भव । सर्वा विशः
 प्रजास्त्वां वाञ्छन्तु कामयन्तु । इदं राष्ट्रं त्वत् माऽधिभ्रशत्
 त्वत्सकाशाद्भ्रष्टं मा भूत् ॥

"कल्पः—“ अथैनं तोक्मावास्ताभिर्दूर्वावास्ताभिर्वाऽद्विरभिषिञ्च-
 ति 'या दिव्या आपः' इति प्रतिपद्यापाङ्गात्" इति । यास्वप्सु
 तोक्मानि व्रीह्यङ्कुराण्यवास्तानि प्रसिप्तानि ता आपस्तोक्मावास्ता
 एवं दूर्वावास्ता अपि । दिव्या दिवि भवा आपो याः पयसा
 क्षीरेण सह संवभूवुः । अन्तरिक्षे याः संवभूवुः । उत अपिच
 पार्थिवीः पृथिव्यामुत्पन्ना या आपस्तासां सर्वासां रुचा दीप्त्या
 वर्चसा बलेन हे राजंस्त्वामभिषिञ्चामि । पयसा दिव्येन सह

श्चन्तु गायत्रेण छन्दसा । रुद्रास्त्वा दक्षिणतोऽभि-
 पिञ्चन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसा । आदित्यास्त्वा पश्चाद-
 भिपिञ्चन्तु जागतेन छन्दसा । विश्वे त्वा देवा
 उत्तरतोऽभिपिञ्चन्त्वानुष्टुभेन छन्दसा । बृहस्पति-
 स्त्वोपरिष्ठादभिपिञ्चतु पाङ्क्तेन छन्दसा ॥ ५३ ॥
¹⁰ अरुणं त्वा वृकमुग्रं खजंकरम् । रोचमानं म-
 रुतामग्रं अर्चिषः । सूर्यवन्तं मधवानं विपासहिम् ।

वर्चसा बलेन त्वामभितः सिचं सर्वतः सिक्तं करोमि । यथा
 लोके सविता स्वयं राष्ट्रवर्चन आस तथा त्वामपि राष्ट्रवर्चनं
 करोतु । विश्वा गिरः सर्वाः स्तुतिरूपा वाचस्त्वामब्रीवृधन् वीधतवत्यः ।
 कीदृशं त्वाम् ! इदं परमैश्वर्ययुक्तं समुद्रव्यचसं समुद्रबद्ध्यापिनं
 रथीनां रथीतमम् रथयुक्तानां राज्ञां मध्येऽतिशयेन रथस्वामिनं वा-
 ज्ञानामज्ज्ञानां पतिं पालकं तथा सत्पतिं सन्मार्गवर्तिनां फालकम् ।
 हे राजन् त्वां पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि गायत्रच्छन्दोभिमानिदेवेन सह
 वसवोऽभिपिञ्चन्तु । एवं रुद्रास्त्वेत्यादिवाक्येष्वपि योजनीयम् ।

¹⁰ कल्पः—“ अरुणं त्वा वृकमित्येतन्मभिमन्त्र्य ” इति ।

हे राजन् त्वामुक्थ्येषु स्तोत्रेष्विन्द्रं हुवेम इन्द्रत्वेनाह्वयाम इन्द्रनाम्नैव
 व्यवहराम इत्यर्थः । कीदृशं त्वां ! अरुणं उदयकालनि-
 सूर्यसदृशं, वृकं आरण्यमृगवच्छत्रूणां भयहेतुम् । अतएवोग्रं, खजं-
 करं खजः शत्रूणां भर्त्सनं तत्करोतीति खजंकरस्तं, मरुतां दे-
 वानामर्चिषः अग्रे रोचमानं, तदीयप्रकाशादप्यधिकेन प्रकाशेन युक्त-

इन्द्रमुक्थ्येषु नामहूतम् ५ हुवेम । ११ प्र बाहवा
सिसृतं जीवसे नः । आ नो गव्यूतिमुक्षतं घृते-
न । आ नो जने श्रवयतं युवाना । श्रुतं मे
मित्रावरुणा हवेमा । १२ इन्द्रस्य ते वीर्यकृतः ।
बाहू उपावहरामि ॥ ५४ ॥

वभूवाव्ययत्तेनेममग्र इह वर्चसा समङ्गधि

मित्यर्थः । सूर्यवन्तं उपमानार्थं सूर्योऽस्यास्तीति सूर्यवांस्तं, मववा-
नं अन्नवन्तं, विषवद्वेरिणः सहतेऽभिभवतीति विश्वासाहेस्तं, नाम-
हूतं युद्धेषु शत्रूनातिशयेन तत्तन्नाम्नाऽऽह्वयतीति नामहूतस्तम् ।

११ कल्पः—“ प्र बाहवेति बाहू प्रसार्य ” इति । हे बाहवा
उभौ बाहू नोऽस्माकं जीवसे जीवनाय प्रसिसृतं प्रसृतौ
भवतम् । नोऽस्माकं गव्यूतिं गोसमूहं घृतेन उक्षतं मिञ्चतम् ।
युवाना तरुणौ परस्परमिश्रितौ वा युवां नोऽस्मान् जने जनसमूहे
आश्रवयतं सर्वत्र प्रख्यापयतम् । हे मित्रावरुणरूपौ बाहू मे
मदीयं इमा हव इदमाह्वानं श्रुतं शृणुतम् ।

१२ कल्पः—“ इन्द्रस्य ते वीर्यकृत इत्युपाहरति ” इति । हे
राजन् वीर्यकृतः पराक्रमकारिण इन्द्रस्य परमैश्वर्ययुक्तस्य ते तव
प्रसृतौ बाहू उपावहरामि पुनः संकुचितौ करोमि ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

व्याघ्रो राजाभिषेकाय जुहुयात्सप्तमन्त्रकैः ।

द्यौर्व्याघ्रचर्म संस्तीर्य तत्स्थं व्याघ्रोऽभिमन्त्रयेत् ॥

वैयाघ्रेऽधि राष्ट्रावर्धनः पाङ्क्तेन छन्दसोपावह-
रामि ॥ १५ ॥

^१अभि प्रेहि वीरयस्व । उग्रश्चेत्तां सपत्नहा ।
आतिष्ठ वृत्रहन्तमः । तुभ्यं देवा अधिब्रवन् ।
^२अङ्कौ न्यङ्कावभितो रथं यौ । ध्वान्तं वांता-

अभिपिशेदष्टभिर्वा, अरुणं मन्त्रयेत्तथा ॥ १ ॥

प्र चाहवा प्रसारः स्यादिन्द्रोपावहरेदुभौ ।

अनुवाके पञ्चदशे प्रोक्ता मन्त्रास्तु विशतिः ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्वेदीयतैतिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयाष्टके
सप्तमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः.

^१पञ्चदशे राजाभिषेक उक्तः । षोडशे तदङ्गत्वेन रयारोहण-
मुच्यते । कल्पः—“अग्नेणाग्निं रयोऽवस्थितो भवत्यभि प्रेहीति
तं राजाऽभ्येति” इति । सोऽयं मन्त्रोऽष्टमेऽनुवाके व्याख्यातः ।
कल्पः—“आतिष्ठ वृत्रहन्तम इत्यारोहन्तमभिमन्त्रयते” इति ।
अयमपि तत्रैव व्याख्यातः ॥

^२कल्पः—“अङ्कौ न्यङ्काविति रथचक्रे अभिमृशति” इति । अङ्क
इति दक्षिणचक्रस्य नाम, न्यङ्क इत्युत्तरचक्रस्य । रथमभितः रथस्य
पार्श्वयोर्वावङ्कौ यौ च न्यङ्कौ विद्येते । एकैकस्मिन्पार्श्वे चक्रद्वयं
रथस्य चक्रचतुष्टयोपेतत्वात् । अथवाऽङ्कशब्दश्चक्रवाची । न्यङ्कश-

प्रमनुसंचरन्तौ । दूरे हेतिरिन्द्रियावांन्पतत्री ।
 ते नोऽग्रयः पप्रयः पारयन्तु । नमस्त ऋषे गद ।
 अव्यथायै त्वा स्वधायै त्वा ॥ ५५ ॥ मा न इ-
 न्द्राभितुस्त्वदृष्वारिष्टासः । एवा ब्रह्मन्तेवेदस्तु ।
 तिष्ठा रये अधि यद्वज्रहस्तः । आ रश्मीन्दैव

वदश्चक्रयुक्तपक्ष्वाची । यावज्जी तौ यौ च न्यज्जी तौ धवन्तं
 ध्वनियुक्तं वाताग्रं वायोः पूर्वभागमनुसंचरन्तौ वायोरपि शीघ्रवे-
 गेन गच्छत इत्यर्थः । दूरे हेतिरित्यादिभिस्त्रिभिः शब्दैस्त्रयोऽ-
 ग्निविशेषा उच्यन्ते । ते त्रयोऽप्यग्रयः पप्रयः गमनं पूरयन्तो
 नोऽस्मान्पारयन्तु गमनसमार्तिं प्रापयन्तु ॥

३ कल्पः—“नमस्त ऋष इति पुरोहितमभिमन्त्रयते” इति । हे
 ऋषे अतीन्द्रियद्रष्टः पुरोहित ते तुभ्यं नमोऽस्तु । गद अस्मभ्यं
 हितं कथय । अव्यथायै शत्रुकृतवाधाराहित्याय त्वा त्वां भजाम
 इति शेषः । स्वधायै अनार्यं त्वां भजामः । हे ऋष्व पुरोहि-
 तात्मन् ऋषे, इन्द्र परमेश्वर्यसंपन्न नोऽस्माकं त्वत् तव प्रसादादरिष्टासः
 अस्माभिर्हिंसितुं चाधितुमशक्याः प्रत्यवायाः अभितः सर्वतो मा
 भूवन् । हे ब्रह्मन्, तवेत् तवैव प्रसादादेवेत्यपेक्षास्तु ॥

४ कल्पः—“तिष्ठा रये इति सारथिम्” इति । अभिमन्त्र-
 यत इत्यनुवर्तते । हे सारथे यस्मान्त्वं वज्रहस्तस्तस्माद्व्येऽप्यधितिष्ठ
 अधिरूढ स्थितो भव । कल्पः—“आ रश्मीनिति रश्मीनालमेत”
 इति । हे देव रयप्रवर्तक स्वश्वः शोभनाश्वयुक्तस्त्वं रश्मीन् प्रअग्रान्

युवसे स्वर्ध्वः । आतिष्ठ वृत्रहन्नातिष्ठन्तं परि ।
 अनु त्वेन्द्रो मद्वत्वनु त्वा मित्रावरुणौ । द्यौश्च
 त्वा पृथिवी च प्रचेतसा । शुक्रो बृहदक्षिणा त्वा
 पिपर्तु । अनु स्वधा चिकित्ता ५ सोमो अग्निः ।
 अनु त्वाऽवतु सविता सवेन ॥ ५६ ॥ इन्द्रं
 विश्वा अवीवृधन् । समुद्रव्यचसं गिरिः । रथी-
 तम ५ रथीनाम् । वाजानां ५ सत्पतिं पतिम् ।
 ६ परि मा सेन्या घोषाः । ज्यानां वृजन्तु गृध्रवः ।

युवसे आदाय मिश्रीकुरु । कल्पः—“आतिष्ठ वृत्रहन्नेति षड्भि-
 रारूढम्” इति । अभिमन्त्रयत इत्यनुवर्तते । तत्र चतुर्णां मन्त्राणां
 प्रतीकानि दर्शयति—एते मन्त्रा अष्टमानुवाके व्याख्याताः ॥

५ पञ्चमं मन्त्रमाह—अत्रापि पादत्रयं तस्मिन्नेवानुवाके व्या-
 ख्यातम् । हे राजान् सविता देवः सवेन प्रेरणेन त्वा अन्व-
 वतु अनुकूलस्सन् रक्षतु । अथ षष्ठमन्त्रमाह—अयं मन्त्रः पूर्वानु-
 वाके व्याख्यातः ॥

६ कल्पः—“परि मा सेन्या इति द्वे वाचयित्वा” इति ।
 तत्र प्रथमामाह—सेन्याः परकीयायां सेनायां भवाः, ज्यानां धनु-
 र्गतानां घोषा नादा मा परिवृजन्तु मां परितो वर्जयन्तु । तदीया
 धनुर्घोषा मद्विषये मा प्रवर्तन्ताम् । कीदृशा घोषाः ? गृध्रवः पर-
 राष्ट्राग्रहणेच्छावन्तः, मेघिष्ठाः श्रोत्रसंगमनोचिताः, इह अस्मिन्क-
 र्माणि युद्धविशेषे वा पिन्वमाना अप्रतिकूलत्वेन मां प्रणीयन्तः ।

मेधिष्ठाः पिन्वंमाना इह । मां गोपतिमभिसंवि-
शन्तु । तन्मेऽनुमातिरनुमन्यताम् । तन्माता पृथि-
वी तत्पिता द्यौः ॥ ५७ ॥ तद्ग्रावाणस्तोमसु-
तो मयोभुवः । तदश्विना शृणुतः सौभगा यु-
वम् । अवन्ते हेड उदुत्तमम् । एना व्याघ्रं परिषस्व-
जानाः । सिंहं हिन्वन्ति महते सौभगाय ।
समुद्रं न सुहवं तस्थिवांसम् । मर्मज्यन्ते

तादृशा ज्याघोषा गोपतिं भूपतिं मामभिसंविशन्तु आसितः सम्यक्प्रवि-
शन्तु । ये शत्रुसंबन्धिनो घोषास्ते सर्वेऽप्यप्रतिकूलत्वेन स्वकीयघोषा
भवन्त्वित्यर्थः ॥

अथ द्वितीयामाह—अनुमत्याख्या देवी तत् मदीयं कर्म अनुमन्य-
तां अङ्गीकरोतु । पृथिव्याख्या माता तदनुमन्यताम् । द्युलोकरूपः
पिता तदनुमन्यताम् । सोमसुतः सोममभिषुण्वन्तः मयोभुवः सुखस्य
भावायितारः ग्रावाणः पाषाणास्तदनुमन्यताम् । हेऽश्विनौ सौभगा
युवं भाग्यवन्तौ युवां तच्छृणुतम् ॥

कल्पः—“उत्तराभिस्तिमृभिरभिमत्रच” इति । तत्र द्वयोः प्र-
तीके दर्शयति—एतच्चोभयं संहितायां ‘वैश्वानरो न’ इत्यनुवाके
व्याख्यातम् । अथ तृतीयामाह—व्याघ्रं व्याघ्रवत्केनाप्यप्रभृष्यं सिंहं
सिंहसमानशक्तियुक्तमेनं राजानं परिषस्वजाना आलिङ्ग्यन्तो ब्रा-
ह्मणा बान्धवाश्च महते सौभगाय हिन्वति प्रीणयन्त्याशीर्वादा-
न्कुर्वन्तीत्यर्थः । समुद्रं न समुद्रमिव सुखेनाद्वातुं शक्यं तस्थिवांसं

द्वीपिनमप्स्वन्तः । ^९ उदसावेतु सूर्यः । उदिदं माम्कं
वचः । उदिहि देव सूर्य । सह वग्नुना मम । अहं
वाचो विवार्चनम् । मयि वागस्तु धर्णसिः । यन्तु
नद्यो वर्षन्तु पर्जन्याः । सुपिप्पला ओषधयो
भवन्तु । ^{१०} अन्नवतामोदनवतामामिक्षवताम् । ए-

तस्मिन्स्थानेऽवस्थितमेनं मर्मृज्यन्ते अभिषेकलेपान्पुनःपुनः शोधयन्ति ।
तत्र दृष्टान्तः—अप्स्वन्तः जलमध्ये द्वीपिनं गजं यथा प्रक्षालयन्ति
तद्वदित्यर्थः ।

^९ कल्पः—“ उदसावेत्वित्यादित्यमुदीक्षयति ” इति । असौ राजा
सूर्यसमो भूत्वा उदेतु उदयमभिवृद्धिं गच्छतु । मामकं मदीयमि-
दमाशीर्वादरूपं वच उदेतु अभिवृद्धिं गच्छतु । हे सूर्य देव
दीप्यमान राजन् मम ब्राह्मणस्य सह वग्नुना वचनेनाशीर्वादेन
सह त्वमुदिहि अम्युदयं गच्छ । अहं पुरोहितः वाचः धर्माधर्मात्मि-
कायाः विवार्चनं विशेषणभिवदनसामर्थ्यं प्राप्नुयामिति शेषः । येयं
मयि स्थिताऽऽशीर्वादरूपा वाक्सा धर्णसिः धरणशीला सुप्रतिष्ठि-
ताऽस्तु । नद्यो नद्यः सर्वा यन्तु पूर्णाः प्रवहन्तु । पर्जन्या मेघाः
स्वस्वकाले वर्षन्तु । ओषधयो व्रीह्यादयः सुपिप्पलाः शोभनफलो-
पेता भवन्तु ॥

^{१०} कल्पः—“ अन्नवतामिति जनपदाननुवीक्षते ” इति । अदनी-
यानि प्रशस्तभक्ष्यभोज्यानि येषु ग्रामेषु ते ग्रामा अन्नवन्तः । प्रभूतेन
व्रीहिप्रियङ्गाद्योदनेन युक्ता ओदनवन्तः । आमिक्षशब्देन दधिक्षी-

राश्रराजा भूयासम् ॥ ५८ ॥

स्वधायै त्वा सवेन द्यौस्सूर्य सप्त च ॥ १६ ॥

'ये केशिनः प्रथमास्सत्रमासत । येभिराभृतं

रादिरसद्व्याण्युपलक्ष्यन्ते तैर्युक्ता आमिशवन्तः । तादृशानामेषां
ग्रामाणां राजा स्वामी भूयासम् ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

अभीति रथमागत्यातिष्ठारोहुस्तु मन्त्रणम् ।

अङ्गौ चक्रे उपस्पृश्य नमो विप्राभिमन्त्रणम् ॥ १ ॥

सारथिं मन्त्रयेत्तिष्ठारश्मिन्शम्याभिमर्शनम् ।

आतिष्ठ पङ्क्तिभिरारूढं मन्त्रयेत् परिद्वयम् ॥ २ ॥

वाचयेतावते हेड त्रिभिस्तमभिमन्त्रयेत् ।

उदसाविति राजानं द्वाभ्यां सूर्यमवेक्षयेत् ॥

अजग्रामानवेक्षेत प्रोक्ता मन्त्रास्तु विंशतिः ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयाष्टके

सप्तमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः.

१ षोडशे राजाभिषेकाङ्गं रथारोहणमुक्तम् । सप्तदशे तदङ्गं
वपनमभिधीयते । कल्पः—“ये केशिनो नतं ब्रह्मण इति द्वे
आहुती हुत्वा” इति । तत्र प्रथमामाह—केशा येषां सन्ति ते
केशिनः । केशिनोऽग्निवायुसूर्याः । शास्त्रान्तरे त्रयः केशिन इत्या-
म्रानात् । ते च देवाः प्रथमाः इतरेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं प्रवृत्ताः ।
केशिनो ये सत्रमासत अनुष्ठितवन्तः यदिदं जगद्विरोचते विशेषेण

यदिदं विरोचते । तेभ्यो जुहोमि बहुधा घृतेन ।
 रायस्पोषेणेमं वर्चसा सःसृजाथ । नर्ते ब्रह्मण-
 स्तपसो विमोकः । द्विनाम्नी दीक्षा वशिनी ह्युग्रा ।
 प्र केशास्सुवते काण्डिनो भवन्ति । तेषां ब्रह्मेदीशे
 वपनस्य नान्यः । आरोह प्रोष्ठं विषहस्व शत्रून् ।

प्रकाशते तदिदं सर्वं येभिर्देवैराभृतं संपादितं तेभ्यो देवेभ्यः
 घृतेन बहुधा बहुप्रकारं जुहोमि । हे देवाः केशिन इमं राजानं
 धनपुष्ट्या बलेन च संयोजयथ ॥

अथ द्वितीयामाह — ब्रह्मणः परिवृद्धादेतस्माद्वपनाद्वेत्तेऽभिषेका
 ह्यव्रतरूपात्तपसो विमोको विसर्गः समाप्तिर्नास्ति । उपक्रान्तं हि
 व्रतं समापनीयम् । अस्य चाभिषेकाह्यव्रतस्य वपनेनैव समाप्तिः ।
 व्रतरूपा चेयमभिषेकदीक्षा द्विनाम्नी नामद्वययुक्ता । तस्याश्च वशि-
 नीत्येकं नाम । तथा हि सर्वाः प्रजा वशीक्रियन्ते । उग्रेत्यपरं
 नाम, तथा हि दीक्षया शत्रवोऽभिभूयन्ते । दीक्षाया द्विविधव्रतत्वं
 सोमप्रकरणेऽप्याम्नातम् — “एतद्वै मुजघनं नाम व्रतमिति प्रथमम् ।
 एतद्वै क्षुरपवि नाम व्रतमिति द्वितीयम्” । अतोऽस्य व्रतस्य
 समाप्तये वपनं कुर्यात् । अस्य राज्ञः केशाः प्रसुवते प्रकर्षणा-
 त्यन्ता वर्धन्ते । अत एव काण्डिनो बहुसमूहयुक्ता भवन्ति ।
 तेषां वर्धमानानां बहुसमूहयुक्तानां केशानां वपनस्य ब्रह्मेत् प्रजा-
 पतिरेव ईशे समर्थो भवति । न त्वन्यः कश्चित् । तस्मात्प्रजापति
 रूपोऽयं पुरोहितो वपनं करोत्वित्यर्थः ॥

कल्पः — “यजमानायतन औदुम्बरीमासन्दी” प्रातिष्ठापयति

अवास्त्राग्दीक्षा वशिनीं ह्युग्रा ॥ ५९ ॥ देहि दक्षि-
णां प्रतिरुस्वायुः । अथा मुच्यस्व वरुणस्य पा-
शात् । 'येनावपत्सविता क्षुरेण' । सोमस्य राज्ञो
वरुणस्य विद्वान् । तेन ब्रह्माणो वपतेदमस्योर्जम-
म् । रय्या वर्चसा ससृजाम् । 'मा ते केशाननु-
गाद्वर्च एतत् । तथा धाता करोतु ते । तुभ्यमि-

ताऽग्राऽऽरोहति 'आरोह प्रोष्ठम्' इत्यारोहन्तमभिमन्त्रयते''
इति । हे राजन्, प्रोष्ठमासन्दीरूपं मञ्चकमारोह । शत्रून्विपहस्व
विशेषेणामिव । येयं वशिन्युग्रा चेति द्विनाम्नी दीक्षा सेयं
यस्माद्वास्त्राक् अवसृष्टा समाप्ता तस्मात्पुरोहिताय दक्षिणां देहि ।
आयुः प्रतिरस्व त्वमापि दीर्घमायुः प्राप्नुहि । अद्यानन्तरं वरुणस्य
पाशादस्माद्वयनिर्वन्धान्मुच्यस्व मुक्तो भव ॥

‘कल्पः—“तस्यामासीनः केशान्वापयते येनावपत्सविता क्षु-
रेण” इति । पुरा विद्वान्सविता राज्ञो राजाभिषेकं प्राप्नुवतः
सोमस्य वरुणस्य च केशान्येन क्षुरेणावपत्तेन क्षुरेण हे
ब्राह्मणाः प्रजापतिरूपाः पुरोहिता अस्येदं केशजातं वपत ।
इमं च राजानं ऊर्जा क्षीरादिरसेन रय्या घनेन वर्चसा बलेन च
संसृजाम् संयोजयत ॥

‘कल्पः—“मा ते केशानिति केशान्प्रकीर्षमाणाननुमन्त्रयते”
इति । हे राजन्, ते वर्चो बलं केशाननु मा गात् माऽ-
पगच्छन्तु । ते तवैतद्यथा भवति तथा धाता करोतु । तुभ्यं

न्द्रो बृहस्पतिः । सविता वर्च आदधात् ॥ ६० ॥
 "तेभ्यो निधानं बहुधा व्यैच्छन् । अन्तरा द्यावापृ-
 थिवी अपस्सुवः । दर्भस्तम्बे वीर्यकृते निधाय ।
 पौंस्येनेमं वर्चसा ससृजाथ । बलं ते बाहुवो-
 स्सविता दधातु । सोमस्त्वाऽनक्तु पयसा घृतेन ।
 स्त्रीषु रूपमश्विनैतन्निधत्तम् । पौंस्येनेमं वर्चसा
 ससृजाथ । यत्सीमन्तं कङ्कतस्ते लिलेख ।

त्वदर्थमिन्द्रबृहस्पतिसवितारो नूतनमप्यधिकं वर्चो बलं संपादयन्तु ॥

१ कल्पः—“तान्समोप्य दर्भस्तम्बे निदधाति तेभ्यो निधा-
 नम्” इति । तेभ्यः तत्केशार्यं निधानं स्थापनप्रदेशं बहुधा
 बहुप्रकारं व्यैच्छन् ब्राह्मणा विशेषेणैच्छां कृतवन्तः । किं
 स्थानमिति तदुच्यते—ते द्यावापृथिवी अन्तरा द्यावापृथिव्योर्म-
 ध्यमेकं स्थानमैच्छन् । अपो जलं द्वितीयं स्थानमैच्छन् । सुवः
 स्वर्गरूपं तृतीयं स्थानमैच्छन् । वीर्यकृते सामर्थ्येन संपादिते
 दर्भस्तम्बे तान्केशान्निधायेमं रात्रानं पौंस्येन वर्चसा पौरुषेण बलेन
 ससृजाथ हे ब्राह्मणाः संयोजयत ॥

२ कल्पः—“अथैनमाज्यमिश्रेण पयसाऽनक्ति * बलं ते बा-
 हुवोः” इति बाहु” इति । हे राजन्, ते बाहुवोर्बलं संपाद-
 यतु । सोमस्त्वां पयसा घृतेन न समनक्तु सम्यगक्तं करोतु ।
 अश्विना हे अश्विनौ एतद्द्रमणीयं रूपमेतदीयामु स्त्रीषु निधत्तं स्थाप-
 यतम् । पौंस्येनेत्यादि पूर्ववत् ॥

३ कल्पः—“यत्सीमन्तामिति शिरः” इति । आज्यमिश्रेण

यद्वा क्षुरः परिववर्जं वपुंस्ते । स्त्रीषु रूपमश्विनै-
तन्निर्वत्तम् । पौंस्येनेमससृजाथो वीर्येण ॥ ६ १

अवास्त्राग्दीक्षा वशिनी हुंग्रा दधाद्वर्जं वपुं-
स्ते द्वे च ॥ ये केशिनो नर्ते मा ते वलं यत्सीम-
न्तं पञ्च ॥ १ ७ ॥

पयसाऽनक्तीत्यनुवर्तते । हे राजन् ते तव वपनात्पुरा कङ्कतः
केशलघिमासंपादकः शलकाविशेषः, यत्सीमन्तं लिखेत् शिलाव-
शेषाय वपनीयस्थापनीयययोः केशभागयोर्विभागं चकार । यद्वा
अथवा क्षुरोऽयं वपन्वपनं कृष्यन्त्यत्केशजातं परिववर्जं वपनम-
कृत्वा स्थापितवान् । सीमन्तलेखनात्मकं यद्दर्शनीयं रूपं यच्च
वपनवर्जननिमित्तं रूपं एतदुभयं हेऽश्विनावेतदीयामु स्त्रीष्वलंकाराय
निवत्तम् । इमं तु राजानं पौंस्येन पुरुषसंचन्विना वीर्येण संसृ-
जाय संयोजयतम् ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

ये केशिनः प्र नर्ते द्वे आहुती जुहुयादथ ।

आरोहन्तं तमासन्दीमारोहेत्यभिमन्त्रयेत् ॥ १ ॥

येन वापयते केशान्मा ते केशानुमन्त्रणम् ।

तेभ्यस्तान् स्तम्भ आदध्याद्वलं चाद्वोर्वृताञ्जनम् ।

यत्सीमन्तेऽञ्जनं मन्त्रा अष्टावत्र प्रकीर्तिताः ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कुण्डायनुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयाष्टके

सप्तमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः.

१ इन्द्रं वै स्वा विशो मरुतो नापाचायन् । सोऽ-
नपचायमान एतं विधनमपश्यत् । तमाहरत् ।
तेनायजत । तेनैवासां तः सःस्तम्भं व्यहन् । य-
द्यहन् । तद्विधनस्य विधनत्वम् । २ वि पाप्मानं
भ्रातृव्यः हते । य एतेन यजते । य उ चैनमेवं
वेद ॥ ६२ ॥ यः राजानं विशो नापचार्येयुः । यो
वा ब्राह्मणस्तमसा पाप्मना प्रावृत्तस्स्यात् । स ए-
तेन यजेत । विधनेनैवैन्द्रिहृत्य । विशामाधिपत्यं

१ सप्तदशे राजाभिषेकाङ्गवपनार्था मन्त्रा उक्ताः । तावताऽभिषेकः
समाप्तः । अथाष्टादशे विधनाख्यः कश्चिदेकाहविशेष उच्यते ।
तत्रादौ विधननिर्वचनं दर्शयति—पुरा कदाचिद्वाज्यं कुर्वन्तमिन्द्रं
मरुत्संज्ञकाः स्वकीयाः प्रजाः करप्रदानेन पूजां नाकुर्वन् । सोऽ-
यमपूज्यमान इन्द्रस्तत्परिहारायैतं विधनाख्यं क्रतुविशेषमेकाहं नि-
श्चित्य तदनुष्ठानेनासां प्रजानां तं संस्तम्भं स्तम्भनरूपं प्रातिकूल्या-
चरणं व्यहन् विहतं कृतवान् । यद्यस्मात्कारणादनेन कर्मणा विह-
तवान्, तस्माद्विहन्त्यनेनेति व्युत्पत्त्या कर्मणो विधननाम संपन्नम् ॥

२ तमेतं विधनाख्यं क्रतुं विधत्ते—अयं तत्राधिकरणं दर्शयति—
यं राजानं स्वकीयाः प्रजा न पूजयेयुः करं न दद्याः, अथवा
यो वा ब्राह्मणस्तमोरूपेण पाप्मना प्रकर्षेणावृतः स्यात् । सोऽ-
यमुभयविधः पुरुषोत्राधिकारी । स च विधनाख्येनैव क्रतुना यजेत ।
तथा प्रातिकूल्यं विनाश्य प्रजानामाधिपत्यं राजा गच्छति, ब्राह्म-
णश्च विपापो भवति ॥

गच्छति। ^१तस्य द्वे द्वादशे स्तोत्रे भवतः। द्वे चतुर्विंशे। औद्भिद्यमेव तत्। एतद्वै क्षत्रस्यौद्भिद्यम्। यदस्मै स्वा विशो बलिः हरन्ति ॥ ६३ ॥ 'हरन्त्यस्मै विशो बलिम्। ऐनुमप्रतिख्यातं गच्छति। य एवं वेद। ^२प्रवाहुग्वा अग्रे क्षत्राण्यातेपुः। तेषामिन्द्रः क्षत्राण्यादत्त। न वा इमानि क्षत्राण्यभूवन्निति। तन्नक्षत्राणां नक्षत्रत्वम्। आ श्रेयसो

^१स्तोत्रविशेषं विधत्ते—तस्य विधनाख्यस्य क्रतोर्द्वादशाख्येन स्तोमेन युक्तं स्तोत्रद्वयं कर्तव्यम्। तथा चतुर्विंशाख्येन स्तोमेन युक्तं स्तोत्रद्वयं कर्तव्यम्। तच्च स्तोत्रचतुष्टयमौद्भिद्यमेव उद्देदनसाधनमेव। अत्र च प्रकृते सत्त्वस्य राज्ञः स्वकीयाः प्रजाः करं प्रयच्छन्तीति यदेतदेवौद्भिद्यं प्रातिकूल्यस्योद्देदनं तच्च स्तोत्रचतुष्टयेन सिध्यति ॥

^२वेदनं प्रशंसति—अग्रे वेदित्रे प्रजाः पूजां कुर्वन्ति। अप्रतिख्यातं केनाप्यनिराकृता कीर्तिश्चैनं वेदितारमागच्छति ॥

^३एतस्य विधनस्य यागवेदने पुनः प्रशंसति—अग्रे पुरा कदाचित्सत्त्वाणि सत्त्रियवंशे जाताः पुरुषाः प्रवाहुग्वै बाहुल्येनैव आतेपुः सर्वतस्तपः कृतवन्तः। तेषां तपः कुर्वतां सर्वेषां यानि सत्त्वाणि बलानि तानोन्ध आदत्त स्वीकृतवान्। तत इमानि सत्त्वाणि बलानि नैवाभूवन्निति सर्वे जना उक्तवन्तः। यस्मादि-

अदितेरुपस्थम् । स्तीर्णं वह्निर्विरद्यां देवाः ॥८॥
 स्तीर्णं वह्निस्सीदता यज्ञे अस्मिन् । ध्राजास्से-
 घन्तो अमर्तिं दुरेवाम् । अस्मभ्यं पुत्रा अदितेः
 प्रय २ सत । आदित्याः कामं हविषो जुषाणाः ।
 अग्रे नयं सुपथां राये अस्मान् । विश्वानि देव
 वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनः । भू-

भक्षणायोपस्थं समीपे स्यातुं योग्यं स्तीर्णं वेद्यां प्रसारितं वह्निः
 सीदन्तु प्राप्नुवन्तु ।

अथ हविषो याज्यामाह—हे आदित्याः हे काम अस्मि-
 न्यज्ञे स्तीर्णं वेद्यामास्तीर्णं वह्निः सीदत प्राप्नुत । कीदृशाः ?
 ध्राजाः गतिमन्तः अमतिमस्मदीयं बुद्धिमान्द्यं दुरेवां दुर्गतिं च सेव-
 न्तः प्रतिषेधन्तस्तादृशा अदितेः पुत्रा यूयं हविषो जुषाणाः
 अस्मदीयं हविः सेवमानाः अस्मभ्यं प्रयंसत अमीष्टं प्रयच्छत ।

अयं 'यो ब्रह्मवर्चसकामस्स्यात्तस्मा एतामहा आलभेत ।
 आग्नेयीं कृष्णग्रीवीं स हितामैन्द्रीं श्वेतां वह्निस्पृत्वाम्' इत्यत्रा-
 ग्नेय्याः सूक्ते वपायाः पुरोनुवाक्यामाह—हेऽग्रे देव त्वं विश्वा-
 नि वयुनानि सर्वान्मार्गान्विद्वान् जानन्वर्तसे । अतोऽस्मान् राये धन-
 प्राप्तये सुपथा नय शोभनेन कर्मानुष्ठानमार्गेण प्रापय । जुहू-
 राणं कुटिलं प्रतिबन्धकमेनः पापमस्मत् युयोधि अस्मत्तः पृथ-
 क्कुरु । ते तुभ्यं भूयिष्ठामातिबहुलां नमउक्तिं नमस्कारयुक्तां वाचं
 विधेम कुर्याम् ।

यिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम । ^८प्र वंशशुक्राय भानवे
 भरध्वम् । हव्यं मतिं चाग्नये सुपूतम् ॥ ९ ॥ यो
 दैव्यानि मानुषा जनू२षि । अन्तर्विश्वानि विद्व-
 ना जिगाति । ^{१०}अच्छा गिरो मतयो देवयन्तीः ।
 अग्निं यन्ति द्रविणं भिक्षमाणाः । सुसंहशं
 सुप्रतीकं स्वध्वम् । हव्यवाहमरतिं मानुषाणाम् ।

^८अथ वपाया याज्यामाह—हे ऋत्विजः वो युष्माकमभीष्टसि-
 द्धयर्थं शुक्राय निर्मलाय भानवे रश्मियुक्तायाग्नये सुपूतं सुष्टु
 पूतं शुद्धमिदं हव्यं मतिं चाग्निध्यानार्थं प्रकर्षेण भरध्वं संप्रा-
 दयत । योऽग्निर्दैव्यानि देवविषयाणि मानुषा मनुष्यविषयाणि
 जनूषि जन्मानि विद्वाना वेदनेन जिगाति प्राप्नोति । अभिज्ञ-
 स्सन्देवान्मनुष्याश्च जनयतीत्यर्थः । पुनरप्यन्तेदैवानां मनुष्याणां च
 मध्ये यान्यवान्तरजन्मानि यत्सगन्धर्वादीनि ब्राह्मणक्षत्रादीनि च
 तानि विश्वानि सर्वाणि जिगाति । तस्मा अग्नय इति पूर्वत्रान्वयः ।

^{१०}अथ पुरोडाशस्य पुरोनृवाक्यामाह—गिरः अस्मदीयाः स्तुति-
 रूपा वाचः मतयो ध्यानरूपा बुद्धयश्च देवयन्तीः देवानिच्छन्त्यो
 द्रविणं भिक्षमाणा धनं याचमाना अग्निमच्छ अग्निमभिमुखी-
 कृत्य यन्ति प्रवर्तन्ते । कीदृशमग्निं ! सुसंहशं अत्यन्तं सुखेन
 द्रष्टुं शक्यम् । सुप्रतीकं शोभनावयवोपेतम् । स्वध्वं शोभनग-
 तिम् । मानुषाणां यजमानानां हव्यवाहं हविषो वोढारं मानुषै-
 र्यद्धविर्दीयते तद्देवान्प्रति वहतीत्यर्थः । रतिरुपरमस्तद्रहितमरतिं,
 निरन्तरं वहतीत्यर्थः ।

१० अग्रे त्वमस्मद्युयोध्यमीवाः । अनग्नित्रा अम्य-
मन्त कृष्टीः । पुनरस्मभ्य १ सुविताय देव । क्षां
विश्वेभिरजरेभिर्यजत्र ॥ १० ॥ ११ अग्रे त्वं पारया
नव्यो अस्मान् । स्वस्तिभिरति दुर्गाणि विश्वा ।
पूश्वं पृथ्वी बहुला न उर्वी । भवां तोकाय तन-
याय शं योः । १२ प्र कारवो मनना वच्यमानाः ।

१० अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह—हेऽग्रे त्वं अमीवाः रोगजातीः
अस्मत् युयोधि अस्मत्तो वियोजय । या रोगजातयोऽनग्नित्राः
उदराग्नित्राणरहिता मन्दाग्निहेतव इत्यर्थः । तादृश्यो भूत्वा कृष्टीः
मनुष्यान् अम्यमन्त अपितो बाधितवत्यः तादृशीर्युयोधीति पूर्वत्रान्वयः ।
हे यजत्र यजनीय देव अजरेभिः जरानिवर्तकैः विश्वेभिः सर्वैरौषधैः
क्षां क्षयव्याधिं पुनरस्मभ्यं युयोधि अस्मत्तो वियोजय । किम-
र्थः ? सुविताय शोभनगमनाय नीरोगत्वेन जीवनायेत्यर्थः ।

११ अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह—हेऽग्रे त्वं विश्वानि दुर्गाण्या
ति सर्वानुपद्रवानतिक्रम्य स्वस्तिभिः श्रेयोविशेषैः कलैर्युक्तस्सन्नस्मान्
पारय कर्मणः समार्तिं प्रापय । कीदृशस्त्वं ? नव्यः सर्वद-
नूतनो जरामरणरहित इत्यर्थः । नोऽस्माकं पूश्व निवासाय पुरी
पृथ्वी विस्तृता भवतु । उर्वी सस्यानिष्पन्नय्या भूमिश्च बहुलाऽ-
त्यधिका भवतु । त्वं च तोकाय पुत्राय तनयाय तत्पुत्राय च शं
सुखहेतुः योः दुःखवियोगहेतुश्च भव ।

१२ अथ हविषो याज्यामाह—हे कारवः कर्मकर्तारः ऋत्विजः

देवद्रीचीं नयथ देवयन्तः । दक्षिणावाड्वाजिनी
प्राच्येति । हविर्भरन्त्यग्रये घृताचीं । ¹³ इन्द्रं नरो
युजे रयम् । ¹⁴ जृगृभ्णा ते दक्षिणमिन्द्र ह-
स्तम् ॥ ११ ॥ वसूयवो वसुपते वसूनाम् । विद्वा

यूयं वाच्यमानाः मन्त्रपाठरूपं वचनं प्राप्नुवन्तः देवयन्तः देवा-
निच्छन्तः मनना मननीयामिमां यागक्रियां देवद्रीचीं नयथ देवा-
न्प्राति यथा गच्छति तथा प्रापयत । सा च यज्ञक्रिया दक्षिणां
बहतीति दक्षिणावाद । वाजोऽन्नमस्या अस्तीति वाजिनी । प्रकृष्टं
फलमश्नति गच्छतीति प्राची । घृतमश्नति प्राप्नोतीति घृताची ।
अग्रये हविर्भरन्ती सती एति प्रवर्तते ।

¹³ अथ 'संहितामैन्द्रीम्' इत्यस्य पशोः सूक्ते वपाया या-
ज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—'इन्द्रं नरो नेमधिता' इति पुरो-
नुवाक्या । सा च 'इन्द्रं वो विश्वतस्परि' इत्यत्र व्याख्याता ।
'युजे रयं गवेषणम्' इति याज्या । सा च 'जुष्टो दमूनाः'
इत्यत्र व्याख्याता ।

¹⁴ अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह—हे इन्द्र ते त्वदीयं दक्षि-
णहस्तं जृगृभ्णा वयं गृहीतवन्तः हस्तं घृत्वा प्रार्थयाम इत्यर्थः ।
कीदृशा वयं? वसूयवो धनेच्छावन्तः । वसूनां वसुपते इत्येत-
दिन्द्रस्य विशेषणम् । यानि वसूनि धनानि हिरण्यानि सन्ति
तेषां मध्ये यानि श्रेष्ठानि मणिमुक्तादीनि तत्स्वामिसित्यर्थः । हे
शूर शत्रूणामभिभवितः त्वां गोनां गवां मध्ये गोपतिं प्रश-

हि त्वा गोपति ५ शूर गोनाम् । अस्मभ्यं चित्रं
 वृषण ५ रयिं दाः । ¹⁵ तेवेदं विश्वमभितः पशु-
 व्यम् । यत्पश्यसि चक्षसा सूर्यस्य । गवामसि
 गोपतिरेकं इन्द्र । भक्षीमहि ते प्रयतस्य वस्वः ।
¹⁶ समिन्द्र णो मनसा नेषि गोभिः । स ५ सूरिभि-
 र्मघवन्त्स ५ स्वस्त्या । सं ब्रह्मणा देवकृतं यद-
 स्ति ॥ १२ ॥ सं देवानां ५ सुमत्या यज्ञियानाम् ।
¹⁷ आराच्छत्रुमपवाधस्व दूरम् । उग्रो यशशम्बः

स्तगोस्वामिनं हि यस्माद्वयं विद्म तस्मादस्मभ्यं चित्रं नानाविधं
 वृषणं कामाभिवर्षणक्षमं रयिं दाः धनं देहि ।

¹⁵ अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह—हे इन्द्र सूर्यस्य चक्षसा प्रका-
 शेन याद्विश्वं पश्यसि, तदिदं विश्वमभितः सर्वतः पशव्यं पशु-
 युक्तं तवाधीनमिति शेषः । त्वमेक एव गवां मध्ये गोपतिरसि
 प्रशस्तगोस्वामी भवसि । प्रयतस्य प्रयतमानस्य ते तव वस्वः
 वसूनि धनानि भक्षीमहि अनुमूयात्म ।

¹⁶ अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह—हे इन्द्र त्वं मनसा स्मरण-
 मात्रेण नोऽस्मान् गोभिः संनेषि संयोजय । हे मघवन् सूरिभिर्विद्वद्भिः
 पुत्रैः संयोजय । स्वस्त्या क्षेमेण संयोजय । देवकृतं देवार्थं
 निष्पन्नं यन्मन्त्रजातमस्ति तेन ब्रह्मणा मन्त्रजातेन संयोजय ।
 यज्ञियानां यज्ञार्हाणां देवानां सुमत्या अनुग्रहबुद्ध्या संयोजय ।

¹⁷ अथ हविषो याज्यामाह—हे पुरुहूत बहुभिर्यजमानैराहुतेन्द्र,

पुरुहूत तेन । अस्मे धेहि यवमद्रोमदिन्द्र । कृषी
धियं जरित्रे वाजरत्नाम् । ¹⁸ आवेषसु ५ स हि
शुचिः । ¹⁹ बृहस्पतिः प्रथमं जायमानः । महो
ज्योतिषः परमे व्योमन् । सप्तास्यस्तुविजातो र-

उग्रः क्रूरो यः शम्बनामकोऽसुरोऽस्ति तेन सहितं आरात्समीपे वर्त-
मानं शत्रुं दूरं यथा भवति तथाऽपवाचस्व । हे इन्द्र यवमन्
यवैः प्रभूतैरुपेतं गोमत् बहुभिर्गोभिरुपेतं धनं अस्मे धेहि अस्मासु
स्थापय । जरित्रे जरणशीले मयि वाजरत्नां अलेन रत्नैश्च संपूर्णां
धियं अनुग्रहवुद्धिं कृषिं कुरु ।

¹⁸ अथ 'श्वेतां बार्हस्पत्याम्' इत्यस्य पशोः सूक्ते वपाया
याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—'आवेधसं नीलपृष्ठम्' इति
पुरोनुवाक्या । 'स हि शुचिश्शतपत्रः' इति याज्या । एतदुभयं
'यज्ञो राधे' इत्यत्र व्याख्यातम् ॥

¹⁹ अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह—योऽयं बृहस्पतिः सोऽय-
मितरेभ्यो देवेभ्यः प्रथमं पूर्वं जायमानस्सन् परमे व्योमन् उत्कृष्ट आ-
काशे स्वर्गरूपे ज्योतिषो महः अन्यदीयात्प्रकाशादत्यन्तं महान् भासते ।
कीदृशो बृहस्पतिः? रवेण वेदशास्त्ररूपेण शब्देन सप्तास्यः
प्रमृतमुखः । अथवा सप्तसंख्याकान्यास्यानि ज्वालारूपाणि यस्याग्नेः
सोऽयं सप्तास्यः । रवेण मन्त्रेण होमकाले हविः स्वीकर्तुं वह्निरूपो
भवतीत्यर्थः । तुविजातः सर्वेषां मध्ये बलयुक्तत्वेनोत्पन्नः । तादृशो
बृहस्पतिः सप्तरश्मिः अग्निरूपेण सप्तभिद्वात्मकरश्मियुक्तस्सन् तमांसि
व्यधमत् विनाशितवान् ॥

वेण । वि स॒त्तरंश्चि॒मर॒धम॒त्तमा॑ ॥ १३ ॥ ²⁰ वृ-
ह॒स्पति॒स्समं॑ ज॒यद्व॒सूनि । म॒हो ब्र॒जान्गोम॑तो दे॒व
ए॒षः । अ॒पस्सि॒षास॒न्त्सुव॑रप्र॒तीत्तः । वृह॒स्पति॒र्ह-
न्त्य॒मित्रं॑ म॒र्कैः । ²¹ वृह॒स्पते॒ प॒र्ये॒वा पि॒त्रे । ²² आ

²⁰ अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह—अयं बृहस्पतिः वसूनि धनानि समजयत् सम्यग्जितवान् । तथैष देवः गोमतः बहुभिर्गोभिर्युक्तान् महः महतः प्रौढान्ब्रजान् गोगृहान् समजयत् सम्यग्जितवान् । तादृशो बृहस्पतिः अपः सिषासन् वृष्टिरूपं जलं दातुमिच्छन् सुवः स्वर्गं अप्रतीत्तः प्रत्यावृत्तिराहित्येन प्राप्तः सर्वदा तत्र स्थित इत्यर्थः । स च बृहस्पतिः अर्कैः अस्मत्कृतैरर्चनैः अमित्रं शत्रुं हन्ति ॥

²¹ अथ हविषो याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—‘बृहस्पते परिदीया रयेन’ इति पुरोनुवाक्या । ‘एवा पित्रे विश्वदेवाय’ इति याज्या । ‘बृहस्पते परिदीया रयेन’ इत्यसौ ‘आशुशिशानः’ इत्यत्र व्याख्याता । ‘एवा पित्रे विश्वदेवाय’ इत्यसौ ‘अग्राविष्णू महि तद्वाम्’ इत्यत्र व्याख्याता ॥

²² अथ “सारस्वतं मेघम्” इत्यस्य पशोः सूक्ते पञ्चानामृचां प्रतीकानि दर्शयति—‘आ नो दिवो बृहतः’ इत्येषा वपायाः पुरोनुवाक्या । सा च ‘अग्राविष्णू महि तद्वाम्’ इत्यत्र व्याख्याता । ‘पावीरवी कन्या’ इत्येषा याज्या । सा च ‘आग्नेयं यज्ञमध्वरम्’ इत्यत्र व्याख्याता । ‘इमा जुहाना युष्मदा नमोभिः’

नो दिवः पावीरवी । इमा जुह्वाना यस्ते स्तनः ।
 सरस्वत्यभि नो नेषि । ²³ इय ५ शुष्मेभिर्विसखा
 इवारुजत् । सानु गिरीणां तविषेभिरूर्मिभिः । पारा-
 वदघ्नीमवसे सुवृक्तिभिः । सरस्वतीमाविवासेम
 धीतिभिः ॥ १४ ॥

इत्येषा पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या । सा च 'उत नः प्रिया'
 इत्यत्र व्याख्याता । 'यस्ते स्तनश्शशयः' इति याज्या । सा
 चारण्यकाण्डे प्रवर्त्यमन्त्रेषु व्याख्यास्यते । 'सरस्वत्यभि नो नेषि
 वस्यः' इति हविषः पुरोनुवाक्या । सा च 'जुष्टी नरः' इत्यत्र
 व्याख्याता ॥

²³ अथ हविषो याज्यामाह—इयं सरस्वती नदीरूपा ऊर्मिभिः
 स्वकीयैस्तरङ्गैः स्वतीरावस्थितानां गिरीणां सानु मूलप्रदेशं अरुणद्व-
 प्रमकरोत् । तत्र दृष्टान्तः—विसखा इव यथा जलमध्ये विसानि
 खनितुं प्रवृत्तः पुरुष आयासमन्तरेणैवोन्मूलयत्येवमत्राप्यूर्मिस्पर्शमा-
 त्रेण पर्वतमूलानि विशीर्णानि भवन्ति । कीदृशैरूर्मिभिः ? शु-
 ष्मेभिः प्रबलैः । तविषेभिः अतिस्थूलैः । वयं तु सरस्वतीं धीति-
 भिः ध्यानविशेषैः आविवासेम सर्वत आच्छादयामः । किमर्थम् ? अवसे
 रक्षणार्थम् । कीदृशीं सरस्वतीं ? पारावदघ्नीं अवदं अवरतीरं पारं पर-
 तीरं च स्ववेगेन हन्तीति पारावदघ्नीं ताम् । कीदृशीभिर्धीतिभिः ?
 सुवृक्तिभिः वृक्तिरन्यचिन्तावर्जनं सुष्ठु वृक्तिर्यासु ध्यानक्रियासु ताः
 सुवृक्तयः स्ताभिरनन्यचिन्तारहितैर्ध्यानविशेषैर्निरन्तरं ध्यायाम इत्यर्थः ॥

धिपाः पुराणः । देवानां पिता जनिता प्रजानाम् ।
 पतिर्विश्वस्य जगतः परस्पाः । हविर्नो देव विहवे
 जुषस्व । ⁹ तवेमे लोकाः प्रदिशो दिशश्च ॥ ३ ॥
 परावतो निवत उद्वतश्च । प्रजापते विश्वसृज्जीव-
 धन्य इदं नो देव । प्रतिहर्य हव्यम् । ¹⁰ प्रजापतिं
 प्रथमं यज्ञियानाम् । देवानामग्रे यजतं यजध्वम् ।

विश्वस्य सर्वस्य जगतः पतिः स्वामी । परस्पाः अतिशयेन पाल-
 यिता । हे देव विशेषेण हूयन्ते देवा अत्रेति विहवो यज्ञस्तस्मि-
 न्विहवे नोऽस्मदीयं हविर्जुषस्व ॥

⁹ अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह—हे प्रजापते इमे लोका भूरादयो
 याश्च प्रदिशः प्रधानभूताः प्राच्याद्या या अप्यन्या आग्नेयाद्या दिश-
 स्तत्सर्वं तवैवाधीनम् । लोका विशेप्यन्ते—परावतः दूरदेशस्याद्विपा-
 न्तरादयः, निवतो न्यग्भूताः पातालादयः, उद्वतश्चोर्ध्ववर्तिनः स्वर्गा-
 दयोऽपि । हे देव त्वं विश्वमृत् विश्वस्य स्वष्टा पाता वा ।
 जीवेषु प्राणिषु धन्यः ईश्वरो जीवधन्यः तादृशो भूत्वा नोऽस्म-
 दीयमिदं हव्यं प्रतिहर्य प्रतिगृहाण ॥

¹⁰ अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह—यज्ञियानां यज्ञयोग्यानां दे-
 वानां मध्ये प्रथमं मुख्यं प्रजापतिं यजतं यजनीयमग्रे यजत्वं
 हे ऋत्विजः आदौ पूजयत । स प्रजापतिर्नोऽस्मभ्यं द्रविणं
 धनं रायस्पोषं धनपुष्टिं सुवीर्यं शोमनसामर्थ्यं च ददातु मय-

स नो ददातु द्रविणं ५ सुवीर्यम् । रायस्पोषं वि-
 प्यतु नाभिमस्मे । ¹¹ यो राय ईशे शतदाय उक्थ्यः ।
 यः पशूना ५ रक्षिता विष्टितानाम् । प्रजापतिः
 प्रथमजा ऋतस्य ॥ ४ ॥ सहस्रधामा जुषता ५
 हविर्नः । ¹² सोमापूषणेमौ देवौ । ¹³ सोमापूषणा
 रजसो विमानम् ! सप्तचक्र ५ रथमविश्वमिन्वम् ।

च्छतु । नार्भि नहनं दारिद्र्यादिवन्धनमस्मे विप्यतु अस्मत्तः शि-
 थिलयतु ॥

¹¹ अथ हविषो याज्यामाह—यः प्रजापतिः शतदायः शत-
 संख्याकधनप्रदः उक्थ्यः स्तुत्यस्सन् राय ईशे धनस्येश्वरो भवति ।
 यश्च प्रजापतिर्विष्टितानां विविधमवस्थितानां गोमहिषादीनां पशूनां
 रक्षिता वर्तते । स प्रजापतिः ऋतस्य यज्ञस्य प्रथमजाः प्रथ-
 ममुत्पादकः सहस्रधामा सहस्रसंख्याकस्थानयुक्तस्सन् नोऽस्मदीयं
 हविर्जुषताम् ॥

¹² अथ “सोमापौष्णं त्रैतमालेभत पशुकामः” इत्यस्य पशोः
 सूक्ते वपासंबन्धियाज्यापुरोनुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—‘सोमा-
 पूषणा जनना’ इति पुरोनुवाक्या । ‘इमौ देवौ नायमानौ
 जुषन्त’ इति याज्या । एतच्चोभयं ‘अग्राविष्णू महितद्वा महित्वम्’
 इत्यत्र व्याख्यातम् ॥

¹³ अथ तत्रैव पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह—हे सोमापूषणौ
 वृषणा कामवर्षकौ तं रथं निन्वयः प्रीणयथ आरोहणेनालंकु-

विपूवृतं मनसा युज्यमानम् । तं जिन्वथो वृषणा
पञ्चरश्मिम् । ¹⁴ दिव्यन्यस्सदनं चक्र उच्चा । पृथि-
व्यामन्यो अध्यन्तरिक्षे । तावस्मभ्यं पुरुवारं पु-
रुक्षुम् । रायस्पोषं विप्यतां नाभिंमस्मे, ॥ ५ ॥

रुत इत्यर्थः । कीदृशं रयं? रजसो रज्जनात्मकस्य गमनस्य
विमानं निर्मातारम् । सप्तचक्रं सप्तसंख्याकैश्चक्रैर्युक्तम् । अत ए-
वान्यत्राप्याम्नायते—‘सप्तचक्रं सप्त वहन्त्यश्वाः’ इति । अवि-
श्वमिन्वं विश्वैः प्राणिभिर्मिष्यते परिच्छिद्यत इति विश्वमिन्वः तद्वि-
लक्षणमविश्वमिन्वं केनापि परिच्छेत्तुमशक्यमित्यर्थः । विपूवृतं अप्र-
तिहतगतित्वान्नानादेशेषु वर्तमानम् । मनसा युज्यमानं इच्छामात्रे-
णाश्वैः संयुज्यमानम् । पञ्चरश्मिं हेमन्तशिशिरयोरैक्येन पञ्चतवो
रश्मिस्थानीया यस्य सूर्यरयस्य सोऽयं पञ्चरश्मिः । आदित्यरय-
गमनेन हृतवो निष्पाद्यन्ते । तस्माद्वतूनां रश्मिस्त्वोपचारः ॥

¹⁴ अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह—योऽयं सोमश्चन्द्रः यश्च
पूषाऽऽदित्यः तयोरन्य एकः सूर्यो दिवि द्युलोके उच्चा सदनं
चक्रे उन्नतदेशे स्थानं कृतवान् । अन्यश्चन्द्रः पृथिव्यामन्तरिक्षे
चाध्युपरि सदनं स्थानं चक्रे । पृथिव्यां लतात्मकः सोमास्तिष्ठति ।
अन्तरिक्षे चन्द्रस्तिष्ठति । तौ सोमापूषणावस्मभ्यं रायस्पोषं दत्ता-
मिति शेषः । कीदृशं? पुरुवारं पुरुभिर्बहुभिर्वरणीयम् । पुरुक्षुं
पुरुभिर्बहुभिः सूयते शब्द्यते प्रशस्यत इति पुरुक्षुस्तादृशम् । ना-
भिं नहनं दारिद्र्यबन्धनं अस्मे विप्यतां अस्मत्तः शिथिल्यताम् ॥

¹⁵ धियं पूषा जिन्वतु विश्वमिन्वः । रयि॑ सोमो
रयि॑पतिर्दधातु । अ॒व॒तु दे॒व्यदि॑तिरन॒र्वा । बृ॒हद॒-
दे॒म वि॒दथे॑ सु॒वीराः । ¹⁶ विश्वा॑न्य॒न्यो भुव॑ना ज॒-
जानं॑ । विश्व॑म॒न्यो अ॑भि॒चक्षा॑ण एति । सोमा॑-
पूष॑णाव॒वतं॑ धियं मे । यु॒वभ्यां॑ विश्वाः पृ॒तना॑
जये॑म । ¹⁷ उ॒दु॒त्त॒मं व॑रुणास्त॑भ्ना॒द्याम् । यत्किं॑चे॒दं

¹⁵ अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह—विश्वं मिनोत्येतावदिति नि-
श्चिनोतीति विश्वमिन्वः तादृशः पूषा सूर्यो धियं अस्मद्बुद्धिं जिन्व
तु प्रीणयतु । रयिपतिः धनस्वामी सोमो रयि धनं दधातु अस्मा-
सु संपादयतु । अदितिः भूमिदेवी अस्मानवतु । कीदृशी ! अनर्वा
अर्वणा भ्रातृव्येण रहिता । ‘भ्रातृव्यो वा अर्वा’ इति श्रुतेः ।
अर्वा रिपुः । सर्वोऽपि भूमेर्वन्धुरेव न तु कश्चिदपि शत्रुः । सुवी
राः शोभनपुत्राद्युपेता वयं विदथे यज्ञे बृहत्प्रौढं स्तोत्रं वदेम ॥

¹⁶ अथ हविषो याज्यामाह—अन्यः सोमो विश्वानि भुवनान्योषधि-
द्वारा जजान उत्सादयामास । अन्यः पूषा विश्वमभिचक्षाणः सर्वतः
प्रकाशयमानः प्रतिसंचरति । हे सोमापूषणौ मे धियं बुद्धिं सैत्किर्म-
विषयं अवतं रक्षतम् । युवभ्यां युवयोः प्रसादाद्वयं विश्वाः पृतनाः
सर्वाः परकीयसेना जयेम ॥

¹⁷ अथ ‘यो वरुणगृहीतः स्यात्स एतं वारुणं कृष्णमेकशि-
तिपादमालभेत’ इत्याख्य पशोर्वपापुरोडाशहविष्यु प्रत्येकं याज्यापु-
रोनुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—‘उदुत्तमं वरुणपाशम्’ इति व-

कित्वासः । अव ते हेडुस्तत्त्वा यामि । ¹⁸ आदि-
त्यानामवसा न दक्षिणा । धारयन्त आदित्यास-

पायाः पुरोनुवाक्या, सा च 'वैश्वानरः' इत्यत्र व्याख्याता ।
'अस्तन्नाद्यामृषमः' इति याज्या, सा च 'उदायुषा स्वायु-
षा' इत्यत्र व्याख्याता । 'यत्किञ्चेदं वरुण' इति पुरोडाशस्य
पुरोनुवाक्या, 'कितवासो यद्विरिपुः' इति याज्या, तदुभयं 'त्व-
मग्ने बृहत्' इत्यत्र व्याख्यातम् । 'अव ते हेडो वरुणः, इति हविषः
पुरोनुवाक्या, सा च 'वैश्वानरो नः' इत्यत्र व्याख्याता । 'तत्त्वा यामि
ब्रह्मणा' इति याज्या, सा च 'इन्द्रं वो विश्वतस्परिन्द्रम्' इत्यत्र
व्याख्याता ।

¹⁸ अथ 'यः कामयेत प्रथेय पशुभिः प्र प्रजया जायेयेति स
एतामवि वशामादित्येभ्यः कामायालभेत' इत्यस्य पशोः सूक्ते
वपापुरोडाशहविष्यु क्रमेण याज्यापुरोनुवाक्ययोः प्रतीके दर्श-
यति—आदित्यानामवसा नूतनेन' इति वपायाः पुरोनुवाक्या ।
'न दाक्षिणा विचिकिते' इति याज्या । 'धारयन्त आदित्यासो
नगत्स्थाः' इति पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या । 'तिस्रो भूमीर्धारयं-
स्त्रीरुत द्युन्' इति याज्या । 'यज्ञो देवानां प्रत्येति' इति
हविषः पुरोनुवाक्या । 'शुचिरपः सूयवसा अदब्धः' इति याज्या ।
तदेतत्सूक्तं सर्वं 'इन्द्रं वो विश्वतस्परिन्द्रं नरः' इत्यत्र व्या-
ख्यातम् । अत्रेदं सूक्तं "यो ब्रह्मवर्चसकामस्स्यात्तस्मा एतां दश-
र्षमालभेत" इति पशौ योजनीयम् । पूर्वोक्ते तु पशौ सूक्तमु-
त्तरत्र भाविष्यति । तत्र हि कामेन देवा इति कामशब्दोदितो

स्तिस्त्रो भूर्मीर्धारयन् । यज्ञो देवानां गुचि-
रुपः ॥ ६ ॥

मनीषाऽस्तु चर्तस्यास्मे कित्वासश्चत्वारि च ॥ १ ॥

ते गृक्कासश्चगुचयो रश्मिवन्तः । सीदन्नादि-

लिङ्गविशेषः प्रतीयते । लिङ्गेन हि पाठक्रमस्य बाधो युक्तः ।
तस्माद्दर्शयमाया आदित्येदेवताकत्वात्तत्रेदं सूक्तमुत्क्रष्टव्यम् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

याज्याः काम्यपशूनां तु वर्णिता अष्टमे क्रमात् ।

ऋचः षट्सूक्त एकस्मिन्विधिशेषो विविच्यते ॥ १ ॥

पीबोन्नामिति वायव्ये पशौ सूक्तमुदीरितम् ।

प्रजासूक्तं तूपरे स्यात्सोमा त्रैते पशुप्रदे ॥ २ ॥

उदुत्तमं वारुणे स्यादादित्यानामवेत्यदः ।

दर्शयमायां विज्ञेयं लिङ्गेन क्रमबाधनात् ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

रुष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयाष्टके

अष्टमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः.

प्रथमानुवाके वायव्यादीनां पशूनां सूक्तान्यभिहितानि । द्वितीये
वशादीनां पशूनां सूक्तान्युच्यन्ते । तत्र “स एतामर्वि वशामा-
दित्येभ्यः कामायालभेत” इत्यस्य पशोः सूक्ते वपायाः पुरो-
नुवाक्यामाह—ते प्रसिद्धा आदित्याः प्रिये बर्हिषि अस्मदीये

त्या अधि बृहिषि प्रिये । कामेन देवास्सरथं
 दिवो नः । आयान्तु यज्ञमुप नो जुषाणाः ।
^१ते सूनवो अदितेः पीवसामिषम् । घृतं पिन्वत्प्र-
 तिहर्षन्नृतेजाः । प्र यज्ञिया यजमानाय येमुरे ।
 आदित्याः कामं पितुमन्तमस्मे । ^२आ नः पुत्रा
 अदितेर्यान्तु यज्ञम् । आदित्यासः पृथिभिर्देव्या-

योगे अधिसीदन् अधिष्ठाय सीदन्तु । कीदृशा आदित्याः? शुक्रासः
 कान्तियुक्ताः । शुचयः शुद्धिहेतवः । रश्मिवन्तः रश्मिभिरनेकैर्युक्ताः ।
 कामेनाभिलषितार्थप्रदेन देवेन सहिता आदित्या देवाः सरथं रथ-
 सहितं यथा भवति तथा दिवस्सकाशान्नोऽस्मान्प्रत्यायान्तु । ततो
 नोऽस्मदीयं यज्ञमुपेत्य जुषाणाः प्रीतिपूर्वकं सेवमानास्तिष्ठन्तु ।

^३अथ वषाया याज्यामाह—ते प्रसिद्धा अदितेरदितिदेवतायाः
 सूनवः पुत्राः ऋतेजाः यज्ञनिमित्तमुत्पन्नास्तन्तः पीवसां पीवराणा-
 मतिस्पूलानां हविषां मध्ये इषं इष्यमाणमस्मदीयपुरोडाशरूपमन्नं
 पिन्वद्घृतं प्रीतिसाधनमाज्यं च प्रतिहर्षन् प्रत्येकं कामयन्ताम् । यज्ञि-
 या यज्ञयोग्या आदित्या अस्मे मह्यं यजमानाय पितुमन्तं अन्न-
 वन्तं काममभिलषितार्थं प्रयेमुरे दत्तवन्तः ।

^४अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यमाह—अदितेः पुत्रा आदि-
 त्यास आदित्यनामका देवा देवचानैः पृथिभिः देवानां योग्यैर्मार्गैः
 नोऽस्मादीयं यज्ञं प्रत्यायान्तु । आगत्य च दाशुषे हविर्दत्तवतेऽस्मे

नैः ॥ ७ ॥ अस्मे कामं दाशुषे सन्नमन्तः । पुरो-
डाशं घृतवन्तं जुषन्ताम् । 'स्कभायत निर्ऋतिः ५
सेधुतामन्तिम् । प्र रश्मिभिर्यतमाना अमृधाः ।
आदित्याः काम प्रयतां वषट्कृतिम् । जुषध्वं नो
हव्यदातिं यजत्राः । 'आदित्यान्काममवसे हुवेम ।
ये भूतानि जनयन्तो विचिर्युः । सीदन्तु पुत्रा

महा यजमानाय काममाभिलषितार्थं सन्नमन्तः प्रापयन्तो घृतवन्तं
बहुलघृतयुक्तं पुरोडाशं जुषन्ताम् ।

‘अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह—हे आदित्याः हे काम यूयं
सर्वे निर्ऋतिं राक्षसजातिं बाधिकां देवतानां स्कभायत स्तब्धां
कुरुत । अस्मद्वाधसामर्थ्यरहितां कुरुतेत्यर्थः । अमतिमस्मदीयं
बुद्धिमान्द्यं सेवत प्रतिषेधत निवारयतेत्यर्थः । कीदृशा आदित्याः
रश्मिभिः स्वकीयैः प्रयतमाना अन्धकारनिवारणार्थमुद्योगं कुर्व-
न्तः, अमृधाः अमृदवोऽनिष्टनिवारणे तीक्ष्णा इत्यर्थः । तादृशा
यूयं प्रयतां परिशुद्धां हव्यदातिं हविर्दानकारणभूतां नो वषट्कृ-
तिमस्माभिः प्रयुक्तं वषट्कारं जुषध्वम् । कीदृशा यूयं यजत्रा
यज्ञयोग्याः ।

‘अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह—ये पूर्वोक्ता आदित्या देवाः
यश्च कामदेवस्तान्सर्वान् अवसेऽस्मद्रक्षार्थं हुवेम इह कर्मण्याह्वयामः ।
ये देवा भूतानि जनयन्तः प्राणिजातान्मुत्पादयन्तो विचिर्युः विशे-
षेण ख्यातिं गताः । ते देवा अदितेः पुत्रा हविरद्याय हवि-

अदितेरुपस्थम् । स्तीर्णं वह्निर्विस्वाय देवाः ॥८॥

^६स्तीर्णं वह्निस्सीदता यज्ञे अस्मिन् । ध्राजास्ते-
घन्तो अमतिं दुरेवाम् । अस्मभ्यं पुत्रा अदितेः
प्रय ३ सत । आदित्याः कामं हविषो जुषाणाः ।

^७अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् । विश्वानि देव
व्युनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनः । भू-

भक्षणायोपस्थं समीपे स्थातुं योग्यं स्तीर्णं वेद्यां प्रसारितं वह्निः
सीदन्तु प्राप्नुवन्तु ।

^६अयं हविषो याज्यामाह—हे आदित्याः हे काम अस्मि-
न्यज्ञे स्तीर्णं वेद्यामास्तीर्णं वह्निः सीदत प्राप्नुत । कीदृशाः ?
ध्राजाः गतिमन्तः अमतिमस्मदीयं बुद्धिमान्द्यं दुरेवां दुर्गतिं च सेव-
न्तः प्रतिषेधन्तस्तादृशा अदितेः पुत्रा यूयं हविषो जुषाणाः
अस्मदीयं हविः सेवमानाः अस्मभ्यं प्रयंसत अभीष्टं प्रयच्छत ।

^७अयं 'यो ब्रह्मवर्चसकामस्त्यात्तस्मा एतामहा आलभेत ।
आग्नेयीं कृष्णग्रीवीं संहितामैन्द्रीं श्वेतां वह्निस्पत्याम्' इत्यत्रा-
ग्नेय्याः सूक्ते वपायाः पुरोनुवाक्यामाह—हेऽग्ने देव त्वं विश्वा-
नि व्युनानि सर्वान्मार्गान्विद्वान् जानन्वर्तसे । अतोऽस्मान् राये धन-
प्राप्तये सुपथा नय शोभनेन कर्मानुष्ठानमार्गेण प्रापय । जुहु-
राणं कुटिलं प्रतिबन्धकमेनः पापमस्मत् व्युयोधि अस्मत्तः पृथ-
क्कुरु । ते तुभ्यं भूयिष्ठामातिबहुलां नमउक्तिं नमस्कारयुक्तां वाचं
विधेम कुर्याम् ।

यिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम । ^१प्र वंशशुक्राय भानवे
 भरध्वम् । हव्यं मतिं चाग्नये सुपूतम् ॥ ९ ॥ यो
 दैव्यानि मानुषा जनुंषि । अन्तर्विश्वानि विद्व-
 ना जिगाति । ^२अच्छा गिरो मतयो देवयन्तीः ।
 अग्निं यन्ति द्रविणं भिक्षमाणाः । सुसंहशं
 सुप्रतीकं स्वश्चम् । हव्यवाहमरतिं मानुषाणाम् ।

^१अयं वपाया याज्यामाह—हे ऋत्विजः वो युष्माकमपीष्टसि-
 ष्ठ्यर्थं शुक्राय निर्मलाय भानवे रश्मियुक्तायाग्नये सुपूतं सुष्टु-
 पूतं शुद्धमिदं हव्यं मतिं चाग्निध्यानार्थं प्रकर्षेण भरध्वं संपा-
 दयत । योऽग्निदैव्यानि देवविषयाणि मानुषा मनुष्यविषयाणि
 जनुंषि जन्मानि विद्वाना वेदनेन जिगाति प्राप्नोति । अभिज्ञ-
 स्सन्देवान्मनुष्यांश्च जनयतीत्यर्थः । पुनरप्यन्तेर्देवानां मनुष्याणां च
 मध्ये यान्यवान्तरजन्मानि यत्सगन्धर्वादीनि ब्राह्मणसत्रादीनि च
 तानि विश्वानि सर्वाणि जिगाति । तस्मा अग्नय इति पूर्वब्रान्वयः ।

^२अयं पुरोदशस्य पुरोनुवाक्यामाह—गिरः अस्मदीयाः स्तुति-
 रूपा वाचः मतयो ध्यानरूपा बुद्धयश्च देवयन्तीः देवानिच्छन्त्यो
 द्रविणं भिक्षमाणा घनं याचमाना अग्निमच्छ अग्निमपिमुखी-
 कृत्य यन्ति प्रवर्तन्ते । कीदृशमग्निः ! सुसंहशं अत्यन्तं सुखेन
 द्रष्टुं शक्यम् । सुप्रतीकं शोभनावयवोपेतम् । स्वश्चं शोभनग-
 तिम् । मानुषाणां यजमानानां हव्यवाहं हविषो वोढारं मानुषै-
 र्यद्विर्दीयते तद्देवान्मतिं वहतीत्यर्थः । रतिरुपरमस्तद्रहितमरतिं,
 निरन्तरं वहतीत्यर्थः ।

¹⁰ अग्ने त्वमस्मद्युयोध्यमीवाः । अनग्नित्रा अभ्य-
मन्त कृष्टीः । पुनरस्मभ्य ५ सुविताय देव । क्षां
विश्वेभिरजरेभिर्यजत्र ॥ १० ॥ ¹¹ अग्ने त्वं पारया
नव्यो अस्मान् । स्वस्तिभिरति दुर्गाणि विश्वा ।
पूश्च पृथ्वी बहुला न उर्वी । भवां तोकाय तन-
याय शं योः । ¹² प्र कारवो मनना वच्यमानाः ।

¹⁰ अयं पुरोडाशस्य याज्यामाह—हेऽग्ने त्वं अमीवाः रोगजातीः
अस्मत् युयोधि अस्मत्तो वियोजय । या रोगजातयोऽनग्नित्राः
उदराग्नित्राणरहिता मन्दाग्निहेतव इत्यर्थः । तादृश्यो भूत्वा कृष्टीः
मनुष्यान् अभ्यमन्त अपितो बाधितवत्यः तादृशीर्युयोधीति पूर्वत्रान्वयः ।
हे यजत्र यजनीय देव अजरेभिः जरानिर्वर्तकैः विश्वेभिः सर्वैरौषधैः
क्षां क्षयव्याधि पुनरस्मभ्यं युयोधि अस्मत्तो वियोजय । किम-
र्थः? सुविताय शोभनगमनाय नीरोगत्वेन जीवनायेत्यर्थः ।

¹¹ अयं हविषः पुरोनुवाक्यामाह—हेऽग्ने त्वं विश्वानि दुर्गाण्या
ति सर्वानुपद्रवानतिक्रम्य स्वस्तिभिः श्रेयोविशेषैः फलैर्युक्तस्सब्रह्मान्
पारय कर्मणः समाप्तिं प्रापय । कीदृशस्त्वं? नव्यः सर्वद-
नूतनो जरामरणरहित इत्यर्थः । नोऽस्माकं पूश्च निवासार्थं पुरी
पृथ्वी विस्तृता भवतु । उर्वी सस्यानिष्पत्त्यर्था भूमिश्च बहुलाऽ-
त्यधिका भवतु । त्वं च तोकाय पुत्राय तनयाय तत्पुत्राय च शं
सुखहेतुः योः दुःखवियोगहेतुश्च भव ।

¹² अयं हविषो याज्यामाह—हे कारवः कर्मकर्तारः ऋत्विजः

देवद्रीचीं नयथ देवयन्तः । दक्षिणावाड्वाजिनी
प्राच्येति । हविर्भरन्त्यग्नये घृताचीं । ¹³ इन्द्रं नरो
युजे रथम् । ¹⁴ जगृम्णा ते दक्षिणामिन्द्र ह-
स्तम् ॥ ११ ॥ वसूयवो वसुपते वसूनाम् । विद्वा

ययं वाच्यमानाः मन्त्रपाठरूपं वचनं प्राप्नुवन्तः देवयन्तः देवा-
निच्छन्तः मनना मननीयामिमां यागक्रियां देवद्रीचीं नयथ देवा-
न्प्राति यथा गच्छति तथा प्रापयत । सा च यज्ञक्रिया दक्षिणां
बहतीति दक्षिणावाड् । वाजोऽन्नमस्या अस्तीति वाजिनी । प्रकृष्टं
फलमश्नति गच्छतीति प्राची । घृतमश्नति प्राप्नोतीति घृताची ।
अग्नये हविर्भरन्ती सती एति प्रवर्तते ।

¹³ अथ 'संहितामैन्द्रीम्' इत्यस्य पशोः सूक्ते वपाया या-
ज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—'इन्द्रं नरो नेमधिता' इति पुरो-
नुवाक्या । सा च 'इन्द्रं वो विश्वतस्परि' इत्यत्र व्याख्याता ।
'युजे रथं गवेषणम्' इति याज्या । सा च 'जुष्टो दमूनाः'
इत्यत्र व्याख्याता ।

¹⁴ अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह—हे इन्द्र ते त्वदीयं दक्षि-
णहस्तं जगृम्णा वयं गृहीतवन्तः हस्तं धृत्वा प्रार्थयाम इत्यर्थः ।
कीदृशा वयं? वसूयवो धनेच्छावन्तः । वसूनां वसुपते इत्येत-
दिन्द्रस्य विशेषणम् । यानि वसूनि धनानि हिरण्यानि सन्ति
तेषां मध्ये यानि श्रेष्ठानि मणिमुक्तादीनि तत्त्वामिन्नित्यर्थः । हे
शूर शत्रूणामभिभवितः त्वां गोनां गवां मध्ये गोपतिं प्रश-

हि त्वा गोपति ५ शूर गोनाम् । अस्मभ्यं चित्रं
 वृषण ५ रयिं दाः । ¹⁵ तेवदं विश्वमभितः पशु-
 व्यम् । यत्पश्यसि चक्षसा सूर्यस्य । गवामसि
 गोपतिरेकं इन्द्र । भक्षीमहि ते प्रयतस्य वस्वः ।
¹⁶ समिन्द्र णो मनसा नेषि गोभिः । स ५ सूरिभि-
 र्मघवन्त्स ५ स्वस्त्या । सं ब्रह्मणा देवकृतं यद-
 स्ति ॥ १२ ॥ सं देवाना ५ सुमत्या यज्ञियानाम् ।
¹⁷ आराच्छत्रुमपवाधस्व दूरम् । उग्रो यशाम्बः

स्तगोस्वामिनं हि यस्माद्वयं विद्म तस्मादस्मभ्यं चित्रं नानाविधं
 वृषणं कामाभिवृषणक्षमं रयिं दाः धनं देहि ।

¹⁵ अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह—हे इन्द्र सूर्यस्य चक्षसा प्रका-
 शेन यादृश्वं पश्यासि, तदिदं विश्वमभितः सर्वतः पशव्यं पशु-
 युक्तं तवाधीनमिति शेषः । त्वमेक एव गवां मध्ये गोपतिरासि
 प्रशस्तगोस्वामी भवसि । प्रयतस्य प्रयतमानस्य ते तव वस्वः
 वसूनि धनानि भक्षीमहि अनुभूयास्म ।

¹⁶ अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह—हे इन्द्र त्वं मनसा स्मरण-
 मात्रेण नोऽस्मान् गोभिः संनेषि संयोजय । हे मघवन् सूरिभिर्विद्वद्भिः
 पुत्रैः संयोजय । स्वस्त्या क्षेमण संयोजय । देवकृतं देवार्थं
 निष्पन्नं यन्मन्त्रजातमस्ति तेन ब्रह्मणा मन्त्रजातेन संयोजय ।
 यज्ञियानां यज्ञार्हाणां देवानां सुमत्या अनुग्रहनुद्व्या संयोजय ।

¹⁷ अथ हविषो याज्यामाह—हे पुरुहूत बहुभिर्यजमानैराहूतेन्द्र,

पुरुहूत तेन । अस्मे धेहि यवमृद्धोमदिन्द्र । कृषी
धियं जरित्रे वाजरत्नाम् । ¹⁸ आवेधस ५ स हि
शुचिः । ¹⁹ बृहस्पतिः प्रथमं जायमानः । महो
ज्योतिषः परमे व्योमन् । सप्तास्यस्तुविजातो र-

उग्रः कूरो यः शम्बनामकोऽसुरोऽस्ति तेन सहितं आरात्समीपे वर्त-
मानं शत्रुं दूरं यथा भवति तथाऽपवाधस्व । हे इन्द्र यवमन्
यवैः प्रभूतैरुपेतं गोमत् बहुभिर्गोभिरुपेतं धनं अस्मे धेहि अस्मां
स्थापय । जरित्रे जरणशीले मयि वाजरत्नां अन्नेन रत्नैश्च संपूर्णां
धियं अनुग्रहवुद्धिं कृषिं कुरु ।

¹⁸ अयं 'श्वेतां बार्हस्पत्याम्' इत्यस्य पशोः सूक्ते वपाया
याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—'आवेधसं नीलवृष्टम्' इति
पुरोनुवाक्या । 'स हि शुचिश्शतपत्रः' इति याज्या । एतदुभयं
'यज्ञो राधे' इत्यत्र व्याख्यातम् ॥

¹⁹ अयं पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह—योऽयं बृहस्पतिः सोऽय-
मितरेभ्यो देवेभ्यः प्रथमं पूर्वं जायमानस्सन् परमे व्योमन् उत्कृष्ट आ-
काशे स्वर्गरूपे ज्योतिषो महः अन्यदीयात्प्रकाशादत्यन्तं महान् भासते ।
कीदृशो बृहस्पतिः ? रवेण वेदशास्त्ररूपेण शब्देन सप्तास्यः
प्रसृतमुखः । अथवा सप्तसंख्याकाज्यास्यानि ज्वालारूपाणि यस्याग्नेः
सोऽयं सप्तास्यः । रवेण मन्त्रेण होमकाले हविः स्वीकर्तुं वह्निरूपो
भवतीत्यर्थः । तुविजातः सर्वेषां मध्ये बलयुक्तत्वेनोत्पन्नः । तादृशो
बृहस्पतिः सप्तरश्मिः अग्निरूपेण सप्तभिर्द्वात्मकरश्मियुक्तस्सन् तमांसि
व्यधमत् विनाशितवान् ॥

वेण । वि सत्तरंश्चिमरधमत्तमां॑ सि ॥ १३ ॥ ^{२०} बृहस्पतिस्समंजयद्वसूनि । महो ब्रजान्गोमंतो देव एषः । अपस्सिषासन्धुवरप्रतीत्तः । बृहस्पतिर्हन्त्यमित्रमर्कैः । ^{२१} बृहस्पते पर्येवा पित्रे । ^{२२} आ

^{२०} अयं पुरोडाशस्य याज्यामाह—अयं बृहस्पतिः वसूनि घनानि समजयत् सम्यग्जितवान् । तथैष देवः गोमतः बहुभिर्गोभिर्बुक्तान् महः महतः प्रौढान्ब्रजान् गोगृहान् समजयत् सम्यग्जितवान् । तादृशो बृहस्पतिः अपः सिषासन् वृष्टिरूपं जलं दातुमिच्छन् सुवः स्वर्गं अप्रतीत्तः प्रत्यावृत्तिराहित्येन प्राप्तः सर्वदा तत्र स्थित इत्यर्थः । स च बृहस्पतिः अर्कैः अस्मत्कृतैरर्चनैः अमित्रं शत्रुं हन्ति ॥

^{२१} अयं हविषो याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—‘बृहस्पते परिदीया रयेन’ इति पुरोनुवाक्या । ‘एवा पित्रे विश्वदेवाय’ इति याज्या । ‘बृहस्पते परिदीया रयेन’ इत्यसौ ‘आशुशिशानः’ इत्यत्र व्याख्याता । ‘एवा पित्रे विश्वदेवाय’ इत्यसौ ‘अग्नाविष्णू महि तद्धाम्’ इत्यत्र व्याख्याता ॥

^{२२} अयं “सारस्वतं मेघम्” इत्यस्य पशोः सूक्ते पञ्चानामृचां प्रतीकानि दर्शयति—‘आ नो दिवो बृहतः’ इत्येषा वषायाः पुरोनुवाक्या । सा च ‘अग्नाविष्णू महि तद्धाम्’ इत्यत्र व्याख्याता । ‘पावीरवी कन्मा’ इत्येषा याज्या । सा च ‘आग्नेयं यज्ञमध्वरम्’ इत्यत्र व्याख्याता । ‘इमा जुहाना युष्मदा नमोभिः’

नो दिवः पार्वीरवी । इमा जुह्वाना यस्ते स्तनः ।
 सरस्वत्यभि नो नेषि । ^{२३} इय ५ शुष्मेभिर्विसखा
 ईवारुजत् । सानुं गिरीणां तविषेभिरूर्मिभिः । पारा-
 वदघ्नीमवसे सुवृक्तिभिः । सरस्वतीमाविवासेम
 धीतिभिः ॥ १४ ॥

इत्येषा पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या । सा च 'उत नः प्रिया'
 इत्यत्र व्याख्याता । 'यस्ते स्तनश्शशयः' इति याज्या । सा
 चारण्यकाण्डे प्रवर्ग्यमन्त्रेषु व्याख्यास्यते । 'सरस्वत्यभि नो नेषि
 वस्यः' इति हविषः पुरोनुवाक्या । सा च 'जुष्टी नरः' इत्यत्र
 व्याख्याता ॥

^{२३} अथ हविषो याज्यामाह—इयं सरस्वती नदीरूपा ऊर्मिभिः
 स्वकीयैस्तरङ्गैः स्वतीरावस्थितानां गिरीणां सानु मूलप्रदेशं अरुजङ्ग-
 ममकरोत् । तत्र दृष्टान्तः—विसखा इव यथा जलमध्ये विसानि
 खनितुं प्रवृत्तः पुरुष आयासमन्तरेणैवोन्मूलयत्येवमत्राप्यूर्मिस्पर्शमा-
 त्रेण पर्वतमूलानि विशीर्णानि भवन्ति । कीदृशैरूर्मिभिः ! शु-
 ष्मेभिः प्रबलैः । तविषेभिः अतिस्थूलैः । वयं तु सरस्वतीं धीति-
 भिः ध्यानविशेषैः आविवासेम सर्वत आच्छादयामः । किमर्थम् ? अवसे
 रत्नणार्थम् । कीदृशीं सरस्वतीं ? पारावदघ्नीं अवदं अवरतीरं पारं पर-
 तीरं च स्ववेगेन हन्तीति पारावदघ्नीं ताम् । कीदृशीभिर्धीतिभिः !
 सुवृक्तिभिः वृक्तिरन्यचिन्तावर्जनं सुष्ठु वृक्तिर्यासु ध्यानक्रियासु ताः
 सुवृक्तयः स्ताभिरनन्यचिन्तारहितैर्ध्यानविशेषैर्निरन्तरं ध्यायाम इत्यर्थः ॥

देवयानैर्देवास्सुपूतं यजत्र हस्तमस्ति तमां
स्युर्मिभिर्देवं च ॥ २ ॥

सोमो धेनुः सोमो अर्वन्तमाशुम् । सोमो
वीरं कर्मण्यं ददातु । सादन्यं विदध्य ३ सभेयम् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

ते शुक्रेति वपायां स्यादाग्नेय्यामग्न इत्यथ ।

इन्द्रमैन्द्र्यां तथाऽऽवेधसं श्वेतायामुदीरितम् ॥

आ नो मेप्यां द्वितीयेऽस्मिन्मूक्तपञ्चकमीरितम् ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-

यजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयाष्टके

अष्टमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः.

द्वितीये वशादीनां पशूनां सूक्तान्यभिहितानि । तृतीये सौम्या-
दीनां सूक्तान्युच्यन्ते । तत्र 'आग्नेयं कृष्णग्रीवमालमेत सौम्यं
बहुं ज्योगामयावी' इत्येतस्य पशोः सूक्ते वपायाः पुरोनुवाक्या-
माह—योऽयं सोमो देवः सोऽयमस्मै यजमानाय धेनुं ददातु ।
तथा स सोमः आशुं शीघ्रगामिनमर्वन्तमश्वं ददातु । तथा स
सोमः कर्मण्यं श्रौतस्मार्तकर्मयोग्यं वीरं पुत्रं ददातु । कीदृशं
वीरं? सदनं गृहं तत्र साधुः सादन्यस्तं गृहनिर्वाहकमित्यर्थः ।
विदधे यज्ञे कुशलं विदध्यम् । सभायां साधुः सभेयस्तं सभे-
यम् । स्वकीयस्य पितुः श्रवणं कीर्तिः संपाद्यते येन सोऽयं
पितुःश्रवणस्तम् । यो यजमानः सोमाय देवाय ददाशतं चरुपु-
रोडाशादिकं ददाति । अस्मै यजमानायेति पूर्वत्रान्वयः ॥

पितुश्चर्वणं यो ददाशदस्मै । ^२अपादं युत्सु त्वं
 सोमं क्रतुभिः । ^३या ते धामानि हविषा यज-
 न्ति । त्वमिमा ओषधीस्सोमं विश्वाः । त्वमपो
 अजनयस्त्वं गाः । त्वमातंतन्थोर्वैन्तरिक्षम् । त्वं
 ज्योतिषा वितमो ववर्थ ॥ १५ ॥ ^४या ते धामा-
 नि दिवि या पृथिव्याम् । या पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु ।
 तेभिर्नो विश्वैस्सुमना अहेडन् । राजन्सोमं प्रति

^२अथ वपाया याज्यायाः पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यायाश्च प्रतीके
 दर्शयति—‘अपादं युत्सु पृतनासु’ इति वपाया याज्या ।
 ‘त्वं सोमं क्रतुभिः’ इति पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या । एत-
 द्बोमयं ‘नृष्टी नरः’ इत्यत्र व्याख्यातम् ॥

^३अथ पुरोडाशस्य याज्यायाः प्रतीकं दर्शयति । सा च
 ‘अग्रेरातिथ्यमसि’ इत्यत्र व्याख्याता । अथ हविषः पुरोनु-
 वाक्यामाह—हे सोम त्वं विश्वाः सर्वा इमा ओषधीः अजनयः
 उत्पादितवानसि । तथा त्वमपो जलान्यजनयः । तथा त्वं गाः
 गवादिपशूनजनयः । तथा त्वमुरु विस्तीर्णमन्तारिक्षं आततन्थ
 विस्तारितवानसि । तथा त्वं ज्योतिषा तेनसा तमोऽन्धकारं ववर्थ
 निवारितवानसि ॥

^४अथ हविषो याज्यामाह—हे सोम राजन् ते तव दुल्लोके
 या धामानि यानि स्थानानि सन्ति तथा पृथिव्यां यानि सन्ति
 पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु यानि सन्ति सुमना अस्माभिः सह सोमनस्य-

हव्या गृभाय । ^१विष्णोर्नु कं तदस्य प्रियम् । प्र
तद्विष्णुः । ^२पुरो मात्रया तनुवा वृधान । न ते महि-
त्वमन्वभ्रुवन्ति । उभे ते विद्म रजंसी पृथिव्या
विष्णो देव त्वम् । परमस्य वित्से ॥ १६ ॥ ^३वि-

युक्तत्वं तेभिर्विश्वैस्तैः सर्वैः स्यान्नैर्युक्तो नोऽस्मान्प्रति हेडन्क्रोव-
मकुर्वन् हव्या प्रतिगृभाय हवींषि प्रतिगृहाण ॥

^४अथ 'वैष्णवं वामनमालभेत स्पर्धमानः' इत्यस्य पशोः
सूक्ते प्रतीकत्रयं दर्शयति—'विष्णोर्नु कं वीर्याणि' इति वपायाः
पुरोनुवाक्या । सेयं 'युज्जते मनः' इत्यत्र व्याख्याता । 'तदस्य
प्रियमभि पाथो अश्याम्' इति वपाया याज्या । सेयं 'उत
नः प्रिया' इत्यत्र व्याख्याता । 'प्र तद्विष्णुस्तवते' इति पुरो-
डाशस्य पुरोनुवाक्या । सेयं 'जुष्टी नरः' इत्यत्र व्याख्याता ॥

^५अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह—हे विष्णो देव मात्रया कृत्स्नं
जगन्मातुं प्रवृत्तया तनुवा त्रिविक्रमावताररूपया मूर्त्या वृधान हे
वर्धमान परः उत्कृष्टोऽसि । ते त्वदीयं महित्वं महिमानं नान्व-
भ्रुवन्ति केऽपि समर्था अनुगन्तुं न क्षमन्ते । ते तव लोका-
न्मातुं प्रवृत्तस्य पृथिव्या आरम्भोभे रजंसी द्वे रज्जनस्थाने पृथिव्य-
न्तरिक्षमित्येते त्वदीयपदे इति वयं विद्मः । त्वं पुनः परमस्यो-
त्कृष्टस्य तृतीयस्य पदस्य स्थानं वित्से जानासि ॥

^६अथ हविषो याज्यानुवाक्ययोः प्रतीकं दर्शयति—'विचक्रमे
पृथिवीमेषः' इति पुरोनुवाक्या । 'त्रिदेवः पृथिवीमेषः' इति
याज्या । एतच्चोभयं 'जुष्टी नरः' इत्यत्र व्याख्यातम् ॥

चक्रमे त्रिदेवः । ^८ आ ते महो यो जात एव ।
 अभि गोत्राणि । ^९ आभिस्स्पृधो मिथतीररिषण्यन् ।
 अमित्रस्य व्यथया मन्युमिन्द्र । आभिर्विश्वा अ-
 भियुजो विषूचीः । आर्याय विशोऽवतरिर्दासीः ।

^८ अथ 'इन्द्राय मन्युमेते मनस्वेते ललामं प्राशृङ्गमालभेत' इत्य-
 स्य पशोः सूक्ते प्रतीकत्रयं दर्शयति—'आ ते मह इन्द्र' इति
 वषायाः पुरोनुवाक्या । 'यो जात एव प्रथमो मनस्वान्' इति
 याज्या । एतच्चोभयमन्वहमासा इत्यत्र व्याख्यातम् । 'अभि
 गोत्राणि सहसा गाहमानः' इति पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या । सा
 च 'आशुः शिशानः' इत्यत्र व्याख्याता ॥

^९ अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह—हे इन्द्र, अमित्रस्य अस्मद्वै-
 रिणः मन्युं क्रोधं व्यथय व्यथितं निष्फलं कुरु । अस्मासु क्रुद्धः
 शत्रुर्यदाऽस्मान् हन्तुं न क्षमते तदा तदीयः क्रोधो निष्फलो भवे-
 त्तथा त्वं कुर्वित्यर्थः । किं कुर्वन्? स्पृधः शत्रूणां स्पर्धमाना
 अस्मदीयाः सेना मिथतीः त्वां प्रत्यभयं याचमाना अभिरस्मदीयाभिः
 स्तुतिभिः अरिषण्यन् अहिंसिताः कुर्वन् । अस्मदीयस्तुतिभिस्तुष्ट-
 स्त्वमस्मदीयाः सेना यथा न हिंसिता भवन्ति तथा कुर्वित्यर्थः ।
 किञ्च विश्वाः परकीयाः सर्वाः सेना अभियुजः अस्मद्वचमभि-
 लक्ष्य प्रयुज्यमाना विषूचीः नानागतीर्दासीरुपस्यं प्राप्ता विशः सर्वाः
 प्रजा अभितुष्टस्सन्नवतारीः विनाशय । यथा अस्मदीयस्तुत्या तुष्टं त्वां
 प्रत्यभयं याचमानानामस्मत्सेनानां न हिंसां कृतवानसि तथैवा-
 स्मदीयस्तुत्या तुष्टस्सन्नपरकीयसेना विनाशयेत्यर्थः ॥

¹⁰ अय ५ शृण्वे अध जयन्नुत घ्नन् । अयमुत प्रकृ-
णुते युधा गाः । यदा सत्यं कृणुते मन्युमि-
न्द्रः ॥ १७ ॥ विश्वं दृढं भयत एजदस्मात् !

¹¹ अनु स्वधामक्षरन्नापो अस्य । अवर्धत मध्य आ
नाव्यानाम् । सध्रीचीनेन मनसा तमिन्द्र ओजि-

¹⁰ अय हविषः पुरोनुवाक्यामाह—अयमिन्द्रः अध कदाचिज्जय-
न्वर्तते, उत अथवा घ्नन् वर्तत इत्यहं शृण्वे । अयमर्थः—यदा यदे-
न्द्रस्य वार्ता शृणोमि तदा तदा जयतीति वा वैरिणं हन्तीति वा
शृणोमि । उत अपिच अयमिन्द्रः युधा युद्धेन गाः परकीयाः प्रकृ-
णुते प्रकर्षण स्वाधीनाः करोति । किंच यदाऽयमिन्द्रः स्वकीयं
मन्युं सत्यमवश्यंभाविनं कृणुते करोति तदानीं दृढं कचिदेवावस्थितं
स्थावरं एजत् कम्पमानं जङ्गमं च विश्वं सर्वं नगदस्मादिन्द्रात् भयते
बिभेति । अयमर्थः—परिहासार्थो यः कोपस्तमन्तरेण यदा हृदयपू-
र्वकं कोपं करोति तदा सर्वं नगद्विभेतीति ।

¹¹ अथ हविषो याज्यामाह—अस्येन्द्रस्य स्वधां हविर्लक्षणमनु
आपः वृष्टिलक्षणा अक्षरन् स्ववन्ति । नाव्यानां नावा तरणो-
यानां नदीनां मध्य आऽवर्धत जलं सर्वतोऽभिवृद्धमभूत् । अय-
मिन्द्रः ओजिष्ठेनात्यन्तबलयुक्तेन सध्रीचीनेन सह वर्तमानेन मनसा
युक्तस्तं प्रसिद्धं मेघमभिज्ञानं प्रतिदिनं हस्मना हननसाधनेन स्वा-
युधेन वज्रेण अहन् ताडयति । अयमर्थः—यदाऽयं स्वेच्छया
मेघं भिनत्ति तदा वृष्ट्या नदीपूरणक्षमं जलं वर्धत इति ॥

ष्टेन । हन्मनाऽहन्नभिद्यून । ¹² मरुत्वन्तं वृषभं
वावृधानम् । अकवारिं दिव्यं ५ शासमिन्द्रम् । वि-
श्वासाहमवसे नूतनाय । उग्रं ५ सहोदामिह तं ५ हु-
वेम । ¹³ जनिष्ठा उग्रस्सहसे तुराय ॥ १८ ॥ मन्द्र
ओजिष्ठो बहुलाभिमानः । अवर्धन्निन्द्रं मरुतश्चि-
दत्र । माता यद्वीरं दधनद्वनिष्ठा । ¹⁴ कं स्या वो

¹²अथ 'इन्द्राय मरुत्वते पृथिसक्थमालभेत' इत्यस्य पशोः
सूक्ते वपायाः पुरोनुवाक्यामाह—इह कर्मणि तमिन्द्रं हुवेम आह-
यामः । किमर्थः ? नूतनाय अवसे अन्यैरकृतपूर्वाय रक्षणाय ।
कीदृशमिन्द्रं ? मरुत्वन्तं मरुद्भिः संयुतम् । वृषभं कामानां वर्षि-
तारम् । वावृधानं अतिशयेन वर्धमानम् । अकवारिं अकुत्सिता-
रिम् । कुत्सितेनातिस्वल्पेन वैरिणा सह स्पर्धा लज्जायै भवति ।
दिव्यं दिवि भवम् । शासं शासितारम् । विश्वासाहं विश्वस्याभि-
मावितारम् । उग्रं अनमिमवनीयम् । सहोदां बलप्रदम् ॥

¹³अथ वपाया याज्यामाह—हे इन्द्र त्वमुग्रः परैरप्रभृष्यः जनिष्ठ
उत्पन्नोऽसि । किमर्थः ? सहसे वैरिवलस्य तुराय हिंसार्थम् । कीदृश
इन्द्रः ? मन्द्रो हर्षयुक्तः । ओजिष्ठो बलवत्तरः । बहुलाभिमानः
प्रभूताहंकारः । मरुतश्चित् मरुतोऽपि बलकर्मणि वृत्रवधादिके इन्द्र-
मवर्धन् वर्धितवन्तः । किंच घनिष्ठा अतिशयेन घनवती माता अदिति-
रूपा यद्वीरं यमिन्द्रं शूरं दधनत् धारितवती तमिन्द्रमवर्धन्नित्यन्वयः ॥

¹⁴अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह—इन्द्रस्य मरुतां च पर-
स्परसंवादोऽयम् । अहिनामकस्यामुरस्य वधे मरुत इन्द्रस्य साहाय्य-

मरुतस्स्वधाऽऽसीत् । यन्मामेकं^{१५} समधत्ताहिह-
त्ये । अहं ह्युग्रस्तविषस्तुविष्मान् । विश्वस्य श-
त्रोरनमं वधस्त्रैः । ^{१६} वृत्रस्य त्वा श्वसथादीपमा-
णाः । विश्वे देवा अजहुर्ये सखायः । मरुद्भिरिन्द्र
सख्यं ते अस्तु ॥ १९ ॥ अथेमा विश्वाः पृतना
जयासि । ^{१७} वधीं वृत्रं मरुत इन्द्रियेण । स्वेन भा-

मकृत्वा पलायिता अतस्तान्प्रतीन्द्रः कुपित एवं दधीति—हे मरुतः
यद्यस्मात्कारणादहिहत्ये अहिनामकशत्रोर्वधे मामेकमेव यूयं समधत्त
संयोजितवन्तः तदानीं वो युष्माकं स्वधा साऽऽजनिमिता शक्तिः
कासीत् कुत्र गता । अथवा किं मे युष्माभिः, अहं ह्युग्रः अहमेवा-
तितीव्रः तविषः महान् तुविष्मान् बलवान् तादृशस्सन्निध्वस्य सर्व-
स्यापि शत्रोर्वधस्त्रैः वधवन्धनैः अनमं वशीकरणे शक्तोऽस्मि ॥

^{१५} अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह—पुरा वृत्रवधार्थमिन्द्रः सर्व-
ेषां देवानां सहायमपेतभाणस्तेस्सह युद्धार्थमागतः । तदा सर्वे
देवा वृत्रस्य श्वासमात्रेण निराकृताः सन्तो गताः । मरुतस्तु पला-
यनमकृत्वेन्द्रस्य सख्यमाचरन् । सोऽयं वृत्तान्तो बहुवृत्तब्राह्मणस्योऽ-
स्मिन्मन्त्रे सूच्यते । तमेतमर्थमिन्द्रं संबोध्य होता कथयति । हे
इन्द्र विश्वे सर्वे देवा वृत्रस्य श्वसथात् तदुच्छ्वासादीपमाणाः पलाय-
मानास्सन्तस्त्वामजहुः परित्यक्तवन्तः । ये तु सखायो मरुतो न
पलायन्ते तैर्मरुद्भिः सख्यं तवास्तु । अयानन्तरमिमा विश्वाः सर्वाः
पृतनाः सेना जयसि जेष्यसि ॥

^{१६} अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह—हे मरुतः इन्द्रोऽहं स्वेने-

मेन तविषो बभूवान् । अहमेता मनवे विश्वश्चन्द्राः । सुगा अपश्चकर वज्रबाहुः । ¹⁷ स यो वृषा वृष्णिषेभिस्समोकाः । महो दिवः पृथिव्याश्च सन्नात् । सतीनसत्त्वा हव्यो भरेषु । मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती । ¹⁸ इन्द्रो वृत्रमंतरद्वृत्रतूर्ये ॥ २० ॥

न्द्रियेण हस्तेन स्वेन भामेन स्वकीयेन कोपेन वृत्रं वर्षी अवधिषम् । अतः तविषो बभूवान् महानभवम् । इन्द्रो महानित्येवं लोके कीर्तिर्जातेत्यर्थः । अहमिन्द्रो वज्रबाहुस्सन् विश्वश्चन्द्राः सर्वस्य जगत आह्लादकराः सुगाः सुखेन गन्तुं प्राप्तुं शक्या एता दृश्यमाना वृष्टिलक्षणा अपो मनवे मनुष्यार्थं चकर कृतवानस्मि । सर्वस्य लोकस्यानिष्टनिवारणाय वृत्रं हत्वेष्टप्राप्तये वृष्टिमुत्पादितवानस्मीत्यर्थः ॥

¹⁷ अथ हविषो याज्यामाह—य इन्द्रो वृषत्वादिगुणकः स इन्द्रो नोऽस्मान्प्रति मरुत्वान् मरुद्भिर्युक्त ऊती रक्षणहेतुर्भवतु । के ते गुणा इति तेऽभिधीयन्ते—वृषा कामानां वर्षयिता । वृष्णिषशब्दो जलनामसु पठितः । वृष्णिषैर्बलैः समोकाः संयुक्तः । महो महत्या दिवः पृथिव्याश्च सन्नात् स्वामी सन् सम्यग्राजमानः । सतीनशब्दो जलनामसु पठितः । सतीनसत्त्वा वृष्ट्यात्मकजलप्रदः । भ्रियन्ते संपाद्यन्ते हवींषि येषु योगेष्विति मरा यागाः तेषु हव्यः आह्वानार्हः ॥

¹⁸ अथ “इन्द्राय वृत्रतुरे ललामं प्राशृङ्गमालभेत” इत्यस्य पशोः सूक्ते वपायाः पुरोनुवाक्यामाह—अयमिन्द्रो वृत्रतूर्ये वृत्रव-

अनाधृष्यो मधवा शूर इन्द्रः । अन्वेनं विशो
 अमदन्त पूर्वीः । अयं राजा जगत्तश्चर्षणीनाम् ।
¹⁹ स एव वीरस्स उं वर्यावान् । स एकराजो ज-
 गतः परस्पाः । यदा वृत्रमतर्च्छूर इन्द्रः । अथा-
 भवदामिताऽभिकृतूनाम् । ²⁰ इन्द्रो यज्ञं वर्धयन्वि-
 श्ववेदाः । पुरोडाशस्य जुपतां हविर्नः । वृत्रं
 तीर्त्वा दानवं वज्रवाहुः ॥ २१ ॥ दिशोऽहं हृद्-

धनिमिहे युद्धे वृत्रमतरत् विनाशितवान् । स इन्द्रोऽनाधृष्यः
 केनापि तिरस्कर्तुमशक्यः । मधवा धनवान् । शूरो विक्रमयुक्तः ।
 पूर्वीः पूर्वकालीना विशः प्रजा एनमिन्द्रं अन्वमदन्त वृत्रवधेनेन्द्रे
 हृष्टे सति प्रजा अपि हृष्टवत्यः । अयमिन्द्रः चर्षणीनां मनुष्या-
 णां कृत्स्नस्य जगतश्च राजा भूत्वा वर्तते ॥

¹⁹ अथ वपाया याज्यामाह—योऽयमिन्द्रः स एव वीरो युद्धेषु
 शूरः । स उ वीर्यावान् स एवोत्साहयुक्तः । स एकराजः कृत्स्नस्य
 जगत एक एव राजा । परस्पा अतिशयेन पाता । सोऽयं शूर
 इन्द्रो यदा वृत्रमतरत् विनाशितवान् अथ अनन्तरमाभिकृतूनां अभि-
 प्राप्ताविरोधाचरणलक्षणकर्मणां दामिता दमनेहेतुरभवत् ॥

²⁰ अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह—विश्ववेदाः सर्वज्ञोऽय-
 मिन्द्रः यज्ञमस्मदीयं वर्धयन् नः अस्मदीयस्य पुरोडाशस्य सारांशं
 हविर्जुपताम् । वज्रवाहुरयं वृत्रारूढं दानवं तीर्त्वा हत्वा दृढहेन

दृ२हिता दृ२हेणेन । ^{२१} इमं यज्ञं वर्धयन्विश्ववे-
दाः । पुरोडाशं प्रतिगृभ्णान्तिन्द्रः । यदा वृत्रमत-
रच्छूर इन्द्रः । अथैकराजो अभवज्जनानाम् । ^{२२} इन्द्रो
देवाञ्छम्बरहत्य आवत् । इन्द्रो देवानामभवत्पुरो-
गाः । इन्द्रो यज्ञे हविषा वावृधानः । वृत्रतूणो
अभय२ शर्म य२सत् । ^{२३} यस्सप्त सिन्धु२ रदधात्पृ-
थिव्याम् । यस्सप्त लोकानकृणोद्विश्व । इन्द्रो

दृढीकरणासावनेन दंहिता दृढीकर्तृमुद्यतस्सन्दिशोऽदृहत् वृत्रकृतोपद्र-
वेण प्रचलितानां सर्वादिभ्वार्तिजनानां स्थैर्यं कृतवानित्यर्थः ॥

^{२१} अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह—सष्टोऽर्थः ॥

^{२२} अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह शम्बरहत्ये शम्बराख्यस्या-
मुरस्य हत्ये वधे निष्पत्ते साति स इन्द्रो देवानावत् रसितवान् । स
चेन्द्रो देवानां मध्ये पुरोगा मुख्योऽभवत् । इन्द्रोऽस्मिन्यज्ञे हविषा
वावृधानोऽतिशयेन वर्धते । वृत्रतूः वृत्रघाती स इन्द्रो नोऽस्मभ्यमभयं
मथराहितं शर्म मुखं यंसत् यच्छतु ॥

^{२३} अथ हविषो याज्यामाह—योऽयमिन्द्रः पृथिव्यां सप्त सिन्धुन्
समुद्रानदवात् स्थापितवान् । य इन्द्रः सप्त लोकान् भूरादीन्दिशश्चा-
कृणोत् कृतवान् । मरुद्भिर्देवैर्युक्तत्वेन सगणो गणसहित इन्द्रो
हविष्मान् हविर्युक्तोऽभूत् । वृत्रतूः वृत्रघाती स इन्द्रः इह लोके
नोऽस्मदीयं यज्ञमुपयासत् उपागच्छतु ।

हविष्मान्धत्तर्गणो मरुद्भिः । वृत्रतूर्णो यज्ञमिहोप-
यासत् ॥ २२ ॥

वृत्रं विध्यत इन्द्रस्तु रायास्तु वृत्रतूर्यं वज्रं वा-
हुः पृथिव्यां त्रीणि च ॥ ३ ॥

इन्द्रस्तरस्वानभिमातिहोमः । हिरण्यवाशी-
रिषिरस्तुवर्षाः । तस्य वय २ सुमतौ यज्ञिर्यस्य ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

सोमो धेनुमिति प्रोक्तं सौम्ये विष्णोर्धु वामने ।

आ ते महो य ऐन्द्रे स्यान्मरुत्वैत्येन्द्रके मरुत् ।

इन्द्रो वृत्रतूर्येन्द्रे स्याद्वर्णितं सूक्तपञ्चकम् ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-
र्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयाष्टकेऽष्टमे
प्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः.

तृतीये सौम्यादिषगुनूक्तान्वाभिहितानि । चतुर्थे वभिमातिहेन्द्रा-
दिषगुनूक्तान्युच्यन्ते । तत्र " इन्द्रावाभिमातिन्ने लज्जामं माशृङ्ग
मालमेव " इत्यस्य पशोः सूक्ते उपायाः पुरोनुवाक्यामाह—योऽयं
मिन्द्रोऽस्ति यज्ञियस्य यज्ञार्हस्य तस्येन्द्रस्य सुमतावनुग्रहबुद्धौ वयं
स्याम तिष्ठेम । कीदृश इन्द्रः ? तरस्वान् तरो तवस्तद्वान् । आभि-
मातिहा शत्रुघाती । उग्रः शत्रुषु क्रूरः । वाशीति वाङ्नाम,
हिरण्यं वाश्यां वाचि यस्यासौ हिरण्यवाशीः । अस्मै शतमस्मै

अपि भद्रे सौमनसे स्याम । ^२हिरण्यवर्णो अभयं
 कृणोतु । अभिमातिहेन्द्रः पृतनासु जिणुः । स न-
 शर्मं त्रिवरूथं वियुसत् । यूयं पात स्वस्तिभि-
 स्सदा नः । ^३इन्द्रं स्तुहि वज्रिणं स्तोमपृष्ठम् ।
 पुरोडाशस्य जुषता हविर्नः ॥ २३ ॥ हत्वाऽभि-
 मातीः पृतनास्सहस्वान् । अथाभयं कृणुहि वि-

सहस्रमित्येवं सर्वदा धनदानं वक्तीत्यर्थः । इषिर एषणीयः । सुवर्षाः
 स्वर्गप्रदः । तादृशस्यानुग्रहे स्थित्वा भद्रे कल्याणे सौमनसेऽपि
 चित्तसमाधानरूपे सुखेऽपि स्याम तिष्ठेम ॥

^२ अथ वषाया याज्यामाह—अयमिन्द्रोऽस्माकमभयं कृणोतु करोतु ।
 कीदृशः ? हिरण्यवर्णः सर्वाभरणभूषितत्वेन हिरण्यसदृशवर्णोपेतः ।
 अभिमातिहा शत्रुघाती । पृतनासु परकीयसेनासु जिणुर्नेयशीलः ।
 स तादृश इन्द्रो नोऽस्मभ्यं त्रिवरूथं त्रिभूमिकं शर्मं गृहं वियंसत्-
 विशेषेण यच्छतु । हे इन्द्र यस्त्वं ये च त्वत्सेवकास्ते सर्वे यूयं
 नोऽस्मान् स्वस्तिभिः क्षेमैः सदा पात ॥

^३ अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह—हे वागीन्द्रिय इममिन्द्रं स्तुहि ।
 कीदृशः ? वज्रिणं वज्रयुक्तम् । स्तोमपृष्ठं स्तोमैः साध्यानि पृष्ठस्तो-
 त्राणि यस्यासौ स्तोमपृष्ठस्तम् । स चेन्द्रो नोऽस्मदीयस्य पुरोडा-
 शस्य सारभूतं हविर्जुषताम् । सहस्वान् बलवानिन्द्रोऽभिमातीः पृतना
 वैरिसेनाः सर्वा हत्वाऽयानन्तरं नोऽस्माकं विश्वतः सर्वस्मादभयं
 कृणुहि कुरु ॥

श्वतो नः । 'स्तुहि शूरं वज्रिणमप्रतीक्षम् । अभि-
मातिहनै पुरुहूतमिन्द्रम् । य एक इच्छतपतिर्ज-
नेषु । तस्मा इन्द्राय हविराजुहोत । 'इन्द्रो देवा-
नामधिपाः पुरोहितः । दिशां पतिरभवद्वाजिनी-
वान् । अभिमातिहा तविषस्तुविष्मान् । अस्म-
भ्यं चित्रं वृषणं रथिं दातु ॥ २४ ॥ 'य इमे
द्यावापृथिवी महित्वा । बलेनाह हृदभिमातिहे-
न्द्रः । स नो हविः प्रतिगृभ्णातु रातये । देवानां

‘पुरोडाशस्य याज्यामाह—अप्रतिकूलत्वेन प्राप्तमप्रतीक्षं शूरादि-
शब्दैर्विशेषितमिन्द्रं हे वागिन्द्रियं स्तुहि । योऽयमिन्द्रः एक इत् एक
एव जनेषु सर्वेषु मध्ये शतपतिः शतसंख्याकानां देवानां स्वामी ।
तस्मा इन्द्राय हे ऋत्विजः हविराजुहोत सर्वतो हुतं कुरुत ॥

‘अयं हविषः पुरोनुवाक्यामाह—अयमिन्द्रः सर्वेषां देवानाम-
धिपाः स्वामी सन् पुरोहितो मुखत एव हितकारी । दिशां प्राच्या-
दीनां पतिः पालकः । वाजिनीवान् अन्नसमूहयुक्तोऽभवत् । अभि-
मातिहा शत्रुघाती । तविषः महान् । तुविष्मान् बलवान् । तादृश इन्द्रोऽ-
स्मभ्यं चित्रं मणिमुक्तादिरूपेण नानाविधं वृषणं कामाभिवर्षण-
क्षमं रथिं धनं दातुं ददातु ॥

‘अयं हविषो याज्यामाह—अभिमातिहा शत्रुघाती य इन्द्रो
महित्वा महता बलेन इमे द्यावापृथिव्यावर्द्धन्तु दृढीकृतवान् । स इन्द्रो
नोऽस्मभ्यं रातये धनदानाय हविः प्रतिगृभ्णातु स्वीकरोतु । देवा-

देवो निधिपा नो अवायात् । 'अनंवस्ते रथं वृष्णे
यत्ते । इन्द्रस्य नु वीर्याण्यहन्नहिम् । 'इन्द्रो या-
तोऽवसितस्य राजा । शमस्य च शृङ्गिणो
वज्रबाहुः । सेदु राजा क्षेति चर्षणीनाम् ।
अरात्र नेमिः परिता वभूव ॥ २५ ॥ 'अभि

नामपि देवः पूज्यः । निधिपाः शङ्खपद्मादिनिधीनां पालकः । इन्द्रो
नोऽस्मानवायात् रस्तु ॥

१ अथ " इन्द्राय वज्रिणे ललामं प्राशुङ्गम् " इत्यस्य पशोः मूक्ते
वपापुरोडाशविषयाणां याज्यानुवाक्यानां प्रतीकानि दर्शयति—'अन-
वस्ते रथमश्वाय' इति वपायाः पुरोनुवाक्या । 'वृष्णे यत्ते वृष्णो
अर्कम्' इति याज्या । एतच्चोभयम् 'इन्द्रं वो विश्वतस्पारि' इत्यत्र
व्याख्यातम् । 'इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रबोचम्' इति पुरोडाशस्य
पुरोनुवाक्या । 'अहन्नहिमन्वपः' इति याज्या । एतच्चोभयम् 'आ-
नो भर भगमिन्द्र' इत्यत्र व्याख्यातम् ॥

२ अथ हविषः पुरोनुवाकामाह—अयमिन्द्रः यातः गच्छतो जङ्घ-
मस्य अवसितस्य कचिदवस्थितस्य स्थावरस्य च राजा स्वामी ।
किञ्च वज्रबाहुः सेदु स इवेन्द्रः शमस्य शान्तियुक्तस्य महर्षिवर्गस्य
शृङ्गिणः शृङ्गोपेतस्य गवांश्चरपि चर्षणीनां मनुष्याणामपि राजा भूत्वा
क्षेति निवसति । तस्य दृष्टान्तः—अरात्र नेमिर्यथा रथचक्रस्य
परितो वर्तमाना नेमिस्तत्र स्थितान्तरान्वाप्नोति तथाऽयमिन्द्रः परिता
वभूव परितस्तानि स्थावरजङ्गमादीनि प्राप्तवान् ॥

३ अथ हविषो याज्यामाह—अस्येन्द्रस्य सिध्मः कार्यसाधको वज्रः

सिध्मो अजिगादस्य शत्रून् । वि तिग्मेन वृष-
भेणा पुरोऽभेत् । सं वज्रेणासृजद्वृत्रमिन्द्रः । प्र
स्वां मतिमतिरच्छाशदानः । ¹⁰विष्णुं देवं वरुणमु-
तये भगम् । मेदसा देवा वपया यजध्वम् । ता नो
यज्ञमार्गतं विश्वधेना । प्रजावदस्मे द्रविणेह ध-
त्तम् । ¹¹मेदसा देवा वपया यजध्वम् । विष्णुं च

शत्रून् सर्वानपि सर्वतः अजिगात् प्राप्तवान् हतवानित्यर्थः । तिग्मेन
तीक्ष्णेन वृषभेण श्रेष्ठेन वज्रेण पुरः शत्रूणां पुराणि व्यभेत् विशेषेण
भित्तवान् । अयमिन्द्रो वज्रेण वृत्रं समसृजत् संसृष्टवान् संसर्गमात्रेण
हतवानित्यर्थः । आशदानः पुनः पुनर्वैरिणो विनाशयन् स्वां मतिं
स्वकीयां बुद्धिं प्रातिरत् प्रकर्षेण वर्धितवान् ॥

¹⁰अथ “यो भ्रातृव्यवान् स्यात्स स्पर्धमानो वैष्णववारुणीं
वशामालभेत्” इत्यस्य पशोः सूक्ते वपायाः पुरोनुवाक्यामाह—हे देवाः
दीप्यमाना ऋत्विजः भगं भजनीयं विष्णुं वरुणं च देवं उतयेऽस्म
द्रक्षणार्थं मेदसा मेदोयुक्तया वपया यजध्वं पूजयध्वम् । मेदशब्देन
वपायां लेपरूपो मांससार उच्यते । विष्णुर्वरुणश्चेत्येतौ देवौ विश्व-
धेना प्रकर्षेण प्रीणयन्तौ ता तौ युवां नोऽस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागत-
मामच्छतम् । आगत्य चेह कर्मणि प्रनावत् पुत्रपौत्रादियुक्तं द्रविणा
धनमस्मे वत्तं अस्मान्संपादयतम् ॥

¹¹अथ वपाया याज्यामाह—हे देवा ऋत्विजः रार्तिं फलस्य
दातारं विष्णुं च वरुणं च देवं मेदोयुक्तया वपया यजध्वं पूजयत ।

देवं वरुणं च रातिम् ॥ २६ ॥ ता नो अमीवा
 अपवाधमानौ । इमं यज्ञं जुषमाणावुपेतम् । ¹²
 विष्णुवरुणा युवमध्वराय नः । विशे जनाय महि
 शर्म यच्छतम् । दीर्घप्रयज्यू हविषा वृधाना ।
 ज्योतिषाऽरातीर्दहतं तमा २ सि । ¹³ ययोरोजसा
 स्काभिता रजा २ सि । वीर्यैर्भिर्वीरतमा शविष्ठा ।
 या पत्येते अप्रतीत्ता सहोभिः । विष्णू अग-

हे विष्णो वरुण ता तौ युवां नोऽस्माकं अमीवा रोगानपवाधमाना-
 विमं यज्ञं सेवमानावुपेतं समीपमागच्छतम् ॥

¹² अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह—हे विष्णुवरुणौ युवां
 नोऽस्मदीयाध्वराय यज्ञाय विशे करप्रदाय प्रजायै जनाय पुत्र-
 पौत्रादिरूपाय मनुष्याय महि शर्म महत्सुखं यच्छतम् । दीर्घप्रयज्यू
 चिरं प्रकर्षेण गृह्यौ, हविषा वृधानाऽतिशयेन वर्धमानौ ज्योतिषा
 भवदीयेन तेजसाऽरातीः शत्रून् तमांसि अन्धकारांश्च दहतम् ॥

¹³ अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह—ययोर्विष्णुवरुणयोरोजसा बलेन
 रजांसि रज्जनात्मकानि पृथिव्यादिस्थानानि स्काभिता स्तम्भितानि
 दृढीकृतानीत्यर्थः । वीर्यैभिः तत्तद्युद्धगतैः पराक्रमैर्वीरितमाऽत्यन्तं
 शूरैः शविष्ठाऽतिशयेन बलवन्तौ यौ विष्णुवरुणौ सहोर्भिर्बलैर-
 प्रतीतौ प्रतिकूलरहितौ सन्तौ पत्येते ऐश्वर्यं प्राप्नुतः । तौ
 विष्णुवरुणश्चेत्येतौ पूर्ववृत्तौ प्रथममाहूतौ युवामगन् आगच्छतम् ॥

न्वरुणा पूर्वहूतौ ॥ २७ ॥ "विष्णूवरुणावभि-
 शस्तिषा वाम् । देवा यजन्त हविषा घृतेन ।
 अपामीवा२सेधत२रक्षसश्च । अथा घत्तं यज-
 मानाय शं योः । ¹⁵अ२होमुचा वृषभा सुप्रतू-
 ती । देवानां देवतमा शचिष्ठा । विष्णूवरुणा
 प्रतिहर्यतं नः । इदं नरा प्रयतमूतये हविः । ¹⁶मही
 नु द्यावापृथिवी इह ज्येष्ठे । रुचा भवता २ शुचय-

¹⁴अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह—देवा ऋत्विजः हे विष्णुवरु-
 णावभिशस्तिषा अपवादात्पातारौ वां युवां घृतेन हविषा घृत-
 युक्तेन पश्वङ्गलसणेन हविषा यजन्त पूजयन्तु । अमीवां रोगं
 रक्षसश्च रक्षांस्यप्यपसेधतं निराकुरुतम् । अथ अनन्तरं यजमानाय
 शं इष्टप्राप्तिनिमित्तं सुखं, योः अनिष्टावियोगे च घत्तं संपादयतम् ॥

¹⁵अथ हविषो याज्यामाह—हे विष्णुवरुणौ नरा पुरुषश्रेष्ठौ
 युवां नोऽस्माकमूतये रक्षणाय प्रयतं प्रकर्षेण समर्पितमिदं हविः
 प्रतिहर्यतं कामयतम् । कीदृशौ युवां ? अहोमुचा पापान्मोचयितारौ ।
 वृषभा श्रेष्ठौ । सुप्रतूती सुष्टु वैरिणां हिंसकौ । देवानां मध्ये
 देवतमा अतिशयेन दीप्तिमन्तौ । शचिष्ठा अतिशयेन शक्तिमन्तौ ॥

¹⁶अथ "द्यावापृथिव्यां धेनुमालभेत ज्योगपरुद्धः" इत्यस्य
 पशोः सूक्ते वपावाः पुरोनुवाक्यामाह—द्यावापृथिवी देवते अर्कैः
 अस्मदीयैरर्चनीयैस्तृष्टे सत्याविह भवतामस्मिन् कर्माणि तिष्ठताम् ।
 कीदृश्यौ द्यावापृथिव्यौ ? मही महत्यौ । नु प्रसिद्धे । रुचा

द्विरकैः ॥ २८ ॥ यत्सीं वरिष्ठे बृहती विमिन्वन ।
 नृवद्रघोऽक्षा पंप्रधानेभिरैवैः । ^{१७} पूर्वजे पितरा
 नव्यसीभिः । गीर्भिः कृणुध्वं सदने ऋतस्य । आ
 नो द्यावापृथिवी दैव्येन । जनेन यातं महि वां व-
 रूथम् । ^{१८} स इत्स्वपा भुवनेष्वास । य इमे द्यावा-

स्वकीयेन तेनसा ज्येष्ठे अत्यन्तप्रशस्ते । कीदृशैरकैः? शुचय-
 द्विरस्मत्पापं शोधयद्भिः । यत् ये द्यावापृथिव्यौ सीं फलसीमानं
 विमिन्वन निश्चितवत्यौ । ते द्यावापृथिव्याविति पूर्वत्रान्वयः । कीदृ-
 श्यौ? वरिष्ठे गुणैरत्यन्तश्रेष्ठे । बृहती स्वरूपेण विस्तृते । पंप्रधाने-
 भिरतिप्रथिते प्रसिद्धैरेवैरागमनैर्नृवद्रघुः शक्तिपुरुषयुक्तेभ्यो यज-
 मानेभ्यः अक्षा प्रत्यक्षत्वेनावस्थिते पुनःपुनरागत्य भक्तजनानां हृदये
 भवत इत्यर्थः ॥

^{१७}अथ वपाया याज्यामाह—पूर्वजे सृष्ट्यादावुत्पन्ने पितरा माता-
 पितृस्थानीये द्यावापृथिव्यौ नव्यसीभिरत्यन्तनूतनाभिर्गीर्भिः स्तुति-
 मिस्तुष्टे सत्यौ ऋतस्य यज्ञस्य संबन्धिनी सदने निवासाय द्वे
 स्थाने कृणुध्वं कुरुताम् । प्रशब्दः सदनविशेषणं, प्रकृष्टे स्थाने
 इत्यर्थः । हे द्यावापृथिव्यौ दैव्येन दिवि भवेन जनेन सह वां
 युवयोः संबन्धि महि वरूथं प्रौढं यागगृहं प्रत्यायातमागच्छतम् ॥

^{१८}अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह—यः प्रजापतिरिमे द्यावा-
 पृथिव्यौ जनान उत्पादयामास स इत् स एव प्रजापतिर्भुवनेषु
 लोकेषु मव्ये स्वपा जास । अप्शब्दः कर्मवाची । शोभनव्यापारो
 बभूवेत्यर्थः । कीदृश्यौ द्यावापृथिव्यौ? उर्वी स्वरूपेण विस्तीर्णे ।

पृथिवी जजानं । उर्वी गभीरे रजसी सुमेके । अ-
वश्यो धीरश्शक्या समैरत् ॥ २९ ॥ ^{१९}भूरि द्वे
अचरन्ती चरन्तम् । पद्वन्तं गर्भमपदी दधाते । नि-
त्यं न सूनुं पित्रोरुपस्थे । तं पिपृतश्च रोदसी स-
त्यवाचम् । ^{२०}इदं द्यावापृथिवी सत्यमस्तु । पितृ-

गभीरे गुणैर्गम्भीरे । रजसी रज्जनात्मिके । सुमेके सुनिर्माणे ।
अवंशे कश्यपभरद्वाजादिगोत्ररूपवंशरहिते, सर्वेभ्यो महर्षिभ्यः
पूर्वमुत्पन्नत्वाच्चास्ति तयोः कश्चिद्वंशः । तादृश्यौ द्यावापृथिव्यौ
धीरः धीमान् प्रजापतिः शक्या स्वकीयया शक्या समैरत् सं-
योजितवान् ॥

^{१९}अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह—द्वे द्यावापृथिव्यौ गर्भं सर्वप्राणि-
रूपं दधाते धारयतः । कीदृश्यौ द्वे? अचरन्ती काप्यविचर-
न्त्यौ स्थिरे इत्यर्थः । अत एव अपदी पादरहिते, न हि गमनाभावे
पादयोरस्ति कश्चिदुपयोगः । कीदृशं गर्भं? भूरि देवतिर्यगादिरू-
पेण बहुविधम् । चरन्तं नङ्गमत्वेन संचारयुक्तम् । अत एव
पद्वन्तं पादयुक्तम् । तत्र दृष्टान्तः—पित्रोरुपस्थे मातृपित्रोरुत्सङ्गे
नित्यं न सूनुं पुत्रमिव सवंदा वर्तमानम् । हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ
सत्यवाचमवितथवाग्युतं देवादिरूपं गर्भं पिपृतं पालयतम् ॥

^{२०}अथ हविषः पुरातुवाक्यामाह—हे पितः द्युलोक, हे मातः
पृथिवी, वा युवामभिलक्ष्य इह कर्माणि यद्वचनमहमुपब्रुवे हे द्यावा-
पृथिव्याविदं मदीयं वचनं सत्यमस्तु । किं तद्वचनमिति, तदुच्यते—

मातुर्यदिहोषं वृजं वाम् । भूतं देवानामवमे अवो-
भिः । विद्यामेपं वृजनं जीरदानुम् । ^{२१}उर्वी पृ-
थ्वी बहुले दूरे अन्ते । उपवृजे नमसा यज्ञे अस्मि-
न् । दधाते ये सुभगे सुप्रतूर्ती । द्यावा रक्षतं पृ-
थिवी नो अभ्वात् । ^{२२}या जाता ओषधयोऽतिवि-
श्वाः परिष्ठाः । या ओषधयस्सोमं राजीरश्वावृतीश्

अवोभिरस्मदीयरसणैः सह देवानां सर्वेषामवमे भूतं युवां रक्षके भव-
तम् । वयमपि भवत्प्रसादादिपमन्नं वृजनं पापवर्जितं जीरदानुं जी-
वनस्य दातारं विद्याम लभेम ॥

^{२१} हविषो याज्यामाह—उर्वी गुणैरधिके, पृथ्वी स्वरूपेण वि-
स्तीर्णे, बहुले भोगैः प्रभूते, दूरे अन्ते सर्वेषां दूरवर्तिन्यौ समी-
पवर्तिन्यौ च, सर्वत्र विद्यमानत्वात् । तादृश्यौ द्यावापृथिव्यावभि-
लक्ष्याहमस्मिन्यज्ञे नमसा नमस्कारेण युक्तमुपवृजे किञ्चिद्विज्ञापनं
ब्रवीमि । किं तद्विज्ञापनमिति, तदुच्यते—ये द्यावापृथिव्यौ सुभगे
सौभाग्ययुक्ते सुप्रतूर्ती सुष्टु शत्रुहिंसके दधाते जगद्रमं धारयतः
ते द्यावापृथिवी युवामुमे नः अस्मान् रक्षतं भवन्ममसद्भावो विना-
शस्तस्माद्विनाशात्पालयतम् ॥

^{२२} अथ “ओषधीभ्यो वेहतमालभेत प्रजाकामः” इत्यस्य पशोः
सूक्ते क्रमेण वषापुरोडाशहविषां षट्प्रतीकानि दर्शयति—‘या
जाता ओषधयः’ इति वषायाः पुरोनुवाक्या । ‘अतिविश्वाः
परिष्ठास्तेन इव’ इति याज्या । ‘या ओषधयस्सोमं राजीः’ इति

सोमवतीम् । ओषधीरिति मातरोऽन्या वो अन्या-
मवतु ॥ ३० ॥

हविर्नो दाद्वभूव रातिं पूर्वहूतावकैरैरदस्मिन्प-
ञ्च च ॥ ४ ॥

‘शुचिं नु स्तोमञ्च श्रथद्वृत्रम् । उभा वामिन्द्रा-

पुरोनुवाक्या । ‘अश्वावतीः सोमवतीम्’ इति याज्या । “ओषधी-
रिति मातरः” इति हविषः पुरोनुवाक्या । ‘अन्या वो अन्या-
मवतु’ इति याज्या । एतत्सर्वं “या जाता ओषधयो देवेभ्यस्त्रि-
युगं पुरा” इत्यस्मिन्ननुवाके व्याख्यातम् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

इन्द्रस्तरस्वानित्येतदभिमातिघ्न ऐन्द्रके ।

अनवो वज्रयुक्तैन्द्रे वशायां विष्णुमित्यदः ॥

मही द्यावापृथिव्यायां या जाता वेहतीप्यते ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयाष्टकेऽ-
ष्टमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः.

‘चतुर्थोऽनुवाकेऽभिमातिहेन्द्रपश्वादीनां सूक्तान्यभिहितानि । पञ्चमे
त्वेन्द्राग्निपश्वादीनां सूक्तान्यभिधीयन्ते । तत्र “ऐन्द्राग्रं पुनरुत्सृ-
ष्टमालभेत” इत्यस्य पशोः सूक्ते षण्णामप्यृचां प्रतीकानि दर्श-

ग्री प्रचर्षणिभ्यः । आवृत्रहणा गीर्भिर्विप्रः । ब्र-
ह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता । सूक्तस्य बोधि तनयं
च जिन्व । विश्वं तद्भद्रं यद्वन्ति देवाः । बृहद्वदेम
विधथे सुवीराः । स ई५ सत्येभिस्सखिभिश्शुचि-
द्विः । गोधायसं वि धनुसैरतर्दत् । ब्रह्मणस्पतिर्वृ-

यति—‘शुचि नु स्तोमं नवजातम्’ इति वपायाः पुरोनुवाक्या । सा
च ‘उभा वामिन्द्राग्री’ इत्यत्र व्याख्याता । ‘क्षयद्भुवमृत मनोति’
इति वपाया याज्या । सा चेन्द्राग्री रोचना दिव इत्यत्र व्या-
ख्याता । ‘उभा वामिन्द्राग्री’ इति पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या ।
‘प्रचर्षणिभ्यः’ इति याज्या । ‘आवृत्रहणा वृत्रहाभिः’ इति हविषः
पुरोनुवाक्या । ‘गीर्भिर्विप्रः प्रमातिम्’ इति याज्या । एतच्चो-
मयं पाशुकहौत्रे व्याख्यास्यते ॥

अथ “ब्राह्मणस्पत्यं तूवरमालभेत” इत्यस्य पशोः सूक्ते व
पायाः पुरोनुवाक्यामाह—ब्रह्मणो मन्त्रजातस्य पतिः पालकः
कश्चिद्देवः, हे ब्रह्मणस्पते त्वमस्य अस्माभिः पक्ष्यमानस्य सूक्तस्य
यन्ता नियामकः, अतो बोधि एतस्य सूक्तस्य तात्पर्यं नुच्यस्व । तत
स्तनयं च त्वत्पुत्रसमानं च मां जिन्व ग्रीणय । देवा युष्मदादयो
विश्वमवन्तीति यदस्ति तद्भद्रं कल्याणम्, अतो रक्षार्थं सुवीराः
शोमनापत्ययुक्ता वयं विदधे यज्ञे बृहत्प्रौढं स्तोत्रं वदेम ॥

अथ वपाया याज्यामाह—स ई स एव ब्रह्मणस्पतिः गोधायसं
गीर्भुमेर्घोरकं प्रतिपत्तिणं राजानं वपतर्दत् विशेषेण हिंसितवान् ।
कैः सहितः? सखिभिः स्नेहयुक्तैः । कीदृशैः सखिभिः? सत्येभिः

पभिर्वराहैः ॥ ३१ ॥ घर्मस्वेदेभिर्द्रविणं व्यानट् ।
 'ब्रह्मणस्पतेरभवद्यथा वशम् । सत्यो मन्युर्महि-
 कर्मा करिष्युतः । यो गा उदाज्जप्स दिवे वि चा-

सत्यवादिभिः शुचद्भिः शुद्धियुक्तैः धनसैः हविलक्षणस्य धनस्य
 दातृभिः । इदृशैः श्रुतिभिः पूजितो ब्रह्मणस्पतिर्विरोधिनो विनाश-
 यतीत्यर्थः । न केवलमनिष्टं निवारयति किंत्विष्टमपि प्रापयति ।
 कथमिति तदुच्यते—अयं ब्रह्मणस्पतिर्वृषाभिः वर्णशालैः घर्मस्वेदे-
 भिः घर्मनिमित्तस्वेदयुक्तपुरुषसदृशैः वराहैर्मेघैर्द्रविणं सस्यनिष्पात्ति-
 रूपं धनं व्यानट् विशेषेण व्याप्तवान् । वारिवाहशब्दस्य वर्णव्य-
 त्ययेन वराह इति प्रयोगः । यथा घर्मसन्तप्ताः पुरुषाः स्विद्यन्ति
 तथा मेघदेहा ब्रह्मणस्पतिना प्रेरिता जलं स्वावयन्तीत्यर्थः ॥

‘अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह—अस्य ब्रह्मणस्पतेः सर्वं
 जगत् यथा वशमभवत् येन प्रकारेणायामिच्छति तथैव प्रव-
 र्तते । महिकर्मा जगन्निधमनरूपं महान्तं व्यापारं करिष्यतो
 ब्रह्मणस्पतेर्मन्युः सत्यः अविशेषः कोपः, तस्मादेतादिच्छानुसारेण
 जगत्प्रवर्तते । जगत् एतदधीनत्वमेव स्पष्टीक्रियते—गोशब्दोऽत्र
 जलवाची । य आदित्यो गा उदाजन् घर्मकाले जलानि स्वरश्मि-
 भिर्भूम्या ऊर्ध्वं स्वीकृतवान् स आदित्यः पुनरपि दिवे दिव-
 स्सकाशाद्व्यवहजन् विशेषेण विभामं कृत्वा वृष्टिकाले जलं प्रेरित-
 वान् । योऽयं घर्मकाले जलस्वीकारः, यश्च वृष्टिकाले पुनरपि
 जलस्य परित्याग एतत्सर्वं जगद्व्यवहारस्योपलक्षणम् । ब्रह्मणस्प-
 तेरीदृशी रीतिर्महीव जगन्निधमनप्रकारो महानेष भूत्वा शवसा
 तदीयबलेन पृथक्सरत् बहुधा प्रवर्तते ॥

भजत् । महीवं रीतिश्शर्वसा सरत्पृथक् । ^१ इन्धानो अग्निं वनवद्वनुष्यतः । कृतब्रह्मा शूशुवद्वातहव्य इत् । जातेन जातमति सृष्ट्रसृष्ट्रसते । यं यं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः । ^२ ब्रह्मणस्पते सुयमस्य विश्वहा ॥ ३२ ॥ रायस्स्याम रथ्यो विवस्वतः । वीरेषु वीरा उपपृङ्ग्वि नस्त्वम् । यदीशानो

^१ अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह—ब्रह्मणस्पतिर्देवः यं यं यजमानं युजं कृणुते कर्मानुष्ठानयुक्तं कुरुते, असावसौ यजमानोऽग्निमिन्वानः प्रदीपयन् वनुष्यतः स्वात्मानं हिमिष्यतः शत्रून् वनवद्वनुष्यात् प्रतिहिंस्यात् । स च यजमानः कृतब्रह्मा संस्कृतमन्त्रो रातहव्य इत् दत्तहविष्क एव भूत्वा शूशुवत् अतिशयेन वर्बते । अयं यजमानः सृत् प्रसृतं जातं वैरिणां जन्म जातेन स्वकीयेन जन्मनाऽतिप्रभृंसतेऽतिशयेन प्रस्वंसयति अघःकरोतीत्यर्थः ॥

^२ अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह—हे ब्रह्मणस्पते सुयमस्य सुष्टु नियामकस्य विवस्वतः शत्रून्विनाशयतस्तव प्रसादाद्विश्वहा सर्वेष्वहसु रायो धनयुक्ता रथ्यो रथयुक्ताः स्याम । त्वं तु नः अस्मदीयेषु वीरेषु पुत्रेषु वीरान् परकीथान् पुत्रानुपपृङ्ग्वि उपक्षीणत्वेन संपृक्कान्कुरु । यत् यदा ईशानोऽस्मत्स्वामी त्वं ब्रह्मणा मन्त्रेण युक्तं मे हवं प्रदीय हविः वैषि प्राप्नोषि तदेवत्सर्वं कुर्विति पूर्वत्रान्वयः ॥

ब्रह्मणा वेपि मे हवम् । 'स इज्जनेन स विशा स
जन्मना । स पुत्रैर्वाजं भरते धना नृभिः । देवानां
यः पितरं माविवासति । श्रद्धामना हविषा ब्रह्म-
णस्पतिम् । 'यास्ते पूषन्ना वो अन्तः । शुक्रं ते
अन्यत्पूषेमा आशाः । 'प्रपथे प्रथामंजनिष्ठ पू-

अथ हविषो याज्यामाह—योऽयं यजमानः देवानां पितरं
पालकं ब्रह्मणस्पतिं श्रद्धामनाः श्रद्धायुक्तेन मनसा ध्यायन्,
हविषा दीयमानेन आविवासति सर्वतो विशेषेणाच्छादयति प्रभूतं
हविर्दिदातृतिर्यः । स इत् स एव यजमानो जनेन स्वकीयेन
सह वाजं भरते अन्नं पोषयति । स इज्जनेनेत्युक्तमेव प्रपथयति—
स विशा स यजमानः करप्रदया प्रजया सह वाजं भरते ।
स जन्मना स यजमानो जनेन सहोदरेण युक्तो वाजं भरते ।
तथा स यजमानः पुत्रैस्सह वाजं भरते । तथा स यजमानो
नृभिरन्यैर्मनुष्यैस्सह धना भरते मणिमुक्तादीनि धनानि संपादयति ॥

अथ "पौष्णः इयाममालभतान्नकामः" इत्यस्य पशोः मूक्ते
तिमृणामृचां प्रतीकानि दर्शयति—'यास्ते पूषन्ना वो अन्तः'
इत्येषा वषायाः पुरोनुवाक्या । सा च 'यज्ञो राये' इत्यनुवा-
के व्याख्याता । 'शुक्रं ते अन्यत्पूषेते ते अन्यत्' इति
वषाया याज्या । सा च 'अग्ने ये यज्ञम्' इत्यत्र व्याख्या-
ता । 'पूषेमा आशाः' इति पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या । सा
च 'नृष्टो दमूनाः' इत्यनुवाके व्याख्याता ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह—पूषा पोषकोऽयमादिवः पथां

पा ॥३३॥ प्रपथे दिवः प्रपथे पृथिव्याः । उभे अ॒भि
प्रि॒यत॑मे स॒वस्ये॑ । आ च॒ परां च चरति॑ प्र॒जानन् ।
१० पू॒षा सू॒वन्धुर्दिव॑ आपृथि॒व्याः । इ॒डस्पति॑र्म॒घवा
द॒स्मव॑र्चाः । तं दे॒वासो अ॑द॒दुस्सूर्या॑यै । कामेन॑
कृतं त॒वस॑ऽस्वश्च॑म् । ११ अ॒जाश्वः पशु॑पा वाज॑व-

अन्तरिक्षवर्तिनां मार्गाणां मध्ये प्रपथे प्रकृष्टमार्गे अजनिष्ट अवस्थि-
तः । तथा दिवो द्युलोकस्य संवन्ध्वानि प्रपथे प्रकृष्टमार्गे अज-
निष्ट । तथा हि पृथिव्याः संवन्ध्वानि प्रपथे अजनिष्ट । प्रियतमे
अतिशयेन प्रीतिमयौ सवस्ये परस्परं सहैवावस्थिते उभे द्यावा-
पृथिव्यावभिलक्ष्यायं पूषा प्रजानन् यजमानेन कृतं कर्म तत्फलं
च प्रकर्षेण विद्वान् आचरति च पराचरति च आगच्छति पुनर्गच्छति
च । यजमानकृतस्य कर्मणः साक्षी भूत्वा लोकयोरुभयोरपि गमनाग-
मने करोतीत्यर्थः ॥

१० अथ ह्यवपः पुरोनुवाक्यामाह—अयं पूषा दिवः द्युलोकवर्तिनो
जनस्य बन्धुः । आपृथिव्याः पृथिवीलोकवर्तिनश्च जनस्य बन्धुः ।
इडस्पतिः अन्नस्य पालकः । मघवा धनवान् । दस्मवर्चाः दर्शनी-
यतेजाः । तं पूषणं देवासः इन्द्रादयस्सर्वे देवाः सूर्यायै विवाहदेवतायै
अददुः दत्तवन्तः । सूर्या च देवता विवाहप्रकरणे—“सूर्या यः
प्रत्यक्षम्” इत्यादिमन्त्रेषु प्रसिद्धा । कीदृशं पूषणं ? कामेन कृतं
योगेच्छया प्रेरितं, तवसे महान्तं, स्वञ्च शोभनगतम् ॥

११ अथ हविषो याज्यामाह—यः पूषा सोऽयं अजाश्वः अश्वस्याने
रथे बध्यत इत्यर्थः । पशुपाः पशूनां पालयिता । वस्त्रं गृहम्,

स्त्यः । धियंजिन्वो विश्वे भुवने अर्पितः । अष्टां
पूषा शिथिरामृद्वरीवृजत् ॥ ३४ ॥ संचक्षाणो भुव-
ना देव ईयते । ^{१२}शुचीं वो हव्या मरुतश्शुची-
नाम् । शुचिर्हि नोम्यध्वरश्शुचिभ्यः । ऋतेन
सत्यमृतसाप आयन् । शुचिजन्मानुश्शुचयः पा-

वाजेनाजेन संपूर्णं गृहं यस्यासौ वाजवस्त्यः । धियं प्राणिनां बुद्धिं
जिन्वाति प्रीणयतीति धियंजिन्वः । विश्वे भुवने सर्वास्मिन् लोकेऽ-
र्पितोऽवस्थितः । तादृशः पूषा अष्टां स्वहस्तेऽवस्थितामायुधविशेषरूपा-
मारां शिथिरां शिथिलां कृत्वा उद्वरीवृजत् उद्धृत्य वर्जितवान् परि-
त्यक्तवान् । मदमतानां गजानां निवारिका येयं दीर्घदण्डा सेयमारा ।
सा च पूषा हस्ते वर्तते । तथा च बह्वृचा आमनन्ति — “यां
पूषन्ब्रह्मचोदनीमारां विभर्ष्यावृणः” इति । ‘या ते अष्टा’ इति
मन्त्रान्तरे समान्तानादारैवाष्ट्रा अस्मदनुग्रहार्थं भयहेतुमारां वर्जि-
तवानित्यर्थः । स देवः पूषा भुवना संचक्षाणो लोकान्सम्यक्प्रका-
शयन्प्रीयते चेष्टते ॥

^{१२}अथ “मारुतं प्रश्निमालमेताज्जकामः” इत्यस्य पशोः
सूक्ते वपायाः पुरोनुवाक्यामाह — हे मरुतः शुचीनां शुद्धानां
वो शुष्माकं शुचीं हव्या शुद्धानि हवींषि हिनेमि प्रापयामी-
त्यर्थः । तथा शुचिभ्यो मरुद्भ्यः शुचिं शुद्धमध्वरं हिंसारहितं कर्म
हिनेमि संपादयामि । ऋतसापः यज्ञममवायिनो मरुतः ऋतेन यज्ञेन
सत्यमवितयं फलमायन् प्रापितवन्तः । कीदृशा मरुतः ? शुचिज-

वृकाः । ¹³प्र चित्रमर्कं गृणते तुरायं । मारुताय
स्वतवसे भरध्वम् । ये सहांसि सहसा सहन्ते ।
रेजते अग्ने पृथिवी मुखेभ्यः । ¹⁴अश्लेष्वा मरुतः
खादयो वः ॥३५॥ वक्षस्सु रुक्मा उपशिश्त्रिया-
णाः । वि विद्युतो न व्यृष्टिर्भी रुचानाः । अनु

न्मानः शुद्धेन जन्मना युक्ताः । शुचयः आचरणेनापि शुद्धाः ।
पावका इतरेषां शोषकाः ॥

¹³अथ वपाया याज्यामाह—हे ऋत्विजः मारुताय मरुतां संघा-
ताय अर्कमर्चनं प्रभरध्वं प्रकर्षेण संपादयत । कीदृशमर्कं ? चित्रं ना-
नाविधम् । कीदृशाय मारुताय ? गृणते अस्मद्वित्तं ब्रुवते । तुराय सेना-
युक्ताय । स्वतवसे स्वतस्सिद्धबलयुक्ताय । ये मरुतः सहांसि परकीय-
बलानि सहसा स्वकीयबलेन सहन्तेऽभिमवन्ति । हेऽग्ने मुखेभ्यो
यागस्वामिभ्यस्तेभ्यो मरुद्भ्यः पृथिवी रेजते कम्पते, अतस्तच्छान्त्यर्थं
हविः प्रदातव्यमित्यभिप्रायः ॥

¹⁴अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यमाह—हे मरुतः वो युष्माकमं-
सेषु खादयः शत्रून्खादितुं प्रहर्तुं समर्था आयुधविशेषा आ सर्वत
आरूढाः । वक्षस्सु त्वदीयेषु रुक्मा रत्नाभरणविशेषा उपशिश्त्रियाणा
उपेत्याश्रित्य वर्तन्ते । विद्युतो न यथा विद्युत्संपाता रोचन्ते तद्वद्युत्
व्यृष्टिभिः आयुधविशेषैर्व्यृष्ट्याह्वैर्विशेषेण रोचमानाः स्थिताः । तथा
च मन्त्रान्तरम्—“यत्कीदृशं मरुतं ऋष्टिमन्तः” इति । ऋष्टिविशि-
ष्टत्वाद्भ्युष्टय इत्युच्यन्ते । तथा स्वकीयैरायुधैः स्वधां परकीयमजं
जग्वा अनुयच्छमानाः अनुदिनमस्मभ्यं ददतोऽवस्थिताः ॥

स्वधामायुधैर्यच्छमानाः । ¹⁵ या वृद्धशर्म शशमानाय सन्ति । त्रिधातूनि दाशुषे यच्छताधि । अस्मभ्यं तानि मरुतो वियन्त । रयिं नो धत्त वृषणस्सुवीरम् । ¹⁶ इमे तुरं मरुतो रामयन्ति । इमे सहस्सहस्र आनमन्ति । इमे शस्त्रं वनुष्यतो नि-

॥ अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह—हे मरुतः वो युष्माकं या शर्म यानि शरणानि गृहाणि शशमानाय सन्ति शंसने कुर्वते यजमानाय दातुं संपादितानि तानि गृहाणि, त्रिधातूनि अशनं पानं स्वादनमित्येतानि त्रीणि धारयन्तीति त्रिधातूनि । तदेतत्त्रयमन्यत्राग्रायेते—“ त्रेधा विहितं वा इदमन्नमशनं पानं स्वादः ” इति । एतैस्त्रिविधैरन्नैरुपेतानि गृहाणि दाशुषे हविर्देत्तवते यजमानाय अधियच्छत आधिक्येन धत्त । हे मरुतोऽस्मभ्यमपि तानि गृहाणि वियन्त विशेषेण यच्छत । वृषणः कामानां वर्षितारो यूयं रयिं धनं सुवीरं मुष्टु वीरपुत्रयुतं धत्त संपादयत ॥

¹⁶ अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह—इमे मरुतः तुरं तूर्णं रामयन्ति अस्मान् क्रीडयन्ति । इमे मरुतः सहस्रो बलवतः शत्रोः सहो बलमानमन्ति आनतं कुर्वन्ति विनाशयन्तीत्यर्थः । इमे मरुतः शंसं शसितारं यजमानं वनुष्यतो हिंसितुः शत्रोः सकाशान्निपान्ति नितरां रक्षन्ति । अरूपे हविष्यदानमकुर्वते नास्तिकाय गुरुद्वेषो महान्तं द्वेषं दधन्ति कुर्वन्ति ॥

पान्ति ॥३६॥ गुरुद्वयो अररुषे दधन्ति । ^{१७} अरा इवे-
दचरमा अहेव । प्र प्रजायन्ते अकवा महोभिः ।
पृश्नेः पुत्रा उपमासो रभिष्ठाः । स्वया मत्या म-
रुतस्संमिमिक्षुः । ^{१८} अनु ते दायि मह इन्द्रियाय ।
सत्रा ते विश्वमनु वृत्रहत्ये । अनु क्षत्रमनु सहो

^{१७} अथ हविषो याज्यामाह—अरा इवेत् यथा रयचक्रस्याराः
सर्वतो वर्तमाना अचरमाः प्रथमचरमभावरहितास्तथैवेते मरुतः सर्वे
सहोत्पन्नत्वात्प्रथमचरमभावरहिताः । अहेव यथा वाऽहानि षष्टि
घटिकात्मकानि न्यूनाधिकभावरहितानि तथैवेते मरुतश्चलनस्वभा-
वेन समानत्वादुत्तमाधमभावरहिताः । ते च मरुतः अकवा अकुत्सिताः
महोभिः स्वकीयैर्माहात्म्यैः प्र प्रजायन्ते अतिशयेन प्रकृष्टाः संपद्यन्ते ।
ते च मरुतः पृश्नेः पुत्रा गोरूपायाः पृश्निदेवताया अपत्यानि ।
उपमासः सर्वेषामुत्तमवस्तूनामुपमारूपा एव । रभिष्ठाः अतिशयेन
वेगेन युक्ताः । ते च मरुतः स्वया मत्या स्वकीयया बुद्ध्या संमि-
क्षुः सम्यक्नेहनं वृष्टिनलं दत्तवन्तः ॥

^{१८} अथ “ ऐन्द्रमरुणमालोभेतेन्द्रियकामः ” इत्यस्य पशोः सूक्ते
वपायाः पुरोनुवाक्यामाह—हे इन्द्र ते तव इन्द्रियाभिवृद्धयर्थं महे
महती पूजा अनुदायि अनुक्रमेण दत्ता । अथवा महे महत इन्द्रियाय
यदनुकूलं तद्वत्तम् । यथा वृत्रहत्ये वृत्रवधे सति ते तुभ्यं सत्रा साकं
सर्वैर्देवैर्मिलित्वा विश्वमनुदत्तम् । यदा वृत्रवधं कृतवानसि तदा तव
विश्वस्वामित्वं सर्वैर्देवैरङ्गीकृतमित्यर्थः । हे यज्ञत्र पूजार्ह इन्द्र सत्रं

यजत्र । इन्द्रं देवेभिरनुं ते नृषह्ये ।¹⁹ य इन्द्र शुष्मो
मघवन्ते अस्ति ॥ ३७ ॥ शिक्षा सखिभ्यः पुरुहूत
नृभ्यः । त्वं हि दृढा मघवन्विचेताः । अपावृधि
परिवृत्तिं न राधः ।²⁰ इन्द्रो राजा जगतश्चर्षणी-
नाम् । अधिक्षामि विपुरुषं यदस्ति । ततो ददातु
दाशुपे वसूनि । चोदद्राध उपस्तुतश्चिदुर्वाक् ।

क्षत्रियजातिः अनुदत्ता सर्वक्षत्रियस्वामित्वं तुभ्यं दत्तमित्यर्थः । तथा
सहो बलमनुदत्तम् । नृषह्यो मनुष्याणामभिभवे प्राप्ते देवेभिस्ते तुभ्य-
मनुदत्तम्, तद्वक्षणमिति शेषः ॥

¹⁹अथ वपाया याज्यामाह—हे मघवन् धनवन्निन्द्र ते तव यः
शुष्मो बलमस्ति तत् हे पुरुहूत सखिभ्यः त्वयि स्निग्धेभ्यो नृभ्यो
मनुष्येभ्यो यजमानेभ्यः शिक्षा शिक्षितं शुष्मं बलं देहि । हे मघव-
न्निन्द्र त्वं हि यस्मात्कारणात् दृढा बलाधिक्यादत्यन्तदृढो विचेता विवि-
धजगदभिज्ञश्च तस्मात्कारणात् राधः अन्नमपावृधि अभिवर्धय । परिवृत्तिं
न परिवारमप्यभिवर्धय ॥

²⁰अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह—अयमिन्द्रः कृत्स्नस्य ज-
गतो विशेषतश्चर्षणीनां मनुष्याणां च राजा, अधिक्षामि समाया भूमे-
रुपरि विपुरुषं नानाप्रकारं यद्धनमस्ति ततः सकाशादाशुपे हविर्द-
त्तवते यजमानाय वसून्गणेष्वेति तानि धनानि ददातु । उपस्तुतो यज-
मानेन स्तूयमानस्सन्नवर्गभिमुखो भूत्वा राधश्चित् अन्नमपि चोदत्
प्रेरयतु ददात्वित्यर्थः ॥

२१ तमुं पृहि यो अभिभूत्योजाः । वृन्वन्नवातः
 पुरुहूत इन्द्रः । अषाढमुग्रं सहमानमाभिः ॥ ३८ ॥
 गीर्भिर्वैर्ष वृषभं चर्षणीनाम् । स्थूरस्य रायो
 बृहतो य ईश । तमुं पृवाम विदथेऽप्विन्द्रम् । यो
 वायुना जयंति गोमतीषु । प्रवृष्णुया नयति वस्यो
 अच्छ । २३ आ ते शुष्मो वृषभ एतु पश्चात् । ओत्तरा-

२१ अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह—शत्रूणामभिभूतो शक्तमोजो बलं
 यस्यासावभिभूत्योजाः तादृशो य इन्द्रोऽस्ति तमु तमेवेन्द्रं हे वा-
 गिन्द्रिय स्तुहि । अयमिन्द्रः पुरुहूतो बहुभिर्यजमानैराहूतः । अवातो
 वायुरहितो निश्चल इत्यर्थः । तादृशो वृन्वन् अभिमतप्रदानं कुर्व-
 न्वर्तते । अषाढं अन्यैरभिमवितुमशक्यम् । उग्रं तीव्रम् । सहमानं
 शत्रून् अभिवन्तम् । चर्षणीनां वृषभं मनुष्याणां कामाभिर्वर्षणहेतुम् ।
 आभिर्गीर्भिर्वैर्षोक्ताभिः स्तुतिभिः वर्षं हे वागिन्द्रिय वर्षस्व ॥

२२ अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह—य इन्द्रः स्थूरस्य स्थूलस्य
 बहुलस्येत्यर्थः । बृहतो महतोऽनर्घस्येत्यर्थः । तादृशस्य रायो
 धनस्य ईशो स्वामी भवति । तमु तमेवेन्द्रं विदथेषु यज्ञेषु स्तवाम
 नानाविधैः स्तोत्रैः स्तुतिं करवाम । य इन्द्रः वायुना सहितो गोमतीषु
 गोमहिषादियुक्तासु परसेनासु नयति जयं प्राप्नोति । वृष्णुया स्व-
 कीयेन वृष्णुत्वेन प्रागल्भ्येन वस्यो वसीयसो धनवत्तमान् पुत्रादी-
 नच्छ अस्मदाभिमुष्येन प्रकर्षेण नयति ।

२३ अथ हविषो याज्यामाह—हे इन्द्र वृषभः श्रेष्ठस्ते तव शुष्मो
 बलं पश्चात् अस्मत्तः पश्चिमभागे एतु आगच्छतु । तथैवोत्तरात्

दधुरागा पुरस्तात् । आ विश्वतो अ॒भि समै॑त्त॒र्वाङ् ।
इन्द्र॑द्यु॒म्न* सु॒र्व॒र्व॒हे॒ह्यस्मे ॥ ३९ ॥

व॒रा॒हैर्वि॒श्व॒हाऽज॒निष्ट॑ पू॒षो॒द्वरी॑वृ॒जत्खा॒दयो॑ वः
प्रा॒न्त्य॒स्त्याभि॒र्न॒व॑ च ॥ ५ ॥

१ आ दे॒वो या॑तु स॒वि॒ता सु॒र॒त्नः । अ॒न्त॒रि॒क्ष॒प्रा

उत्तरभागेऽप्यागच्छतु । अधराक् अधोभागेऽप्यागच्छतु । पुरस्तात् पूर्वभागेऽप्यागच्छतु । विश्वतः सर्वेषु प्रदेशेषु अभि अस्मानभिलक्ष्य अर्वाङ् समीपवर्ती समेतु सम्यक्प्राप्नोतु । हे इन्द्र सुर्वर्वत् स्वर्ग-
युक्तं द्युम्नं धनं अस्मे वेहि अस्मासु संपादय ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

पुनरुत्पृष्ट ऐन्द्राग्ने शुचिं नु स्तोमसूक्तकम् ।
ब्रह्मणस्पत इत्येतद्ब्राह्मणस्पत्यतूपरे ॥ १ ॥
यास्ते पूषन्निति त्वन्नमदे श्यामे हि पौष्णके ।
शुची व इति पृथ्वी स्यान्मास्तेऽन्नस्य दातरि ॥
अनु ते दार्येन्द्रके स्यादरुणे हीन्द्रियमदे ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयाष्टके
अष्टमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः.

१ पञ्चम ऐन्द्राग्नपश्वादीनां सूक्तान्यभिहितानि । णंठ सावित्रादि-
पशूनां सूक्तान्यभिधीयन्ते । तत्र " सावित्रमुपध्वस्तमालभेत " इत्यस्य

वहमानो अश्वैः । हस्ते दधानो नर्यां पुरूणि । नि-
वेशयन् च प्रसुवन् च भूमं । ^२अभीवृतं कुशनै-
विश्वरूपम् । हिरण्यशम्यं यजतो बृहन्तम् । आ-
स्थाद्रथः सविता चित्रभानुः । कृष्णा रजाः सि

पशोः मूके वपायाः पुरोनुवाक्यामाह—सविता देवः आयातु आगच्छतु ।
कीदृशः ? मुरत्नः शोभने रत्नैर्युक्तः । अन्तरिक्षप्राः स्वकीये रश्मिभि-
रन्तरिक्षं पूरयिता । अश्वैर्वहमानः स्वकीयेरश्वै रथं वाहयन् । नर्या
नरेभ्यो हितानि पुरूणि बहूनि रत्नानि यजमानाय दातुं हस्ते
दधानः । भूमं बहुलं जंगलप्राणिजातं निवेशयंश्च रात्रौ स्वस्वगृहेऽव-
स्थापयन्नपि प्रसुवंश्च दिवसे स्वस्वव्यापारेषु प्रेरयन्नपि वर्तत इति शेषः ॥

^२अथ वपाया याज्यामाह—अयं सविता रयमास्यात् आरूढवान् ।
कीदृशं रथं ? कुशनैरभीवृतं कुशनशब्दः सुवर्णवाचीं सुवर्णैरभितोऽ-
लंकृतमित्यर्थः । विश्वरूपं अनेकैराकारैरुपेतम् । हिरण्यशम्यं युग-
च्छिद्रे प्रक्षेपणीयः काष्ठविशेषः शम्या सुवर्णमयीभ्यां शम्याभ्यां
मुपेतम् । बृहन्तं अतिप्रौढम् । कीदृशः सविता ? यजतो यष्टव्यः ।
चित्रभानुः बहुविधरश्मियुक्तः । तविर्षी स्वकीये बलं प्राप्य कृष्णा-
रजांसि दधानः कश्चित्कृष्णानि रूपाणि कश्चिद्रक्तानि रूपाणि
धारयन् वर्तते । एतद्रूपान्तराणामप्युपलक्षणम् । अत एव छन्दोगाः—
“असौ वा आदित्यो देवमधु” इत्येतत्तां मनुविद्यायां—‘यदेतदा-
दित्यस्य रोहितं रूपं यदेतदादित्यस्य शुक्रं रूपं यदेतदादित्यस्य
कृष्णं रूपम्’ इति बहुविधानि रूपाण्युपलक्षयन्ति ॥

तविषीं दधानः । ^३सघां नो देवस्संविता सुवायं ।
 आसाविषद्वसुपतिर्वसूनि ॥ ४० ॥ विश्रयमाणो
 अमतिमुरुचीम् । मर्तभोजनमधं रासते न । ^४वि
 जनाञ्छद्यावाशिंशतिपादो अख्यन् । रथः^५ हिरं-
 ण्यप्रउगं वहन्तः । शश्वदिशंस्तवितुर्देव्यस्य ।
 उपस्थे विश्वा भुवनानि तस्थुः । ^६वि सुपर्णो
 अन्तरिक्षाण्यख्यत् । गभीरवेपा असुरस्तुनीयः ।

^३अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह—सघा स एव सविता देवो
 वसुपतिः धनपतिर्भूत्वा नोऽस्माकं सवायं कर्मानुष्ठानाय वसूनि
 धनानि आसाविषत् सर्वतः संपादितवान् । किं कुर्वन्-उरुचीं विस्तीर्णां
 गतिं अमतिमस्मदीयां मन्दप्रज्ञां विश्रयमाणो विप्रतिषेधन् । अथा-
 नन्तरं मर्तभोजनं मनुष्यैर्भोक्तुं योग्यमन्नं न रासतेऽस्मभ्यं ददाति ॥

^४अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह—इथावाः इयामवर्णाः शि-
 तिपादः श्वेतैः पादैर्युक्ताः सवितुरश्वा जनान् जन्तून् व्यख्यन् विशेषेण
 ज्ञापितवन्तः । अश्वेषु गच्छन्तु हि आदित्यो गच्छतीत्येवं जानन्ति ।
 कीदृशा अश्वाः ? रथं वहन्तः । कीदृशं रथं ? हिरण्यप्रउगम्, ईषाग्र-
 योर्व्योः प्रउग इत्युच्यते, सुवर्णमयः प्रउगो यस्य रथस्य सोऽयं
 हिरण्यप्रउगस्तम् । देव्यस्य देवेभ्यो हितस्य सवितुरुपस्थे उत्सङ्गे
 दिशः प्राच्याद्या विश्वा भुवनानि पृथिव्यादयः सर्वे लोकाश्च शश्वत्तस्थु-
 निरन्तरं तिष्ठन्ति । सवितृप्रकाशमव्ये वर्तमानमेव तदुत्सङ्गावस्थानम् ॥

^५अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह—सुपर्णः पक्षिसदृश आदित्यः ।
 आकाशगामित्वात्पक्षिसादृश्यम् । तादृश आदित्यः अन्तरिक्षाणि आ-

कैदानीः सूर्यः कश्चिकेत । कतमां द्याः रश्मि-
रस्याततान ॥ ४१ ॥ "भगं धियं वाजयन्तः
पुरन्धिम् । नराशंसो ग्रास्पतिर्नो अव्यात् ।
आऽये वामस्य संगुथे रयीणाम् । प्रिया देवस्य

काशप्रदेशविशेषान् व्यख्यत् विशेषेण प्रकाशितवान् । पृथिव्यन्तरि-
क्षद्युलोकान्सर्वान्प्रकाशयतीत्यर्थः । कीदृशः सविता ? गभीरवेपाः, वेप-
शब्दः कर्मवाची, उदयास्तमयलक्षणगभीरकर्मत्वर्थः । असुरः प्राणप्रदः ।
अतएवान्यत्राग्रायते—“योऽसौ तपन्नृदेति स सर्वेषां भूतानां
प्राणानादायोदेति” इति । सुनीयः प्रशस्तः । एवंभूत आदित्यः
इदानीं रात्रौ क प्रदेशे वर्तत इत्येवं कश्चिकेत को वा जानाति ।
अस्य सूर्यस्य रश्मिः कतमां द्यामाततान कं नामाकाशभागं व्या-
प्नोतीति को वा जानाति । रात्रौ सूर्यस्य तद्रश्मेश्चावस्थानदेशस्य
बुद्धिमद्विरपि दुर्विज्ञेयत्वादयमचिन्त्यमहिमेत्यर्थः ॥

“अथ हविषो याज्यामाह—भगं सौभाग्यं धियं सत्कर्मविषयां
प्रज्ञां सवितुः प्रसादात् वानयन्तः प्राप्नुवन्तो वर्तामहे । नोऽस्माकं
पुरन्धिं बहुविषयां प्रज्ञामयं देवः अव्यात् रक्षतात् । कीदृशोऽयं ? नरा-
शंसो नरैः शंसनीयः । ग्रास्पतिः छन्दसां पालयिता । “छन्दांसि वै
प्राः” इति श्रुत्यन्तरात् । देवपन्नचो वा प्राशवेदनाभिधीयन्ते “उतः
प्रावियन्तु देवपत्नी” इति मन्त्रवर्णात् । अयशब्द एतव्यं प्राप्तः
व्यमाचष्टे । आसमन्तात् अये प्राप्तव्ये रयीणां धनानां संगुथे संगमे
निमित्तभूते सति वामस्य सर्वेषां वननीयस्य सवितुर्देवस्य वयं प्रियाः
स्याम ॥

सवितुस्स्याम । ^७आ नो विश्वे अस्का गमन्तु
 देवाः । मित्रो अर्यमा वरुणस्तजोषाः । भुव-
 न्यथा नो विश्वे वृधासः । करन्त्सुषाहा विधुरं न
 शवः । ^८शं नो देवा विश्वदेवा भवन्तु । शं
 सरस्वती सह धीभिरस्तु ॥ ४२ ॥ शमभिषाच-
 शशमुं रातिषाचः । शं नो दिव्याः पार्थिवाश्शं नो

^७अथ “वैश्वदेवं बहुरूपमालमेतान्नकामः” इत्यस्य पशोः सूक्ते
 वपायाः पुरोनुवाक्यामाह—मित्रः अर्यमा वरुण इत्याद्याः सजोषाः समान
 प्रीतयो विश्वे सर्वे देवा अस्का आमिमुख्येन कर्तारः सन्तो नोऽ
 स्मान्प्रत्यागमन्तु आगच्छन्तु । विश्वे देवा नो वृधासः अस्मान्वर्धयितारो
 यथा भुवन् भवन्ति शवः अस्मदीयं बलं सुषाहा सुपहं परेषामभिभ-
 वितुं विधुरं न अचलितं यथा करन् कुर्वन्ति तथाऽस्मानागच्छन्त्विति
 पूर्वत्रान्वयः ॥

^८अथ वपाया याज्यामाह—विश्वदेवशब्दो वसुरुद्रादिशब्द
 वद्वगविशेषवाची । विश्वदेवाख्या देवा नोऽस्माकं शं सुखहेतवो
 भवन्तु । सरस्वती देवी धीभिः बुद्ध्यभिमानिनीभिर्देवताभिः सह शं
 सुखहेतुरस्तु । अमितः सचन्ते समवयन्तीत्यभिषाचो बान्धवाः ते शं
 सुखहेतवो भवन्तु । रातिर्मित्रं तेन सचन्त इति रातिषाचो मित्रद्वारा
 संबध्यमानाः पुरुषा उ तेऽपि शं सुखहेतवो भवन्तु । दिवि भवा
 दिव्याः पृथिव्यां भवाः पार्थिवा अपोऽन्तरिक्षं तत्र भवा अप्याः
 “ये देवा दिव्येकादश स्थ” इत्यत्र पठिता लोकत्रयवर्तिनो देवाः
 शं सुखहेतवो भवन्तु ॥

अप्याः । "ये सवितुस्सत्यसंवस्य विश्वे । मित्र-
स्यं व्रते वरुणस्य देवाः । ते सौभगं वीरवद्रोम-
दमः । दधातुं द्रविणं चित्रमस्मे । "अग्ने याहि
दूत्यं वारिषेण्यः । देवाः अच्छां ब्रह्मकृतां गुणेन ।
सरस्वतीं मरुतो अश्विनापः । यक्षि देवान् रत्नघे-
याय विश्वान् ॥ ४३ ॥ "द्यौः पितुः पृथिवि मा-
तृधुक् । अग्ने भ्रातर्वसवो मृडतां नः । विश्वं

⁹ अयं पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यमाह — ये विश्वे देवाः सत्यसंवस्य
सत्यमेरणस्य सवितुः मित्रस्य वरुणस्य च संवन्धिनि व्रते कर्मणि समा-
गतास्ते सर्वे यूयं सौभगं सौभाग्यं अमः कर्मविशेषं द्राविणं धनं च
अस्मे दधातुं अस्मासु संपादयत । कीदृशं सौभगं? वीरवते बहुभि-
र्वारिः पुत्रैर्युक्तम् । गोमत् बहुभिर्गोभिर्युक्तम् । कीदृशं द्राविणं? चित्रं
मणिमुक्तादिभेदेन बहुविधम् ॥

¹⁰ अयं पुरोडाशस्य याज्यामाह — हेऽग्ने देवानच्छा देवानभिलक्ष्य
दूत्यं याहि दूतकर्म कुरु । वारिषेण्यः मा रीरिषः कार्यविघातेनास्मा-
न्मा हिंसीः । कान्देवानभिलक्ष्येति तदुच्यते — ब्रह्म परिवृढमिदं कर्म
करोतीति ब्रह्मकृतेन कर्मकारिणा वैश्वदेवगणेन सह सरस्वत्यादी-
न्देवानभिलक्ष्य दूत्यं कृत्वा रत्नघेयाय रत्नसंपादनाय विश्वान्देवान्
यक्षि पूजय ॥

¹¹ अयं हविषः पुरोनुवाक्यमाह — येयं द्यौस्तद्रूपं हे पितृस्त्वं अधुक्
द्रोहरहितः । हे पृथिवि मातः त्वमप्यधुक् । हेऽग्ने भ्रातः त्वमप्यधुक्

आदित्या आदिते सजोषाः । अस्मभ्यं शर्म
 बहुलं वियन्त । ¹²विश्वे देवाश्शृणुतेमं हवं मे ।
 ये अन्तरिक्षे य उप द्यवि ष्ठ । ये अग्निजिह्वा उ-
 त वा यजत्राः । आसद्यास्मिन्त्रिहिषि मादयध्वम् ।
¹³आ वां मित्रावरुणा हव्यजुष्टिम् । नमसा दे-
 वावर्षसाऽऽववृत्याम् ॥ ४४ ॥ अस्माकं ब्रह्म पृत-

हे वसवो यूयमप्यद्बुहः । ते यूयमस्माकं द्रोहमनाचरन्तो नोऽस्मा-
 न्मृडत सुखयत । हे विश्वे देवा हे आदित्या हे अदिते यूयं सजोषाः
 समानप्रीतयोऽस्मभ्यं बहुलं शर्म सुखं वियन्त विशेषेण यच्छत ।

¹²अथ हविषो याज्यामाह—हे विश्वे देवाः मे हवं मदीयमाह्वानं
 शृणुत । ये यूयमन्तरिक्षे स्य अन्तरिक्षलोके स्थिताः ये चोप समीपे
 पृथिव्यां स्थिताः ये च द्यवि दिवि लोके स्य ये यूयमग्निजिह्वा अग्नि-
 द्वारेण हविषः स्वीकर्तारः उत वा अन्येऽपि वा यजत्राः यष्टव्याः ते
 सर्वेऽप्यस्मिन्त्रिहिषि यागे आसद्य उपविश्य मादयध्वं दत्ता भवत ।
 अस्मानपि हर्षयत ॥

¹³अथ “मित्रावरुणी द्विरूपामालभेत” इत्यस्य पशोः सूक्ते
 पुरोनुवाक्यामाह—मित्रावरुणा हे मित्रावरुणौ देवौ अत्रसा अस्मद्रक्षणेन
 निमित्तभूतेन वा युवयोः हव्यजुष्टि हविषः प्रीतिं नमसा नमस्का-
 रेण सह आववृत्यां पुनः पुनरावर्तयामि । अतो भवत्प्रसादादस्माकं
 पृतनासु परकीयेसेनासु प्राप्तासु ब्रह्म भवदुपदिष्टं मन्त्रजानं सहाः

नासु सहा अस्माकम् । वृष्टिर्दिव्या सुपारा ।
 १४ युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे । युवोरच्छिद्रा म-
 न्तवो ह सर्गाः । अवातिरतमनृतानि विश्वा ।
 ऋतेन मित्रावरुणा सचेथे । १५ तथ्सु वा मित्राव-
 रुणा महित्वम् । ईर्मा तस्थुषीरहभिर्दुदुहे । वि-

सहतां परकीयेसेना अभिभवतु । किं चास्माकं भवत्प्रसादात् दिवि
 भवा दिव्या वृष्टिः सुपारा मुष्टु पारयित्री फलं प्रापयन्ती भवतु ॥

१४ अथ वषाया याज्यामाह—हे मित्रावरुणौ पीवसा अतिस्थूलौ युवं
 युवामुभौ वस्त्राणि बहुविधानि वसाथे आच्छादयतः । युवोः युवयोः
 मन्तवः मननरूपा अनुग्रहविशेषाः सर्गाः भवद्भिः मृष्टा अच्छिद्राः
 अच्छिद्राः निरन्तरं भवदनुग्रहादस्मासु वर्तन्त इत्यर्थः । विश्वा
 सर्वाण्यनृतानि अस्मदीयापराधरूपाणि अवातिरतं युवां विनाशि-
 तवन्तौ । हे मित्रावरुणौ, ऋतेन सत्येन शास्त्रीयमार्गेण सचेथे
 अस्मान् संयोजयथः ॥

१५ अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह—हे मित्रावरुणौ वां युवयोः
 तत् महित्वं माहात्म्यं सु अत्यन्तं मुष्टु वर्तते । किं तन्माहात्म्यमिति
 तदुच्यते—ईर्मा गमनशीले आदित्ये तस्थुषीः रश्मिद्वारेणावस्थिता
 अपः अहमिः सर्वेष्वहस्सु दुदुहे युवां दुग्धवन्तौ । आदित्यमण्डले
 रश्मिद्वारा यो जलसंग्रहः पुनरपि संगृहीतस्य यद्वर्षणं तदुभय-
 माश्चर्यरूपं भवदीयं माहात्म्यम् । स्वयं सरति सर्वदा गच्छतीति
 स्वसर आदित्यः तस्य संबन्धिना वृष्टिबलेन विना घातव्याः पो-

श्वाः पिन्वथ स्वसंरस्य धेनाः । अनु वामेकः
 पविराववर्ति ॥ ४५ ॥ ¹⁰ यद्वह्निं नातिविदे सु-
 दान् । अच्छिद्रं शर्म भुवनस्य गोपा । ततो नो
 मित्रावरुणाववीष्टम् । सिपासन्तो जीगिवाश्सं-
 स्याम । ¹¹ आ नो मित्रावरुणा हव्यदातिम् । धृ-
 तैर्गव्यंतिमुक्षतमिडाभिः । प्रति वामत्र वर्मा ज-

षणीयाः, विश्वाः सर्वाः मजाः पिन्वथ प्रीणययः । अनु वृष्टि-
 कालानन्तरमेव वां युवयोर्मध्य एको मित्र आदित्यः पविः स्वकी-
 येनातपेन पङ्कयुक्ताया मूमेः शोषकस्सन् आववर्ति पुनः पुनरा-
 वर्तते ॥

¹⁰ अयं पुरोडाशस्य याज्यामाह—भुवनस्य लोकस्य गोपा
 रक्षकौ सुदान् शोभनस्य फलस्य दातारौ हे मित्रावरुणौ यद्य-
 स्मात्कारणात् बंहिष्ठं अत्यन्तबहुलं अच्छिद्रं विनाशरहितं शर्म सुखं
 नातिविदे भवदनुग्रहं विना प्रकारान्तरेणास्मभिर्नात्यन्तं लभ्यं ततः
 कारणात् हे मित्रावरुणौ नोऽस्मान् अवीष्टं रक्षितवन्तौ । सिपासन्तः
 भवद्वत्तं फलं लब्धुमिच्छन्तः वयं जीगिवांसः जेतुं प्राप्तवन्तः स्याम ॥

¹¹ अयं हविषः पुरोनुवाक्यामाह—हे मित्रावरुणौ युवां हव्य-
 दातिं हविर्दानहेतुं नो गव्यंति अस्मदीयं गोसमूहं इडाभिः तृणादि-
 मक्ष्यविशेषैः सह तज्जनितेन घृतेन आज्येन आ समन्तात् उक्षतं
 सिञ्चतम् । बहुविधगोम्रासद्वारा घृतसंपूर्तिं कुरुतमित्यर्थः । हे मित्रा-
 वरुणौ वां युवां अत्र अस्मिन्देशे जनाय सर्वजनोपकारार्थं दिव्यस्य

नाय । पृणीतमुद्रो दिव्यस्यं चारोः । ^{१८} प्र वाहवा
सिसृतं जीवसे नः । आ नो गव्यूतिमुक्षतं घृतेन
॥ ४६ ॥ आ नो जने श्रवयतं युवाना । श्रुतं-
मे मित्रावरुणा हवेमा । ^{१९} इमा रुद्राय स्थिरधन्व-
ने गिरः । क्षिप्रेषवे देवाय स्वधात्रे । अपाढाय स-
हमानाय मीढुपे । तिग्मायुधाय भरता शृणोतन ।

दिवि भवस्य चारोरुद्रः समीचीनस्योदकस्य वरं श्रेष्ठं सारं प्रति
पृणीतं प्रतिक्षेत्रं पुरयतम् ॥

^{१८} अथ हविषो याज्यामाह—हे मित्रावरुणौ नो जीवसे अस्माकं
जीवनार्थं वाहवा भवदीयौ वाहू प्रसिसृतं प्रसारयतं वाहू प्रसा-
र्यास्मानादाय रक्षतमित्यर्थः । नो गव्यूतिं अस्मदीयं गोसमूहं
आ समन्तात् घृतेन उक्षतं सिञ्चतम् । युवाना नित्यतरुणौ परस्परमिश्रितौ
वा, युवां नः अस्मान् जने जनमध्ये श्रवयतं प्रख्यापयतम् । हे मित्रा-
वरुणौ मे मदीयं इमा हवा श्रुतमिदमाह्वानं शृणुतम् ॥

^{१९} अथ “ रौद्रीः रोहिणीमालभेत ” इत्यस्य पशोः सूक्ते वपायाः
पुरोनुवाक्यामाह—हे ऋत्विजो हे पुत्रपौत्रा वा शृणोतन मदीयं
वाक्यं शृणुत । किं वाक्यमिति तदुच्येत—रुद्राय इमा वेदोक्ता
गिरः स्तुतिरूपा वाचो भरत संपादयत । कीदृशाय रुद्राय ? स्थिर-
धन्वने दृढेन धनुषा युक्ताय । क्षिप्रेषवे शीघ्रगामिवाणयुक्ताय ।
देवाय द्योतमानाय स्वधात्रे स्वकीयस्यानयुक्ताय स्ववाशब्दज्ञात्वेना-
ग्नेन युक्ताय वा । अपाढाय परैरभिमवितुमशक्याय । सहमानाय
परानभिमवितुं समर्थाय । मीढुपे वृष्ट्यादिसेचनसमर्थाय । तिग्मा-
युधाय तीक्ष्णैरायुधैरुपेताय ॥

^{२०} त्वा दत्तेभी रुद्र शतमेभिः । शत५ हिमा अशी-
य भेषजेभिः । व्यस्मद्वेषो वितुरं व्य५हः । व्य-
मीवाश्चातयस्वा विपूचीः ॥ ४७ ॥ ^{२१} अहन्विभ-
र्षि मा नस्तोके । ^{२२} आ ते पितर्मरुता५ सुस्रमेतु ।
मा नस्सूर्यस्य संदृशो युयोथाः । अभि नो वीरो

^{२०} अथ वपाया याज्यामाह—हे रुद्र त्वा दत्तेभिः त्वयाऽस्मभ्यं दत्तैः शतमेभिः सुखतमैः भेषजेभिः ओषधैः शतं हिमाः शतसंख्याकान् सेवत्सरान् अशीय प्राप्नुयाम् । द्वेषः द्वेषिणः शत्रून् अस्माद्विजातयस्व अस्मत्तो वियोजयस्व । नात्र वियोगमात्रं किंतु वितरं अतिशयेन वियोगं कुरु । अहः पापं विजातयस्व । अमीवान् रोगान् विपूची-र्विविधगतियुक्तान्कृत्वा विजातयस्व ॥

^{२१} अथ पुरोडाशस्य याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—“अहन्विभर्षि सायकानि धन्वा” इत्येषा पुरोनुवाक्या । सा च प्रवर्ग्यमन्त्रकाण्डे व्याख्यास्यते । ‘मा नस्तोके तनये’ इति याज्या । सा च ‘त्वमेने बृहद्वय’ इत्यनुवाके व्याख्याता ॥

^{२२} अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह—हे मरुतां पितः पालक रुद्र ते सुस्रं त्वया संपादितत्वेन त्वदीयं सुखं आसमन्तात् पतु अस्मान्प्राप्तेन । किञ्च त्वमस्मान् सूर्यस्य संदृशः सूर्यसंन्वन्विनो दर्शनात्मा युयोथाः मा वियोजय । सूर्यानुगृहीतं चक्षुष्पाटवमस्माकं सर्वदाऽस्त्वित्यर्थः । नोऽस्माकं वीरः पुत्रः अर्बति अश्वस्य पृष्ठे अभिलमेत सर्वप्रकारेण समर्थोऽस्तु । हे रुद्र त्वत्प्रसादाद्वयं प्रजाभिः प्रनायेमहि बह्वीः प्रना उत्पादयामः ॥

अर्वति क्षमेत । प्रजायेमहि रुद्र प्रजाभिः । ^{२३} ए-
वा वध्रो वृषभ चेकितान । यथा देव न हणीषे
न हंस्ति । हावनश्रूनी रुद्रेह वोधि । बृहद्वेदेम
विदथे सुवीराः । ^{२४} परि णो रुद्रस्य हेतिस्स्तुहि

^{२३} अयं हविषो याज्यामाह—हे देव यथा न हणीषे न कुप्यसि
न हंस्ति च न मारयस्यापि एवैवमेव त्वामाह्वयामीति शेषः । रुद्रस्य
विशेषणानि—वध्रो पिङ्गलवर्णं वृषभं कामानां वर्षकं चेकितानं सर्वज्ञं
हे रुद्र हावनश्रूः आह्वानस्य श्रोता सन्निह कर्मणि नोऽस्मान् वोधि
बुध्यस्व अस्मदीयां हूतिं जानीहीत्यर्थः । वयं सुवीराः शोभनापत्ययुक्ताः
सन्तो विदथे यज्ञे बृहद्वेदेम प्रौढं स्तोत्रं पठामः ॥

^{२४} अस्मिन्नेव रौद्रे पशौ विकल्पिते सूक्ते षण्णामृचां प्रतीकानि
दर्शयति—‘परि णो रुद्रस्य हेतिर्वृणक्तु’ इति वपायाः पुरोनुवाक्या ।
‘स्तुहि श्रुतं गर्तसदं युवानं’ इति याज्या । ‘मीढुष्टमं शिवतमं’
इति पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या । एतन्नयं रुद्राध्याये व्याख्यातम् ।
‘अहन्विमर्षि’ इति पुरोडाशस्य याज्या । सा च प्रवर्ग्यमन्त्रेषु व्या-
ख्यास्यते । ‘त्वमग्रे रुद्रो असुरः’ इति हविषः पुरोनुवाक्या ।
‘आवो रानानमध्वरस्य’ इति याज्या । एतच्चोभयं ‘त्वमग्रे रुद्र’
इत्यनुवाके व्याख्यातम् ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

आ देव इति सावित्रे उपध्वस्ते सनिप्रदे ।

आ नो विश्वे वैश्वदेवे बहुरूपेऽशनप्रदे ॥ १ ॥

आ वा मित्रा द्विरूपायां मैत्रावरुणानामनि ।

श्रुतम् । मीढुष्टमाहंन्विभर्षि । त्वमग्ने रुद्र आ वो
राजानम् ॥ ४८ ॥

वसूनि ततानास्तु विश्वान्ववृत्यां ववर्ति धृतेन
विषूचीदश्रुतं द्वे च ॥ ६ ॥

सूर्यो देवीमुपस२ रोचमाना मर्यः । न यो-
षामभ्येति पश्चात् । यत्रा नरो देवयन्तो युगानि ।

इमा रुद्राय रोहिण्यां रौद्रां गवि समीरितम् ॥

परि णो रुद्र इत्येतत्तत्रैव हि विकल्पितम् ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
लृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयाष्टके
अष्टमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः.

षष्ठे सावित्र्यादिपशूनां सूक्तान्यभिहितानि । सप्तमे सौर्यादि-
पशूनां सूक्तान्यभिधीयन्ते । तत्र “यो ब्रह्मर्चिसक्रामः स्यात्तस्मा
एताः सौरी श्वेतां वक्ष्यामाजमेत” इत्यस्य पशोः सूक्ते वषायाः
पुरोनुवाक्यामाह—योऽयं सूर्योऽस्ति सोऽयं रोचमाना—दीप्यमानां
उपसं उपोभिषां देवीमभिलक्ष्य पश्चादेति पृष्ठभागे गच्छति । तत्र
दृष्टान्तः मर्यो न योषा यथा मर्यो योषामभिलक्ष्य पृष्ठतो गच्छति
तद्वत् । उषा देवी प्रथमं प्रभातं करोति पश्चात्सूर्य उदेतीत्यर्थः ।
यत्र यस्यामुपसि प्रवृत्ताया नरः मनुष्या यजमानाः देवयन्तः
देवानात्पार्थमिच्छन्तः युगानि दंपतिरूपाणि युग्मानि भूत्वा मद्राय

वितन्वते प्रति भद्राय भद्रम् । "भद्रा अश्वा हरि-
तस्सूर्यस्य । चित्रा एदग्वा अनुमाद्यासः । नम-
स्यन्तो दिव आ पृष्ठमस्थुः । परि द्यावापृथिवी
यन्ति सद्यः । "तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वम् ।
मध्याकर्तोर्विततं संजंभार ॥ ४९ ॥ यदेदयुक्त

कल्याणाय भद्रं वितन्वते कल्याणं कर्मानुतिष्ठन्ति । यस्यामुपसि
कर्मानुष्ठानप्रवृत्तिस्तामुपसमभ्येतीति पूर्वत्रान्वयः ॥

^२अथ वपाया याज्यामाह—एतच्छब्दपर्याय एदग्वाशब्दः सूर्य-
स्याश्वमाचष्टे । अत एव मन्त्रान्तरमात्रायते—“एदग्वेन त्वा सूर्यो
देवतां गमयतु” इति । सूर्यस्य एदग्वा अश्वा दिवः पृष्ठं द्युलोकस्यो
परि आस्थुः आरिथतवन्तः । कीदृशा एदग्वाः ! भद्राः कल्याण-
रूपाः अश्वा आशुगामिनः हरितः नीलवर्णाः चित्राः विचित्रगति-
युक्ता अनुमाद्यासः रथयोजनमनुहृष्यन्तः नमस्यन्तः नमस्कारमि-
च्छन्त इव प्रह्वीभूतास्तथाविधा अश्वाः सद्यः तस्मिन्नेव क्षणे द्यावापृ-
थिवी परियन्ति लोकद्वयं परिभ्राम्य गच्छन्ति ॥

^३अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह—विततं विस्तीर्णं रश्मि-
जालं कर्तोर्मध्या कृष्यादिक्रियाया मध्ये संजमार संहृतवानिति
यदस्ति तदेव सूर्यस्य देवत्वं, प्रकाशकत्वं तदेव महित्वं माहा-
त्म्यम् । अयमर्थः—सूर्यरश्मिसंचारे सति तदीयप्रकाशेनानुगृहीता
मनुष्याः सर्वेषु देशेषु बहुविधानि कृष्यादिकर्माण्यारभन्ते तदा
यामचतुष्टयमात्रेण सर्वे रश्मिजालं संहृत्यास्तमेति । यतो रश्मि-
जालस्य जगत्प्रकाशनाय क्षणमात्रेण प्रसारणं पुनः संहरणं च

हरितंस्तुधस्थात् । आद्रात्री वासंस्तनुते सिम-
स्मै । तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे । सूर्यो रूपं
कृणुते द्यौरुपस्थे । अनन्तमन्यद्रुशंसस्य पार्जः ।
कृष्णमन्यद्हरितस्संभरन्ति । अद्या देवा उर्दिता

नारूपमहिम्नः संभवत्यतो महदेतन्माहात्म्यामिति । यदेत् यदैव सप्तस्थात्
कर्मानुष्ठातॄणां सहावव्यानयोग्यादस्मोद्देशान्मेरुमतीत्य गन्तुं हरितः
स्वकीयानश्वान् अयुक्त सूर्यः स्वरये योजयति आत् अनन्तरमेव सिमस्मै
सर्वस्मै प्राणिजाताय तदुपकारार्थं रात्री वासस्तनुते लोकप्रसिद्धरात्रि-
निवासं करोति । अयमर्थः—मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नादिस्थो यदैवास्मा-
न्मेरुपार्श्वोदपरपार्श्वं गन्तुमुद्युक्तस्तदानीमेव रात्रिर्भवतीति ॥

‘अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह—अयं सूर्यः द्यौरुपस्थे द्युलो-
कस्योपरि रूपं कृणुते स्वकीयं रूपं करोति प्रादुर्भवतीति यदस्ति
तदेतत्प्रादुर्भूतं रूपं मित्रस्य वरुणस्य तदुभयोरुपलसितस्य सर्वस्य
जगतः अभिचक्षे अभितो दर्शनाय संपद्यते । अस्य सूर्यस्य
अनन्तं पात्र अत्यधिकं रश्मिजालरूपं बलं अन्यत् वक्ष्यमाणा-
पेक्षया पृथगेव भूत्वा रुशत् दीप्यते । मध्याह्नकालेऽन्यधिकेन
तेजसा प्रकाशते । अत एवान्यत्राग्रातम्—“बृहस्पतेर्मध्यंदिनः ।
तत्पुण्यं तेजसाऽहः । तस्मात्तर्हि तेक्षिणष्ठं तपति” इति । अन्यत्
पूर्वोक्तान्मध्यंदिनात्पृथगेव रात्रौ कृष्णं रूपं हरितः सूर्यस्याश्वः
संभरन्ति संपादयन्ति । एतेऽश्वा यदा मेरोः पश्चिमभागे गच्छन्ति
तदानीमत्र कृष्णं रूपं संपद्यते ॥

‘अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह—हे देवा अद्या अस्मिन्दिने सूर्य-

सूर्यस्य । निरःहंसः पिपृतान्निर्वृथात् । तन्नो मित्रो
वरुणो मामहन्ताम् । अदितिस्सिन्धुः पृथिवी
उत द्यौः ॥ ५० ॥ ^१दिवो रुक्म उरुचक्षा उदैति ।
दूरेअर्थस्तरणिभ्राजमानः । नूनं जनास्सूर्येण प्र-

स्य उदित उदितेनोदयेनास्मान् अहसः पापान्निष्कृष्य पिपृतात् पाल-
यत । तथा अवद्यात् लौकिकादपि द्वेषान्निष्कृष्य पिपृतात् पाल-
यत । तत् युष्माभिः क्रियमाणमस्मत्पालनं मित्रादयः सर्वे देवा
मामहन्तां अतिशयेन पूजयतु अनुमोदन्तामित्यर्थः । सिन्धुर्नदवि-
शेषः समुद्रो वा । उतशब्दः समुच्चयार्थः ।

^१अथ हविषो याज्यामाह — अयं तरणिः सूर्य उदैति । कीदृशः ?
दिवो रुक्मः स्वर्गस्य भासकः । उरुचक्षाः उरुषु विस्तीर्णेषु पृथिव्या-
दिलोकेषु प्रकाशकः । दूरेअर्थः दूरदेशविषयेऽर्थो गमनरूपं प्रयो-
जनं यस्यासौ दूरेअर्थः ।

बहुदूरगमनं च पुराणे स्मर्यते —

योजनानां सहस्रे ऽष्टे द्वे शते द्वे च योजने ।

एकेन निमिषार्धेन कममाण नमोऽस्तु ते ॥ इति ।

तादृशोऽयं भ्राजमानो दीप्यमानो वर्तते । नूनं वश्यं जनाः
सर्वे सूर्येण प्रमृताः प्रेरिताः सन्तः अर्थानि अर्थ्यमानानि कृष्यादिकलानि
आयन् प्राप्नुवन्ति । अपांसि वैदिकानि कर्माणि कृण्वन् कुर्वन्ति ।

१. द्वे द्विषः

सूताः । आयन्नर्थानि कृणवन्नपाशंसि । शं नो
 भव चक्षसा शं नो अक्षा । शं भानुना शश् हिमा
 शं घृणेन । यथा शमस्मै शमसंदुरोणे । तत्सूर्य
 द्रविणं वेहि चित्रम् । चित्रं देवानामुदंगादनी-
 कम् । चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ॥ ५१ ॥ आप्रा
 द्यावापृथिवी अन्तरिक्षम् । सूर्य आत्मा जगतस्त-

^७ अथ तस्मिन्नेव हविषि विकल्पितामन्यां पुरोनुवाचयामाह—
 हे सूर्य त्वं नोऽस्माकं चक्षसा चक्षुरनुग्रहेण शं मुखहेतुर्भव । तथा
 नोऽस्माकं अक्षा दितनिष्पादनेन शं भव । भानुना रश्मिरूपप्रकाशनेन
 शं भव । हिमा हिमेन रश्मीनुपसंहृत्य शैत्यप्रदानेन शं भव । घृणेन
 तर्पणप्रदानेन शं भव । वसन्तग्रीष्मयोः शैत्यप्रदानमृत्स्वन्तरेषु तर्पणप्रदा-
 नमिति विवेकः । प्राणिनां हि वसन्तादां शैत्यापेक्षा वर्षादिष्वौष्ण्या-
 पेक्षा अतस्तदुभयं प्रार्थ्यते । अस्मै यजमानाय गृहाद्वहिः संवरते
 यथा शमसत् येन प्रकारेण मुखं भवति, दुरोणे गृहे च यथा शमसत्
 येन प्रकारेण मुखं भवति, हे सूर्य तद्वेहि तथा कुरु । किंच चित्रं
 मणिमुक्तादिरूपेण नानाविधं द्रविणं वेहि संपादय ।

^८ अथ हविषो विकल्पितामन्यां याजयामाह— चित्रं ताम्रारुणव-
 भ्रुत्वादिरूपेण विचित्रं सूर्यमण्डलं उदगात् उदयं प्राप्नोत् । तदेव वैचि-
 त्त्यमन्यत्रात्रातम्—“असौ यस्ताम्रो अरुण उत चम्रुः सुमङ्गलः”
 इति । कीदृशं मण्डलं ? देवानामनीकं दीप्यमानबहुरङ्गिरूपाणां
 देवानां सैन्यसदृशम् । तथा मित्रावरुणाम्ब्यादीनां सर्वेषां दृष्ट्य-

स्थुषश्च । ^९ त्वष्टा दधुचन्नस्तुरीपम् । त्वष्टा वीरं पि-
शङ्करूपः । ^{१०} दशेमं त्वष्टुर्जनयन्त गर्भम् । अत-
न्द्रासो युवतयो विभर्त्रम् । तिग्मानीकृष्टु स्वयंश-

नुग्राहकत्वेन चक्षुस्स्थानीयम् । जगतो जङ्गमस्य प्राणिमातस्य तस्यु-
पश्च स्यावरस्यापि आत्मा प्रत्यगात्मत्वेन हृदयेऽवस्थितः सूर्यो लोकत्रयं
आप्ताः सर्वतः स्वचैतन्येन स्वरश्मिना च पूरितवान् ॥

^९ अथ 'त्वाष्टं वडवमालमेत' इत्यस्य पशोः सूक्ते वपायाः
पुरोडाशस्य याज्यानुवाक्ययोश्चत्वारि प्रतीकानि दर्शयति—'त्वष्टा
दधदिन्द्राय' इति वपायाः पुरोनुवाक्या । सा चैवं 'समिद्ध
इन्द्र उपसाम्' इत्यत्र व्याख्याता । 'तल्लस्तुरीपमव पोषयित्नु'
इति वपाया याज्या । सा च 'अग्निना रयिमश्नवत्' इत्यत्र
व्याख्याता । 'त्वष्टा वीरं देवकामम्' इति पुरोडाशस्य पुरो-
नुवाक्या । सा च 'समिद्धो अहान्' इत्यत्र व्याख्याता ।
'पिशङ्करूपः सुभरः' इति पुरोडाशस्य याज्या । सा च 'अ
ग्निना रयिमश्नवत्' इत्यत्र व्याख्याता ॥

^{१०} अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह—प्राच्याद्या दश दिशः इम-
मग्निं गर्भस्थानीयं त्वष्टुः सकाशात् जनयन्त उदपादयन् । पुरा कदा-
चित्सर्वत आन्ध्ये सति प्रकाशार्थं दशस्वपि दिक्षु त्वष्टा बाह्वि-
मुत्पादितवानित्याहुः यायिका ब्राह्मणान्तरे द्रष्टव्या । कीदृश्यो दिशः ?
अतन्द्रासः प्राणिधारणरूपे स्वव्यापारे कदाचिदप्यालस्यरहिताः ।
युवतयः नित्यतरुणस्वभावाः । कीदृशमग्निः ? विभर्त्रं दाहपाकप्रका-
शप्रदानेन सर्वस्य जगतः पोषकम् । तिग्मानीकं तीक्ष्णज्वालारू-

सं जनेषु । विरोचमानं परिषीं नयन्ति । ¹¹ आवि-
ष्टयो वर्धते चारुंरासु । जिह्वानांमूर्ध्वस्स्वयंशा उ-
पस्थे ॥ ५२ ॥ उभे त्वष्टुर्विभ्यतुर्जायमानात् । प्र-
तीचीं सिं० हं प्रतिजोषयेते ! ¹² मित्रो जनान्प्रस-
मित्र । ¹³ अयं मित्रो नमस्यस्सुशेवः । राजा सुक्ष-

पेण सैन्योपेतम् । स्वयंशं स्वतःप्रसिद्धयशोयुक्तम् । जनेषु
प्राणिषु विरोचमानं उदराग्निरूपेण बहिष्प्रकाशकत्वेन च विशेषेण
दीप्यमानम् । तादृशमग्निं परिषीं परितोऽवस्थितासु तत्तद्रहसी-
मासु सर्वे प्राणिनो नयन्ति ॥

¹¹ अथ हविषो याज्यामह—आविष्टयः आविर्भूतः चारुः शोभनः
सूर्य आसु जिह्वानां आसां कुटिलानां तिग्मवस्थितानां दिशां मध्ये
उपस्थे उपरिभागे स्वयंशाः स्वाधीनयशस्को वर्धते । योऽयमादित्य
रूपेणोपरि वर्तते स एवाग्निरूपेण त्वष्टुः सकाशाज्जायते । जाय-
मानात्तस्मादग्रेरुभे छावाष्टयिष्ठो विभ्यतुः भीते आस्ताम् । अत्यन्त-
दहननिमित्तेयं भीतिः । ते च भीते सत्यो प्रतीचीं प्रतीच्यामभिमुखे
भूत्वा सिंहं सिंहसदृशं दुरासदमग्निं प्रतिपद्य जोषयेते प्रीणयतः ।
ततः प्रीतोऽग्निर्नात्यन्तं धत्ततीति तयोरभिनायः ॥

¹² अथ 'मित्रं श्वेतमालमेत' इत्यस्य पशोः मुक्ते वषाया
याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—'मित्रो जनान्यातयति'
इति पुरोनुवाक्या । 'प्रसमित्र मर्तो अस्तु' इति याज्या । एव-
ञ्चोभयं 'त्वमग्नेः बृहद्वयः' इत्यत्र व्याख्यतम् ॥

¹³ अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह—अयं पशुना पूज्यमानो
मित्रः देवः नमस्यः सर्वैर्ममस्कार्यः । सुशेवः सृष्टुं सेवितुं शक्यः ।

त्रो अंजनिष्ट वेधाः । तस्य वयं सुमतौ यज्ञिय-
स्य । अपि भद्रे सौमनसे स्याम । ¹⁴ अनमीवासु
इडया मदन्तः । मितज्मवो वरिमन्ना पृथिव्याः ।
आदित्यस्य व्रतमुपक्ष्यन्तः ॥ ५३ ॥ ¹⁵ वयं मित्रस्य
सुमतौ स्याम । मित्रं न ईदृशिम्या गोषु गव्यवत् ।

राजा सर्वेषां स्वामी । मुक्षत्रः शोभनचलयुक्तः । वेधाः प्राणिनां
विधाता भूत्वा अजनिष्ट प्रादुर्भूतः । यज्ञियस्य यज्ञयोग्यस्य तस्य
मित्रस्य सुमतावनुग्रहरूपायां बुद्धौ वयं स्याम अवस्थिता भूयास्म ।
अपि च भद्रे कल्याणे सौमनसे चित्तस्वास्थ्ये स्याम अवस्थिता भूयास्म ॥

¹⁴ अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह—वयं यजमानाः मित्रस्य देवस्य
सुमतौ अनुग्रहबुद्धौ स्याम सर्वदाऽवस्थिता भूयास्म । कीदृशा वयं !
अनमीवामः रोगरहिताः । इडया मदन्तः अन्नसमृद्ध्या दृष्यन्तः ।
मितज्मवः भूमाववस्थितजानुकाः । लोके हि स्वामिनः संनिधौ विज्ञा-
पनां कुर्वन्तो मृत्यास्तथा वर्तन्ते । पृथिव्याः संवन्विनि वरिमन् वरिष्ठे
दवयजने आ समन्तात् आदित्यस्य मित्रनाम्न आदित्यविशेषस्य संवन्ध्ये-
तत्पशुरूपं कर्म उपक्ष्यन्तः अनुतिष्ठन्तः ॥

¹⁵ अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह—स्वाधियः स्वतन्त्रबुद्धयः अस्मि-
न् नः नः अस्मदीये ई विद्ये अस्मिन्यज्ञे शिम्या अनुष्ठानेन जनयितव्या-
सु अप्सु निमित्तभूतासु सतीषु मित्रं देवं अजीजनन् उत्पादितवन्तः
अस्मिन्कर्मण्याहुतवन्त इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः—गोषु गव्यवत्, यथा
गोषु गव्यं क्षीरादिकं जनयन्ति तथाऽस्मिन्कर्मणि मित्रं हविर्भोक्तु-

स्वाधियो विदथे अस्वर्जाजनन् । अरेजयता ५ रो-
दसी पाजसा गिरा । प्रति प्रियं यजतं जनुषामवः ।
१० म॒हा ५ आ॒दित्यो नम॑सोप॒सद्यः । या॒त॒य॒ज्जनो गृ॑णते
सु॒शेवः । तस्मा॑ ए॒तत्प॒न्य॒तमा॒य जु॑ष्टम् । अ॒ग्नौ मि॒-
त्राय॑ ह॒विराजु॑होत । ११ आ॒वा ५ र॒थो रोद॑सीवद्व॒धानः ॥

तेनोत्पादितवन्तः । रोदसी द्याव्यापृथिव्यौ पाजसा मित्रस्य बले-
न अरेजयतां अकम्पतां मित्रस्याज्ञया वर्तेते इत्यर्थः । यजतं यज-
नीयं प्रियं मित्रं प्रति जनुषां जन्मवतामस्माकं अवः रक्षणं गिरा-
वाचा प्रार्थयामह इति शेषः ॥

१० अथ हविषो याज्यामाह—य आदित्यः अदितेः पुत्रः मित्रः
महान् आकारेण बहलः । नमसोपसद्यः नकस्कारेण सेवनीयः । या-
तयज्जनः एतदाराधनार्थं प्रयतं कारयद्भिर्जनैर्युक्तः । गृणते स्तुतिं
कुर्वते यजमानाय सुशेवः सुखेन सेवितुं शक्यः । पन्यतमाय
अतिशयेन स्तुत्याय तस्मै पूर्वोक्तगुणयुक्ताय मित्राय जुष्टं प्रियं
एतत् हविः अग्नौ आहवनीये, हे ऋत्विज आजुहोत ॥

११ अथ “आश्विनं धूम्रमालभेत” इत्यस्य पशोः सूक्ते वपायाः
पुरोनुवाक्यामाह—हेऽश्विनो वां सुवयोः रथोऽश्वैर्युक्त आयातु अस्म-
द्यज्ञं प्रत्यागच्छतु । कीदृशो रथः ? रोदसी द्यावापृथिव्यौ बद्ध-
धानः अतिशयेन बाधमानः । हिरण्ययः सुवर्णमयः । घृतवर्तनिः घृतं
वर्तन्यां मार्गे यस्य रथस्य सोऽयं घृतवर्तनी रथमार्गः, सर्वोऽपि
घृतसमानेन जलेन पूर्णं इत्यर्थः । पविभि बज्रसमानैरायुधैः रुवानः

हिरण्ययो नृपभिर्यात्वश्वैः । धृतवर्तनिः पविर्भी रु-
चानः । इषां वोढा नृपतिर्वाजिनीवान् । ¹⁸ स पप्र-
थानो अभि पञ्चभूमं । त्रिवन्धुरो मनसाऽऽयातु
युक्तः । विशो येन गच्छथो देवयन्तीः । कुत्राचि-
द्याममश्विना दधाना । ¹⁹ स्वश्वा यशसाऽऽयातम-

दीप्यमानः रयस्योपरि बहून्यायुधानि तिष्ठन्तीत्यर्थः । इषां भक्ते-
भ्यो देवानामन्नानां वोढा । नृपतिः नृणां पालयिता । वाजिनीवान्
वाजिनीभिरन्नहेतुभिर्युक्तः । कीदृशैरश्वैः ? वृषभिः सेचनसमर्थैः ॥

¹⁸ अथ वपाया याज्यामाह—स रयो मनसा युक्त आयातु
स्मरणमात्रेणास्मदीयं यज्ञमागच्छतु । कीदृशो रयः ? पञ्चभूम अभिप-
नयानः भूमशब्दो भुवनवाची, पञ्चसंख्याकानि भुवनानि पृथि
व्यन्तरितस्युलोकपाताललोकजनलोकरूपाण्यभिलक्ष्य पप्रथानः अतिश-
येन प्रथमानः । बन्धुरशब्देन सारथिस्थानमुच्यते । त्रीणि बन्धुराणि
यस्यासौ त्रिवन्धुरः रये बह्वश्वेषु योजितेषु कस्यात्रये सारथय
उपविश्य तान् सर्पानश्वान् भेरयन्ति । हे अश्विनौ युवां येन रयेन देव-
यन्तीः देवानात्मन इच्छन्तीः विशः प्रजा गच्छथः स रयः पूर्वोक्त-
गुणकः । हे अश्विनौ कुत्राचिन् यत्र क्वापि यामं गमनं दधाना मनसि
धारयन्तौ तेनैव रयेन गच्छथ इति शेषः ॥

¹⁹ अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह—हे दत्तौ अश्विनौ स्वश्वा
शोभनेरश्वैर्युक्तौ तथा यशसा युक्तौ अर्वागायातं अस्मदभिमुखमागच्छ-
तम् । आगत्य न मधुमन्तं माधुर्ययुक्तं निधिं निधिसमामं वपा

वाक् । दस्त्रां निधिं मधुमन्तं पिबाथः । वि वा५
 रथो वृध्या यावमानः ॥ ५५ ॥ अन्तान्दिवो वां-
 धते वर्तनिभ्याम् । ^{५०} युवोश्श्रियं परि योषां वृ-
 णीत । सूरौ दुहिता परितकिमयायाम् । यद्देवय-
 न्तमवेयदशर्चीभिः । परिघ्न५स वां मनां वां
 वयो गाम् । ^{५१} यो ह स्य वा५रथिरा वस्तं उस्त्राः ।

दिकं पिबाथः भक्षयथः । वृधा सहितयोः वां युवयोरयं रथो
 यादमान इतस्ततो भ्रमन् वर्तनिभ्यां चक्रधाराम्भ्यां चक्रमार्गाम्भ्यां वा
 दिवोऽन्तान् सुलोकस्य पर्यन्तान् विशेषेण बाधते ॥

^{५०} अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह—हेऽश्विनौ मूगे दुहिता सूर्यस्य कन्यका या योषाऽस्ति सा परितकिमयायां परितो गमन-
 लक्षणायां क्रियायां युवोः श्रियं युवयोराश्रयमूतं रथं परिवृ-
 णीत परितो वृत्तवती । अयमर्थः—सूर्यस्य दुहितरं परिवरितुं
 सर्वे देवाः कांचिन्मर्यादां चक्रुः तस्यापश्विनौ जितवन्तौ । तदा-
 नीमिधं दुहिता गमनार्थं तदीयं रथं वज्र इति । इदमुपाख्यानं
 शास्त्रान्तरे द्रष्टव्यम् । यद्देवयन्तं यस्मात्कारणाद्देवान्कामयमानं यज-
 मानं हे अश्विनौ शर्चीभिः स्वशक्तिभिः अवथः रक्षयः तस्मात्कारणा-
 स्परिघ्नं स घस्त्रो दिनमित्यर्थः तस्य परितः सार्यमातःकालयोरित्यर्थः ।
 तयोः कालयोर्वा युवां वयो हविलक्षणमम्रं गां गच्छतु । कीदृशं
 वयः ? वां मनां युवयोर्मननीयम् ॥

^{५१} अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह—हे रथिरौ रथयुक्तावश्विनौ
 वां युवयोः सवन्धी यो ह यः खलु रथोऽस्ति स्यः स एष रथः उस्त्राः

रथो युजानः परियाति वर्तिः । तेन नृशं योरु-
 पसो व्युष्टौ । न्यश्विना वहतं युजे अस्मिन् ।
^{२०}युवं भुज्युमवविह्वं समुद्रे ॥ ५६ ॥ उदूहधुर-
 णीसो अस्त्रिधानैः । पतत्रिभिरश्रमैरव्युधिभिः ।
 दंसनाभिरश्विना पारयन्ता ।^{२१}अग्नीषोमा यो
 अद्य वाम् । इदं वचस्सपर्यति । तस्मै घत्तं सुवी-

उत्तैः स्तनिष्ठमणिमुक्तादिराशिभिः वस्ते स्वात्मानमाच्छादयति मण्वा-
 दिभिरलंकृत इत्यर्थः । स च रथो युजानः अश्वयुक्तस्सन् वार्तिन्यां
 मार्गे परियाति परितो गच्छति । तेन रथेन नः अस्माकं शं सुख-
 प्राप्तिहेतुं योः दुःखविद्योगहेतुं च उपसो व्युष्टौ व्युष्टायामुपासि प्रातः-
 काले अस्मिन्यजे हे अश्विनौ निवहतं तदुभयं नितरां प्रापयतम् ॥

^{२०}अयं हविषो याज्यामाह—हे अश्विनौ युवं युवामुभौ समुद्रे
 अवविह्वं निमग्नं भुज्युं कंचिद्राजानं भुज्युनामक्रं अर्णस उदकात् दूह-
 धुः ऊर्ध्वमानीतवन्तौ । केन साधनेनेति तदुच्यते—अस्त्रिधानैः
 अमन्दवेगैः पतत्रिभिः पक्षिविशेषैः । अश्रमैः श्रमराहितैः । अव्य-
 धिभिः मघराहितैः । कीटशावश्विनौ ? दंसनाभिः व्यापारविशेषैः
 पारयन्ता तीरं प्रापयन्तौ । भुज्युनाम्रो राज्ञोऽश्विन्यां समुद्रादुद्धर-
 णमन्यत्रापि 'तमूहयुनोभिरात्मन्वतीभिः' इति मन्त्रे स्पष्टमान्नातम् ॥

^{२१}अथ तृतीयकाण्डोक्तस्य 'अग्नीषोमीयामालमेत' इत्यस्य
 पशोः मुक्ते वषापाः पुरोनुवाक्यामाह—हे अग्नीषोमी योऽयं यज

यम् । गवां पोषं स्वश्वियम् । ²⁴ यो अग्नीषोमा
हविषा सपर्यात् । देवद्रीचा मनसा यो धृतनं ।
तस्य व्रतं रक्षतं पातमंहसः ॥ ५७ ॥ विशेषे
जनाय महि शर्म यच्छतम् । ²⁵ अग्नीषोमा य
आहुतिम् । यो वां दाशाहविष्कृतिम् । स प्रजया

मानोऽस्मिन्कर्मणि वां युवां इदं वचः अनेन वचसा प्रयुज्यमानेन
मन्त्रेण सपर्यात् परिचरति, तस्मै यजमानाय सुवीर्यं शोभन-
सामर्थ्यं गवां पोषं गोसमृद्धिं स्वश्वियं शोभनाश्वसमूहं च धत्तं
संपादयतम् ॥

²⁴ अथ वपाया याज्यामाह—हेऽग्नीषोमौ यः यजमानः हविषा
पशुरूपेण सपर्यात् परिचरति, यश्च देवद्रीचा देवान्प्राप्नुवता मनसा
मननीयेन व्रतेन परिचरति तस्य यजमानस्य व्रतं इदं कर्म विघ्नभ्यो
रक्षतम् । तं च यजमानं अंहसः पापात् पातं रक्षतम् । विशेषे प्रजा-
युक्ताय यजमानाय जनाय मनुष्याय यजमानाय महि शर्म मह-
त्सुखं यच्छतम् ॥

²⁵ अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह—हेऽग्नीषोमौ योऽयं यज-
मान आहुतिं दाशात् दद्यात् । तदेव पुनर्वाक्यान्तरेण स्पष्टीक्रियते—
यः यजमानः वां युवाभ्यां हविष्कृतिं हविर्योग्येन संस्कारेण
संस्कृतमाहुतिं दाशात् दद्यात्, मन्त्रेण क्रियया चाविकलं यथा
भवति तथाऽनुतिष्ठेदित्यर्थः— । स यजमानः प्रजया पुत्रपौत्रादिरू-
पया सह सुवीर्यं शोभनसामर्थ्ययुक्तं विश्वमायुः शतसंवत्सरपर्य-
न्तमायुः व्यश्नवत् विशेषेण प्राप्नोति ॥

सूवीर्यम् । विश्वमायुर्व्यश्रवत् । ²⁶ अग्नीषोमा चेति
तद्वीर्यं वाम् । यदमुष्णीतमवसं पूर्णि गोः । अ-
वातिरतं प्रथेयस्य शेषः । अविन्दतं ज्योतिरेकं व-
हुभ्यः । ²⁷ अग्नीषोमाविम ५ सुमेऽग्नीषोमा हविषः
प्रस्थितस्य ॥ ५८ ॥

²⁶ अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह—हेऽग्नीषोमौ पाणि पणि-
नाम्नः कस्याचिदसुरस्य गोः यावत्यो गावः सन्ति ताः सर्वाः अमु-
ष्णीतं युवामपद्धतवन्ताविति यदेतदस्ति तदेतत् वां वीर्यं युवयोः
शौर्यं चेति चेतासि सर्वो जनो विजानाति । पणिनामकः काश्चि-
दसुरो देवेभ्यो भीतः स्वकीया गाः स्वीकृत्य काचित्पलायनम्
करोत् । तदानोमेतावग्नीषोमौ ताः सर्वा गा बलादानीतवन्तौ ।
सेयमाख्यायिका शास्त्रान्तरे द्रष्टव्या । हेऽग्नीषोमौ तथा युवां
प्रथयस्य प्रथयनाम्नः कस्याचिदसुरस्य शेषः शेषमपत्यं वृत्रनामा-
नमसुरं अवातिरते इन्द्रद्वारा विनाशितवन्तौ । ततस्तमोरूपस्यासुरस्य
वृत्रस्य नाशात् बहुभ्यः बहुयजमानोपकारार्थं ज्योतिरेकं संपूर्णचन्द्र-
मण्डलरूपं ज्योतिः प्रकाशं अविन्दतं लब्धवन्तौ । इदं च वृत्र-
वचारुयानं 'त्वष्टा हवपुत्रः' इत्यनुवाके प्रपञ्चितम् । तत्र हि
'अन्ति वा एनं पूर्णमासः' इति वाक्ये तमोरूपस्य वृत्रस्य
वधे सति पूर्णमासदिने संपूर्णचन्द्रमण्डलरूपस्य प्रकाशस्याविर्भावः
श्रुतः, तत्सर्वमत्र संगृह्योक्तम् ॥

²⁷ अथ हविषो याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—'अग्नी-
षोमाविम ५ सुमे शृणुतम्' इति पुरोनुवाक्या । 'अग्नीषोमा हविषः

जुभारु द्यौरग्रेरुपस्थं उपक्ष्यन्तो बह्वधानो या-
दमानस्समुद्रेऽहंसः प्रस्थितस्य ॥ ७ ॥

'अहमस्मि प्रथमजा ऋतस्य । पूर्वं देवेभ्यो

प्रस्थितस्य' इति याज्या । एतच्चोभयं 'सप्रत्नवं निकाव्य'
इत्यत्र व्याख्यातम् ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

सूर्यो देवी श्वेतसौर्यं ब्रह्मवर्चसकामिनः ।

शं नो भवेति मन्त्रौ द्वौ पूर्वत्रैव विकल्पितौ ॥ १ ॥

त्वष्टा दधदिति त्वाष्ट्रवडवे पशुकामिनः ।

मित्रो जनेति मैत्रे स्यात्सङ्गमि समयार्थिनः ॥ २ ॥

आ वां रथ इति त्वेतदाश्विने धूम्रलाञ्छिते ।

अग्नीषोमा वशायां स्यादजायामन्नकामिनः ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकोशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयाष्टके

अष्टमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः.

'सप्तमे सौर्यादिपशूनां मुक्तन्यमिहितानि । अष्टमे वेहदादि-
पशूनां मुक्तान्युच्यन्ते । ते च पशवः शाखान्तरे समान्नाताः ।
तत्र सूत्रकारेणोदाहृतम्—'साक्षास्ये वेहतमालमेत' इत्यस्य पशोः
मुक्ते वपायाः पुरोनुवाक्यामाह—बहवृचा आरण्यकाण्डे त्रिवि-
धमन्नमामनन्ति—'त्रेधा विहितं वा इदमन्नमशनं पानं खादः'

अमृतस्य नाभिः । यो मा ददाति स इदेव
माऽऽवाः । अहमन्नमन्नमदन्तमग्नि । ^१पूर्वमग्नेर-
पि बहृत्यन्नम् । यत्तौ हाऽऽसाते अहमुत्तरेषु । व्या-

इति । तस्याशनादेस्त्रिविधस्यान्नस्याभिमानिनी या देवता तदीयानि
वचनान्यस्मिन्मुक्ते प्रतिपाद्यन्ते । अहं अन्नस्वामी देवः ऋतस्य यज्ञस्य
प्रथमजाः प्रथमं जनायिताऽस्मि । यज्ञस्य हविर्जन्यत्वाद्भविषोऽन्न
रूपत्वात् । तादृशोऽहमन्नस्वामी पूर्वं पुरा देवम्यः देवार्थं अमृतस्य
नाभिः बन्धकोऽस्मि । नहति बध्नात्यमृतमिति नाभिः । देवा ह्यमृत-
तमुपजीवन्ति । अमृतं चान्नविशेषः, तस्मादहमेवामृतस्य संपादकः ।
यः श्रद्धालुः पुमान् मा मामन्नरूपं ददाति ब्राह्मणादिभ्यः प्रय-
च्छति स इदेव स दाता स्वयमेव मा मामन्नेदेवं आवाः आवृ-
णोति स्वीकरोतीत्यर्थः । द्वौ हि लोके पुरुषौ दाता चा-
दाता च । तत्राऽद्यः कालान्तरे भोक्तुं मां संगृह्णाति । यावद-
न्नमिदानीं दीयते तावदेव कालान्तरे शतधा सहस्रधा वर्धते ।
तस्मादहौतैव मां संगृह्णाति । यस्त्वन्तिमो मामदस्वा स्वयमेवाति अहमे-
वान्नमग्नीत्याभिमन्यते तमन्नमदत्ताभिमानिनमन्नदेवोऽहमाग्नि तं वि-
नाशयामि । अदातुः कालान्तरेऽन्नाभावात् ॥

^२अथ वपाया याज्यामाह—यदिदमन्नमग्नेरपि पूर्वमदातुर्भिर्भुज्यते
तदिदमन्नं तं भोक्तारं दहति । अथ मुक्तमन्नमुदराग्निर्दिनमात्रेण
दहति पाचयति । आदाता तु भोक्ता भुज्यमानेनाग्नेन तदानीमेव
दहते नरकहेतोः प्रत्यवायस्य तदैवोत्पन्नत्वात् । अत एवाहुः—
“अदाता विषमश्नुते” इति । यत्तौ हा प्रयजवन्तौव आसाते

तमस्य पशवस्सुजम्भम् । पश्यन्ति धीराः प्रच-
रन्ति पाकाः । ^१जहाम्यन्यं न जहाम्यन्यम् ।
अहमन्नं वशमिच्चरामि ॥ ५९ ॥ समानमर्थं प-
र्येयमि भुञ्जत् । को मामन्नं मनुष्यो दयेत । ^२पराके
अन्नं निहितं लोक एतत् । विश्वैर्देवैः पितृभिर्गुप्त-

दाता चादाता चेत्युभौ तिष्ठतः । दाता हि दानार्थं प्रयत्नं करोति,
इतरस्तु भोजनार्थम् । तयोर्मध्ये ये पुरुषा दातुः पक्षे वर्तन्ते त-
एवोत्तराः श्रेष्ठाः । तेषूत्तरेषु दातृषु कालान्तरेष्वहमक्षीणो वसामि ।
ये पशवो मूढा अदातारः तान्प्रति अस्य अन्नदेवस्य मुखं व्याप्तं
विवृत्तं मुग्धं तीक्ष्णदन्तोपेतं वर्तते स्वादयाम्यदातृनिति सर्वदोद्युक्
इत्यर्थः । एतमन्नदेवस्याभिप्रायं दातारो धीराः बुद्धिमन्तः पश्यन्ति
जानन्ति । अत एवाददतः पाकाः बाला मूढाः प्रचरन्ति प्रकर्षेण भक्ष-
यन्त्येव न तु किञ्चिदपि ददति ॥

^३अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह—अन्नदेवोऽहमन्नमदातारं ज-
हामि परित्यजामि । अन्यं तु दातारं न जहामि । अहमन्नं अन्नदेवस्य
पोऽहं वशमित् स्ववशमेव यथा भवति तथा चरामि । अदातुः परि-
त्यागो दातृस्वीकारश्चेत्येतत्स्ववशत्वम् । यः पुमान्भोगदानयोः समानः
सन् वनमर्थेपेते तं समानं अर्थयितारं भुञ्जन् पालयन्नहं पर्येयमि परितः
प्राप्नोमि । यस्तु भोगमात्रलम्पटस्तं न पालयामि नापि तं पर्येयमीत्यभि-
प्रायः । एवमदातृपरित्यागेन दातृपक्षपातेन च वर्तमानं मां को मनुष्यो
दयेत रत्नोन्निवारयेत् । न कोपि मां निवारयितुं शक्त इत्यर्थः ॥

^४अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह—पूर्वस्मिन्मन्त्रे वशमिच्चरामि मां

मन्नम् । यद्यते लुप्यते यत्परोप्यते । शततमी
सा तनूमे वभूव । महान्तौ चरू संकृद्गुधेन
पमौ । दिवं च पृथ्विं पृथिवीं च साकम् । तत्संपि-

को दयेतेति यत्स्वातन्त्र्यमुक्तं तदुपपादयितुं स्वमाहात्म्यमत्र वर्ण्यते ।
द्विविधो ह्यन्नस्य व्यवहारः पारलौकिक ऐहिकश्चेति । तत्र पराके
परलोके दूरस्थे पित्रादिलोके एतदन्नं निहितम् । दाता हि देवलोके पि-
तृलोके वा ममेदं भूयादित्यभिप्रेत्यैव ब्राह्मणेभ्यो ददाति । अतो
दत्तमन्नं दूरस्थे लोके निहितं भवति । तच्चान्नं तत्तल्लोके विश्वैः सर्वैः
देवैः पितृभिश्च स्वायं गुप्तं रक्षितं भवति । यदग्नौ हुतं यच्च ब्राह्म-
णेभ्यो दत्तं तदेवोपजीव्य देवाः पितरश्च वर्तन्ते । एवं पारलौ-
किकोऽन्नव्यवहार उक्तः । ऐहिकोऽपि व्यवहार उच्यते—पदन्न-
मद्यते प्राणिभिर्भक्ष्यते, यच्च विदग्धं सत् भाण्डे अपि भवति पर्युषितत्वेन
वा पूतीभवति तादृशं लुप्यते नष्टं भवति । यच्च परोप्यते स्वकीये-
श्वर्यप्रकटनाय बहिः परित्यज्यते सा सर्वाप्यैहिकामुष्मिकान्नरूपा
मे अन्नस्वामिनो देवस्य शततमी शतसंख्यापूरणी तनूः । स च
सर्वोऽपि लेश एवेत्यर्थः । ईदृशं मदीयं माहात्म्यम् ॥

अयं हविषः पुरोनुवाक्यमाह—पुनरपि माहात्म्यमेव प्रपञ्चयते ।
तत्रायं दृष्टान्तः—यथा लोके बहुक्षीरप्रदाया गोः संकृद्गुधेन महा-
न्तौ चरू प्रादौ कुम्भो पूरयति एवमत्रापि पृथ्विं स्वल्पमपि दत्तमन्नं
दिवं च पृथिवीं च साकं लोकद्वयमपि सह पूरयति । अग्नौ
ब्राह्मणेभ्यो वा दत्तमन्नं मन्त्रपूतं सत्सहस्रधा फलति । अत एवान्य-
त्राप्रायते—“ यावदेका देवता कामयते यावदेका तावदाहुतिः

वेन्तो न मिनन्ति वेधसः । नैतद्भूयो भवन्ति नो
 कनीयः ॥ ६० ॥ अन्नं प्राणमन्नमपानमाहुः ।
 अन्नं मृत्युं तमु जीवातुमाहुः । अन्नं ब्रह्माणो ज-
 रसं वदन्ति । अन्नमाहुः प्रजननं प्रजानाम् ।

प्रयते" इति । तदन्नं संपिबन्तः सम्यग्भक्षयन्तः वेधसः बुद्धिमन्तः
 न मिनन्ति न हिंसन्ति स्वात्मानमन्नं वा न विनाशयन्ति । दानपूर्वकं
 भक्षणं सम्यग्भक्षणं तत्कुर्वन्तः पुरुषा अन्नं न हिंसन्ति, दत्तस्यान्नस्य
 च वर्धमानत्वात् । स्वात्मानमपि न हिंसन्ति, प्रवृद्धस्यान्नस्य च चिर-
 मोक्तृत्वात् । अपि चैतद्भोजनार्थमन्नं न भूयो नापि कनीयः, भूयस्त्वे
 स्यादनीतिः कनीयस्त्वे नास्ति शुद्धिवृत्तिः । एतदेवाभिप्रेत्य स्मर्यते—
 'नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनभ्रतः' इति । एवं दान-
 पुरस्सरं युक्तेन प्रमाणेन भुञ्जानान्पुरुषान् लोकद्वये पालयतीत्यर्थः ॥

“अयं हविषो याज्यामाह—सर्वव्यवहारकारणत्वादस्यान्नस्य ना-
 हात्म्यमविवादम् । तत्कथमिति तदुच्यते—योयं प्राणवायुरूर्ध्वं
 संचरति यश्चापानवायुरधः संचरति तावुमावृत्तजन्यचलादेव संचरतः ।
 अतस्तथोरजात्मकत्वमाहुः । रसवैषम्येण व्याधिद्वारा मारकत्वाद्दन्नं
 मृत्युमाहुः । तमेवान्नदेवं जीवातुं जीवनौषधमाहुः । तच्च लोके
 प्रसिद्धम् । ब्रह्माणाः आयुर्वेदशास्त्राभिज्ञा ब्राह्मणाः अन्नमेव जरसं
 वदन्ति जराहेतुमाहुः । केनचिदाहारविशेषेण सहसा अतिपलितत्व-
 प्राप्तिरित्यायुर्वेदप्रसिद्धिः । अन्नमेवेन्द्रियवृद्धिद्वारा प्रजानां प्रजननं
 उत्पादकमाहुः ॥

‘मोघमन्नं विन्दते अप्रेचताः । सत्यं ब्रवीमि वध
इत्थं तस्य । नार्यमणं पुष्यति नो सखायम् ।
केवल्लाघो भवति केवलादी । * अहं मेघस्स्तनय-
न्वर्षन्नस्मि । मामदन्त्यहमन्नघन्यान् ॥ ६१ ॥
अह ५ सदमृतो भवामि । मदीदित्या अधि सर्वे

१ अथ हविष एव विकल्पितामन्यां पुरोनुवाक्यामाह—योऽयमदाता सोऽयं अप्रेचताः प्रकृष्टज्ञानरहितः मोघं व्यर्थमेव अन्नं विन्दते लभते । तदेतत्सत्यं ब्रवीमि न केवलं वैद्यर्थ्यं किंतु सः अयमदत्तोऽन्नपदार्थः तस्य दानरहितस्य पुरुषस्य वध इत् वध एव वधवद्वाधकोमेवेत्यर्थः । तत्र वैद्यर्थ्यं तावत्स्पष्टीक्रियते—योऽयमदाता सोऽयमन्ननार्यमादिकं देवं न पुष्यति अग्नावाहुत्यभावात् । सखायं अतिथ्यादिरूपं मनुष्यं न पुष्यति दानाभावात् । अतः परलोके अनुपयोगेन वैद्यर्थ्यम् । वधहेतुत्वं स्पष्टीक्रियते—केवलादी केवलं मृद्धे न तु ददाति सोऽयं केवलाघो भवति पापमेव संपादयति न तु किञ्चिदपि पुष्यम् सोऽयं वध एव, नरकहेतुत्वात् ॥

२ अथ हविषो विकल्पितां याज्यामाह—योऽयं मेघः स्तनयन् गर्जनं वर्षश्च वर्तते सोऽयं मेघोऽपि अहमन्नदेवः अस्मि । अग्नौ हुतस्यान्नस्य मेघरूपेण परिणतत्वात् । अत एव स्मर्यते—अग्नौ प्रास्ताऽऽ-
हुतिस्सन्ध्यादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिः ” इति । दातारो ये सन्ति ते मामदन्ति सुखेन भक्षयन्ति । अन्यास्तु दानरहितानहमेवाग्निं विनाशयामि । अहमेव दातृणां पथ्यं सत् अमृतो भवामि

तपन्ति । ^९देवीं वाचमजनयन्तु यद्वाग्वदन्ती ।

^{१०}अनन्तामन्तादधिनिर्मितां मुहीम् । यस्यां देवा
अदधुर्भोजनानि । एकाक्षरां द्विपदां षट्पदां च ।

अमरणहेतुर्भवामि देवत्वं प्रापयामीत्यर्थः । सर्वेऽप्यादित्या मत्
अन्ननिमित्तत्वादधिकत्वेन तपन्ति । अन्नाभावे ते स्वयमेव न जीवेयुः
कुतस्तेषुरित्यर्थः ॥

^९यदुक्तं सूत्रकारेण—‘वाचे वेहनम्’ इति, गर्भवातिनी
गोर्वेहदित्युच्यते, तस्य पशोः सूक्ते प्रतीकद्वयं दर्शयति—‘देवीं
वाचमजनयन्त देवाः’ इति वपायाः पुरोनुवाक्या । ‘यद्वाग्वदन्ति’
इति याज्या, तदुभयं ‘उत नः विषा’ इत्यत्र व्याख्यातम् ॥

^{१०}अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह—देवाः इन्द्रादयः यस्यां
वाचे भोजनानि अदधुः संपादितवन्तः । इन्द्राय स्वाहेति मन्त्रेण
हुतं भुङ्क्ते, अतो वाङ्निमित्तं तज्भोजनम् । तां वाचं स्वभोजनहेतुं
विश्वे सर्वे देवाः उपजीवन्ति । सर्वेषामपि देवानां मन्त्रपुरस्सरं
दत्तमेवाहं जीवनहेतुः । कीदृशी वाचं! अनन्तां न हि लौकिकै-
दिकशब्दानामन्तः पारोऽस्ति । अत एव महाभाष्यकार उदा-
जहार—“बृहस्पतिश्च वक्ता, इन्द्रश्चाध्येता, दिव्यं च वर्षतहस्व-
मध्ययनकालः, शब्दपारायणस्यान्तं च न नगाम” इति । अन्ताद-
धिनिर्मितां, पूर्वसृष्टेरन्तः परमेश्वरस्वरूपं, तस्मिन्नि नगच्छीयते
तस्मादन्तात्परमेश्वरादधिकत्वेन निर्मितां तामेकाक्षरां प्रणवरूपां
द्विपदां संस्कृतापशब्दरूपां षट्पदां प्राकृतपैशाचिकादिभाषाभेदेन
पाङ्क्तिर्वा अत एव महीं महतीम् ॥

वाचं देवा उपजीवन्ति विश्वे । ^{११} वाचं देवा उप-
जीवन्ति विश्वे । वाचं गन्धर्वाः पशवो मनुष्याः ।
वाचीमा विश्वा भुवनान्यर्पिता ॥ ६२ ॥ सा नो
हवँ जुषतामिन्द्रपत्नी । ^{१२} वागक्षरं प्रथमजा ऋत-
स्य । वेदानां माताऽमृतस्य नाभिः । सा नो जु-
षाणोपयज्ञमागात् । अवन्ती देवी सुहवां मे अस्तु ।

^{११} अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह—पूर्वमन्त्रोक्तरीत्या सर्वे देवां
आहुतिकालीनमन्त्ररूपां वाचमेवोपजीवन्ति । गन्धर्वादयश्च वाचैव
व्यवहरन्ति । पशूनामपि हम्भारवादिरूपया वाचैव व्यवहारो
दृश्यते । तस्मात् इमा विश्वा भुवनानि सर्वलोकनिवासिन एते प्रा-
णिनः वाच्यर्पिता वाचमेवाश्रित्य वर्तन्ते । येयमीदृशी वाक्सेयं
इन्द्रपत्नी इन्द्रस्य पालयित्री सती नो हवँ अस्मदीयमिदं हविः
जुषताम् ॥

^{१२} अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह—येयं वाक्सेव अक्षरं अविनश्वरं
परमात्मस्वरूपं, तत् उत्पन्नत्वात् । सा च ऋतस्य यज्ञस्य प्रथमजा
प्रथममुत्पादयित्री । मन्त्रैर्हि कर्माण्युत्पाद्यन्ते । अत एवायै-
णिका आमनन्ति—‘तदेतत्सत्यं मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्य-
पश्यन्’ इति । सा च ऋग्वेदादीनां माता, तेषां वाग्विशेषरूपत्वात् ।
अमृतस्य नाभिः अमृतत्वं हि देवत्वं । वाचि नह्यते बध्यते मन्त्र-
पूर्वकानुष्ठानेन नत्प्राप्तिः । सा वाग्देवी जुषाणा प्रीतियुक्ता सती नः
अस्मदीयं यज्ञं उपागात् प्राप्नोतु । सा च देवी अवन्ती अस्माव्रतन्ती
मे मम सुहवा मुखेनाद्वातुं शक्या अस्तु ॥

१३ यामृषयो मन्त्रकृतो मनीषिणः । अन्वैच्छन्दे-
वास्तपसा श्रमेण । तां देवीं वाचं हविषा यजा-
महे । सा नो दधातु सुकृतस्य लोके । १४ चत्वारि
वाक्परिमिता पदानि ॥ ६३ ॥ तानि विदुर्ब्राह्मणा
ये मनीषिणः । गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति ।

१३ अथ हविषो याज्यामाह—मन्त्रकृतः संप्रदायप्रवर्तक-
पेण मन्त्राणां कर्मकर्तारः मनीषिणः बुद्धिमन्तः धारणशक्तियुक्ताः
ऋषयः वसिष्ठाद्याः श्रमेण तपसा बहुप्रयाससाध्येन तपसा युक्ताः
तथा देवाश्च यां वाचं अन्वैच्छन् अनुप्राप्तुमिच्छामकुर्वन् । अत एव
स्मर्यते—

युगान्तेऽन्तर्हितान्वेदान्तेतिहासान्महर्षयः ।

लोमेरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा ॥

इति । तां तादृशीं वाचं देवीं अनेन हविषा यजामहे । सा च देवी
सुकृतस्य कर्मणः फलभूते लोके नः अस्मान् दधातु स्थापयतु ॥

१४ अथ हविष एव विकल्पितो याज्यामाह—वेद्यं वाक्सा
परिमिता इयत्तया परिच्छिन्नानि चत्वारि पदानि चतुरोऽवयवान्प्राप्य
वर्तते । परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरीत्येते चत्वारः पादाः । तानि
चत्वार्यपि पदानि ये ब्राह्मणा मनीषिणः शास्त्रज्ञाः ते विदुः न
त्वितरे मूढाः । तत्र हेतुरुच्यते—त्रीणि परा पश्यन्ती मध्यमेत्येतानि
पदानि गुहायां शरीरमध्ये निहितानि स्थापितानि वर्तन्ते । नेङ्ग-
यन्ति न तु बहिः प्रसरन्ति । वाचस्तुरीयं वैखरीयाख्यं पदं
मनुष्याः सर्वे वदन्ति उच्चारयन्ति ॥

तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति । ¹⁵ श्रद्धयाऽग्निस्त-
मिध्यते । श्रद्धया विन्दते हविः । श्रद्धां भगस्य

एतच्च शिक्षाकारेण स्पष्टीकृतम्—

आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्धमनो युक्ते विवक्षया ।

मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥

मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम् ।

प्रातस्तवनयोगं तं छन्दो गायत्रमाश्रितम् ॥

कण्ठे माध्यंदिनयुगे मध्यमं त्रैष्टुभानुगम् ।

तारं तार्तीयमध्वनं शीर्षण्यं जगतानुगम् ॥

सोदीर्णो मूर्धन्यमिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः ।

वर्णान् जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः ॥

स्वरतः कालतः स्यानात्प्रयत्नानुप्रदानतः ।

इति वर्णविदः प्राहुर्निपुणं तं निबोधत ॥

इति । तस्माच्छरीरमध्ये गुदं पादत्रयं मनीषिण एव जानन्ति ।
मूढास्तुरीयमेव वदन्ति ।

¹⁵ यदुक्तं सूत्रकारेण “श्रद्धायै वेहतम्” इति, तस्य पक्षोः
मूक्ते वपायाः पुरोनुवाक्यमाह—शास्त्रार्थं विश्वासातिशयरूपा चित्त-
वृत्तिः श्रद्धा । तदभिमानिनी देवताऽपि तन्नामिकैव । श्रद्धया
विश्वासातिशयेनानन्यथा भक्त्या अयमग्निः समिध्यते सम्यक्प्रज्वाल्यते ।
हविश्च श्रद्धया छम्पते । भगस्य सौभाग्यस्य मूर्धन्युपरि स्थितां
श्रद्धां वचसा वाक्येनावेदयामासि । जनानामग्रे सौभाग्यहेतुः
श्रद्धेति प्रख्यामयामः ॥

मूर्धनि । वचसाऽऽवेदयामसि । ¹⁶ प्रियं श्रद्धे द-
दतः । प्रियं श्रद्धे दिदासतः । प्रियं भोजेषु य-
ज्वंसु ॥ ६४ ॥ इदं मं उदितं कृधि । ¹⁷ यथा देवा
असुरेषु । श्रद्धामुग्रेषु चक्रिरे । एवं भोजेषु यज्वं-
सु । अस्माकमुदितं कृधि । ¹⁸ श्रद्धां देवा यजमा-
नाः । वायुगोपा उपासते । श्रद्धां हृदय्याऽऽ-
कूत्या । श्रद्धया हूयते हविः । ¹⁹ श्रद्धां प्रातर्हवा-

¹⁶ अथ वपाया याज्यामाह—हे श्रद्धे इदानीं ददतो मे प्रियं
भवतु अभीष्टं सिध्यतु । इतः परमपि दातुमिच्छतो मे प्रियं भवतु ।
भोजेषु भोगपरेषु जन्तुषु यज्वसु यजमानेषु च प्रियं भवतु ।
इदमनन्तरोक्तं यज्वसु मे प्रियमुदितं कृधि अत्यधिकं कुरु ॥

¹⁷ अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह—यथा लोके देवा उग्रेष्व-
सुरेषु श्रद्धां चक्रिरे अवश्यमेते हन्तव्या इति दृढामिच्छां कृतवन्तः ।
एवमस्माकं फलभोगेषु तत्साधिकेषु यज्वस्वपि प्रियमुदितं कुरु ॥

¹⁸ अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह—हे देवाः इन्द्रादय एते यज-
मानाः वायुगोपाः स्वकीयप्राणारत्नकास्सन्तः श्रद्धामुपासते सेवन्ते ।
उक्तार्थ एव स्पष्टीक्रियते—हृदय्या दृढये भवया आकूत्या संकल्प-
क्रियया श्रद्धामुपासते अत्यादेरेणोपासत इत्यर्थः । हविरपि श्रद्धयैव
हूयते ॥

¹⁹ अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह—श्रद्धां श्रद्धारूपां देवीं प्रात-
र्हवामहे प्रातःकाले समाह्वयामः । तथा मध्यंदिनं परि मध्यंदिन-

महे ॥ ६५ ॥ श्रद्धां मध्यंदिनं परि । श्रद्धां सूर्यस्य निम्नुचि । श्रद्धे श्रद्धापयेह मां । ^{२०} श्रद्धा देवानधिवस्ते । श्रद्धा विश्वमिदं जगत् । श्रद्धा कामस्य मातरंम् । हविषा वर्षयामसि । ^{२१} ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तात् । वि सीमतस्सुरुचो वेन आवः । स बुधिया उपमा अस्य विष्टाः ॥ ६६ ॥

समीपमपि श्रद्धामाह्वयामः । सूर्यस्य निम्नुचि अस्तमयवेलायामपि श्रद्धामाह्वयामः । हे श्रद्धे देवि इह कर्मणि मां श्रद्धापय विश्वासयुक्तं कुरु ॥

^{२०} अयं हविषो याज्यामाह—इयं श्रद्धा देवी देवानधिवस्ते देवेष्वधिवसति । विश्वं सर्वमिदं जगत् श्रद्धामयं, इच्छाविश्वासव्यतिरेकेण कस्यापि व्यवहारस्याभावात् । कामस्य मातरं काम्यमानकलस्थोत्पादिकां श्रद्धां देवीं अनेन हविषा वर्षयामसि अभिवृद्धा संतुष्टां कुर्मः ॥

^{२१} यदुक्तं सूत्रकारेण “ब्रह्मण ऋषभम्” इति तस्य पशोः सूक्ते उपायाः पुरोनुवाक्यामाह—यदेतज्जगत्कारणं ब्रह्म ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ इत्यादिश्रुतिप्रामिद्धं तदेतत् प्रथमं सृष्ट्यादौ जज्ञानं जगदाकारेणोत्पद्यमानं सत् पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि वेनः कमनीय आदित्यो भूत्वा सुरुचः सुदृ दीप्यमानः सीमतः पूर्वदक्षिणपश्चिमोदग्दिविशेषसीम्नो विभज्य आवः आवृणोत् । स वेनः आदित्यो बुधियाः बुधं मूलं तत्र भवाः आकाशवाय्वग्निजलप्रथिव्यः विष्टाः विभज्यावस्थिता अकरोदिति शेषः । तथा सतश्च विद्यमानस्य गिरिनदीसमुद्रादेः जल-

सुतश्च योनिमसंतश्च विवः । ²⁰ पिता विराजामृष-
 भो रयीणाम् । अन्तरिक्षं विश्वरूप आविवेश ।
 तमर्कैरभ्यर्चन्ति वत्सम् । ब्रह्म सन्तं ब्रह्मणा व-
 र्चयन्तः । ²¹ ब्रह्म देवानंजनयत् । ब्रह्म विश्वमिदं
 जगत् । ब्रह्मणः क्षत्रं निर्मितम् । ब्रह्म ब्राह्मण
 आत्मना । ²² अन्तरस्मिन्निमे लोकाः ॥ ६७ ॥

तश्च अविद्यमानस्य योनिं कारणं प्रमाणं भ्रान्तिरूपं विवः विवृ-
 त्तवान् सर्वजगद्व्यवस्थां निर्मितवानित्यर्थः ॥

²⁰ अथ वपाया याज्यामाह—योऽयं वेन आदित्यः पूर्वमुक्तः
 सोऽयं विराजां विशेषण राजमानानां रयीणां धनानां पिता पाल-
 यिता, ऋषयः श्रेष्ठः, विश्वरूपः पूर्वाद्यादिषु वसन्तादिषु कालविशे-
 षेषु च बहुरूपः तादृशोऽयमिदमन्तरिक्षमाविवेश प्रतिदिनं प्रविशति ।
 ब्रह्म सन्तं परब्रह्मस्वरूप एव भूत्वाऽवस्थितं तत् आदित्यं ब्रह्मणा
 मन्त्रेण वर्चयन्ते ब्राह्मणा अर्कैः अर्चनीयैः अभ्यर्चन्ति अभितः पूज-
 यन्ति । तत्र दृष्टन्तः—वत्सं यथा दोग्धुकामाः पुरुषा वत्समुपलाल-
 यन्ति एवं फलकामा आदित्यमभ्यर्चन्ति ॥

²¹ अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह—यज्जगत्कारणं ब्रह्म तदेव
 देवान् इन्द्रादीन् जनयत् । तथैव तद्ब्रह्मान्यदपि विश्वं सर्वमिदं जगत्
 अजनयत् । ब्रह्मणः सकाशात् सत्त्वं निर्मितं सत्त्रियजातिर्निर्मिता । यत्परं
 ब्रह्म तत् आत्मना स्वस्वरूपेणैव ब्राह्मणः अभवत् । अस्ति हि ब्राह्मण-
 शरीरे परब्रह्मण आविर्भावविशेषः । अत एवाध्यापनादावधिक्रियते ॥

²² अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह—अस्मिन् ब्रह्मणि अन्तः मध्ये इमे

अन्तर्विश्वमिदं जगत् । ब्रह्मैव भूतानां ज्येष्ठम् ।
तेन कोऽहंति स्पर्धितुम् । ^{२३} ब्रह्मन्देवास्त्रयस्त्रिं-
शत् । ब्रह्मन्निन्द्रप्रजापती । ब्रह्मन्हु विश्वा भूतानि ।
नार्वीवान्तस्तुमाहिता । ^{२४} चतस्र आशाः प्रचर-

भूरादयो लोकाः अवस्थिताः । तथैव अन्तः मध्ये विश्वं सर्वमिदं जग-
त्स्यावरजङ्गमरूपमवस्थितम् । तस्मात्कारणाद्ब्रह्मैव भूतानामाकाशा-
दिपञ्चमहाभूतानां प्राणिनां च मध्ये ज्येष्ठं अतिशयेन श्रेष्ठं
प्रशस्तं च । तेन तादृशेन ब्रह्मणा को नामान्यः पुरुषः स्पर्धे-
तुमर्हति, तत्समानस्य स्पर्धा युक्ता, न चास्ति कश्चित्समानः ।
अत एव श्वेताश्वतरशास्त्रायामभिधीयते “न तत्समश्चाभ्यधिकश्च
दृश्यते” इति ॥

^{२५} अथ हविषः पुरोनुवाकयामाह—हे ब्रह्मन् यथोक्ते ब्रह्मणि
त्रयस्त्रिंशद्देवाः “ये देवा दिव्येकादश स्य” इति मन्त्रोक्ताः
समाहिताः । तथा ब्रह्मन् परब्रह्मण्येव देवस्वामिना विन्द्रप्रजापती
समाहितौ । तथा ब्रह्मण्येव विश्वा भूतानि सर्वाणि स्यावरजङ्ग-
मान्यन्तः समाहितानि सम्यगवस्थितानि । तत्र दृष्टान्तो नार्वी
वेति । यथा समुद्रनद्यादितरणवेलायां चेतनचेतनानि वस्तूनि नौम-
ध्येऽवस्थाप्यन्ते तद्वत् ॥

^{२६} अथ हविषो याज्यामाह—यथोक्ते ब्रह्मणि चतस्र आशाः
चतुर्विधाः प्राच्यादिदिशः प्रति अग्नय आहवनीयाद्याः प्रचरन्तु मक-
र्षेण वर्तन्ताम् । पूर्वस्यां दिश्याहवनीयः दक्षिणस्यां दिश्यन्वा
हार्यपचनः पश्चिमायां दिशि गार्हपत्यः उदीच्यां दिश्याग्नीध्रीयः ।

न्वृमयः । इमं नो यज्ञं नयतु प्रजानन् । घृतं पि-
 न्वन्नजरगं सुवीरम् ॥ ६८ ॥ ब्रह्मं समिद्धवत्याहु-
 तीनाम् । ^{२७} आ गावो अग्नन्नुत भद्रमक्रन् । सीद-
 न्तु गोष्ठे रणयन्त्वस्मे । प्रजावन्तीः पुरुरूपा इह
 स्युः । इन्द्राय पूर्वोरुषसो दुहानाः । ^{२८} इन्द्रो यज्वने
 पृणते च शिक्षति । उपेद्वदाति न स्वं मुषायति ।

तथाविधः सर्वाधारपरमात्मा नः अस्मदीये इमं यज्ञं प्रजानन् प्रकर्षे-
 णानुसंदधानो नयतु समाप्तिं प्रापयतु । किं कुर्वन्? अनरमाविनश्वरं
 सुवीरं शोभनापत्यहेतुभूतमिदं घृतमाहुतिरूपं पिबन् पिबन् । किं
 बहुना, आहुतीनामस्माभिरनुष्ठीयमानानां ब्रह्म समिद्धवति परब्र-
 ह्मैव सम्यक्प्रकाशकं भवति ।

^{२७} यदुक्तं सूत्रकारेण—“आ गावो अग्नित्युपहोमाः” इति ।
 तत्राष्टानामृचां मध्ये प्रथमामाह । या एता गावः सन्ति ता
 आग्नम् इहागच्छन्तु । उत अपिच मद्भं कल्पाणं अक्रन् कुर्वन्तु । अस्म
 दीये गोष्ठे सीदन्तु तिष्ठन्तु । अस्मे अस्मान् रणयन्तु रमयन्तु । इह
 अस्मद्गृहे प्रजावन्तीः बहुवत्सोपेताः पुरुरूपाः श्वेतकृष्णादिरूपेण बहु-
 रूपाः स्युः भवेयुः । उपसः उपःकालात् पूर्वाः पूर्वाम् । रात्रिपिन्द्राय
 इन्द्रार्थं साक्षात्समाशिरं च दुहानास्तिष्ठन्तु ।

^{२८} अथ द्वितीयामाह—योऽयं यज्वा यागानुष्ठायी, यश्च पृणन्
 यागकाले हविः पूरयन्वर्तते, अथवा गां ददाति तयोरुपयो-
 रर्थे इन्द्रः शिक्षति फलं ददाति । उपेत् पुनरपि ददाति । स्वं

भूयो भूयो रयिमिदं स्य वर्धयन् । अभिन्ने खिले
निदधाति देवयुम् । ^{२९} न तानं शन्ति न ता अर्वा ॥ ६९ ॥
^{३०} गावो भगो गाव इन्द्रो मे अच्छात् । गावस्सो-
मस्य प्रथमस्य भक्षः । इमा या गावस्स जनास

आत्मानं न मुषायति न मुष्णाति । यजमानं प्रति भूयो भूयो
ददानोऽपि कदानिदपि न तिरोभवतीत्यर्थः । अस्य यज-
मानस्य भूयो भूयः पौनःपुन्येन रयिमिदं धनमेव वर्धयन् देवयुं देवा-
नात्मन इच्छन्ते यजमानं अभिन्ने स्वनिवासस्थाने भेदरहिते खिले-
खिलीभूते यागरहितैरगम्ये निदधाति स्थापयति । स्यर्कायलोक
एव तं गमयतीत्यर्थः ।

^{२९} अथ तृतीयाचतुर्थ्योः प्रतीके दर्शयति—“न ता नशन्ति
न दमाति तत्स्करः” इति तृतीया । “न ता अर्वा रेणुककायोः”
इति चतुर्थी । एतच्चोभयम् “उत नः प्रिया” इत्यत्र व्याख्यातम् ।

^{३०} अथ पञ्चमीमाह—या गावस्ता भगः सौभाग्यम् । सतीषु हि
गोषु स्त्रीरादिभ्यस्तिलक्षणसौभाग्यं भवति । अच्छात् अच्छा निर्मला
गाव एव मे मम इन्द्रः स्वामी, यथा स्वामी पालयति तथा निर्मला
गावो मां पालयन्तीत्यर्थः । तथा गाव एव प्रथमस्य मुख्यस्य
सोमस्याभिषृतस्य भक्षो भजनीयः । सोमो हि दद्यादिश्रवणार्थं
गोभजनं करोति । या इमा गावः सन्ति, हे जनासः मनुष्याः
ता गाव एव स इन्द्रः । इन्द्रो हि गाः पालयति । तस्माद-
भेदोपचारः । इन्द्रो हृत्कमलनिष्ठेन मनसा चिन्मनसेव गोरसार्थं
मिन्द्रमिच्छामि ॥

इन्द्रः । इच्छामीहृदा मनसा चिदिन्द्रम् । ³¹ यूयं
गावो मेदयथा कृशं चित् । अल्लीलं चित्कृणुया
सुप्रतीकम् । भद्रं गृहं कृणुथ भद्रवाचः । बृहद्वो
वयं उच्यते सुभासु । ³² प्रजावन्तीस्सूयवंसश्च रि-
शन्तीः । शुद्धा अपस्सुप्रपाणे पिवन्तीः । मा वे-
स्तेन ईशत माऽघशस्सः । परि वो हेती रुद्रस्य

³¹ अथ षष्ठीमाह—हे गावः यूयं कृशं चित् कृशमपि पुरुषं
वत्सं वा मेदयथा मेदस्त्विनं पुष्टं कुरुत । अल्लीलं चित् अल्लीलं
कुरुष्वमपि पुरुषं सुप्रतीकं कृणुथ वृत्तादिना पोषयित्वा शोभना-
वयवं कुरुत । भद्रवाचः कल्याणवाचो गावो गृहं भद्रं कृणुथ
हम्भारवयुक्ताभिर्गोभिर्वत्सैश्च संपूर्णं गृहं रमणीयं भासते । हे
गावः वः युष्मदीयं वयः अन्नं क्षीरघृतादिकं सभामु यज्ञशालामु
बृहदुच्यते महत्त्वेन प्रस्तूयते ॥

³² अथ सप्तमीमाह—एता गावः प्रजावतीः वत्सोपेताः सूयवंसं
शोभनं वृणादिकं रिशन्तीः भक्षयन्त्य इत्यर्थः । सुप्रपाणे सुष्ठु प्र-
कर्षणे पातुं शक्ये तटाकादौ शुद्धा अपः पिवन्तीः विमलं जलं
पिवन्त्यो वर्तन्तामिति शेषः । हे गावः स्तेनः चोरो वो मेशत यु-
ष्मानपहर्तुमीश्वरो मा भूत् । अघशस्सः अघं पापं शंसति मारय
ताडयेत्यादिभिर्भर्त्सनं करोतीत्यघशंसः सोऽपि वो मेशत । तथा
रुद्रस्य क्रूरस्य देवस्य हेतिरायुधं वः परिवृज्यान् युष्माकं परितो
वर्जनं करोतु ॥

वृज्यात् । ^{३३} उपेदमुपपर्चनम् । आसु गोपूपपृच्य-
ताम् । उपपर्चभस्य रेतांसि । उपेन्द्र तव वीर्ये ॥ ७० ॥

चरामि कर्त्तव्योऽन्यानर्पिता पदानि यज्वंसु
हवामहे विष्ठा लोकास्सुवीरमर्वा पिवन्ती-
ष्यद् च ॥ ८ ॥

^१ ता सूर्याचन्द्रमसां विश्वभृत्तमा महत् । तेजो

^{३३} अथाष्टमिभाह—इदं च वक्ष्यमाणं सर्वं उपपृच्यतां समीपे यु-
ज्यताम् । किं किमिति तदुच्यते—उपपर्चनं समीपे संपर्कयो-
ग्यतृणादिकं आसु गोपूपपृच्यतां समीपे युज्यताम् । ऋगभस्य
रेतांसि उपपृच्यतां गर्भ इति शेषः । हे इन्द्र तव वीर्यं त्वदीये
रक्षणसामर्थ्ये उपपृच्यतां गाव इति शेषः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

अहमष्टावन्यशाखाकथितानार्थवेहति ।

देवी वाचे वेहति स्याच्छ्रद्धे श्रद्धार्थवेहति ॥

ब्रह्म ब्रह्मार्थं ऋषभ आ गाव उपहोमकाः ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयाष्टके

अष्टमप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः.

^१ अष्टमेऽन्नार्थपश्वादीनां सूक्तान्यभिहितानि । नवमे शुक्ल-
णपश्वदीनां सूक्तान्युच्यन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“सूर्याचन्द्र-

वसुमद्राजतो दिवि । सामात्माना चरतस्साम-
चारिणा । ययोर्व्रतं न ममे जातु देवयोः । उभा-
वन्तौ परियात् अर्ण्या । दिवो न रश्मीश्स्तनुतो
व्यर्णवे । उभा भुवन्ती भुवना कविक्रतू । सूर्या

मोभ्यां यमौ श्वेतं च रुष्णं वैकयूपे" इति । यमौ एकस्मि-
न्गर्भे सहोत्पन्नौ । तयोः पथोऽस्मृक्ते वपयोः पुरोनुवाक्यमाह । ययोः
सूर्याचन्द्रमसोर्देवयोः संबन्धि व्रतं कर्म जातु कदाचिदपि न ममे
कश्चिदपि मातुं न शक्तः । एतदीयं कर्मतावता फलेन युक्त-
मिति न कोऽपि परिच्छेत्तुं शक्नोति । तौ तथाविधौ सूर्याचन्द्र-
मसौ दिवि राजतः द्युलोके दीप्येते । कीदृशौ ? विश्वभूतमा आति-
शयेन विश्वस्य भर्तारो पोषको अत एव महत् महान्तौ तेजः तेन
स्त्विनौ वसुमत् धनवन्तौ । सामशब्देन सामभेदाद्युपायेषु चतुर्षु प्रथ-
मोपायोऽभिधीयते । तदात्मकौ प्रजापालने सामोपायप्रधानावित्यर्थः ।
अत एव सामचारिणौ सामोपायेन सर्वजगदनुग्राहकप्रकाशरूपेण
चरणशीलौ चरतः परिभ्रमतः ॥

अथ वपयोर्वाज्यामाह—उभावन्तौ पृथिव्याः पूर्वः पश्चिम-
श्चेत्येताववसानमागौ अर्ण्या गत्या परियातः परिक्रमणं कुरुतः दिवो
न दिवोव अर्णवे समुद्रसमानेऽन्तरिक्षे रश्मीन् वितनुतः प्रसारयतः
भुवना भुवन्ती लोकान्भावयन्तावुत्पादयन्तौ कविक्रतू कविर्मधावी,
क्रतुः कर्ता, कवी च तौ क्रतू च कविक्रतू हतामनी हता विना-
शिता प्राणिनाममतिरन्धकारनिमित्तमज्ञानं याम्यां तौ हतामनी
सूर्या न चन्द्रा सूर्यश्चन्द्रश्चेत्येतावुभौ चरतः संचारं कुरुतः ॥

न चन्द्रा चरतो हृतामती । ^३पतीं द्युमीद्विष्वविदां
 उभा दिवः । सूर्या उभा चन्द्रमसा विचक्षणा ॥
 विश्ववारा वरिवोभा वरेण्या । ता नोऽवतं मति-
 मन्ता महिब्रता । ^४विश्ववपरी प्रतरणा तरन्ता ।
 सुवर्विदां दृशये भूरिरश्मी । सूर्या हि चन्द्रा वसुं
 त्वेषदर्शिता । मनस्विनोभाऽनुचरतो नु सं दिवम् ।
^५अस्य श्रवो नद्यस्सप्त विध्रति । द्यावा क्षामा पृ-

^३अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह—द्युमत् द्युमन्तो दीप्तिम-
 न्तावुभौ देवौ विश्वविदा सर्वज्ञौ दिवः पती द्युलोकस्य पालकौ
 वर्तेते । सूर्याचन्द्रमसा सूर्याचन्द्रमसेत्येतावुभौ विचक्षणा कुशलो ।
 विश्ववारा विश्वेषां शत्रूणां निवारयितारौ । वरिवा वरिवस्यमानौ
 सर्वैः परिचर्यमाणौ देवौ वरेण्या वरणीयौ मतिमन्तौ अत्य-
 न्तबुद्धियुक्तौ महिब्रता महता व्रतेन कर्मणा युक्तौ । ईदृशौ
 तावुभौ नोऽस्मानवतं रक्षतम् ॥

^४अथ पुरोडाशस्य वाज्यामाह—विश्ववपरी विश्वस्मिन्नगतिं
 रश्मीनावसारौ विस्तारयितारौ प्रतरणा आपदां प्रकर्षेण तारयितारौ
 तरन्ता आकाशसमुद्रं तरन्तौ सुवर्विदा स्वर्गस्य लम्भायितारौ दृशये
 सर्वलोकस्य दर्शनाय भूरिरश्मी प्रभूतदीप्ति सूर्या हि चन्द्रा सूर्य-
 चन्द्रश्चेत्येवं प्रसिद्धौ वसु वासयितारौ त्वेषदर्शिता दीप्त्या दर्श-
 नीयौ मनस्विना दृढेन मनसा युक्तौ उभा देवावुभौ नु क्षिप्रं
 दिवं द्युलोकमनुसंचरतः ॥

^५अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह—हे इन्द्र त्वं अस्मे अस्मदर्थं

पृथिवी दर्शितं वपुः । अस्मे सूर्याचन्द्रमसाऽभिच-
क्षे । श्रद्धे कर्मिन्द्र चरतो विचर्तुरम् ॥ ७२ ॥ "पू-
र्वापरं चरतो माययैतौ । शिशू क्रीडन्तौ परियातो
अध्वरम् । विश्वान्यन्यो भुवनाऽभिचष्टे । ऋतून-

सूर्याचन्द्रमसा एतौ सूर्याचन्द्रमसावभिचक्षेऽभितः कथयसि ।
श्रद्धे श्रद्धार्थं कं सुखार्थं च विचर्तुरं विशेषेण त्वरा यथा भवति
तथा चरतः एतावुभौ संचरतः । अस्य तवेन्द्रस्य श्रवः श्रवणीयं
दर्शितं दर्शनीयं च वपुः शरीरं सप्त नद्यः गङ्गायमुनाद्याः सप्त-
संख्याकास्सरितः द्यावा तामा पृथिवी क्षामशब्दोऽन्तरितमभिचक्षे,
त्रयो लोकाश्च विभ्रति धारयन्ति । अयमर्थः—यदेतद्दृष्टिनिमित्तं
जलं तदेतदिन्द्रेणोत्पादितत्वादिन्द्रस्य शरीरं, तच्च सर्वेषां प्राणिनां
प्रियत्वाच्छ्रवणीयं दर्शनीयं च । तदिदं जलरूपं शरीरं सप्तन-
द्युपलक्षिताः सर्वा नद्यः समुद्रास्त्रयो लोकाश्च धारयन्ति । न हि
जलमन्तरेण लोकत्रयव्यवहारः सिध्यतीति ॥

"अथ हविषो याज्यामाह—एतौ सूर्याचन्द्रमसौ मायया परमे-
श्वरस्य शक्त्याऽनुगृहीतौ पूर्वापरं भूमेः प्रकपश्चिममागौ प्रति चरतः
परिभ्रमणं कुरुतः । शिशू बालकाविव क्रीडन्तौ अध्वरं कस्यापि हिंसा
यथा न भवति तथा परियातः । अथवा अध्वरमस्माभिरनुष्ठेयमानं
यज्ञं प्राप्नुतः । उभयोर्मध्येऽन्य एक आदित्यो विश्वानि भुवनानि-
अभिचष्टे सर्वतः प्रकाशयति । अन्यश्चन्द्रः प्रतिपदादितिथिशुक्ल-
कृष्णपक्षचैत्रादिमासद्वारा ऋतून्विदधत्पुनः पुनर्जायत उदयं गच्छ-
तीत्यर्थः ॥

न्यो विदधञ्जायते पुनः । 'हिरण्यवर्णाश्शुचयः
पावका यासां राजा । यासां देवाश्शिवेन मा
चक्षुषा पश्यत । आपो भद्रा आदित्यंश्यामि ।
'नासदासीन्नो सदासीत्तदानीम् । नासीद्रजो नो

यदुक्तं सूत्रकारेण—“अदभ्यो वेहतम्” इति । तस्य पशोः
मूके षण्णामृचां प्रतीकानि दर्शयति—‘हिरण्यवर्णाः शुचयः पाव-
काः’ इति वपायाः पुरोनुवाक्या । ‘यासां राजा वरुणः’ इति
याज्या । ‘यासां देवा दिवि कृण्वन्ति भक्षम्’ इति पुरोडा-
शस्य पुरोनुवाक्या । ‘शिवेन मा चक्षुषा पश्यत’ इति याज्या ।
‘आपो भद्रा वृतमिदाप आसुः’ इति हविषः पुरोनुवाक्या ।
‘आदित्यश्याम्युत वा शृणोमि’ इति याज्या । एतत्सर्वं ‘हि-
रण्यवर्णाः शुचयः पावकाः’ इत्यनुवाके व्याख्यातम् ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—“तत्र सलिलमुपनुह्यात्” इति । तत्र
पूर्वोक्ते कर्मणि नासदासीयसूक्तगतैर्मन्त्रैर्नलद्रवेणोपहोमाः कर्तव्या
इत्यर्थः । तस्मिन्मूके प्रथमामृचमाह । यदा पूर्वसृष्टिः प्रलीनोत्तर-
सृष्टिश्च नोत्पन्ना तदानीं सदसती द्वे अपि नामूताम् । नामरूप-
विशिष्टत्वेन स्पष्टं प्रतीयमानं जगत्सच्छब्देनाच्यते । नरविषाणादिस-
मानं शून्यमसदित्युच्यते । तदुभयं नासीत् । किंतु काचिद-
व्यक्तावस्थाऽसीत् । सा च विस्पष्टत्वाभावात् सती, जगदुत्पा-
दकत्वेन सद्भावात्ताप्यसती । नो सदासीदिति यत्संग्रहेणोक्तं तदेव
प्रपञ्चयते—नासीद्रजः रजश्शब्देन सत्त्वरजस्तमोगुणत्रयमुपलक्ष्यते,
तद्वयं नासीत् । नो व्योम, आकाशवाचिना व्योमशब्देन भूत-

व्योमापरो यत् । किमावरीवः कुह कस्य शमनं ॥
 अम्भः किमासीद्गहनं गभीरम् । न मृत्युरमृतं
 तर्हि न । रात्रिया अहं आसीत्प्रकेतः । आनीद-

पञ्चकमपलक्ष्यते, तदपि नासीत् । यथोक्तगुणत्रयपञ्चभूतापेक्षयाऽ-
 परः पदार्थोऽन्यो गिरिनदीसमुद्रादिको यत् यः दृश्यते सोऽपि
 नासीत् । यथा भूतानि नासंस्तद्वर्तितिकमपि नासीदित्यर्थः ।
 अनेन भूतभौतिकगुणत्रयनिषेधेन ब्रह्माण्डस्य निषेधः संपन्नः ।
 अण्डाद्वहिर्मेहत्तत्त्वाद्यावरणानि पौराणिका वदन्ति । तदेतदावरणजा-
 तमाशेषवाचिना किञ्चिदत्रयेण निषिध्यते । आवरणस्य दृष्टिवि-
 षयभूतं किञ्चिदात्रियमाणमपेक्षितम् । तत्राण्डाभावात् किमावरीवः किं
 नाम वस्तु तैरावरणैरात्रियेत । अतः सावरणकस्यासंभवादावरण-
 मपि न संभवतीत्यर्थः । कुहेति देशाशेषः । कस्य शमनिति
 निमित्ताशेषः । कुत्र देशे कस्य भोक्तुः सुखनिमित्तमिदमावरणं
 स्यात्, न त्वस्ति तदा कश्चिद्देशो नापि सुखस्य भोक्ता कश्चि-
 द्दृश्यते । अत्र कश्चिन्मन्दोऽवान्तरप्रलयविषयां “आपो वा इद-
 मग्रे सलिलमासीत्” इति श्रुतिं श्रुत्वा महाप्रलयेऽपि तथाविधं
 नलमस्तीति भ्राम्यति तद्रूपव्युदासाय जलं निषिध्यते । गहनं
 प्रवेष्टुमशक्यं गभीरं अगाधत्वेनावस्यातूमप्यशक्यं यदम्भस्तत् किमा-
 सीत् तदपि नासीदित्यर्थः ॥

“अथ द्वितीयावृत्तिमाह । तर्हि तस्मिन्महाप्रलयकाले प्राणिनां
 मृत्युः नासीत्, तेषामेवाभावात् । अत एव अमृतं जीवनमपि ना-
 सीत् । रात्रियाः प्रकेतश्चिह्नं चन्द्रनक्षत्रादि, अहः प्रकेतः सूर्यः

वातः स्वधया तदेकम् । तस्माद्वाहान्यं न परः किञ्च
नासं । ¹⁰ तमं आसीत्तमसा गूढमग्रे प्रकेतम् । स-

तदुभयमपि नासीत् । किंतु तत् सर्वोपनिषत्प्रसिद्धमेकं ब्रह्म वस्तु
स्वधया स्वस्मिन्नाश्रितया सर्वजगत्कारणरूपया मायया सहितं
आनीत् चेष्टितवत् । नात्र चलनं चेष्टा, किंतु सद्भावमात्रमित्य-
भिप्रेत्यावातमिति विशेष्यते । वायुरहितं निश्चलमित्यर्थः । तस्मादे-
कस्माद्ब्रह्मणः अन्यत् किञ्च किमपि परमुत्कृष्टं नासं नासीत् ।
जगतो निषिद्धत्वान्निकृष्टं पूर्वमेव निराकृतम् । तस्मादुत्कृष्टं निकृष्टं
च किमपि ब्रह्मव्यतिरिक्तं नासीत् ॥

¹⁰ अथ तृतीयामाह । तमश्शब्देनाविद्यामायाशक्त्यादिशब्दवाच्यं
जगद्विकारोपादानं मूलाज्ञानमुच्यते । यथा तमः पदार्थानावृणोत्ये-
वमिदमपि ब्रह्मतत्त्वमावृणोतीति तमश्शब्देन व्यवहारः । तादृशं
जगद्विकारनिष्पादनक्षमं ब्रह्मण्याश्रितं किञ्चित्तम आसीत् । तेन
तमसा सर्वं जगद्गूढं, यथा मृत्पिण्डे घटे गूढः यथा वा बीजे
वृक्षो गूढस्तद्वत् । अत एव प्रकेतं प्रकर्षेण ज्ञातुमशक्यम् । तथा
च मनुना स्मर्यते—

आसीद्दिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।

अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रमुक्तमिव सर्वतः ॥ इति ॥

तत्र दृष्टान्तः सलिलमिति । यथा वर्षे पतिता वर्षोपलाः सलिल-
मात्रत्वेनावशिष्यन्ते तथा सर्वं जगदिदं तम आसीत् तमोमात्ररूपे-
णावशिष्टमित्यर्थः । अत्र हि काणादादयोऽस्तकार्यवादिनः कारणे पूर्व-
मविद्यमानमेव कार्यमुत्पद्यत इत्याहुः । सत्कार्यवादिनस्तु सांख्या-

लिलः सर्वमा इदम् । तुच्छेनाभ्वर्षिहितं यदा-
सीत् । तमसस्तन्महिना जायतैकम् । "कामस्त-
दग्रे समवर्तताधि ॥ ७४ ॥ मनसो रेतः प्रथमं

दयः पूर्वं विद्यमानमेव कार्यमव्यक्तं सत्कारणव्यापारेण व्यक्तीभव-
तीत्याचक्षते । तत्र सत्कार्यवादिनां मतेमेव तमसा गूढमिति श्रुत्याऽ-
ङ्गीकृतम् । आ समन्ताद्भवत्युत्पद्यत इत्याभूज्जगत् तेदेतत्तुच्छेनापि-
हितम् । तत्त्वज्ञानमात्रेण निर्वर्त्यत्वात्तत्कारणं मूलाज्ञानं तुच्छं
तेनापिहितं प्रलयकाल आच्छादितम् । तादृशं यज्जगदासीत्तज्ज-
गदव्यक्तं सत्पूर्वोक्तादज्ञानरूपात्तमसः सकाशान्महिना महत्त्वेना-
भिव्यक्तजगद्रूपेण अजायत उत्पन्नम् । तदिदमज्ञानदृष्ट्या जगदाकारेण
चासमानमपि परमार्थत एकं ब्रह्मैव ॥

११ अथ चतुर्थीमाह । परब्रह्मसंवन्धिनो मनसः प्रथमं रेत
आद्यं कार्यं यदासीत्तत्कार्यमग्रे स्पृष्ट्यादौ कामो भूत्वाऽधिसमव-
र्तत आधिक्येनाविरभूत् । अयमर्थः—यदेतदेकमेवाद्वितीयं 'सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्येवंरूपं वस्तु स्पृष्टेः पूर्वं तमसाऽऽवृतमासीत्
तस्य तमोविशिष्टस्य ब्रह्माणः सिमृत्तारूपं यन्मन आदावुत्पन्नं
तस्य मनसः काम एव प्रथमकार्यभूतः पदार्थः । स च काम
उपनिषदि स्पष्टमाश्रितः—“सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय”
इति । एकोऽद्वितीयरूपोऽहमेव बहुविधो भवेद्यम् । तत्रायमुपायः
पूर्वमवस्थितमद्वितीयरूपमनुपमृद्य प्रकर्षेण मायाकल्पितजगद्रूपेणो-
त्पद्येयेति तस्य वाक्यस्यार्थः । स च कामः सतः बन्धुरिदानीं
सत्त्वेन प्रतीयमानस्य भूतमौक्तिकरूपस्य जगतोऽसच्छब्दाभिधेये

यदासीति । सुतो बन्धुमसंति निरविन्दन् । हृदि
प्रतीप्या कवयो मनीषा । ^{१२}तिरश्चीनो विततो
रश्मिरेणाम् । अधस्स्विदासीद्दुपारिस्विदासीत् ।

तमस्यव्यक्ते बन्धनहेतुः । कामो ह्यज्ञाने सर्वं व्यवहारं बध्नाति ।
यथा निद्राणे पुरुषे समुत्पन्ना चित्तवृत्तिर्नानाविधं स्वप्नव्यवहारं
बध्नाति, यथा वा जागरणेऽप्यत्यन्तमलम्ब्ये विषये समुत्पन्ना
तृष्णा सुखदुःखपर्यन्तं मनोराज्यरूपं व्यवहारं बध्नाति, एवमयं
परमेश्वरस्य कामः देवतिर्यङ्मनुष्यादेिसर्वव्यवहारं बध्नाति । कवयो
विद्वांसो वेदान्तपारं गता हृदि हृदयकमले मनीषा स्वबुद्ध्या प्र-
तीप्य विचार्य असति अव्यक्ते तमसि कामं सत उत्पत्स्यमानस्य
जगतो बन्धुं बन्धनहेतुं निरविन्दन् निश्चितवन्तः । कामस्य सर्व-
व्यवहारहेतुत्वं वाजसनेयिनः समामनन्ति—“अथो खल्वाहुः काम-
मय एवायं पुरुषः” इति । व्यासोऽपि स्मरति—

“कामबन्धनमेवेदं नान्यदस्तीह बन्धनम्” इति ।

अस्मदनुभवोऽपि तथा दृश्यते । सर्वो हि पुरुषः प्रथमं किञ्चि-
त्कामयित्वा तदर्थं प्रयतमानः सुखं दुःखं वा लभते । तस्माच्छ्रुति-
स्मृत्यनुभवसिद्धत्वात्काम एव सर्वव्यवहारहेतुरिति विदुषां निश्चयः ॥

^{१३}अथ पञ्चमीमाह । रश्मिः सूर्यरश्मिसमानः कश्चित्स्वयंप्रका-
शश्चैतन्यपदार्थः । एषां भूतभौतिकरूपाणां जगद्वस्तुनां मध्ये तिर-
श्चीनः तिर्यग्धर्तमानो विततो व्याप्तः स चैतन्यरूपः परमात्माऽमीषां
पदार्थानामधोभागेऽवस्थितः किं वोपरिभागेऽवस्थितः । स्विच्छ-
ब्दो विकल्पितपक्षद्वयसूचनार्थो । ह्रुतिर्विचारद्वयोतनार्था । अय-

रेतोधा आसन्महिमानं आसन् । स्वधा अवस्ता-
त्प्रयतिः परस्तात् । ^{१३} को अह्मा वेद क इह प्रवो-
चत् । कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः । अर्वा-

मभिप्रायः—सोऽयं प्रकाशः कश्चित्तन्त्रपदार्थः सर्वेषां वस्तूनां
मध्ये पर्यालोच्यमानो दीर्घतन्त्रवृत्तिर्यम्भूतो व्याप्यावभासते । अवः
पर्यालोच्यमानस्तत्राप्यवभासते । उपरि पर्यालोच्यमानस्तत्राप्यवभासते ।
तस्मादध ऊर्ध्वं मध्ये च भासमानत्वादेकत्रैवावस्थित इति वक्तुम-
शक्यः । यथा वटस्योपादानभूतो मृत्पिण्डो वटस्याधऊर्ध्वमध्यभा-
गेषु सर्वेष्वनुवर्तते, एवं तत्तत्पदार्थोपादानानि तत्तत्कार्येषु व्याप्यैव
वर्तन्ते । एवमयं परमात्माऽपि स्वकार्येषु व्याप्य वर्तमानस्तत्रैव
आसीदित्येव वोपर्यासीदित्येव वा निश्चेतुमशक्य इति । सर्वे एते
पदार्थाः भूतभौतिकरूपाः पूर्वोक्तस्य विततराशिरूपस्य स्वप्रकाश-
चैतन्यस्य रेतोधाः साररूपधारिण आसन् । तत्र निदेकरसस्य हि
वस्तुनः सद्रूपं सारं तच्च सर्वे पदार्था धारयन्ति, अस्तीत्येवं स्व-
रूपेण सर्वेषामवभासमानत्वात् । ते च सद्रूपधारिणः सर्वे महि-
मानः गिरिनद्यादिरूपेण महान्त आसन् । एवं स्वधाशब्दवा-
च्यमायाविद्यादिशब्देनाभिधीयमाना पारमेश्वरी शक्तिरवस्तात् अधमं
कारणम् । प्रयतिः, सा शक्तिः प्रयतते यस्मिन्परमात्मनि सोऽयं
शक्तिप्रयत्नाधारः परमात्मा प्रयतिः । स च परस्तात्परममुत्तमं
कारणम् । तावेतौ शक्तिपरमात्मानवेव जगत्कारणभूतौ मळतिपुरु-
षाविति शास्त्रेषु व्यपादिश्येते ॥

^{१३} अथ पृष्ठीमाह । अत्र केचिदागममुपेक्ष्य स्वस्वबुद्धिवलाद-
न्यथाऽन्यथोत्प्रेक्षन्ते । तथाहि परमाणवो मूलकारणमिति का-

देवा अस्य विसर्जनाय ॥ ७५ ॥ अथा को वेद
यत आ बभूव । ^{१४} इयं विसृष्टिर्यत आ बभूव ।

णादगौतमादयो मन्यन्ते । स्वतन्त्रमचेतनं प्रधानं जगतो मूलका-
रणमिति कपिलप्रभृतयः । शून्यादिता जगदुत्पत्तिरिति माध्यमिकाः ।
जगतः कारणमेव नास्ति स्वभावत एवावतिष्ठत इति लोकायतिकाः ।
ते सर्वेऽपि भ्रान्ता एव । कोऽद्या वेद जगत्कारणं को नाम
पुरुषः साक्षादवगच्छति । अनवगत्य च क इह प्रवोचत् स्वयम-
दृष्ट्वा को नाम जगत्कारणमीदृमिति वक्तुं शक्नोति । कोऽयमत्र वक्तु-
व्यांश इति चेदुच्यते—इयं विविधा सृष्टिः कुत आजाता क-
स्मादुपादानकारणात्सर्वत उत्पन्ना, पुनरपि कुतो निमित्तादुत्पन्नेति
तदिदमुपादाननिमित्तं च वक्तव्यम् । तच्च वक्तुमशक्यम् । कुतोऽ-
शक्तिरिति चेदुच्यते—किं देवा एतद्ब्रूयुः, उतान्यः कश्चिन्म-
नुष्यः । न तावदेवा वक्तुं शक्ताः ते ह्यस्य जगतो विसर्जनाय
विविधसृष्टेरवीगेव विद्यन्ते । न तु सृष्टेः पूर्वं ते सन्ति । यदा
देवानामपीदृशी गतिस्तदानीं यतो जगदाबभूव तत्कारणं वक्तुमन्यः
को वा वेद । देवाश्च मनुष्याश्च सृष्टेः प्रागवस्थां न तावत्प्रत्य-
क्षेण पश्यन्ति तदानीं स्वयमेवाभावात् । नाप्यनुमातुं शक्ताः त-
द्योग्ययोर्हेतुदृष्टान्तयोरभावात् । तस्मादतिगम्भीरमिदं परमार्थतत्त्वं
वेदैकसमधिगम्यमित्यभिप्रायः ॥

^{१४} अथ सप्तमीमाह । इयं दृश्यमाना भूतभौतिकरूपा विविधा
सृष्टिर्यत उपादानकारणादाबभूव सर्वत उत्पन्ना तदुपादानकारणं
यदि वा किञ्चित्स्वरूपं धृत्वाऽवतिष्ठते यदि वा तस्य स्वरूप-

यदि वा दूधे यदि वा न । यो अस्याध्यक्षः परमे
व्योमन् । सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद । ¹⁵ किञ्च
स्विद्वनं क उ स वृक्ष आसीत् । यतो द्यावापृथि-
वी निष्टतक्षुः । मनीषिणो मनसा पृच्छतेदु तत् ।
यदध्यतिष्ठद्भुवनानि धारयन् । ¹⁶ ब्रह्म वनं ब्रह्म
स वृक्ष आसीत् ॥ ७६ ॥ यतो द्यावापृथिवी नि-

मेव नास्ति तमिमं निर्णयं यः परमेश्वरोऽस्य जगतोऽध्यक्षः स्वामी
सो अङ्ग वेद स एव वेद यदि वा सोऽपि न वेद । ईशि-
त्रीशितव्यादिर्लौकिकव्यवहारदृष्ट्या सो अङ्ग वेदेत्युक्तम् । “यत्र
त्वस्य सर्वमात्मैवामृतत्वेन कं पश्येत्” इत्यादिसर्वव्यवहारातीत-
परमार्थदृष्ट्या यदि वा न वेदेत्युक्तम् । अतो मनुष्यादिषु त-
द्देदनशङ्काऽपि दूरापेता ॥

¹⁵ अथाष्टमीमाह । लोके हि गृहं त्रिकीर्णं पुमान् वनं गत्वा
तत्र केचिद्दृक्षं छित्वा तदीयेः काष्ठैर्गृहं निर्ममते । तदृष्टान्तेनात्रापि
यतः यस्माद्वनजन्याद्दृक्षात् द्यावापृथिवी द्युलोकमूलोक्तौ निष्टतक्षुः
तत्तणेन निर्मितारो निर्मितवन्तः । तादृशं वनं किंस्विद्वेत् । कश्च
तादृशः स वृक्ष आसीत् । हे मनीषिणो बुद्धिमन्तः मनसा स्व-
कीयेन विचार्य तदिदमर्थद्वयमाचार्यसमीपे पृच्छत । किञ्च यत्का-
रणभूतं वस्तु भुवनानि सर्वाल्लोकान् स्वात्मानि धारयन्नव्यतिष्ठत्
निधमनमकरोत् तदिदु तदपि वस्तु पृच्छत ॥

¹⁶ अथ नवमीमाह । यदुक्तं मनीषिणां प्रश्नत्रयं तस्याचार्य
उत्तरं ब्रूते । यस्माद्वनजन्याद्दृक्षात् द्यावापृथिव्यौ निर्मिते तद्वनस्या-

ष्टतक्षुः । मनीषिणो मनसा विव्रवीमि वः । ब्रह्मा-
 ध्यतिष्ठद्रुवनानि धारयन् । ¹⁷ प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रं
 हवामहे । प्रातर्मित्रावरुणा प्रातरश्विना । प्रातर्भगं
 पूषणं ब्रह्मणस्पतिम् । प्रातस्सोममुत रुद्रं हुवेम ।
¹⁸ प्रातर्जितं भगमुग्रं हुवेम । वयं पुत्रमदितेयो
 विधुता । आघ्रश्चिद्यं मन्यमानस्तुरश्रित् ॥ ७७ ॥

नीयं तद्रूपस्थानीयं ब्रह्मैव, तस्य सर्वशक्तित्वान् । यस्थोत्पाद्यस्य
 या सामग्र्यचपेक्षिता सा सर्वा तस्मिन्विद्यते । तदेव ब्रह्म सर्वाणि
 भुवनानि स्वस्मिन् धारयति नियमयति च । हे मनीषिणः आत्मा-
 र्योऽहं मनसा निश्चित्य वः युष्मभ्यं विव्रवीमि विविधमुत्तरं ब्रवीमि ॥

¹⁷ यदुक्तं सूत्रकारेण—“भगाय वाशिताम्” इति । गर्भधारण-
 योग्या वाशिता । तस्य पशोः सूक्तस्य वपायाः पुरोनुवाक्या-
 माह । प्रातःकालेऽग्न्यादीन्देवानाह्वयामः । प्रतिदेवं वाक्यभेदेन प्राधान्य
 द्योतनाय प्रातश्शब्दावृत्तिः । यत्रावृत्तिर्नास्ति तत्राप्यावृत्तिरुन्नेया ॥

¹⁸ अथ वपाया वाक्यामाह । प्रातःकाले जितं नययुक्तमुग्रं
 वैरिषु तीव्रं भगं देवं हुवेम आह्वयामः । कीदृशम् ? अदितेः पुत्रमादित्यं,
 य आदित्यो विशेषणं जगतो धारयिता तमिति पूर्वत्रान्वयः ।
 आघ्रश्चित् दरिद्रोऽपि यं देवमभिमतप्रदं मन्यमानः भगं देवं भस्ती-
 त्याह भजनं करोमीति ब्रूते, तथा तुरश्रित् कार्येषु त्वरमाणोऽपि यं
 भगं कार्यसाधकं मन्यमानो भजेयेति ब्रूते, तथा राजाचित् रजाऽपि
 यं भगं राज्यसाधकं मन्यमानो भजेयेति ब्रूते तं भगमाह्वयाम
 इति पूर्वत्रान्वयः ॥

राजाचिद्यं भगं भक्षीत्याह । ¹⁹ भग प्रणेत्तर्भग सत्य-
राघः । भगेमां धियमुदव ददन्नः । भग प्र णो जनय
गोभिरश्वैः । भग प्रनृभिर्नृवन्तस्स्याम । ²⁰ उतेदानीं
भगवन्तस्स्याम । उत प्रपित्व उत मध्ये अह्नाम् ।
उतोदिता मघवन्त्सूर्यस्य । वयं देवानां सुमतौ
स्याम । ²¹ भग एव भगवां अस्तु देवाः ॥ ७८ ॥
तेन वयं भगवन्तस्स्याम । तं त्वां भग सर्व इज्जो-

¹⁹ अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह । हे प्रणेतः प्रकर्षेण नेतुं
कुशल हे भगदेव अस्मान् कर्मणि प्रणयेति शेषः । हे सत्यराघः
सत्यधन भगदेव अस्मभ्यं धनं देहीति शेषः । हे भग नोऽस्म-
भ्यमिमां धियं ददत् कर्मानुष्ठानवृद्धिं प्रयच्छन् उदव उत्कर्षेण रक्ष । हे
भगदेव नः अस्मान् गोभिरश्वैः प्रजनय तद्युक्तान् कुर्वित्यर्थः । हे भग
त्वत्प्रसादाद्द्वयं नृभिः पुत्रपौत्रादिभिः पुरुषैः नृवन्तः पुरुषवन्तः स्याम ॥

²⁰ अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह । उतेदानीमस्मिन्कालेऽपि भगव-
न्तः अनेन भगेन देवेन युक्ताः स्याम । उत प्रपित्वे सायंका-
लेऽपि, उत अह्नां मध्ये मध्याह्नकालेऽपि, उतोदिता उदयकालेऽपि
भगेन देवेन युक्ताः स्याम । हे मघवन् देव वयं सूर्यस्य तव सुमतौ
स्याम अनुग्रहबुद्धौ तिष्ठेम ॥

²¹ अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह । हे देवाः भगाख्यो देव एव भग-
वानस्तु तेन देवेन भगवन्तः सौभाग्यवन्तः स्याम । हे भगाख्य देव तं
तादृशं त्वां सर्वइत् सर्व एव लोकः जोह्वीमि आह्वयतीत्यर्थः । हे भगदेव
स त्वमिह अस्मिन् कर्मणि नोऽस्माकं पुर एता पुरतो गन्ता भव ॥

हवीमि । स नो भग पुर एता भवेह । २० समध्व-
 रायोषसो नमन्त । दधिक्रावेव शुचये पदाय ।
 अर्वाचीनं वसुविदं भगं नः । रथमिवाश्वा वाजिन
 आवहन्तु । २१ अश्वावतीर्गोमतीर्न उपासः । वीरव-
 तीस्सदमुच्छन्तु भद्राः । घृतं दुहाना विश्वतः प्रपी-
 नाः । यूयं पात स्वस्तिभिस्सदा नः ॥ ७९ ॥

२० अथ हविषो याज्यामाह—अस्य भगदेवस्य प्रसादादुषसः उषः-
 कालदेवताः अध्वराय यज्ञनिष्पत्त्यर्थं संनमन्त समनमन्त । तत्र दृष्टा-
 न्तः—दधिक्रावेत्यश्वस्य नाम । अश्वो यथाऽऽधानकाले शुचयेऽग्निनि-
 ष्पत्तये पदाय आहवनीयायतने संभाराणामुत्तरतः पादेनाक्रम-
 णाय संप्रानोति तथैवोषःकालदेवता अपि प्राप्नुवन्तु । अन्योऽपि
 दृष्टान्त उच्यते—वाजिनो वेगवन्तोऽश्वा यथा रथमावहन्ति, तथा
 नोऽर्वाचीनमस्माकमभिमूर्खं वसुविदं घनस्य लब्धारं भगदेवमावहन्तु
 इह कर्मण्यनयन्तु ॥

२१ अथ हविष एव विकल्पितां याज्यामाह । अश्वावतीः बहुभि-
 गोभिर्युक्ताः वीरवतीः पुत्रपौत्रादिभिर्वीरैर्युक्ताः भद्राः कल्याणरूपाः
 घृतं दुहानाः घृतक्षीरादिद्रव्याणि संपादयन्त्यः विश्वतः प्रपीनाः
 सर्वमपि जगत्प्रकर्षेणाप्याययन्त्यः उपासः यथोक्तगुणविशिष्टा उषः-
 कालदेवता भगस्य प्रसादात् सदं सदनं कर्मानुष्ठानस्थानं प्रप्त्यु-
 च्छन्तु प्रभातं कुर्वन्तु । हे उपासः यूयं स्वस्तिभिः सेमरूपैः
 फलप्रदानैः नः अस्मान् पात रक्षत ॥ अत्र विनियोगसंग्रहः—

विचक्षणा विचर्तुर५ शर्मन्नविर्विसर्जनाय ब्रह्म
वनं ब्रह्म स वृक्ष आसीत्तुरश्विदेवाः प्रपीना एकं च॥

पीवोऽन्नान्ते शुक्रासस्सोमो धेनुमिन्द्रस्तरस्वा-
ञ्छुचिमा देवो यातु सूर्यो देवीमहमस्मि ता सूर्य-
याचिन्द्रमसा नवं ॥ १ ॥

पीवोऽन्नान्ते त्वं पारयानाधूप्यशुचिं नु
स्तोमं विश्रयमाणो दिवो रुक्मोऽन्नं प्राणं ता सूर्य-
याचिन्द्रमसा नवंसप्ततिः ॥ ७९ ॥

हरिः ओम्.

इति कृष्णयजुर्वेदीयैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके अष्टमप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः. अष्टमप्रपाठकस्तमाप्तः.

द्वितीयाष्टकं च समाप्तम्.

ॐ तत्सत्.

ता सूर्येति पशुहंढे चन्द्रमूर्याख्यदेवते ।

हिरण्यादभ्यो वेहति स्यान्नासत्तत्रोपहोमकः ॥ १ ॥

प्रातरग्निमिति प्रोक्तं पशौ स्याद्भगदेवके ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमेहेश्वरः ॥ २ ॥

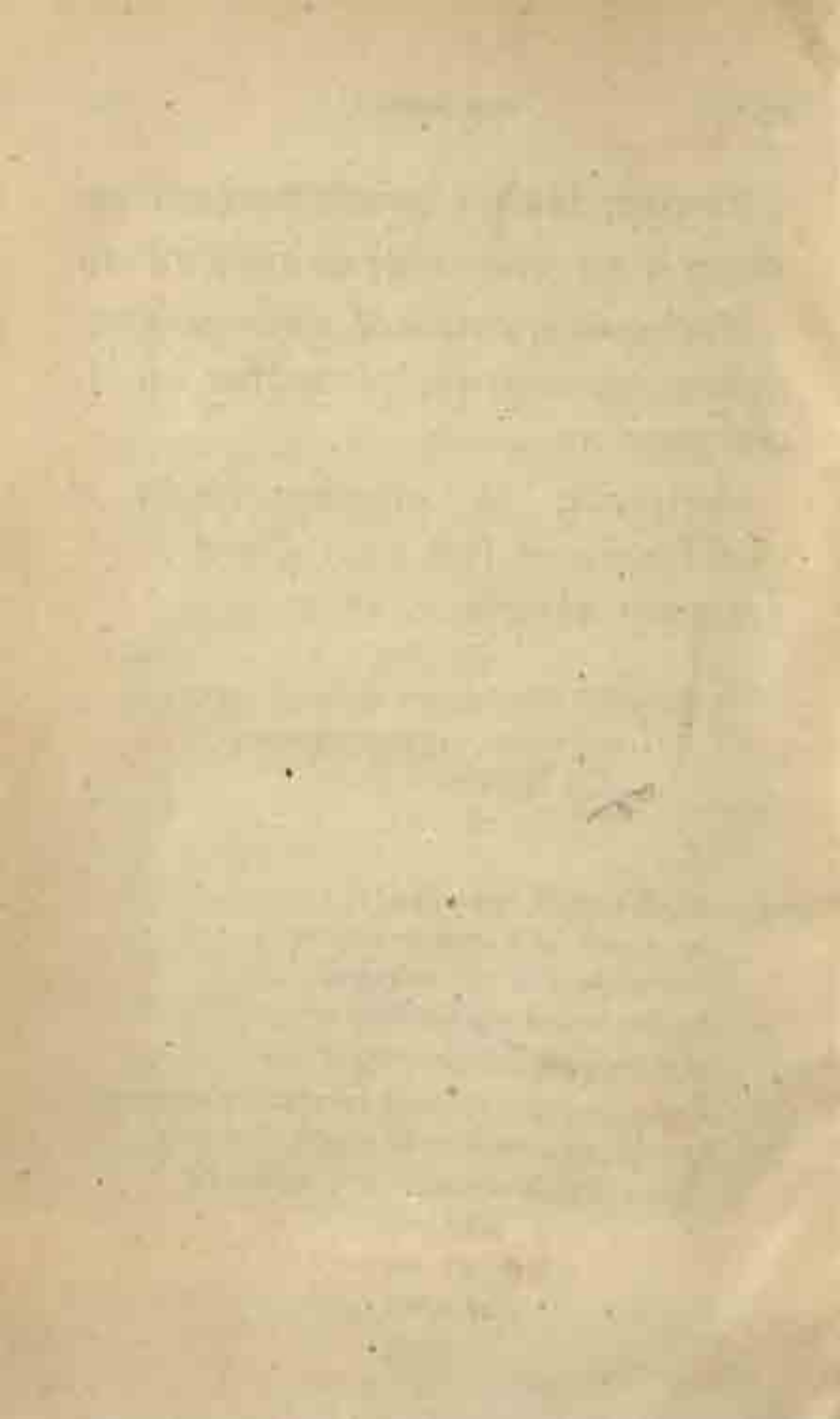
इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरहरिहरमूपा-
साम्नाज्यधुरंधरसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये अष्टमप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः

द्वितीयाष्टकं समाप्तम्.

ॐ तत्सत्.

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY

GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book
clean and moving.
